НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ ПРАВНИЧИЙ ЧАСОПИС

№ 3
2019

Зареєстровано Державним комітетом телебачення і радіомовлення України
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: Серія КВ № 15252-3824Р від 22.06.2009 р.
Виходить з 1997 р. До 2006 р. – "Вісник Одеського інституту внутрішніх справ". Щоквартальник

Засновник:
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:
Катеринчук І.П.,
доктор юридичних наук

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:
Кузніченко С.О.,
доктор юридичних наук, професор

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР:
Домброван Н.В.,
начальник відділу організації наукової роботи

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

***Аброськін В.В.**, кандидат юридичних наук*
***Албул С.В.**, кандидат юридичних наук, доцент*
***Бабенко А.М.**, доктор юридичних наук, доцент*
***Бараненко Р.В.**, кандидат технічних наук*
***Бесчастний В.М.**, доктор юридичних наук, професор*
***Бондар В.В.**, кандидат юридичних наук*
***Бутирін Є.О.**, кандидат юридичних наук, доцент*
***Денісова А.В.**, доктор юридичних наук, доцент*
***Заєць О.М.**, кандидат юридичних наук, доцент*
***Іванищук А.А.**, доктор юридичних наук, старший дослідник*
***Ізбаш К.С.**, кандидат юридичних наук, доцент*
***Кісіль З.Р.**, доктор юридичних наук, професор, академік АНВО України, Заслужений діяч науки і техніки України*
***Конопельський В.Я.**, доктор юридичних наук, доцент*
***Крижановська О.В.**, кандидат юридичних наук*
***Надибська О.Я.**, доктор філософських наук, професор*
***Резніченко Г.С.**, кандидат юридичних наук*
***Резніченко С.В.**, кандидат юридичних наук, професор*
***Цільмак О.М.**, доктор юридичних наук, професор*
***Шкута О.О.**, доктор юридичних наук, доцент*
*Prof. Dr. habil. **Hans-Joachim Schramm** (Wismar, Germany)*

Видавничий дім
«Гельветика»
2019

Друкується за рішенням
Вченої ради
Одеського державного університету
внутрішніх справ
Протокол № 1 від 30.09.2019 р.

Журнал входить до переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата юридичних наук. Затверджено рішенням Атестаційної колегії Міністерства від 26 червня 2014 року.

Друковані матеріали виражають позицію авторів, яка не завжди поділяється редакційною колегією. Відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, статистичних даних, точність викладеного матеріалу покладається на авторів або осіб, які його подали.

Повне або часткове передрукування матеріалів, виданих у журналі “Південноукраїнський правничий часопис”, допускається лише з письмового дозволу редакції.
При передрукуванні матеріалів посилання на “Південноукраїнський правничий часопис” обов’язкове.

Вимоги до авторських оригіналів статей

Обсяг статті має бути обсягом від 8 до 20 сторінок, включаючи ілюстрації, таблиці, графіки, список використаних джерел. Стаття повинна містити назву, анотації та ключові слова українською, російською та англійською мовами; середній обсяг анотації українською та російською мовами – не менш як 400 друкованих знаків, англійською мовою – не менш як 1800 друкованих знаків.

Технічні вимоги:
– поля верхні та нижні, ліві і праві – 2,0 см.
– міжрядковий інтервал – 1,5
– шрифт «Times New Roman» – 14
– абзацний відступ – 0,5 см.
– текст вирівнюється по ширині.

Посилання на джерела необхідно робити по тексту у квадратних дужках із зазначенням номерів сторінок відповідно джерела.

Список використаних джерел подається наприкінці статті в порядку згадування джерел та має бути оформлений відповідно до існуючих стандартів бібліографічного опису (див.: розроблений в 2015 році Національний стандарт України ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання».

Адреса редакції
Україна, 65014, м. Одеса, вул. Успенська, 1
тел. (048) 738-06-13
E-mail: editor@sulj.oduvs.od.ua
Веб-сайт: www.sulj.oduvs.od.ua

Науковий журнал
Південноукраїнський правничий часопис
3’2019

© Одеський державний університет внутрішніх справ, 2019

УДК 342.1(477)
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-1

КОНСТИТУЦІЙНІ ГАРАНТІЇ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

Афанасенко С. І.

У статті розглянуто поняття конституційних прав і свобод людини і громадянина. Досліджено думки щодо конституційних гарантій прав і свобод різних вчених. Розглянуто види конституційних гарантій і їх способи дотримання. Аналіз даної теми дає змогу зрозуміти характер прав і свобод людини і громадянина, а саме те, що вони є постійними об'єктами досліджень правових наук. Ця обставина полягає в тому, що вони визначають кожну галузь життєдіяльності людини. Розглянуто можливості людини володіти, користуватися та розпоряджатися деякими соціальними благами, передбаченими законом. Визначено основне право людини і громадянина, зокрема, що це таке і яку користь дає суспільству. Згадується про механізм забезпечення прав людини, до складників якого зазвичай відносять реалізацію, гарантію охорони та гарантії захисту прав і свобод.

Ключові слова: *Конституція, права і свободи людини і громадянина, конституційні праві і свободи, механізм забезпечення.*

В статье рассмотрено понятие конституционных прав и свобод человека и гражданина. Исследовано мнения относительно конституционных гарантий прав и свобод различных ученых. Рассмотрены виды конституционных гарантий и их способы соблюдения. Анализ данной темы позволяет понять характер прав и свобод человека и гражданина, а именно то, что они являются постоянными объектами исследований правовых наук. Это обстоятельство заключается в том, что они определяют каждую область жизнедеятельности человека. Рассмотрены возможности человека владеть, пользоваться и распоряжаться некоторыми социальными благами, предусмотренными законом. Определено основное право человека и гражданина, а именно то, что это такое и какую пользу дает обществу. Упоминается о механизме обеспечения прав человека, к составляющим которого обычно относят реализацию, гарантию охраны и гарантии защиты прав и свобод.

Ключевые слова: *Конституция, права и свободы человека и гражданина, конституционные права и свободы, механизм обеспечения.*

One of the most important attributes of the state is the guarantees of human rights and freedoms. In the modern democratic world, the state is the main guarantor of these freedoms. Many studies focus on developing new ways to guarantee the rights and freedoms of man and citizen. This article focuses on the explored understanding of the concept of "guarantee of constitutional rights and freedoms of man and citizen" by different scholars. Their main thoughts and explanations of why they think so are revealed.

The analysis of this topic allows us to understand the nature of the rights and freedoms of man and citizen, namely, that they are the constant researches of the legal sciences. This circumstance is that they determine each branch of human life. Human rights must be both external and internal to the country. They are the ability of a person to possess, use and dispose of certain social benefits provided for by law.

The constitutional rights and freedoms of man and citizen in Ukraine are the basic rights and freedoms of man and citizen, established and guaranteed by the Constitution of Ukraine. Guarantees of rights and freedoms are also recorded in other normative legal acts and acts ratified by Ukrainian legislation. According to the Constitution of Ukraine, the basic right of a person and a citizen is an opportunity to take certain actions to secure their vital material and spiritual interests. The Constitution also defines the groups of fundamental rights such as political, civil, economic, social, environmental, cultural, family.

It mentions the mechanism of ensuring human rights, which is a system of measures to create the right conditions for the implementation of fundamental human rights and freedoms. The components of the mechanism for the protection of rights and freedoms usually include the implementation, guarantee of protection and guarantees of the protection of rights and freedoms.

It is also noted that, along with national guarantees, international guarantees should be provided for the protection of human rights and freedoms.

Key words: *Constitution, rights and freedoms of man and citizen, constitutional rights and freedoms, mechanism of provision.*

Постановка проблеми та її актуальність. Права і свободи людини і громадянина є однією з головних наукових проблем сучасності. Характер прав і свобод людини і громадянина визначає ту обставину, що вони є постійними об'єктами досліджень правових наук, що визначають кожну галузь життєдіяльності людини. Ключове місце належить формуванню правової держави в Україні, в якій один з основних елементів – це права людини. Права людини мають бути як внутрішнім, так і зовнішнім важливим значенням для країни. У зв'язку з цим проблема конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина є актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Конституційні гарантії забезпечення прав і свобод людини і громадянина, права та свободи людини і громадянина досліджували такі вчені, як В.Ф. Погорілко, Ю.В. Гаруст, О.С. Лисенков, Л.Д. Воєводін та ін.

Метою статті є дослідження різних думок про поняття конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина, а також про сучасний стан механізму забезпечення відповідних гарантій.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Статті 1 Конституції України «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави»

Афанасенко С. І., 2019

[1]. Свободу людини визначають певні ознаки. Зокрема, люди є вільними від народження, ніхто не має права порушувати їхні природні права. Стаття 19 Конституції України закріплює те, що люди мають право робити все, за винятком того, що прямо заборонено чинним законодавством. У демократичному світі саме держава є головним гарантом свободи людини. Загалом Конституція проголошує рівні конституційні права та свободи, а також наголошує на тому, що люди є рівними перед законом.

Конституційні права і свободи людини і громадянина в Україні – це основні права й свободи людини й громадянина, установлені та гарантовані Конституцією України. Вони є засобом забезпечення всебічного розвитку особи, задоволення її інтересів та потреб. Вони є втіленням можливості людини володіти, користуватися та розпоряджатися деякими соціальними благами, передбаченими законом. Права людини і громадянина, закріплені у Конституції, також містяться у нормативно-правових документах, які ратифіковані Україною. Захист прав і свобод людини й громадянина є головною ознакою правової держави.

Важливими елементами конституційно-правового статусу людини є гарантії їхніх прав і свобод. Вони є системою норм, принципів і вимог, які забезпечують процес дотримання прав і законних інтересів людини. Призначенням гарантій є забезпечення найсприятливіших умов для реалізації конституційно закріпленого статусу людини. Отже, гарантії є засобом, що забезпечує перехід від передбачених Конституцією можливостей до реальної дійсності.

Ефективність гарантій залежить від рівня розвитку загальних правових принципів, стану економіки, рівня розвитку демократичних інститутів, реальності політичної системи суспільства, наявності системи досконалих законів у державі, ефективності механізмів реалізації законоположень, ступеня правової свідомості, правової культури населення, узгодженості інтересів населення та суспільства в цілому й наявності високоефективного органу конституційного контролю [2].

В.Ф. Погорілко розуміє під гарантіями конституційних прав і свобод людини й громадянина систему умов і засобів юридичного забезпечення належної реалізації визначених Конституцією та за законами України прав і свобод людини й громадянина.

Л.Д. Воєводін, говорячи про механізм реалізації прав і свобод людини та громадянина, відзначив, що в рамках цілого (системи) призначення гарантій полягає в тому, що вони покликані забезпечити таку найбільш можливу і сприятливу обстановку, в атмосфері якої записані в Конституції і законах юридичний статус особи і її права й свободи ставали б фактичним становищем кожної окремої особи й громадянина [3, с. 222].

О.Ф. Скакун вважає, що гарантії прав, свобод і обов'язків людини та громадянина є системою соціально-економічних, політичних, юридичних умов, способів і засобів, які забезпечують їхню фактичну реалізацію, охорону та надійний захист. Коли немає гарантій, то права, свободи й обов'язки людини й громадянина набувають форми заяв про наміри [4, с. 203].

В.М. Корельський і В.Д. Перевалов гарантії охарактеризували як систему умов, способів і засобів, що забезпечують усім і кожному рівні правові можливості для виявлення, набуття та реалізації власних прав і обов'язків [5, с. 545].

Т.М. Заворотченко в дисертаційному дослідженні, присвяченому аналізу конституційно-правових гарантій прав і свобод людини і громадянина в Україні, пише, що за своєю сутністю гарантії є системою умов, що забезпечують задоволення інтересів людини. Їх основною функцією є виконання зобов'язань державою й іншими суб'єктами у сфері реалізації прав особистості. Об'єктом гарантій є суспільні відносини, пов'язані з охороною та захистом прав людини, задоволенням майнових і немайнових інтересів громадян. Необхідно відзначити, що поняття гарантій відбиває досконалість законодавчої техніки, різноманіття форм мови закону [6, с. 25]. Отже, Т.М. Заворотченко відзначив, що гарантії прав і свобод людини й громадянина є основними умовами і засобами, за допомогою яких людина має право реалізовувати свої права.

Відповідно до Конституції України основне право громадянина – це можливість здійснювати певні дії для задоволення своїх життєво важливих матеріальних і духовних інтересів, установлених державою і закріплених у Конституції та інших нормативно-правових актах. У Конституції України визначено такі групи основних прав: громадянські, політичні, економічні, соціальні, екологічні, культурні, сімейні.

Громадянські права – це права, які несуть задоволення матеріальних, духовних та інших потреб людини, характеризують її фізичне та біологічне існування. Сюди відносять такі суб'єктивні права: на життя; на недоторканність особи, житла, на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; на вибір місця проживання, свободу пересування, на вільне залишення території України та повернення будь-коли в Україну; на свободу власної думки і слова, на вільне виявлення своїх поглядів і переконань; на те, щоб вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно, письмово та в інший спосіб на свій вибір; на свободу світогляду і віросповідання тощо [3, с. 85].

Політичні права – це можливість людини брати участь у державному та громадському житті, вносити пропозиції щодо поліпшення роботи державних органів, брати участь у різних об'єднаннях громадян. До цієї групи відносять такі права: брати участь в управлінні державними та громадськими справами, користуватися рівним правом доступу до державної служби, а також служби в органах місцевого самоврядування; обговорювати і приймати закони та рішення загальнодержавного і місцевого значення, беручи участь у Всеукраїнському та місцевих референдумах; надсилати індивідуальні або колективні письмові звернення чи особисто звертатися до державних органів, органів місцевого самоврядування та їхніх посадових осіб; утворювати і брати участь у роботі об'єднань громадян (політичних партій і громадських організацій); збиратися мирно, без зброї та проводити збори, мітинги, походи й демонстрації, про що завчасно сповіщати органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування; вибирати й бути обраним до державних органів та органів місцевого самоврядування; мати громадянство.

Економічні гарантії конституційних прав і свобод полягають у способі виробництва, економічному устрої суспільства. Такі гарантії забезпечують неухильне зростання продуктивних сил на основі всіх форм власності. Відповідно до обраної моделі розвитку це соці-

ально орієнтована ринкова економіка. Створюючи високий матеріальний статок, вона тим самим забезпечує економічну незалежність особи в суспільстві [6, с. 95]. До цих гарантій належать такі: право на приватну власність (індивідуальну і колективну); право на працю і вибір професії та роду трудової діяльності; можливість вибору роду занять і роботи за своїм покликанням; право на професійну підготовку і перепідготовку; право на справедливу оплату праці; право на страйк; право на відпочинок тощо.

Соціальні права гарантують забезпечення належних соціальних умов людині і громадянину. Це право на охорону здоров'я, право на житло, право на матеріальне забезпечення в старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, втрати годувальника тощо, право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (харчування, одяг, житло).

Екологічні права – це права людини і громадянина на здорове та безпечне навколишнє середовище. Це право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди тощо.

Культурні права – це права на задоволення духовних та моральних потреб людини і громадянина. Зокрема, це право на освіту, право на користування досягненнями вітчизняної та світової культури, право на свободу наукової, технічної та художньої творчості, право на захист інтелектуальної власності, право на використання результатів інтелектуальної, творчої діяльності тощо.

Сімейні права – це права людини і громадянина розпоряджатися своїми сімейними правовідносинами. Зокрема, це право на невтручання в особисте й сімейне життя, на добровільне одруження, рівні права та обов'язки у шлюбі та сім'ї, право на державну охорону сім'ї, материнства, батьківства і дитинства, право на рівність дітей незалежно від походження чи народження у шлюбі або поза шлюбом.

Механізм забезпечення прав людини – це система заходів зі створення умов для здійснення основних прав і свобод людини. Завданням цього механізму є охорона, захист, відновлення порушених прав, а також формування загальної і правової культури населення. До складових частин механізму забезпечення прав і свобод людини належать гарантії реалізації, гарантії охорони та гарантії захисту прав і свобод людини [4, с. 229].

Конституція України передбачає не лише захист прав людини і громадянина національними гарантіями, а й можливість використання міжнародно-правових гарантій захисту прав людини і громадянина.

Висновки. Важливим елементом конституційно-правового статусу людини і громадянина є гарантування цих прав і свобод. Під гарантіями прав і свобод людини і громадянина слід розуміти сукупність заходів і засобів їх належної реалізації, визначену Конституцією та іншими законами і нормативно-правовими актами. Система гарантій конституційних прав і свобод представлена загальними і спеціальними (юридичними) гарантіями. Загальні гарантії визначаються рівнем розвитку основних сфер суспільного і державного життя – політичної, економічної, соціальної, культурної (духовної) тощо.

Особлива увага в механізмі організаційно-правових гарантій приділяється судовому і позасудовому захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина. Кожен має право звернутися за захистом своїх прав і свобод до позасудових суб'єктів, уповноважених захищати конституційні права і свободи людини і громадянина.

З огляду на сучасну теорію та практику юридичного гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина поряд з національними нормативно- і організаційно-правовими гарантіями слід виділяти міжнародні гарантії конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні. Міжнародні спеціальні правові гарантії прав і свобод людини і громадянина прийнято розмежовувати на нормативні та інституційні.

Література

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Юзефір А.Р. Конституційні гарантії забезпечення прав і свобод людини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 1. С. 75.

3. Рішення Конституційного Суду України від 13 грудня 2001р. № 18-рп/2001 у справі про молодіжні організації.

4. Заворотченко Т.М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02 ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2002. 222 с.

5. Лисенков О.С. Основні методи і принципи інтерпретації Європейської Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року в судовій практиці Європейського Союзу з прав людини. *Науково-практичний коментар*. 2004. № 4. С. 124.

6. Бесчастний В.М., Філонов О.В., Субботін В.М., Пашков С.М. Конституційне (державне) право зарубіжних країн : навч. посіб. / за ред. В.М. Бесчастного. Київ : Знання, 2007. 467 с.

Афанасенко С. І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 342.736: 341.6
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-2

ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ПРИ ОСКАРЖЕННІ СУДОВИХ РІШЕНЬ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Качалко К. П., Плужнік О. І.

У статті висвітлено окремі питання регламентації права на оскарження судових рішень у кримінальних провадженнях, гарантованого Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, а також проаналізовано прецедентну практику Європейського суду з прав людини та Комітету з прав людини ООН у цій сфері. Механізм реалізації права на оскарження досліджено в умовах реформування національної системи судоустрою. Проаналізовано колізійний вплив принципів правової визначеності та res judicata, з одного боку, та права на ефективний судовий захист, з іншого боку, на формування системи оскарження та перегляду рішень судів в Україні.

Ключові слова: *право на оскарження, оскарження, судові рішення, практика ЄСПЛ, практика КПЛ ООН, апеляційне оскарження, обмеження права на оскарження, міжнародний стандарт оскарження.*

В статье освещены отдельные вопросы регламентации права на обжалование судебных решений по уголовным производствам, гарантированного Конвенцией о защите прав человека и основных свобод 1950 года, а также проанализирована судебная практика Европейского суда по правам человека и Комитета по правам человека ООН в этой сфере. Механизм реализации права на обжалование исследован в условиях реформирования национальной системы судоустройства. Проанализировано коллизионное влияние принципов правовой определенности и res judicata, с одной стороны, и права на эффективную судебную защиту, с другой стороны, на формирование системы обжалования и пересмотра решений судов в Украине.

Ключевые слова: *право на обжалование, обжалование, судебные решения, практика ЕСПЧ, практика КПЧ ООН, апелляционное обжалование, ограничения права на обжалование, международный стандарт обжалования.*

The article examines the international standards of the right of appeal filed by international bodies that monitor compliance with international legal instruments – the European Court of Human Rights (ECHR) and the UN Human Rights Committee.

The article describes the permissible limits of the right to appeal. It has been determined that national European legal systems for the defense side allow for such restrictions to the right of appeal as: the appeal of certain court decisions in criminal cases only on legal grounds and the prohibition on appeal on the basis of actual grounds; the existence of a procedure for obtaining the consent of the court to an appeal, in which a person who wishes to appeal a criminal conviction must apply for a permit to file an appeal; exclusion from the right to appeal, when the person was convicted in the first instance by the Supreme Court or convicted of the outcome of the appeal.

Some issues of the regulation of the right to appeal judicial decisions in criminal proceedings guaranteed by the 1950 Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms are also covered, as well as the case law of the European Court of Human Rights and the UN Human Rights Committee in this area. The mechanism for realizing the right to appeal was investigated in the context of reforming the national system of judicial system. The collisional influence of the principles of legal certainty and res judicata, on the one hand, and the right to effective judicial protection, on the other, on the formation of a system of appeal and review of court decisions in Ukraine is analyzed.

In accordance with international standards of the right to appeal judicial decisions in criminal cases, only the convicted person has an unconditional right to appeal. The content and limits of the right to appeal judicial decisions in criminal matters of other participants in criminal proceedings, including the victim, are determined by national legislation and are not part of these standards.

Key words: *the right to appeal, appeal, judgements, ECHR practice, practice of the UN Human Rights Commission, appellate, limit the right of appeal, the international standard for appeal.*

Постановка проблеми та її актуальність. Право на оскарження судових рішень у кримінальних провадженнях є одним з фундаментальних прав учасників кримінального судочинства, яке гарантує винесення справедливого рішення. Дане право закріплене в найбільш значущих міжнародних правових актах. Зокрема, п. 5 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. проголошує, що кожен, кого засуджено за будь-який злочин, має право на те, щоб його засудження і вирок були переглянуті вищою судовою інстанцією згідно з законом.

У системі правових актів Ради Європи право на оскарження судових рішень закріплене в ст. 2 «Право на оскарження в кримінальних справах» Протоколу № 7 до Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р.: «Кожен, хто засуджений за вчинення кримінального правопорушення, має право на те, щоб винесений відносно нього вирок або покарання були переглянуті вищою судовою інстанцією. Здійснення цього права, а також підстави, на яких воно може бути здійснене, регулюються законом».

У зв'язку із активним процесом реформування судової системи України особливий інтерес становить вивчення міжнародних стандартів права на оскарження, вироблених міжнародними органами, що здійснюють контроль за дотриманням вищевказаних міжнародних правових актів, тобто Європейським Судом з прав людини (ЄСПЛ) і Комітетом з прав людини ООН (КПЛ ООН).

Необхідно відзначити, що безпосередньо питання обмеження права на оскарження судових рішень у кримінальних справах були предметом розгляду ЄСПЛ дуже рідко. ЄСПЛ, як правило, розглядає свободу оскарження

Качалко К. П., Плужнік О. І., 2019

не як окреме право особи, яка діє виключно в рамках кримінальної юрисдикції, а як складову частину більш широкого права на справедливий судовий розгляд. Під час виявлення допущеного порушення ст. 6 Конвенції («Право на справедливий судовий розгляд») ЄСПЛ не вважає за необхідне окремо розглядати також питання про те, чи сталося порушення ст. 2 Протоколу № 7 до Конвенції, яка закріплює право кожного на оскарження.

Метою дослідження є науковий аналіз проблеми дотримання прав людини при оскарженні судових рішень у кримінальних провадженнях у практиці Європейського суду з прав людини.

Виклад основного матеріалу. У практиці КПЛ ООН недотримання п. 5 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права утворює самостійне порушення.

Як правило, рішення, в яких ЄСПЛ доходив висновку про порушення безпосередньо ст. 2 Протоколу № 7 до Конвенції, яка закріплює право кожного на оскарження, належали не до кримінальних справ в розумінні національного законодавця, а до адміністративних. Дана обставина зумовлена різним розумінням видів кримінально караних діянь. Так, кримінальне законодавство Франції містить поділ кримінально караних діянь на три таких види: кримінальні правопорушення, кримінальні проступки та кримінальні злочини. До злочинів в розумінні національного законодавця із зазначених видів в повній мірі належать кримінальні злочини і частково кримінальні проступки. Таким чином, діяння, віднесені українським законодавством до адміністративних правопорушень, в деяких країнах класифікуються як кримінально карані [1].

Поширення статті 2 Протоколу № 7 до Конвенції про захист прав людини на адміністративні правопорушення ЄСПЛ у своїх рішеннях ставить в залежність від можливого покарання. Зокрема, якщо можливе покарання у справі про адміністративне правопорушення передбачає позбавлення волі (адміністративний арешт), то ЄСПЛ вважає, що дане діяння не тільки має кримінально-правовий характер і на нього поширюються всі гарантії статті 6 Конвенції та статті 2 Протоколу № 7 до неї, але також таке покарання не може бути визнане малозначним. Отже, положення частини 2 статті 2 Протоколу № 7 в даних випадках не застосовуються. Навіть в тому випадку, якщо у справі було призначене покарання, не пов'язане з позбавленням волі, але відповідна стаття кримінального або адміністративного законодавства передбачає можливість його застосування, застереження частини 2 статті 2 Протоколу № 7 також не підлягає застосуванню [2].

Аналогічної точки зору ЄСПЛ дотримується і щодо правопорушень, які відповідно до національних законодавств мають дисциплінарний характер і застосовуються щодо окремих категорій громадян, наприклад, засуджених або військовослужбовців.

Оскільки п. 5 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права не містить застереження про малозначність покарання стосовно можливості апеляції, то позиція КПЛ ООН з даного питання є не менш важливою. Відповідно до точки зору, виробленої КПЛ ООН, враховуючи різні варіанти передачі слова «злочин» різними мовами (crime, infraction, delito), зазначимо, що дана гарантія діє не тільки в разі найбільш серйозних правопорушень [3].

Отже, вважаємо за необхідне виділити основні критерії змісту і меж права на оскарження судових рішень у кримінальних справах, відображені в рішеннях і інших документах ЄСПЛ і КПЛ ООН.

Найбільш важливими з таких критеріїв, на нашу думку, є допустимі обмеження права на оскарження. Національні європейські правові системи для сторони захисту допускають такі обмеження права на оскарження:

– оскарження деяких судових рішень у кримінальних справах лише з правових підстав і заборону на оскарження на фактичних підставах. Наприклад, у ФРН вироки, винесені палатами Земельного суду, а також Вищим земельним судом, апеляційному оскарженню не підлягають і можуть бути оскаржені лише з правових підстав в касаційному порядку (ст. 333 КПК ФРН) [4];

– наявність процедури отримання згоди суду на оскарження, при якій особа, яка бажає подати апеляцію на обвинувальний вирок у кримінальній справі, має клопотати про дозвіл на подачу апеляції. Наприклад, в Англії така згода необхідна при оскарженні вироку Суду Корони в Апеляційному Суді. Апелянтові необхідно представити мотиви своєї апеляції та підтвердити докази у суді першої або апеляційної інстанції, який після консультацій з іншою стороною приймає рішення з даного клопотання. Право на повний розгляд своєї апеляції заявник отримує після отримання дозволу;

– виключення з права на оскарження, що випливають з положень ч. 2 ст. 2 Протоколу № 7 до Європейської конвенції про захист прав людини, коли особу було засуджено у першій інстанції Верховним судом або засуджено за результатами розгляду апеляції [5].

У своїх рішеннях ЄСПЛ неодноразово вказував, що державам-учасницям Конвенції про захист прав людини і основних свобод надана широка свобода розсуду при визначенні того, як право оскарження буде здійснюватися. Відповідно до Конвенції державам надається можливість обмежувати право оскарження декількома способами: в одних випадках право оскарження може обмежуватися тільки питаннями права, в інших випадках особа, яка бажає звернутися до вищого суду, має отримати дозвіл на апеляцію.

Дана точка зору закріплює наявні обмеження в праві на оскарження в законодавстві європейських національних систем і має прецедентний характер для рішень ЄСПЛ.

Комітет з прав людини ООН у своїй практиці частково дотримується іншої точки зору на допустимість подібних обмежень. Відносно першого обмеження, пов'язаного із забороною на оскарження окремих судових рішень у кримінальних справах за фактичними підставами, КПЛ ООН вважає, що встановлюється пунктом 5 статті 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права право на перегляд засудження і вироку судом вищої інстанції, що накладає на державу-учасницю обов'язок перегляду істотно й одночасно фактів на основі достатності доказів і норм права. Перегляд, який обмежується формальними або правовими аспектами засудження без будь-якого розгляду фактів, є недостатнім (п. 48 Зауважень загального порядку № 32 КПЛ ООН).

На підтвердження даної позиції в рішенні у справі «Х.Г. Мартінес проти Іспанії» КПЛ ООН встановив порушення права на оскарження при касаційному розгляді

справи у Верховному суді, яке виразилося в тому, що відносно засудженого був винесений обвинувальний вердикт, що стосувався доказів, представлених стороною обвинувачення, які не були піддані повноцінному розгляду вищим судом. Аналогічна точка зору наводиться і в інших рішеннях КПЛ ООН [6].

Отже, КПЛ ООН негативно ставиться до наявної практики законодавчого обмеження права на оскарження деяких судових рішень у кримінальних справах тільки юридичними підставами.

У тих випадках, коли судова інстанція, яка зобов'язана проводити перегляд справи тільки з юридичних підстав, фактично виходить за рамки, передбачені для неї національним законодавствам, і досліджує фактичні питання, КПЛ ООН встановлює відсутність порушення Пакту.

Що стосується другого розглянутого нами обмеження – необхідності отримання згоди на подачу апеляційної скарги, то практика КПЛ ООН не така однозначна. Зокрема, в рішенні у справі «Томас Меннен проти Нідерландів», в якій той оскаржив рішення судді апеляційного суду Гааги, який постановив, що питання про апеляцію не розглядатиметься, оскільки інтереси належного здійснення правосуддя не вимагають розгляду цієї справи в апеляційному порядку, КПЛ ООН визнав порушення п. 5 ст. 14 Пакту. Комітет зазначив, що вважає таку мотивацію неадекватною і недостатньою. При прийнятті рішень про розгляд справ в апеляційному порядку питання про такий перегляд має розглядатися по суті з урахуванням, з одного боку, доказів, наданих суду першої інстанції, а з іншого – судового розгляду на підставі юридичних положень, які можна застосувати до конкретної справи [7].

У практиці КПЛ ООН подібні рішення трапляються неодноразово.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, на відміну від Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод, не містить застереження про те, що з права на оскарження може бути зроблений виняток, коли особа була засуджена у першій інстанції Верховним судом або засуджена після оскарження виправдувального вироку.

У зв'язку з цим КПЛ ООН сприймає цю ситуацію як порушення п. 5 ст. 14 Пакту (п. 47 Зауважень загального порядку № 32 КПЛ ООН). Так, у справі «Х. Серена і К. Родрігес проти Іспанії» КПЛ ООН відзначає, що заявники були засуджені вищою судовою інстанцією, оскільки один з обвинувачених був міністром внутрішніх справ, тому відповідно до кримінально-процесуального закону справа розглядалася палатою у кримінальних справах Верховного суду. Комітет прийняв до відома аргумент держави-учасниці про те, що засудження заявників вищим судом відбулося сумісно з Пактом, оскільки він має на меті забезпечення незалежності судової влади. Однак це не повинно применшувати право обвинуваченого на те, щоб його засудження і вирок були переглянуті вищою судовою інстанцією. Комітет також зазначає, що засіб правового захисту «ампаро» не може вважатися підходящим засобом згідно зі змістом п. 5 ст. 14 Пакту [8].

Аналогічно до вищевказаної ситуації порушення права на оскарження було визнане і в рішенні у справі «Х. Морено проти Іспанії». Згідно з обставинами справи заявник був засуджений Верховним судом при розгляді справи в апеляційній інстанції після оскарження прокуратурою виправдувального вироку. КПЛ ООН вказав, що відсутність будь-якого права на перегляд у вищому суді обвинувального вироку, винесеного апеляційним судом, в ситуації, коли особа не була визнана винною судом першої інстанції, є порушенням права на оскарження [9].

Схожі рішення приймалися і в ситуації, коли особа вперше була засуджена судом апеляційної інстанції, що не є Верховним судом, після скасування виправдувального вироку, винесеного судом першої інстанції, і відповідно до національного законодавства була відсутня можливість подальшого оскарження в апеляційній чи касаційній інстанції [10].

Відносно недавно правову оцінку з боку ЄСПЛ отримало наявне в деяких державах обмеження права засудженого на оскарження вироку, винесеного за результатами угоди зі стороною обвинувачення. У рішенні у справі «Нацвлішвілі і Тогонідзе проти Грузії» ЄСПЛ була підтверджена правомірність такого обмеження. Європейський Суд вважає розумним обмеження здійснення права на оскарження з урахуванням угоди з обвинуваченням. Погоджуючись на операцію, особа відмовляється від свого права на ординарне оскарження [11].

Звісно ж, що укладення такого договору може розглядатися як випадок (мається на увазі відмова від права на апеляцію), який має місце при усвідомлених, добровільних діях особи до винесення щодо неї вироку, відповідно до яких особа бере на себе зобов'язання не оскаржувати такий вирок.

У практиці КПЛ ООН ситуація відмови від права на апеляцію була визнана, коли на неодноразову вимогу особи, яка раніше була суддею, кримінальну справу стосовно якої в першій інстанції було розглянуто Верховним судом, засуджений втратив можливість оскаржити вирок у вищому суді. КПЛ ООН у своєму рішенні визнав скаргу зловживанням правом на подання повідомлень.

Крім допускаючих обмежень у праві на оскарження, ще одним критерієм даного права, на нашу думку, є такий критерій, як вимоги до форми розгляду справи при перегляді судом другої інстанції, які відображаються в процедурі перегляду. Безумовно, цей критерій тісно пов'язаний з попереднім, проте має і самостійне значення.

Як уже зазначалося, КПЛ ООН не пред'являє будь-яких особливих вимог до процедури оскарження, в тому числі й не вимагає повного повторного розгляду справи. Звісно ж, це дозволяє зробити висновок про те, що КПЛ ООН у своїй діяльності застосовує сутнісний, а не формальний підхід.

Практика ЄСПЛ у зв'язку з цим видається дещо непослідовною. З одного боку, як нами вже зазначалося, ЄСПЛ досить лояльно ставиться до процедур, які обмежують право на оскарження, які були розглянуті вище, а з іншого – в рішеннях ЄСПЛ неодноразово визнавалися порушеннями положень Конвенції ситуації, коли не здійснювався повний перегляд справи, передбачений національним законодавством. Наприклад, в рішенні у справі «Екбатану (Ekbatani) проти Швеції», яка отримала широку популярність, ЄСПЛ визначив, що Апеляційний суд був покликаний розглянути як питання факту, так і права і вирішити питання про винуватість чи невинуватість заявника. Беручи до уваги систему

шведських судів, місце і роль в ній Апеляційного суду і характер поставленого перед ним питання, ЄСПЛ дійшов висновку, що у справи не було особливих рис, що виправдовували відмову в публічному розгляді і позбавлення заявника права бути заслуханим особисто [12].

Складається ситуація, коли одні і ті ж дії судових органів різних держав можуть кваліфікуватися неоднаково. Наприклад, якщо національне законодавство взагалі не передбачає перегляд будь-якої категорії справ на фактичних підставах, то ЄСПЛ порушень Конвенції не вбачає, однак, якщо національне законодавство передбачає такий перегляд, але він не був здійснений в належному порядку, то порушення Конвенції вбачається. Таким чином, рішення ЄСПЛ у значній мірі визначаються не єдиними загальними критеріями, як рішення КПЛ ООН, а особливостями національного законодавства. Однак оцінка дій держав-відповідачів за скаргами громадян про порушення їхніх прав і свобод повинна бути однаковою і відповідною до єдиних критеріїв.

Схожа ситуація простежується і при визначенні можливості оскарження проміжних судових рішень, пов'язаних із застосуванням запобіжного заходу у вигляді взяття під варту. Зокрема, в своїх рішеннях ЄСПЛ неодноразово вказував, що, хоча він не зобов'язує створювати другий рівень юрисдикції для перевірки законності взяття під варту, держава, яка засновує таку систему, має в принципі забезпечувати ув'язненим при оскарженні ті ж гарантії, що й в суді першої інстанції [13].

Обсяг прав, які вкладаються в поняття «право на оскарження», може бути визначений, зокрема і на підставі тих порушень, які були виявлені ЄСПЛ і КПЛ ООН при розгляді скарг на порушення даного права. Основними порушеннями Конвенції, безпосередньо пов'язаними з правом на оскарження, в практиці ЄСПЛ були визнані такі.

1. Порушення права обвинуваченого особисто бути присутнім при розгляді скарги. Згідно з усталеною практикою ЄСПЛ порушенням даного права визнається ситуація, коли суд не забезпечив особисту присутність обвинуваченого або хоча б захисника, уповноваженого ним, при розгляді фактичних обставин справи, оскільки за таких умов особа втрачає можливість представити докази на підтримку своєї апеляції.

У деяких випадках порушенням Конвенції визнавалося незабезпечення судом особистої присутності обвинуваченого і в випадках, коли його інтереси були представлені захисником, але з огляду на сутність розглянутих питань справедливий розгляд апеляції без особистої присутності обвинуваченого вважається неможливим. Наприклад, у справі «М. Кук проти Австрії» ЄСПЛ зазначає: «Верховний Суд був покликаний розглянути питання про скорочення покарання щодо особи, засудженої до двадцяти років позбавлення волі, або про його посилення до довічного позбавлення волі. З огляду на характер основного питання, а також на можливість посилення покарання до довічного позбавлення волі справа не могла бути розглянута належним чином без отримання судом особистого враження про заявника» [14].

Дане право обвинуваченого в практиці ЄСПЛ не є абсолютним. Воно пов'язане з характером тих обставин, які підлягають перегляду. Так, якщо перегляду підлягають тільки правові питання, то особиста присутність обвинуваченого за наявності адвоката не є обов'язковою.

Однак у справі «Синичкин проти Росії» ЄСПЛ вказує: «Неподання заявником клопотання про участь не становить ясної і недвозначної відмови від цього права». Отже, згідно з позицією ЄСПЛ суд другої інстанції повинен з'ясувати бажання підсудного брати участь в судовому засіданні під час перегляду своєї справи.

2. Порушення права обвинуваченого на захист за допомогою призначеного адвоката. ЄСПЛ неодноразово визнавав порушенням положень Конвенції відмову суду, який здійснює перегляд справи, від надання обвинуваченому допомоги призначеним захисником [15].

Безумовно, обидва вищевказаних порушення (як порушення права обвинуваченого особисто бути присутнім при розгляді скарги, так і порушення права обвинуваченого на захист за допомогою призначеного адвоката) належать до порушення пункту «С» частини 3 статті 6 Конвенції та можуть бути класифіковані як порушення права на захист, а також як порушення принципу змагальності у справах щодо перегляду судових рішень.

3. Порушення права обвинуваченого на оскарження, яке виразилося в постановці особи в таку правову ситуацію, коли реалізація даного права спричинила б для неї істотні несприятливі наслідки.

Зокрема, така ситуація констатувалась ЄСПЛ в постанові у справі «Яковенко проти України». Відповідно до обставин справи заявника було засуджено до позбавлення волі. До вступу вироку в законну силу до нього було застосовано запобіжний захід у вигляді взяття під варту. Оскільки до винесення вироку заявник тривалий час перебував під вартою, термін його покарання завершився ще до вступу вироку в законну силу. Отже, оскарження вироку до вищої інстанції спричинило б продовження терміну перебування заявника в ув'язненні на невизначений період [16].

У практиці КПЛ ООН можна виділити такі виявлені при розгляді скарг громадян порушення права на оскарження:

– неповідомлення підсудного про судове рішення суду першої інстанції, винесене за його відсутності або в умовах, коли йому не було надано адвоката;

– ненадання належного захисника, зобов'язаного надати підстави для апеляції, в сукупності з обмеженням права підсудного на самозахист;

– неповідомлення обвинуваченому про дату апеляційного розгляду і про призначеного захисника, який раніше не брав участі в справі;

– ненадання підсудному мотивованого письмового рішення суду першої інстанції та інших документів (наприклад, протоколів судових засідань);

– неподання заявнику протягом тривалого терміну прийнятих у справі рішень в письмовому вигляді. Так, у своєму рішенні за результатами розгляду скарги «Астон Літтл проти Ямайки» КПЛ ООН відзначив таке: «Щоб ефективно користуватися правом на оскарження, засуджена особа має право отримати в розумні строки доступ до письмових рішень, належним чином обґрунтованих, у всіх випадках подачі апеляції. Оскільки апеляційний суд Ямайки протягом понад п'яти років після відхилення апеляції пана Літтла не виносив мотивованого рішення, заявник був позбавлений можливості ефективно оскаржити свій вирок в Судовому комітеті Таємної ради»;

– нерозгляд апеляції в розумні терміни, коли це пов'язано з оскарженням вироку, який перед-

бачає смертну кару. Так, порушенням права на оскарження було визнано випадок, коли розгляд апеляції відкладався протягом восьми років;

– неналежне повідомлення заявника про результати розгляду справи в апеляційній інстанції, яке може ввести особу в оману щодо свого статусу. Так, КПЛ ООН визнав порушенням права на оскарження ситуацію, коли внаслідок неналежного повідомлення про результати апеляції засудженого до смертної кари, а також внаслідок подальших дій адміністрації в'язниці (переведення в загальну камеру) у нього виникло уявлення, що вирок щодо нього пом'якшений (заміна страти позбавленням волі) [17].

Аналіз практики КПЛ ООН дозволяє відзначити, що найбільш часто країнами-відповідачами щодо заяв, поданих до КПЛ ООН в зв'язку з можливим порушенням права на оскарження, виступали такі країни, як Ямайка та Тринідад і Тобаго, Іспанія. Глобальні порушення права на оскарження, пов'язані з правом на життя і справедливий суд, були констатовані КПЛ ООН в окремі періоди в таких державах, як Замбія, Сьєрра-Леоне [18].

Істотний інтерес становить позиція ЄСПЛ і КПЛ ООН щодо можливості і меж перегляду судових рішень у кримінальних справах після їх вступу в законну силу.

У своїх рішеннях за скаргами Брумареску проти Румунії і Рябих проти Росії ЄСПЛ визначає, що одним з основних аспектів верховенства права є принцип правової визначеності (в іншому формулюванні – принцип юридичної (законної) впевненості), який, серед іншого, вимагає, щоб прийняте судами остаточне рішення не могло б бути оскаржене. Правова визначеність передбачає повагу принципу res judicata (остаточності рішення), тобто принципу неприпустимості повторного розгляду одного разу вирішеної справи. Принцип закріплює, що жодна зі сторін не може вимагати перегляду остаточного і такого, що вступило в законну силу, рішення тільки в цілях проведення повторного слухання та отримання нової постанови. Перегляд не може вважатися прихованою формою оскарження, в той час як лише можлива наявність двох точок зору з одного питання не може бути підставою для перегляду [19].

Попри те, що ці рішення пов'язані не з кримінальним, а з цивільним процесом, істотного значення для оцінки правової позиції ЄСПЛ це не має, оскільки даний принцип має універсальний характер. На підставі зазначеного положення ЄСПЛ формулює висновок, що рішення екстраординарних інстанцій (зокрема, наглядових), не обмежені ніякими термінами і спрямовані на перегляд судових рішень, не є належними способами правового захисту.

Для діяльності ЄСПЛ це має суттєве значення при визначенні умов прийнятності скарги в ЄСПЛ, які передбачені ст. 35 Конвенції. Відповідно до ч. 1 даної статті ЄСПЛ може прийняти питання до розгляду тільки після того, як були вичерпані всі внутрішні засоби правового захисту згідно із загальновизнаними нормами міжнародного права і впродовж шести місяців з дати прийняття остаточного рішення у справі. Визнання екстраординарного провадження як засобу вичерпання правового захисту для дотримання критерію прийнятності породило б правову невизначеність, яка позбавила б сенсу правило шестимісячного терміну звернення до Європейського Суду.

Важливо відзначити, що принцип правової визначеності не є абсолютним, в тому числі і в практиці ЄСПЛ. У тому ж самому рішенні у справі «Рябих проти Росії» ЄСПЛ зазначає, що повноваження вищого суду щодо перегляду судового рішення (яке набрало законної сили) має (може) здійснюватися з метою виправлення судових помилок, неправильного відправлення правосуддя (п. 52).

Визнання абсолютного характеру принципу правової визначеності суперечило б безпосередньому змісту Конвенції. Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 4 Протоколу № 7 допускається повторний розгляд справи, якщо є відомості про нові або нововиявлені факти чи суттєві недоліки у попередньому судовому розгляді, суттєві порушення, що вплинули на результат справи.

Крім того, з метою реалізації даних положень 19 січня 2000 р. Комітетом міністрів Ради Європи була прийнята Рекомендація № R (2000) 2, що закликає держави внести у національні правові системи інститут перегляду справ і відновлення провадження в зв'язку з рішеннями ЄСПЛ.

ЄСПЛ констатує, що можливість поновлення кримінальної справи як така прирівняна до Конвенції. Однак деякі особливі обставини справи можуть свідчити, що ця процедура може бути використана таким чином, який підриває саму сутність справедливого суду. Здійснення такого перегляду має використовуватися для досягнення максимально можливого і справедливого балансу між інтересами фізичної особи та необхідністю забезпечити ефективність системи кримінального судочинства.

Важливим аспектом даної проблеми є розмежування понять «перегляд судового рішення, яке набрало законної сили» і «повторне засудження, заборонене ч. 1 ст. 4 Протоколу № 7». Відповідно до цієї статті жодна особа не повинна бути вдруге притягнена до суду або покарана в порядку кримінального провадження під юрисдикцією однієї і тієї самої держави за правопорушення, за яке її було остаточно виправдано або засуджено відповідно до закону та кримінально-процесуального законодавства цієї держави.

У наведеній постанові у справі «Нікітін проти Росії» ЄСПЛ зазначає, що ст. 4 Протоколу № 7 проводить чітке розмежування повторного притягнення до суду і відновлення судового розгляду у виняткових обставинах. Можливість відновлення кримінальної справи за новими або нововиявленими обставинами, а також перегляду справи в зв'язку з судовими помилками в застосуванні норм матеріального та процесуального права не є порушенням принципу ne bis in idem. Предметом такого розгляду є те саме кримінальне обвинувачення і законність винесених раніше рішень. Якщо протест був задоволений і справа надходить на новий розгляд, то підсумком перегляду стане скасування всіх винесених раніше судами рішень і винесення нового рішення у кримінальній справі. У цьому контексті обидві процедури являють собою форми продовження попереднього провадження (п. 45–46 постанови) [20].

Висновки. Отже, вважаємо за можливе сформулювати деякі висновки про міжнародні стандарти права на оскарження, які були визначені практикою ЄСПЛ і КПЛ ООН.

Відповідно до даних міжнародних стандартів безумовне право на оскарження судових рішень у кримі-

нальних справах має тільки засуджений. Крім цього, згідно з позицією ЄСПЛ в тому випадку, якщо національне законодавство передбачає можливість оскарження рішення про застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, дане право належить і особі, щодо якої цей запобіжний захід застосовується. Зміст і межі права на оскарження судових рішень у кримінальних справах інших учасників кримінального судочинства, в т.ч. потерпілого, визначається національним законодавством і не є частиною даних міжнародних стандартів.

Державам-учасницям ЄСПЛ надає досить широкі можливості обмеження права на оскарження, встановлюючи, що підстави для перегляду визначаються національними законодавствами, а державам надається широка свобода розсуду при визначенні того, як право оскарження буде здійснюватися. В одних випадках право оскарження може обмежуватися тільки питаннями права, в інших випадках особа, яка бажає звернутися до вищого суду, має отримати дозвіл на апеляцію. Крім того, відповідно до наявних застережень в ч. 2. ст. 2 Протоколу № 7 до Конвенції в праві на оскарження можуть робитися винятки для незначних правопорушень, а також коли особу було засуджено рішенням у першій інстанції (Верховним судом) або засуджено після оскарження виправдувального вироку.

У своїй практиці КПЛ ООН дотримується іншої точки зору на допустимість подібних обмежень, вважаючи, що перегляд, який обмежується формальними або правовими аспектами засудження без будь-якого розгляду фактів, є недостатнім. Крім того, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, на відміну від Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод, не містить ніяких застережень у праві на оскарження.

Яких-небудь особливих вимог до процедури оскарження КПЛ ООН не пред'являє, в тому числі й не вимагає повного повторного розгляду справи. Практика ЄСПЛ у зв'язку з цим видається дещо непослідовною. З одного боку, ЄСПЛ досить лояльно ставиться до вищевказаних процедур, які обмежують право на оскарження, а з іншого – в рішеннях ЄСПЛ неодноразово визнавалися порушеннями положень Конвенції ситуації, коли не здійснювався повний перегляд справи, передбачений національним законодавством.

Література

1. Головко Л.В. Соотношение уголовных преступлений и административных правонарушений в контексте концепции criminal matter (уголовной сферы). *Международное правосудие*. 2013. № 1. С. 42–52.

2. П. 52–56 Judgment ECHR of case of Gurepka v. Ukraine, appl. № 61406/00. 6 September 2005. URL: http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-70094.

3. Пункт 45 Замечаний общего порядка № 32 КПЧ ООН Международного пакта о гражданских и политических правах № CCPR/C/GC/32 от 23.08.2007. URL: http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2fC%2fGC%2f32&Lang=ru.

4. Головненков П., Спица Н., Хелльманн У. Уголовно-процессуальный кодекс Федеративной Республики Германия : научно-практический комментарий и перевод текста закона. Москва : МГЮА имени О.Е. Кутафина, 2012. 330 с.

5. Справедливое судебное разбирательство в международном праве : юридический сборник. Варшава : БДИПЧ ОБСЕ, 2013. 342 с.

6. Пункты 9.1–10 Соображений КПЧ ООН от 23 ноября 2009 г. № CCPR/C/97/D/1363/2005 по жалобе Херардо Гайосо Мартинеса (Gerardo Gayoso Martínez) против Испании. URL: http://juris.ohchr.org/Search/Details/1027.

7. Пункт 8.3 Соображений КПЧ ООН от 24 августа 2010 г. № CCPR/C/99/D/1797/2008 по жалобе Томаса Вильхельмуса Хенрикуса Меннена (Thomas Wilhelmus Henricus Mennen) против Нидерландов. URL: http://juris.ohchr.org/Search/Details/1524.

8. Пункты 9.1—10 Соображений КПЧ ООН от 18 апреля 2008 г. № CCPR/C/92/D/1351-1352/ 2005 по жалобам Luis Hens Serena и Juan Ramón Corujo Rodríguez против Испании. URL: http://juris.ohchr.org/Search/Details/1418.

9. Пункты 7.2—8 Соображений КПЧ ООН от 11 сентября 2007 г. № CCPR/C/90/D/1381/2005 по жалобе Jaques Hachuel Moreno против Испании. URL: http://juris.ohchr.org/Search/Details/1381.

10. Пункты 7.2—8 Соображений КПЧ ООН от 15 ноября 2006 г. № CCPR/C/88/D/1332/2004 по жалобе Juan García Sánchez and Bienvenida González Clares против Испании. URL: http://juris.ohchr.org/Search/Details/1295.

11. Пункты 96—98 Judgment ECHR of case of Natsvlishvili and Togonidze v Georgia, appl. № 9043/05, 29 April 2014. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-142672.

12. Judgment ECHR of case of Ekbatani v Sweden, appl. № 10563/83, 26 May 1988. URL: http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-100704.

13. Пункт 28 Judgment ECHR of case of Navarra v France, appl. № 13190/87, 23 November 1993. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57857.

14. Пункты 40–44 Judgment ECHR of case of Cooke v. Austria, appl. № 25878/94, 8 February 2000. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58460.

15. Пункт 40 Judgment ECHR of case of Sinichkin v Russia, appl. № 20508/03, 08 April 2010. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98128.

16. Judgment ECHR of case of Yakovenko v. Ukraine, appl. № 5425/11, 4 June 2015. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-156909.

17. Соображения КПЧ ООН от 18 ноября 2005 г. № CCPR/C/85/D/1132/2002 по жалобе Chisanga против Замбии. URL: http://juris.ohchr.org/Search/Details/1205.

18. Соображения КПЧ ООН от 30 июля 2001 г. № CCPR/C/72/D/839-840-841/1998. URL: http://juris.ohchr.org/Search/Details/925.

19. Пункты 51–52 Judgment ECHR of case of Ryabykh v Russia, appl. № 52854/99, 24 July 2003. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-94131 ; п. 61—62 Judgment ECHR of case of Brumarescu v. Romania, appl. № 28342/95, 28 October 1999. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58337.

20. Пункт 10.13 Соображений КПЧ ООН от 28 марта 2006 г. № CCPR/C/86/D/1100/2002 по жалобе Юрия Бандажевского против Белоруссии. URL: http://juris.ohchr.org/Search/Details/1248.

Качалко К. П.,
слухач магістратури факультету № 3
Одеського державного університету внутрішніх справ

Плужнік О. І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права та кримінології
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 343.2/.7
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-3

ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ, ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ, ПІДТРИМАННЯ ПУБЛІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ПОРЯДКУ ПІДРОЗДІЛАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ В ЗОНІ ПРОВЕДЕННЯ ОПЕРАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ СИЛ

Колесник С. П.

У статті проаналізовано окремі проблемні питання щодо забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку на території проведення Операції об'єднаних сил. Стаття є актуальною, адже оперативна ситуація в Україні загалом та на території проведення Операції об'єднаних сил зокрема постійно змінюється. Ці питання набувають актуальності у зв'язку з постійною міграцією населення, унеможливленням проведення оперативно-розшукових дій на окупованій території, суворою необхідністю безперервного контролю над витоком зброї та боєприпасів із зони конфлікту на мирну територію держави та багатьма іншими нагальними проблемами, які виникли в період агресії проти України.

Ключові слова: *Операція об'єднаних сил, Національна поліція України, конфлікт, злочинність, правопорядок, закон.*

В статье проанализированы отдельные проблемные вопросы по обеспечению охраны прав и свобод человека, противодействию преступности, поддержанию публичной безопасности и порядка на территории проведения Операции объединенных сил. Статья актуальна, так как оперативная ситуация в Украине вообще и на территории проведения Операции объединенных сил в частности постоянно меняется. Эти вопросы приобретают актуальность в связи с постоянной миграцией населения, невозможностью проведения оперативно-разыскных действий на оккупированной территории, строгой необходимостью непрерывного контроля за утечкой оружия и боеприпасов из зоны конфликта на мирную территорию государства и многими другими неотложными проблемами, которые возникли в период агрессии против Украины.

Ключевые слова: *Операция объединенных сил, Национальная полиция Украины, конфликт, преступность, правопорядок, закон.*

Law enforcement issues always remain a priority in ensuring human, society and state life. Without exaggeration, it can be argued that ensuring law and order serves not only one of the most important duties of the state to the citizens, but also the very condition of existence of the state, acting as the basis of its sovereignty and territorial integrity, its economic and information security.

The article analyzes some problematic issues related to the protection of human rights and freedoms, combating crime, maintaining public security and order in the territory of the Joint Forces Operation. The article is relevant today as the operational situation in Ukraine as a whole and in the territory of the Joint Forces Operation is constantly changing. These issues become relevant in connection with the constant migration of the population; impossibility of carrying out operative-search actions in the occupied territory; the urgent need for continuous control of the leakage of arms and ammunition from the conflict zone into the peaceful territory of the state, and many other pressing problems that arose during the period of aggression against Ukraine. The state of personal police security in the course of performance of operational and service tasks was analyzed. Namely, the advisability of improving performance models of police training based on international experience was considered, with the aim of prevention of injuries and death on duty, raising the appropriate level of theoretical knowledge and its skillful use with practical activity. Many countries have passed reforms or are in the process of reforms including reforms of law enforcement and their experience can be useful in Ukraine. Indeed, international experience is important, since it allows to see the effectiveness or ineffectiveness of the implementation of elements of police training in other countries in performing operational and service tasks, ensures personal security while on duty. The effectiveness of police performance of operational and service tasks depends on the possession of personal safety techniques in typical and extreme situations, in the event of combating illegal actions, and in the case of accidents and other emergencies.

Key words: *Joint Operations, National Police of Ukraine, conflict, crime, law and order, law.*

Постановка проблеми та її актуальність. Питання, пов'язані з забезпеченням правопорядку, завжди були пріоритетними у забезпеченні життєдіяльності людини, суспільства і держави. Без перебільшення можна стверджувати, що забезпечення правопорядку є не лише одним із найважливіших обов'язків держави перед громадянами, а й самою умовою існування держави, виступаючи основою її суверенітету і територіальної цілісності, її економічної та інформаційної безпеки.

Метою статті є розгляд окремих проблемних питань щодо забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку на території проведення Операції об'єднаних сил.

Виклад основного матеріалу. Оперативна ситуація в Україні загалом та на території проведення Операції об'єднаних сил (далі – ООС) зокрема постійно змінюється, тому питання, що стосуються забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, у тому числі на території ООС, не втрачають, а набувають актуальності.

Постійна міграція населення, унеможливлення проведення оперативно-розшукових дій на окупованій території, сувора необхідність безперервного контролю над витоком зброї та боєприпасів із зони конфлікту на мирну територію держави та багато інших нагальних проблем, які виникли в період агресії проти України, змусили законодавців і науковців різних галузей права знаходити нові методи та форми діяльності правоохоронних органів в умовах, що склались у цей період.

Колесник С. П., 2019

Згідно зі ст. 8 Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» [1] Національну поліцію віднесено до суб'єктів забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії у Донецькій та Луганській областях. Серед інших правоохоронних органів саме поліція виконує провідну роль щодо забезпечення правопорядку в зоні ООС. Такий висновок випливає, зокрема, з визначення поняття та завдань, які покладено на поліцію (статті 1, 2 Закону України «Про Національну поліцію України» [2]. Так, завданням поліції є надання поліцейських послуг у таких сферах: 1) забезпечення публічної безпеки і порядку; 2) охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави; 3) протидії злочинності; 4) надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги.

Виконуючи покладені на неї обов'язки щодо підтримання правопорядку й законності з метою дотримання конституційних прав і свобод людини і принципів діяльності, Національна поліція відповідно до ст. ст. 7, 37 Закону України «Про Національну поліцію України» під час виконання своїх завдань забезпечує дотримання прав і свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також сприяє їх реалізації [2].

Обмеження прав і свобод людини допускається виключно на підставах та в порядку, визначених Конституцією і законами України, за нагальної необхідності і в обсязі, необхідному для виконання завдань поліції у зоні проведення ООС. Здійснення заходів, що обмежують права та свободи людини, має бути негайно припинене, якщо мета застосування таких заходів досягнута або немає необхідності подальшого їх застосування. При цьому конкретні права і свободи громадян згідно із загальним правилом мають такі ж конкретні підстави їх обмеження. З огляду на це не може бути обмежене, скажімо, право на свободу світогляду й віросповідання необхідністю з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, а право на недоторканність житла – необхідністю запобігти розголошенню інформації, одержаної конфіденційно. Інші, крім зазначених вище, обмеження прав і свобод можуть встановлюватися лише в умовах воєнного або надзвичайного стану, при проведені ООС та завжди мають визначений тимчасовий характер.

Поліція здійснює свою діяльність на основі дотримання та поваги прав і свобод людини та громадянина. Діяльність, що обмежує права і свободи громадян, негайно припиняється, якщо досягнута законна мета або з'ясувалося, що ця мета не може або не повинна досягатися шляхом обмеження прав і свобод громадян. У всіх випадках обмеження прав особистості припиняється після досягнення мети обмеження відповідного права.

Відповідно до статті 39 Конституції України проголошується право громадян на проведення мирних масових заходів у законодавчо визначеному порядку, відповідно до якого громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно мають сповістити органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. У ч. 2 цієї ж статті вказується, що обмеження реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або для захисту прав і свобод інших людей. Зазначимо, що масові заходи – це заплановані або стихійно організовані заходи громадсько-політичного, релігійного, спортивного, культурно-видовищного характеру за участю значної кількості громадян, що проводяться з нагоди офіційних (державних), професійних, релігійних свят, пам'ятних дат, а також за ініціативою політичних партій, рухів, громадських об'єднань, релігійних конфесій (громад), окремих громадян, спортивних організацій, закладів культури тощо, в яких бере участь значна кількість осіб. Такі заходи спрямовані на реалізацію та захист прав та законних інтересів різної спрямованості.

Треба врахувати, що, з одного боку, масовий захід – це найбільш доступна можливість задоволення потреб великої групи людей, а з іншого – це потенційна загроза життю і здоров'ю всіх учасників, вболівальників, глядачів, правоохоронців. Скупчення людей на обмеженій території за певних умов може стати поштовхом для різних групових порушень громадського порядку.

Пов'язано це з кількома факторами. Закритий простір підвищує небезпеку порушення правопорядку з боку групи людей, сформованої спонтанно або організовано. Зміна звичного ритму, а також динаміка подій може спровокувати випадки конфліктів між окремими громадянами чи їх певними групами. Забезпечення правопорядку на території проведення спеціальної операції об'єднаних сил додає своїх специфічних особливостей або загроз, які необхідно враховувати [5].

З огляду на це під час масових заходів в зоні проведення ООС підрозділами Національної поліції України постійно розробляються та проводяться превентивні заходи щодо забезпечення правопорядку на території обслуговування. Водночас вживаються превентивні заходи, тобто оптимізація та збільшення маршрутів патрулювання у населених пунктах та районах, де проводяться масові заходи, проводяться роз'яснювальні роботи й відпрацювання населених пунктів, розташованих на лінії розмежування, а також фільтрування заходів на блокпостах, виявлення ДРГ.

Проаналізувавши накопичений досвід діяльності Національної поліції України під час забезпечення охорони публічної безпеки та порядку при проведенні масових заходів, констатуємо, що процес планування та проведення забезпечення правопорядку поділяється на три таких етапи:

– підготовчий, який починається з моменту отримання завдання з забезпечення правопорядку при проведенні масового заходу;

– виконавчий, який охоплює дії нарядів і керування ними безпосередньо під час проведення масового заходу;

– заключний, який здійснюється шляхом згортання сил і засобів та зосередження їх у призначених пунктах і підведення підсумків несення служби.

Найважливішим, на наш погляд, з точки зору забезпечення правопорядку під час проведення масових заходів в умовах ООС є процес оцінки загроз та ризи-

ків, який здійснюється та застосовується на кожному з перелічених етапів.

Загрозу коротко можна визначити як джерело реальної та потенційної шкоди (тобто будь-що, що може спричинити шкоду). Ризиком називають можливість настання шкоди. Отже, визначення того, які ризики виникнуть при забезпеченні правопорядку під час проведення масових заходів в умовах ООС, є дуже суб'єктивним процесом. Поліцейські використовують свій досвід та знання для визначення рівня ризику, можливого в кожній конкретній ситуації.

Кожна із зазначених категорій повинна бути оцінена за 4-бальною шкалою. Після цього вживаються відповідні заходи на об'єктах, що мають підвищений рівень небезпеки. Ретельне оцінювання загроз має значний вплив на організацію та планування, а згодом і на успішне забезпечення громадського порядку під час проведення масових заходів, в тому числі і у зоні проведення Операції об'єднаних сил.

Урахування зазначених вище загроз під час планування діяльності правоохоронних органів є необхідною передумовою забезпечення їх ефективної діяльності, результатом чого має стати створення надійного безпекового простору, недопущення порушення державного кордону України та мінімізація ймовірності вчинення терористичних актів на території нашої держави.

Що стосується питання протидії злочинності, то зазначимо, що у період проведення ООС збільшується вірогідність скоєння терористичних актів, диверсій на контрольованій території. Для запобігання вказаним ситуаціям необхідна чітко спланована взаємодія між всіма правоохоронними органами, прикордонною службою та Збройними силами України в єдиному інформаційному просторі. Одним зі шляхів вирішення вказаної проблеми може стати створення єдиної інформаційної бази.

Проблемним також є те, що більшість осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів, передбачених ст. 260 КК України, переховується на території, контрольованій терористичними організаціями, або в Російській Федерації, що унеможливлює затримання цих осіб та закінчення досудового розслідування. Оголошення ж вказаних осіб у міжнародний розшук неможливе, оскільки відповідно до статуту Міжнародної поліцейської організації «Інтерпол» та Європейської конвенції про видачу правопорушників учасники не передбачених законом збройних формувань вважаються такими, що вчинили політичне правопорушення або правопорушення, пов'язане з політичним правопорушенням, тобто такими, яких не оголошують у міжнародний розшук, а при затриманні не видають запитуваній Стороні. Пропонуємо створити єдину базу осіб, які є учасниками кримінального процесу та які є загрозою для публічної безпеки, з метою інформування слідчого про прибуття зазначених осіб на територію, підконтрольну українській владі.

Одним із нагальних проблемних питань забезпечення правопорядку в умовах проведення ООС залишається питання безпеки поліцейських. Згідно зі статтею 44 Закону України «Про Національну поліцію» поліцейський може застосовувати фізичну силу, у тому числі спеціальні прийоми боротьби (рукопашного бою), для забезпечення особистої безпеки та безпеки інших осіб, припинення правопорушення, для затримання особи, яка вчинила правопорушення, якщо застосування інших поліцейських заходів унеможливлює виконання поліцейських повноважень, покладених на нього законом [2]. Отже, на нормативному рівні закріплено норму щодо забезпечення особистої безпеки поліцейських під час виконання службових обов'язків [4]. Очевидно, що несення служби в зоні приведення ООС істотно відрізняється від виконання службових обов'язків у мирний час. Працівники Національної поліції України змушені дуже швидко пристосовуватись до специфіки несення служби, набувати навичок, які не зовсім властиві для правоохоронних підрозділів (загальновійськова підготовка, знання природи і тактики сучасного загальновійськового бою, саперна підготовка, топографічна підготовка, вміння користуватись зброєю, яка не стоїть на озброєнні в підрозділах Національної поліції України).

У процесі проведення ООС виникло питання підготовки поліцейських абсолютно іншої формації, які б ефективно виконували свої службові обов'язки. Проте чи не найважливішою проблемою можна вважати підготовку поліцейських за новими стандартами, які відрізняються від тих, що існували раніше. Однак успішне виконання поліцейськими оперативно-службових завдань за час проведення ООС багато в чому залежить і від умілого володіння прийомами особистої безпеки в типових та екстремальних ситуаціях. Структурну побудову підрозділів поліції треба здійснювати з урахуванням вивчення та впровадження передового зарубіжного досвіду та зі збереженням і вдосконаленням апробованих і ефективних вітчизняних практик застосування примусових поліцейських заходів, прийомів особистої безпеки в типових та екстремальних ситуаціях, а також у разі силового припинення протиправних проявів, у разі аварій, катастроф та інших надзвичайних ситуацій. Ця структура має відповідати загальносвітовому стандарту ефективної діяльності поліції.

Отже, реалії забезпечення особистої безпеки поліцейських під час виконання оперативно-службових завдань в рамках проведення ООС висвітлюють проблему, яка потребує особливої уваги. Сьогодні прийняття необхідного пакета підзаконних нормативно-правових актів з питань забезпечення особистої безпеки поліцейських, повного забезпечення підрозділів новітніми спеціальними засобами, вироблення чіткої концепції професійної підготовки поліцейських кадрів дасть змогу покращити захист поліцейського під час виконання оперативно-службових завдань у рамках проведення ООС. Розробка заходів щодо підвищення рівня особистої безпеки поліцейських із запозиченням зарубіжного досвіду уможливить вирішення теоретичних і практичних завдань службової діяльності.

Слід зазначити, що забезпечення правопорядку в умовах проведення ООС вимагає додаткових сил, засобів, а також прийняття організаційних, законодавчих та методичних рішень, спрямованих на нормативно-правову регламентацію взаємодії між Збройними силами України та НПУ й іншими правоохоронними органами, на забезпечення безпеки працівників правоохоронних органів, які працюють в умовах проведення ООС, на недопущення терористичних актів та диверсій з боку членів диверсійно-розвідувальних груп НЗФ у спільній взаємодії всіх органів та структур, які функціонують з метою забезпечення цілісності кордону України, безпеки її громадян та збереження публічного порядку.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що сьогодні з боку держави не лише створюються важливі передумови для врегулювання збройного конфлікту, що триває на території Донецької та Луганської областей, а й звертається неабияка увага на створення належних умов для реалізації громадянами усіх наданих їм Конституцією України прав і свобод. З огляду на це важливого значення набуває створення умов для реалізації прав громадян саме під час врегулювання збройного конфлікту та забезпечення правопорядку під час проведення масових заходів.

Література

1. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях : Закон України від 18 січня 2018 року № 2268-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 10. Ст. 54.

2. Про Національну поліцію : Закон України від 02 липня 2015 року № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41. Ст. 379.

3. Охріменко І.М. Світовий досвід підготовки кадрів поліції та його впровадження в Україні : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Дніпропетровськ, 17 березня 2016 р. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 556 с.

4. Тактичне керівництво та організація несення служби працівниками правоохоронних органів України в зоні проведення антитерористичної операції : навчальний посібник / ЛьвДУВС ; за заг. ред. Ю.Р. Йосипіва, С.М. Банаха, О.І. Тьорло, В.М. Синенького та ін. Львів, 2016. 136 с.

5. Аброськін В.В. Роль органів Національної поліції щодо забезпечення правопорядку в зоні проведення Операції об'єднаних сил. *Забезпечення правопорядку на території проведення операції об'єднаних сил* : зб. матеріалів доп. учасн. Всеукраїнського наук.-практ. Семінару, м. Маріуполь, 1 жовтня. 2018 р. Маріуполь, 2018. С. 85–94.

6. Підготовка та проведення спеціальних операцій у збройних конфліктах : навчальний посібник ЛьвДУВС / за заг. ред. Ю.Р. Йосипіва, А.В. Ярославського, О.І. Тьорло, І.Ю. Землянського, М.Д. Курляка, М.О. Московчук, В.М. Синенького та ін. Львів, 2016. 104 с.

Колесник С. П.,
здобувач кафедри тактико-спеціальної, вогневої
та фізичної підготовки
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-4

ДО ПРОБЛЕМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПУБЛІЧНО-СЕРВІСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОДАТКОВОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Крилов Д. В.

Визначено, що пріоритетними шляхами удосконалення заходів із протидії корупції є: покращення фінансового та матеріально-технічного забезпечення працівників, що має передбачати забезпечення їм гідного рівня оплати праці та соціального забезпечення самих службовців та їхніх сімей; активне залучення громадськості до здійснення контрольно-наглядової діяльності за органами Державної податкової служби; здійснення міжнародного співробітництва, обмін досвідом та інформацією з міжнародними організаціями та установами, обмін практичним досвідом реалізації заходів із протидії корупції тощо; активна взаємодія Державної податкової служби з іншими правоохоронними органами України, зокрема Національною поліцією, Національним антикорупційним бюро, Національним агентством з питань запобігання корупції тощо; проведення активної роз'яснювальної роботи як серед службовців Державної податкової служби України, так і серед громадян. Враховуючи специфіку публічно-сервісної діяльності Державної податкової служби України, з метою вдосконалення матеріально-технічного забезпечення запропоновано: по-перше, надати працівникам Державної податкової служби України сучасне технічне обладнання, що дасть змогу прискорити процедури з надання сервісних послуг, оскільки непоодинокими є скарги з боку платників податків про сервіси, що неякісно працюють; по-друге, забезпечити кожен структурний підрозділ, який виконує публічно-сервісну діяльність, швидкісним Інтернетом; по-третє, створити якісні онлайн-сервіси, за допомогою яких клієнти зможуть отримувати всю необхідну інформацію. У статті на основі аналізу наукових поглядів учених та норм чинного законодавства визначено, що найбільш перспективними тенденціями удосконалення публічно-сервісної діяльності Державної податкової служби України в умовах європейської інтеграції є: 1) покращення інформаційного забезпечення податкових органів; 2) поліпшення матеріально-технічного забезпечення Державної податкової служби України; 3) вдосконалення заходів із протидії корупції в органах Державної податкової служби України. Обґрунтована пріоритетність роботи законодавця за всіма визначеними вище напрямами.

Ключові слова: *публічно-сервісна діяльність, Державна податкова служба України, законодавство, інформаційне забезпечення.*

Определено, что приоритетными путями совершенствования мер по противодействию коррупции являются: улучшение финансового и материально-технического обеспечения работников, которое должно предусматривать обеспечение им достойного уровня оплаты труда и социального обеспечения самих служащих и их семей; активное привлечение общественности к осуществлению контрольно-надзорной деятельности за органами Государственной налоговой службы; осуществление международного сотрудничества, обмен опытом и информацией с международными организациями и учреждениями, обмен практическим опытом реализации мероприятий по противодействию коррупции и т.д.; активное взаимодействие Государственной налоговой службы с другими правоохранительными органами Украины, в частности Национальной полицией, Национальным антикоррупционным бюро, Национальным агентством по вопросам предотвращения коррупции и т.п.; проведение активной разъяснительной работы как среди служащих Государственной налоговой службы Украины, так и среди граждан. Учитывая специфику публично-сервисной деятельности Государственной налоговой службы Украины с целью совершенствования материально-технического обеспечения предложено: во-первых, предоставить работникам Государственной налоговой службы Украины современное техническое оборудование, что позволит ускорить процедуры предоставления сервисных услуг, поскольку нередки жалобы со стороны налогоплательщиков о некачественно работающем сервисе; во-вторых, обеспечить каждое структурное подразделение, выполняющее публично-сервисную деятельность, скоростным Интернетом; в-третьих, создать качественные онлайн-сервисы, с помощью которых клиенты смогут получать всю необходимую информацию. В статье на основе анализа научных взглядов учёных и норм действующего законодательства определено, что наиболее перспективными тенденциями совершенствования публично-сервисной деятельности Государственной налоговой службы Украины в условиях европейской интеграции являются: 1) улучшение информационного обеспечения налоговых органов; 2) улучшение материально-технического обеспечения Государственной налоговой службы Украины; 3) совершенствование мер по противодействию коррупции в органах Государственной налоговой службы Украины. Обоснована приоритетность работы законодателя по всем обозначенным выше направлениям.

Ключевые слова: *публично-сервисная деятельность, Государственная налоговая служба Украины, законодательство, информационное обеспечение.*

It has been determined that the most priority ways of improving anti-corruption measures are: improving the financial and logistical support of employees, which should provide them with a decent level of remuneration and social security for the employees themselves and their families; active involvement of the public in the control and supervision activities of the bodies of the State Tax Service; implementation of international cooperation, exchange of experience and information with international organizations and institutions, exchange of practical experience in implementing anti-corruption measures, etc.; active interaction of the State Tax Service with other law enforcement agencies of Ukraine, in particular the National Police, the National Anti-Corruption Bureau, the National Anti-Corruption Agency, etc.; active public outreach to both tax officials and citizens. Taking into account the specifics of public service activity of the State Tax Service of Ukraine in order to improve the logistics, it is proposed: first, to provide employees of the State Tax Service of Ukraine with modern technical equipment that will speed up procedures for the provision of service services, as there are often different complaints poorly performing services; second, to provide every structural unit that performs public service activities on the high-speed Internet; third,

Колесник С. П., 2019

to create quality online services through which customers can obtain all the necessary information. In the article, based on the analysis of scientific views of scientists and norms of the current legislation, it is determined that the most promising tendencies of improvement of public service activity of the State Tax Service of Ukraine in the conditions of European integration are: 1) improvement of information support of tax authorities; 2) improvement of logistical support of the State Tax Service; 3) improvement of anti-corruption measures in State Tax Service of Ukraine bodies. The priority of the legislator's work in all the above directions is substantiated.

***Key words**: public service activity, State Tax Service of Ukraine, legislation, information support.*

Постановка проблеми. Нині Україна перебуває на досить цікавому та складному етапі свого становлення та розвитку. Все це вимагає від законодавця проведення трансформаційних процесів у різних сферах суспільного життя. Така модернізація передбачає зміну всієї парадигми державного управління в усіх сферах діяльності суспільства. Основою таких змін мусить стати виконавча влада, діяльність якої має бути спрямована на служіння громадянам, забезпечення реалізації прав, свобод та інтересів громадян, надання адміністративних послуг. Втілення практики демократичного управління в діяльність Державної податкової служби України, як органу виконавчої влади, котрий здійснює управління у податковій сфері, вимагає відповідного правового регулювання та організації [1].

Стан дослідження. Питанню публічно-сервісної діяльності Державної податкової служби України в своїх наукових дослідженнях неодноразово приділяли увагу багато науковців, зокрема: А.Б. Лис, Л.М. Щербаківська, Л.Л. Білик, І.І. Бригілевич, С.І. Ванько, В.А. Загайний, І.Б. Коліушко, О.В. Курінний, В.О. Стоян, В.П. Тимощук, О.В. Власенко, П.В. Ворона, М.О. Пухтинський, В.В. Юзефович, Н.Л. Астапова, Н.І. Ільчанінова, М.І. Мельник, В.Л. Федоренко, Я.О. Кагляк та багато інших. При цьому вчені акцентували увагу на великій кількості проблемних аспектів, серед яких зазвичай виділяли кадрове забезпечення. Разом із тим ми переконані, що робота з кадрами не є вирішальною в цьому контексті, а тому великого значення набувають і інші аспекти, яким і буде приділено увагу в рамках представленого наукового дослідження.

Саме тому **мета статті** - визначити напрями вдосконалення публічно-сервісної діяльності Державної податкової служби України.

Виклад основного матеріалу. Починаючи наукове дослідження, першочергово слід звернути увагу на проблему неякісного інформаційного забезпечення діяльності ДПС. Інформація – це завжди результат, продукт діяльності людини, орієнтований на створення нових відомостей або зняття відомостей з інших об'єктів матеріального або духовного світу, для об'єднання цих відомостей у певний продукт та товар, необхідний для суспільства. Визначальною є теза, що для права слід використовувати якісну теорію інформації, а не кількісну, яка ігнорує зміст інформації [2]. Що ж стосується поняття «інформаційне забезпечення», то в юридичній літературі можна знайти чимало думок з приводу тлумачення цієї наукової категорії.

Інформаційне забезпечення, доводять В.М. Годун, Н.С. Орленко та М.А. Сендзюк, – це сукупність форм документів, нормативної бази і реалізованих рішень щодо обсягу, розміщення і форм організації інформації, яка циркулює в системі автоматизованого оброблення економічної інформації чи в інформаційній системі [3]. Основними принципами створення інформаційного забезпечення, на переконання вчених, є: цілісність; достовірність; контроль; захист від несанкціонованого доступу; єдність і гнучкість; стандартизація та уніфікація; адаптивність; мінімізація помилок введення-виведення інформації. Розроблення інформаційного забезпечення – один з найважливіших складників розроблення інформаційної системи, яка має забезпечити: єдність і зберігання інформації, необхідної для розв'язання задач; єдність інформаційних масивів для всіх задач інформаційних систем; однократність уведення інформації та її багатоцільове використання; різні методи доступу до даних; низьку вартість витрат на зберігання та використання даних, а також на внесення змін [3].

Вдало побудоване інформаційне забезпечення, як слушно підкреслює Н.І. Сулік, – це важлива умова функціонування організації, передумова її необхідної гнучкості, здатності швидко реагувати на зміни у зовнішньому середовищі [4, с. 192]. Це твердження є дуже актуальним стосовно публічно-сервісної діяльності Державної податкової служби України, адже лише той фахівець, який наділений всією необхідною сукупністю інформації, наприклад щодо змін у чинному законодавстві, змін у програмному забезпеченні, роботі електронного офісу тощо, може надати якісний зворотний зв'язок для клієнта та своєю чергою надати йому всю необхідну інформацію. Тож з метою покращення інформаційного забезпечення Державної податкової служби України загалом та у сфері здійснення публічно-сервісної діяльності зокрема вважаємо за доцільне:

– створити необхідні умови для якісного науково-методичного забезпечення діяльності ДПС України;

– забезпечити оперативний доступ працівників ДПС до оперативної інформації, а також до чинної нормативно-правової бази;

– вдосконалювати систему обліку інформації, а також забезпечити ефективний контроль за її використанням та доцільністю використання.

Наступним важливим напрямом удосконалення публічно-сервісної діяльності Державної податкової служби України в умовах європейської інтеграції є покращення матеріально-технічного забезпечення. У науково-правових колах, пише Г.С. Корнієнко, під матеріально-технічним забезпеченням розуміють сукупність суспільних відносин, урегульованих нормативними актами або договорами із забезпечення матеріально-технічними ресурсами, необхідними для своєчасного та безперебійного проведення циклу робіт з виробництва, переробки й реалізації продукції, а також для виконання економічних, соціальних та інших завдань з метою задоволення певних потреб [5, с. 56]. Відповідно до точки зору В.В. Конопльова під матеріально-технічним забезпеченням необхідно розуміти сукупність суспільних відносин, урегульованих нормами різних галузей права (цивільного, адміністративного, господарського, фінансового тощо) із забезпечення їх матеріально-технічними ресурсами, необхідними для своєчасного й безперебійного виконання відповідними суб'єктами поставлених перед ними завдань [6, с. 276–278].

У контексті здійснення господарської діяльності цілями матеріально-технічного забезпечення виробни-

цтва є: своєчасне забезпечення підрозділів підприємства необхідними видами ресурсів потрібної кількості та якості; поліпшення використання ресурсів підвищення продуктивності праці, фондовіддачі, скорочення тривалості виробничих циклів виготовлення продукції, забезпечення ритмічності процесів, скорочення оборотності оборотних коштів, повне використання вторинних ресурсів, підвищення ефективності інвестицій; аналіз організаційно-технічного рівня виробництва та якості продукції у конкурентів постачальника і підготовка пропозицій щодо підвищення конкурентоспроможності матеріальних ресурсів, що поставляються, або зміну постачальника конкретного виду ресурсу [7].

Узагальнюючи все наведене вище, слід підсумувати, що матеріально-технічне забезпечення діяльності ДПС у сфері надання відповідних послуг передбачає надання цьому відомству всіх необхідних матеріальних, фінансових ресурсів для того, щоб це відомство могло якісно та ефективно виконувати обов'язки, які стоять перед ним відповідно до норм чинного законодавства. Враховуючи специфіку публічно-сервісної діяльності Державної податкової служби України, з метою вдосконалення матеріально-технічного забезпечення пропонуємо: по-перше, надати працівникам ДПС сучасне технічне обладнання, що дасть змогу прискорити процедури з надання сервісних послуг, оскільки непоодинокими є скарги з боку платників податків про сервіси, що неякісно працюють; по-друге, забезпечити кожен структурний підрозділ, який виконує публічно-сервісну діяльність, швидкісним Інтернетом; по-третє, створити якісні онлайн-сервіси, за допомогою яких клієнти зможуть отримувати всю необхідну інформацію.

І останній важливий напрям покращення публічно-сервісної діяльності Державної податкової служби України полягає в удосконаленні заходів із протидії корупції в органах ДПС. Так, на думку відомого спеціаліста у цій сфері Є.В. Невмержицького, корупція – це насамперед соціально-політичне явище, головною особливістю якого є використання посадовими особами законодавчої, виконавчої та судової влади, а також громадських об'єднань, установ і організацій господарського управління всіх форм власності свого службового становища для одержання матеріальних цінностей, послуг чи пільг для себе або третіх осіб [8, с. 44]. При цьому дослідник слушно наголошує, що корупція охоплює економіку, політику, культуру, етику, мораль, усю соціальну сферу, тобто за своєю сутністю це багатоскладове соціально-політичне явище, важливою ознакою якого є зумовлена цими обставинами поведінка суб'єкта правопорушення [9, с. 362; 10]. М.І. Мельник вважає, що корупція – це соціологічно-кримінологічне поняття. У загальному вигляді корупцію автор визначає як: соціальне явище, яке охоплює всю сукупність корупційних діянь, пов'язаних з неправомірним використанням особами, уповноваженими на виконання функцій держави, наданої їм влади, посадових повноважень, відповідних можливостей з метою задоволення особистих інтересів третіх осіб, а також інших корупційних правопорушень, які створюють умови для вчинення корупційних діянь чи є їх приховуванням або потуранням [11; 12, с. 11–12].

Отже, корупція – це негативне соціально-економічне та політичне явище, яке заважає нормальному розвитку суспільства та перешкоджає належному функціонуванню кожного окремого органу держави, знижує рівень довіри до нього з боку суспільства тощо. А тому важливим завданням є протидія цьому явищу. У широкому розумінні протидія корупції – це будь-яка діяльність у сфері соціального управління, яка, не переслідуючи спеціальної мети, сприяє зменшенню можливостей для корумпування суспільних відносин, зокрема шляхом забезпечення верховенства права, реалізації інших принципів права, розвитку демократичного суспільства та утвердження правової держави. У вузькому розумінні протидія корупції – це система заходів політичного, правового, організаційно-управлінського, ідеологічного, соціально-психологічного та іншого характеру, що мають цільове спрямування на зменшення обсягів корупції, зміну характеру корупційних проявів, обмеження взаємовпливу корупції та інших соціальних явищ і процесів, збільшення ризику для осіб, які вчиняють корупційні правопорушення, нейтралізацію дії та усунення факторів корупції, виявлення, припинення та розслідування проявів корупції, притягнення винних у скоєнні корупційних правопорушень осіб до юридичної відповідальності, поновлення законних прав та інтересів фізичних і юридичних осіб, усунення наслідків корупційних діянь. Протидія корупції є безпосереднім виразом антикорупційної політики, яка визначає ідеологію і стратегію антикорупційних заходів [13].

У рамках нашого дослідження варто відзначити, що головними причинами, що спонукають працівників податкової служби до вчинення корупційних протиправних дій, є: низький рівень заробітної плати та грошового утримання працівників [14; 15]; відсутність належного соціально-правового захисту персоналу; низька оперативна обізнаність підрозділів внутрішньої безпеки та інших служб про діяльність та поведінку працівників податкових органів у податковій сфері; неналежна перевірка та реагування на наявну негативну інформацію стосовно працівників податкових органів з боку підрозділів із роботи з персоналом та їх взаємодія з безпосередніми керівниками територіальних підрозділів на місцях; недостатній рівень організаційно-практичних заходів, спрямованих на належне проведення комплектування, виховання, професійну підготовку та навчання персоналу; невчасне та формальне проведення атестацій і спеціальних перевірок персоналу; низький рівень профілактичної роботи серед працівників ДПС, неналежне виконання вимог наказів та вказівок керівництва ДПС із питань роботи з персоналом та зміцнення дисципліни і законності в діяльності податкових органів; відсутність дієвого контролю з боку керівництва відповідних структурних підрозділів за поведінкою підлеглих, виконання ними службових обов'язків у робочий час; до порушників не завжди застосовуються принципові заходи реагування, наявні суттєві прорахунки в організації контролю усуваються повільно [14].

Визначаючи напрями подолання корупції в діяльності органів Державної палаткової служби України, варто відзначити, що фахівцями вже неодноразово зверталась увага на цю проблематику. Тож ми, спираючись на аналіз наукових поглядів учених та норм чинного законодавства України, вважаємо, що пріоритетними шляхами удосконалення заходів із протидії корупції є:

– покращення фінансового та матеріально-технічного забезпечення працівників, що має передбачати забезпечення їм гідного рівня оплати праці та соціального забезпечення самих службовців та їхніх сімей;

– активне залучення громадськості до здійснення контрольно-наглядової діяльності за органами ДПС;

– здійснення міжнародного співробітництва, обмін досвідом та інформацією з міжнародними організаціями та установами, обмін практичним досвідом реалізації заходів із протидії корупції тощо;

– активна взаємодія ДПС з іншими правоохоронними органами України, зокрема Національною поліцією, НАБУ, НАЗК тощо;

– проведення активної роз'яснювальної роботи як серед службовців державної податкової служби, так і серед громадян.

Висновки. Отже, завершуючи представлене наукове дослідження, слід узагальнити, що найбільш перспективними тенденціями удосконалення публічно-сервісної діяльності Державної податкової служби України в умовах європейської інтеграції є: 1) покращення інформаційного забезпечення податкових органів; 2) поліпшення матеріально-технічного забезпечення Державної податкової служби; 3) вдосконалення заходів із протидії корупції в органах ДПС. Ми переконані, що робота законодавця та Державної податкової служби України в зазначених напрямах дасть змогу якісно покращити публічно-сервісну діяльність цього центрального органу виконавчої влади, а також наблизити її до тих вимог та стандартів, які висувають до української держави європейська та світова спільнота.

Література

1. Федотова І.О. Актуальні питання правового забезпечення публічно-сервісної діяльності Міністерства доходів і зборів України у галузі митної справи. *Публічне право*. 2014. № 1. С. 47–53.

2. Петров Є.В. Інформація як об'єкт цивільно-правових відносин : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Харків, 2003. 20 с.

3. Годун В.М., Орленко Н.С., Сендзюк М.А. Інформаційні системи і технології в статистиці : навчальний посібник / За ред. д-ра екон. наук, проф. В.Ф. Ситника. Київ : КНЕУ, 2003. 267 с.

4. Сулік Н.І. Інформаційна система як організаційний ресурс інформаційного забезпечення організацій. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Київ, 2003. Вип. 41, ч. 2. С. 192–197.

5. Корнієнко Г.С. Правове регулювання матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників в умовах реформування АПК : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2003. 190 с.

6. Конопльов В.В. Організаційно-правовий механізм підготовки та прийняття управлінських рішень в адміністративній діяльності органів внутрішніх справ : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2006. 424 с.

7. Болтянська Л.О., Андреева Л.О., Лисак О.І. Економіка підприємства : навчальний посібник. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2015. 668 с.

8. Невмержицький Є.В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії : монографія. Київ : КНТ, 2008. 368 с.

9. Невмержицький Є.В. Корупція як соціально-політичний феномен : дис. … д-ра політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. Київ, 2009. 408 с.

10. Телешун С.О. Роль ефективної антикорупційної політики у формуванні правової держави / С.О. Телешун, І.В. Рейтерович, А.Л. Тіньков. *Роль правоохоронних органів у формуванні правової держави в умовах євроінтеграції України* : мат-ли Всеукр. підсумк. наук.-практ. конф. (Київ, 12 берез. 2015 р.). Ч. 1. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 24–30.

11. Мельник М.І. ЗМІ і влада в Україні: як подолати корупцію? / М.І. Мельник, В. Постільга. *Національна безпека й оборона*. 2001. № 1. С. 84–88.

12. Мельник М.І. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми протидії корупції : дис. … доктора юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» ; Національна академія внутрішніх справ України, 2002. 38 с.

13. Мельник М.І. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми протидії корупції : автореф. дис... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Нац. акад. внутр. справ України. Київ, 2002. 31 с.

14. Реформа ДФС: підвищення ефективності апеляційних оскаржень та зменшення корупції. URL: http://www.ukrainepravo.com/news/ukraine/reforma-dfs-p-dvishchennya-efektivnost-apelyats-ynikh-oskarzhen-ta-zmenshennya-korupts-/.

15. Петрова І.П. Протидія корупції в діяльності Державної фіскальної служби України. Ужгород : ДВНЗ «Ужгородський національний університет». 2016. С. 219–222.

Крилов Д. В.,
доктор економічних наук,
докторант
Науково-дослідного інституту публічного права

УДК 342.9; 347
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-5

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ДЕКЛАРУВАННЯ ЯК ОСНОВНОГО СКЛАДНИКА МИТНОГО ОФОРМЛЕННЯ

Лісогор Ю. Б.

Однією з умов пропуску товарів і транспортних засобів комерційного призначення через митний кордон України є їх декларування. На жаль, натепер питання правового регулювання інституту митного оформлення і його основного складника – митного декларування залишається не досить вивченим. Отже, стаття присвячена декларуванню як встановленому чинним законодавством порядку переміщення через митний кордон вантажів під контролем митних органів. У статті аналізуються основні етапи митного оформлення. Розглядаються види декларування, їх характерні риси. Констатується наявна проблемність окремих положень, присутніх у Митному кодексі та інших нормативно-правових актах. Наголошено на важливості технологічного вдосконалення процедури митного декларування.

Ключові слова: *декларування, митна декларація, митний орган, митне оформлення, кодекс, митна справа.*

Одним из условий пропуска товаров и транспортных средств коммерческого назначения через таможенную границу Украины является их декларирование. К сожалению, на сегодняшний день вопросы правового регулирования института таможенного оформления и его основной составляющей – таможенного декларирования остаются недостаточно изученными. Итак, статья посвящена декларированию в установленном действующим законодательством порядке перемещения через таможенную границу грузов под контролем таможенного органа. В статье анализируются основные этапы таможенного оформления. Рассматриваются виды декларирования, их характерные черты. Констатируются проблемы отдельных положений, присутствующих в Таможенном кодексе и других нормативно-правовых актах. Подчёркнута важность технологического совершенствования процедуры таможенного декларирования.

Ключевые слова: *декларирование, таможенная декларация, таможенный орган, таможенное оформление, кодекс, таможенное дело.*

The article deals with the process of declaration as legally established procedure for movement of goods across the customs border under the supervision of the customs authorities. This article analyzes the main stages of customs clearance. We consider the types of declaring and their characteristics. The article deals with the problems of certain provisions present in the Customs Code and other legal acts. Emphasized the importance of technological improvement of customs declaration. The article analyzes the legal nature of the customs declaration. The relation with the institute of customs clearance.

The article also deals with the legal regulation of the procedure of administrative services by the customs authorities of Ukraine on the principle of "single window". The author analyzes the results of administrative services on the principle of "single window", identifies gaps and makes suggestions to improve the organization.

Have stated and proved the author's approach to the establishment of the internal structure of the customs clearance and the ratio of its components, as well as the role and importance of the preliminary documentary control the customs and its relationship with the customs control over the movement of goods across the customs border of Ukraine. The role of new technologies in the implementation of customs control and customs clearance. Special attention is paid to the analysis and management of risk when moving goods across borders.

Attention is paid to the fact that legal documents should indicate, who and under what conditions should adopt and implement a "single window" and methods of protection of rights of legal relations arising in the declaration.

Developed proposals and recommendations for the development and improvement of customs clearance in the mode of "single window".

Key words: *declaration, customs declaration, customs agency, customs clearance, Code, customs, single window, administrative services.*

Постановка проблеми. Набуття Україною державного суверенітету зумовило потребу в приведенні правових засад державної митної справи у відповідність до загальновизнаних міжнародних норм та правил. Результатом 26-річного законотворчого процесу в цьому напрямі стало створення для суб'єктів господарювання сприятливих умов щодо вільного здійснення зовнішньоекономічної діяльності.

Однією з умов пропуску товарів і транспортних засобів комерційного призначення через митний кордон України є їх декларування. На жаль, натепер питання правового регулювання інституту митного оформлення і його основного складника – митного декларування залишається не досить вивченим. Відсутній структурний науково-практичний аналіз процесу митного декларування як правового явища. Поза рамками системного дослідження перебувають питання контакту і взаємодії адміністративних правовідносин у сфері митного декларування з правовідносинами, що регулюються нормами цивільного, фінансового, інформаційного та інших галузей права.

Одним із проблемних питань є питання правового регулювання процедури надання контролюючими органами адміністративних послуг у режимі «єдине вікно» та діяльності митних органів під час здійснення митних формальностей, пов'язаних з митним оформленням і безпосередньо митним декларуванням.

Процес структурного реформування митної системи супроводжується проблемами, пов'язаними в тому числі із неможливістю вирішення повною мірою питань взаємодії органів доходів та зборів з іншими контролюючими службами. Насамперед це стосується питань взаємодії з представниками органів виконавчої влади, які здійснюють санітарно-епідеміологічний, ветеринарний, фітосанітарний, радіологічний, екологічний та інші види контролю.

Стан опрацювання. Аналізуючи стан наукового дослідження розглянутої тематики, можна зробити

Лісогор Ю. Б., 2019

висновок, що науковому аналізу піддавалися більшою мірою загальні аспекти, пов'язані з процесом митного декларування.

Окремі питання правового регулювання, що характеризують природу адміністративно-процесуальних правовідносин у галузі митного декларування, розглянуті в наукових працях таких учених, як: С.С. Алексєєв, Ю.П. Битяк, І.Г. Бережнюк, К.Г. Борисов, І.В. Бойко, А.Д. Войцещук, Р.В. Дзугаєв, Є.В. Додін, Л.М. Ентін, Д.О. Єршов, С.С. Жамкочьян, А.Т. Комзюк, Д.В. Приймаченко, К.К. Сандровський, П.В. Пашко та інші.

Загальним науково-теоретичним підґрунтям для досліджуваної проблеми послужили роботи вітчизняних і зарубіжних учених у галузях теорії права, теорії державного управління, адміністративного права, митного права: В.Б. Авер'янова, О.Ф. Андрійко, А.І. Берлача, Ю.П. Битяка, Б.М. Габричидзе, В.М. Гаращука, Т.О. Гуржія, Ю.М. Дьоміна, В.П. Колісника, В.К. Колпакова, Т.О. Коломоєць, А.В. Кольбенка, О.В. Кузьменко, М.П. Кучерявенка, А.В. Мазура, В.Я. Настюка, В.І. Олефіра, В.В. Прокопенка, М.М. Тищенка, Ю.С. Шемшученка, П.М. Шеремети, М.Г. Шульги та ін.

Рівень дослідження теми не дає можливість вирішити всі проблемні питання правового регулювання інституту митного оформлення і його основної складника – митного декларування.

Особливо проблематика цього питання помітна в аспекті впровадження практики «єдиного вікна» та електронного декларування загалом. Це, своєю чергою, зумовлює необхідність подальшого наукового опрацювання питань адміністративно-правових правовідносин, що виникають у процесі декларування товарів та транспортних засобів комерційного призначення.

Мета статті. Метою цієї статті є проведення дослідження окремих складників митного оформлення, а саме декларування в розрізі проблематики реалізації інноваційного принципу «єдиного вікна» під час здійснення митного контролю.

Результати. Митне декларування необхідно розглядати як основну процедуру митного оформлення, що в сукупності з іншими елементами системи відповідних митних процедур утворює інститут митного оформлення. Як відокремлена система правових норм він утворює окрему ланку складного митного провадження в системі адміністративного процесу. Митному оформленню, як окремому інституту права, притаманні свої принципи, що діють у межах однорідних суспільних відносин, які своєю чергою регулюється однорідними правовими нормами.

Предметом правового регулювання в інституті митного оформлення виступають соціальні відносини, що виникають у процесі здійснення митного оформлення товарів і транспортних засобів комерційного призначення.

Митне декларування виконує декілька основних функцій:

– забезпечення Державної фіскальної служби України необхідними відомостями про товари і транспортні засоби;

– підтвердження декларантом правомірності вчинених дій щодо товарів і транспортних засобів, які переміщуються;

– контролю за дотриманням суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності та фізичними особами законодавства України.

Процедура та вимоги до декларування визначені статтями 257–269 Митного кодексу України [1].

Колектив авторів навчального посібника «Митне право України» за загальною редакцією проф. В.В. Ченцова зазначає, що законодавцем встановлено письмову, усну та конклюдентну (шляхом вчинення дій) форми митного декларування [2, с. 164]. При цьому вченими та практиками в галузі митного права усна і конклюдентна форми декларування розглядаються як самостійні. До речі, у нормативних документах це питання досить не відображено. У зв'язку з чим пропонується внести зміни до ст. 257 МК України і розглядати усну та конклюдентну форми митного декларування нарівні з електронною формою декларування як окремі за формою процедури.

Окрім цього, М.М. Каленський і П.В. Пашко, досліджуючи питання митного декларування, визначають, що основною формою декларування є письмова форма, при цьому одним із підвидів письмової форми декларування є електронна форма, за якої використовуються документи у електронному вигляді. У разі застосування письмової форми декларування можуть використовуватися як електронні документи, так і документи на паперовому носії, що мають однакову юридичну силу [3, с. 254].

Необхідно зауважити, що під час митного декларування суб'єкти митних правовідносин мають бути наділені особливою правосуб'єктністю. З одного боку, це – безпосередньо суб'єкти ЗЕД, особи, що беруть участь у процесі декларування, такі як: митні брокери, агенти з митного оформлення, митні перевізники, експедитори, власники митних ліцензійних складів та складів тимчасового зберігання, інші особи, що здійснюють свою діяльність на основі цивільно-правових угод із суб'єктами ЗЕД. З іншого боку, це – органи доходів і зборів та їхні посадові особи, спеціально уповноважені в питаннях митної справи. Ця обставина відображає диспозитивний метод правового регулювання інституту митного оформлення і безпосередньо процедуру митного декларування.

Варто зауважити, що у чинній редакції Митного кодексу відсутнє поняття особи митного експедитора. У зв'язку з чим пропонується внести зміни до статті 191 МК України: нарівні із митним перевізником прописати особу митного експедитора із визначенням її правового статусу як повноправного суб'єкта митних правовідносин.

Аналізуючи правову природу декларування, є сенс розглядати митне декларування не тільки як окрему митну процедуру, але і як адміністративне неюрисдикційне дозвільне провадження, здійснюване митним органом у спосіб і в порядку, визначені законодавством.

Електронне декларування здійснюється з використанням електронної митної декларації. Застосування цієї інноваційної технології набуває актуальності в контексті європейської інтеграції України, адже багато країн Європи вже впровадили таку процедуру у сфері зовнішньоекономічної діяльності.

Варто зазначити, що повний перехід до електронного декларування позитивно вплине на роботу підприємств, оскільки у них з'явиться можливість декларувати товари шляхом подання документів виключно в електронному вигляді, що своєю чергою дасть змогу не тільки заощаджувати час на здійснення митних фор-

мальностей, але й сприятиме підвищенню ефективності проведення митних процедур. Також така форма декларування сприяє зменшенню корупції, позаяк вона передбачає безконтактний метод роботи.

Застосування електронного цифрового підпису в електронних документах здійснюється із використанням послуг акредитованого центру сертифікації ключів відповідно до Закону України «Про електронний цифровий підпис» [4, с. 5].

За безконтактним методом декларант подає митну декларацію із заявленим митним режимом та документи, необхідні для здійснення митного оформлення, шляхом використання інформаційно-телекомунікаційних систем та сертифікованого програмного забезпечення. Декларація подається безпосередньо в підрозділ органу доходів і зборів, в якому проводиться митне оформлення. Процес обробки інформації та опрацювання поданих документів здійснюється за відсутності декларанта. Винятки становить необхідність проведення митного догляду у разі спрацювання критеріїв безпеки АСАУР (автоматизованої системи аналізу та управління ризиками), за рішенням посадової особи митного органу.

Як зазначає В.І. Царенко в своїй науковій статті «Митні процедури: ознаки та поняття», згідно з правилом 3.16, стандартним правилом розд. 3 Загального додатка до «Міжнародної конвенції про спрощення і гармонізацію митних процедур», на підтвердження декларації на товари митна служба вимагає тільки ті документи, які необхідні для проведення контролю за такою операцією і забезпечення виконання всіх вимог щодо застосування митного законодавства [5].

Рішення про запровадження «єдиного вікна» було прийнято 25 травня 2016 року Постановою Кабінету Міністрів України № 364 від 25.05.2016 «Деякі питання реалізації принципу «Єдиного вікна» під час здійснення митного, санітарно-епідеміологічного, ветеринарно-санітарного, фітосанітарного, екологічного, радіологічного та інших видів державного контролю» [6].

Рівень правового регулювання митного оформлення і зокрема процедури декларування, що здійснюється за цією інноваційною технологією, не повною мірою відповідає вирішенню задачі комплексного реформування вітчизняної митної системи. Питання взаємодії контролюючих органів, від яких залежить проведення митного оформлення, в нормативно-правових документах висвітлене досить декларативно. Така неузгодженість підтверджується практикою здійснення митного оформлення і зокрема процедури митного декларування.

Моменту подання до митного органу декларації передує проведення різноманітних видів контролю із поданням контролюючим органам необхідних документів в електронному вигляді. Це за задумом законодавця має скоротити час митного оформлення і забезпечити «безконтактність» надання адміністративної послуги.

На практиці проведення вищезазначених видів контролю потребує надання необхідних дозвільних документів обов'язково у паперовому вигляді безпосередньо посадовій особі. Завершення певного виду контролю досить часто потребує надання додаткових дозвільних документів або проведення певних додаткових процедур (лабораторних випробувань, реєстрації у відповідних службах тощо). Ці дії функціонально та процедурно не мають безпосереднього відношення до питання митного декларування.

Здійснення процедур контролю потребує термінів, що значно перевищують задекларований нормативними документами час на проведення митного оформлення (митне оформлення завершується протягом 4 робочих годин)(стаття 255 МК України) [1].

Наказом Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту прав споживачів № 517 від 23.12.2016 р. затверджений термін видачі висновку санітарно-епідеміологічної експертизи, що становить 30 робочих днів [7]! Увесь час, поки проводиться процедура розгляду та видачі висновку державної санітарно-епідеміологічної експертизи, імпортовані товари перебувають під митним контролем. Митне оформлення не здійснюється, митні платежі своєчасно не надходять до бюджету, а товари до споживачів. Такий приклад непоодинокий, проблема проходження видів контролю має системний характер.

Наявний стан речей пов'язаний насамперед із невідповідним правовим врегулюванням правозастосовної діяльності окремих суб'єктів, що беруть участь у митному оформленні.

Для вирішення спірних правових питань, які заважають впровадженню програми «електронна митниця» та «єдине вікно» і практично унеможливлюють організацію митного декларування на рівні, що задекларований у нормативно-правових актах ДФС України, на нашу думку, необхідно реалізувати такі моменти:

– у результаті нормотворчої діяльності в галузі митної справи необхідно повною мірою реалізовувати лінійно-функціональний принцип організації державного управління. Реалізація цього принципу допоможе забезпечити розвиток міжгалузевих зв'язків між органами митного контролю та іншими контролюючими службами. Це дасть можливість вирішити питання, що мають спільне значення для різноманітних підрозділів, які беруть учать у процесі здійснення митного оформлення. Також буде сприяти досягненню узгодженості в діяльності галузевих систем управління, дасть змогу забезпечити спеціалізацію управлінської діяльності в галузі митної справи;

– з метою конкретизації основних завдань органів доходів та зборів пропонується внести зміни до п. 13, ч. 1, ст. 4. МК України та п. 7, ч. 2, ст. 544 МК України, а саме у змісті поняття «заходи нетарифного регулювання» надати чіткий перелік заборон та обмежень щодо переміщення окремих видів товарів через митний кордон України, відносно яких органи доходів та зборів мають здійснювати контролюючі функції.

Висновки. Узагальнюючи розглянутий матеріал, доцільно зауважити, що митне декларування можна розглядати як адміністративне неюрисдикційне дозвільне провадження, здійснюване митним органом. Разом із тим це основна митна процедура, яка спільно з іншими процедурами утворює інститут митного оформлення.

Зважаючи на пріоритетність курсу України на вступ до Європейської спільноти, питання реформування митного законодавства і приведення його до європейських стандартів набуває особливої значущості. Одним із вдалих рішень на цьому шляху є впровадження в галузі митного оформлення технології «Єдине вікно» та «Електронна митниця».

Реформування сфери митно-правових відносин можливе лише за умови впорядкування нормотворчої діяльності органів законодавчої та виконавчої влади, безпо-

середньо правозастосовної діяльності органів доходів та зборів. Це, своєю чергою, сприятиме розвитку зовнішньоекономічної діяльності, збільшенню товарообігу та підвищенню статусу України як правової держави.

Література

1. Митний кодекс України : прийн. Верховною Радою України 13.03.2012 № 4495-VI, редакція від 01.01.2015. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4495-17/paran151#n151.

2. Митне право України : навчальний посібник. / За заг. ред. проф. В.В. Ченцова. Київ, 2007. 283 с.

3. Каленський М.М., Пашко П.В. Коментар до Митного кодексу України. Київ : УДК, 2013, 501 с.

4. Пархоменко В.П., Ігнатьєва О.В. Процеси введення електронного митного декларування в Україні. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені В. Даля*. 2013. № 4 (193). Ч. 2. С. 138–142.

5. Царенко В.І. Митні процедури: ознаки та поняття / В.І. Царенко, В.О. Хома. URL: http://www.pap.in.ua/3_2014/40.pdf.

6. Деякі питання реалізації принципу «єдиного вікна» під час здійснення митного, санітарно-епідеміологічного, ветеринарно-санітарного, фітосанітарного, екологічного, радіологічного та інших видів державного контролю : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.06.2016 № 364. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/364-2016-%D0%BF.

7. Наказ Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту прав споживачів № 517 від 23.12.2016 р. URL: http://www.consumer.gov.ua/ContentPages/Normativno_Pravova_Baza/27/.

Лісогор Ю. Б.,
аспірант кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
Київського національного торгово-економічного університету

УДК 32.019.51
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-6

МАНІПУЛЮВАННЯ СВІДОМІСТЮ ЕЛЕКТОРАТУ ПІД ЧАС ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ

Прудка Л. М.

У статті розглядається одна із багатьох проблем, яка несе загрозу для демократії на сучасному етапі розвитку України, – це використання технологій маніпулювання політичною свідомістю електорату. Технології маніпулювання політичною свідомістю електорату розвивалися разом із розвитком інституту демократії. Натепер вони зазнали значної трансформації і відійшли від методів прямого впливу на користь методів непрямого маніпулювання. Політтехнологи постійно вдосконалюють маніпулятивні практики впливу на політичну свідомість електорату з урахуванням потенційних можливостей нових інформаційно-комунікативних технологій впливу на цільову аудиторію. У статті наведений аналіз найбільш поширених технологій психологічного впливу на населення під час виборчого процесу. Вироблені рекомендації щодо ослаблення і мінімізації негативних наслідків такого процесу.

Ключові слова: *маніпулювання, технології психологічного впливу, виборчий процес, електорат, масова свідомість населення.*

В статье рассматривается одна из многих проблем, которая несёт угрозу для демократии на современном этапе развития Украины, – это использование технологий манипулирования политическим сознанием электората. Технологии манипулирования политическим сознанием электората развивались вместе с развитием института демократии. На данный момент они подверглись значительной трансформации и отошли от методов прямого влияния в пользу методов косвенного манипулирования. Политтехнологи постоянно совершенствуют манипулятивные практики воздействия на политическое сознание электората с учётом потенциальных возможностей новых информационно-коммуникативных технологий воздействия на целевую аудиторию. В статье приведён анализ наиболее распространённых технологий психологического воздействия на население во время избирательного процесса. Выработаны рекомендации по ослаблению и минимизации негативных последствий данного процесса.

Ключевые слова: *манипулирование, технологии психологического воздействия, избирательный процесс, электорат, массовое сознание населения.*

The article considers one of the many problems that poses a threat to democracy at the present stage of development of Ukraine – the use of technology to manipulate the political consciousness of the electorate. Technologies for manipulating the political consciousness of the electorate developed along with the development of the institution of democracy. At the moment, they have undergone significant transformation and moved away from direct influence methods in favor of indirect manipulation methods. Political strategists are constantly improving the manipulative practices of influencing the political consciousness of the electorate, taking into account the potential of new information and communication technologies for influencing the target audience. In modern Ukraine, manipulative processes have specific characteristics, a number of modern phenomena are the result of the fact that manipulations by the mass political consciousness turn the free choice of citizens into a formal act, pre-programmed by the manipulator, as a result, the use of methods of manipulating political consciousness affects not only individual citizens, but also on the state as a whole. The article provides an analysis of the most common technologies of psychological impact on the population during the election process. The endless possibilities of modern media use manipulation as a way to covertly control people. And this fact is so obvious that in the scientific community it is practically not disputed. So, the psychological manipulation of the mass consciousness is not a ghost, but the phenomenon is recognized by the scientific community, it has specific controlled parameters, which makes the technical side of counteraction to this phenomenon not difficult, for the effective fight against the indicated psychological manipulations, political will and a number of systemic changes in the law are enough. The article has developed recommendations to mitigate and minimize the negative consequences of this process. In our opinion, modern Ukraine has a fairly developed state apparatus, capable of ensuring transparency and effectiveness of the political system of society, as well as the corresponding development of society. In addition, two more components are needed – a strong and stable political will, as well as appropriate legal support, which is able to comprehensively and effectively use all the means available in the arsenal of the state.

Key words: *manipulations, technologies of psychological influence, election process, electorate, mass consciousness of the population.*

Прудка Л. М., 2019

Актуальність та постановка проблеми. Демократія визнана значущою цінністю в державно-правовому будівництві України. Однією з ознак демократії є вільні вибори, тобто громадяни самі без будь-якого тиску ззовні мають приймати рішення на виборах. Однак у світлі останніх подій, які відбувалися під час президентських та парламентських виборів в Україні, серед сучасних проблем найбільш гостро виражене використання різних технологій впливу на населення.

Технології маніпулювання політичною свідомістю електорату розвивалися разом із розвитком інституту демократії. Натепер вони зазнали значної трансформації і відійшли від методів прямого впливу на користь методів непрямого маніпулювання (використання виборчих цензів, особливостей виборчих систем, формальних сторін процедури проведення виборів та ін.). Політтехнологи постійно вдосконалюють маніпулятивні практики впливу на політичну свідомість електорату з урахуванням потенційних можливостей нових інформаційно-комунікативних технологій впливу на цільову аудиторію.

У сучасній Україні маніпулятивні процеси мають специфічні характеристики, низка явищ сучасності – результат того, що маніпуляції масовою політичною свідомістю перетворюють вільний вибір громадян на формальний акт, заздалегідь запрограмований маніпулятором, як наслідок, застосування методів маніпу-

ляції політичною свідомістю впливає не тільки на окремих громадян, але і на державу загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвитку цих технологій присвячено безліч праць. Це і електоральні дослідження сучасних учених В. Полуектова, А. Горчева, Е. Богачева, А. Горбачова, які аналізують комунікативну практику політиків під час виборчих кампаній, а також дослідження класиків політичного маніпулювання У. Ліппман, П. Лазарсфела, Г. Шиллера, Д. Гербнера, Б. Багдікян і сучасних авторів Е. Дьякова, О. Пірущего, С. Володенкова, А. Коробова, Н. Урсу.

Мета статті – виявлення сутності, змісту і форм маніпулювання свідомістю електорату, визначення специфіки формування і прояву психологічних технологій маніпулювання, вироблення рекомендацій щодо ослаблення і мінімізації негативних наслідків цього процесу.

Виклад основного матеріалу. Серед арсеналу «темних» політ-технологів є різні способи: неправомірні викиди бюлетенів, підкуп і залякування виборців, але, на наш погляд, правових засобів боротьби з цими явищами досить і тут частіше не вистачає політичної волі та дієвого громадянського контролю. Зазначені негативні явища «доживають свій вік», але на зміну їм приходять інші, ще більш небезпечні технології – це «психологічне маніпулювання».

Науковці визначають, що маніпуляція, як особливий процес, має такі ознаки як: вплив; встановлення відносин з людиною для досягнення своїх цілей; прагнення отримати односторонню вигоду; прихований характер; використання сили; гра на слабких місцях; спонукання, привнесення мотиву; майстерність застосування [3, с. 57]. Показовим є визначення маніпуляції О. Доценко: «дії, спрямовані на «приборкування до рук» іншої людини, що впроваджуються так майстерно, що у неї створюється ілюзія, що вона сама управляє своєю поведінкою» [3, с. 60].

Натепер виникають проблеми щодо осмислення психологічної сутності маніпулювання свідомістю виборця через призму законів, системи психологічного маніпулювання свідомістю за допомогою поширення чуток, форм і методів спонукання виборців до голосування, та найголовніше – це можливості і засоби боротьби з цим негативним явищем.

Завдання маніпуляторів свідомістю – приховане управління електоратом з боку «ініціатора» (представника «владного ресурсу») з метою трансформації поглядів, думок, установок і вплив у потрібному для маніпулятора напрямі. При цьому досвідчений маніпулятор задіює як свідомі, так і несвідомі складники психіки, що дає йому величезну перевагу.

У цьому контексті зазначимо, що згідно з дослідженнями, лише 6% наших співгромадян читають і слухають передвиборні програми. Решта керуються спонтанними принципами «подобається – не подобається». Така інформація міститься в багатьох підручниках з політичної психології та політології.

Серед форм і методів психологічного маніпулювання, на наш погляд, найбільш ефективні такі як: вигідне порівняння кандидатів; «відключення розуму виборців» на емоції; підкуп виборців; голосування за «образ»; обман, хибна ідея, дача кандидатом свідомо нездійсненних обіцянок; фальсифікація [1, с. 22].

Також можна зазначити технологію впливу на свідомість людей через соціальні мережі, що вже ефективно використовується в Україні. У мережах створюється набір меседжів і мотиваторів, які схиляють віддати перевагу тому чи іншому кандидату.

Є вірусна технологія розміщення антирейтингу політика, коли створюються сумніви навколо кандидата шляхом публікації компромату на нього. Створюються групи, які спрямовані проти кандидатів, в яких більшість – це запрограмовані боти. Це дуже витратні, але дуже результативні технології, які можуть істотно знизити рейтинг інших кандидатів.

У 2015 році Роберт Епштейн та Рональд Робертсон, провідні наукові психологи Американського інституту поведінкових досліджень і технологій (Каліфорнія), опублікували у провідному науковому американському журналі PNAS статтю, в якій представили результати досліджень, які вони провели спільно зі своїми колегами, про те, як Google може впливати на результат виборів без нашого відома.

Google вирішує, які веб-сторінки включити в пошукову видачу і як їх ранжувати. Як це відбувається – одна з найбільш охоронюваних таємниць у світі [11].

Ще одна технологія – маніпулювання за допомогою адміністративного ресурсу. Адміністративний ресурс досить сильно впливає на політичну свідомість електорату, а використовувати такий механізм може лише обмежене коло суб'єктів виборчого процесу, в основному, це правлячий політичний клас. Суть цієї технології полягає в тому, щоб налаштувати державний бюрократичний апарат так, щоб у електорату з'явилися блага, раніше йому недоступні, наприклад, спрощення будь-якої формалізованої бюрократичної процедури, оголошення додаткових вихідних днів та ін. Цю технологію, як і технологію застосування економічних важелів, використовують лише тоді, коли є сильний бюрократичний тиск на електорат. У такому разі під час ослаблення тиску виборець готовий легітимізувати рішення і дії правлячої політичної еліти, але часто не віддає собі звіту, що на легітимацію його змусили, отже, має місце факт маніпулювання [7, с. 51]

Елемент мовної маніпуляції. Одна з таких маніпуляцій – це «наклеювання ярликів». Є безліч слів-«ярликів», якими можна дискредитувати людину або ідею.

Одна з ефективних технологій – це залякування, що абсолютно не нова. Пам'ять про злочинний режим – це, звісно, добре. Але в контексті залякування громадян із метою дискредитації свого опонента вона стає звичайною цинічною технологією.

Висміювання рис опонента – також далеко не нова технологія для України. У 2004 році під час здійснення протистояння кандидатів у Президенти Ющенка та Януковича з останнього уже жартували стосовно його судимості й неосвіченості, в 2019-му під час президентських виборів ця технологія також було застосована проти кандидата в Президенти В. Зеленського.

Таким чином, вплив на свідомість виборців здійснюється за допомогою технологій психологічного маніпулювання свідомістю громадян. Безмежні можливості сучасних засобів масової інформації використовують маніпуляцію як спосіб прихованого управління людьми. І цей факт настільки очевидний, що в науковому середовищі він практично не заперечується.

Одним з опорних стовпів маніпулювання масовою свідомістю є так званий «Ефект впізнавання», який використовується як у маркетингу, так і в політичних

передвиборчих технологіях. В. Шейнов стверджує, що він грає ключову роль тому, що породжує хибне відчуття знайомства [9, с. 23].

Це стає передумовою згоди адресатів на вплив від маніпулятора – він сприймається як свій. Так, цього дуже легко домогтися за допомогою засобів масової інформації. Саме цим пояснюється боротьба, яку ведуть кандидати за телеефір у ході виборчої кампанії. При цьому і тут значну роль може зіграти «адміністративний ресурс» [7, с. 20]. Так, мали місце випадки, коли кандидат в депутати відмовлявся від теледебатів з іншими кандидатами, тим самим позбавивши їх додаткового телеефіру, але з обійманої посади щодня мав можливість бути присутнім у репортажах випусків новин на всіх каналах.

У маніпулюванні свідомістю фахівцями-психологами відкриті закони запам'ятовування, які доведені до високого рівня ефективності.

1. Закон краю. У дослідженнях німецького психолога Г. Еббінгауза підкреслюється, що повідомлення, яке перебуває на початку або наприкінці, запам'ятовується швидше, ніж відомості, що знаходяться в середині.

2. Закон незавершеної дії (або ефект Зейгарник). Такий психологічний закон говорить, що незавершена дія запам'ятовується міцніше, пам'ятається довше закінченого в середньому на 50%. Навпаки, завершеність дії сприяє забуванню. Цим пояснюється запам'ятовування і активна дія газетних заголовків, за цим принципом діють «нарізки» новинних стрічок в Інтернеті і на перших шпальтах друкованих видань, нескінченні анонси новин по телебаченню [6].

3. Закон емоцій. Безумовно, чим більше емоцій викликає інформація, тим краще вона запам'ятовується. Емоції пожвавлюються асоціаціями, новими образами і повідомленнями, які їх «будять». При цьому для маніпулятора навіть неважливо, як поставилася людина до повідомлення, яке вона запам'ятає мимоволі.

Люди, як правило, «голосують серцем», особливо це стосується жінок. Тому однією з головних мішеней маніпуляторів є сфера людських емоцій. Один з авторів доктрини виборчої кампанії Р. Ніксона в 1968 році У. Гевін писав: «Розум вимагає надзвичайно дисципліни, концентрації уваги. Багато легше звичайне враження. Розум відштовхує глядача, логіка докучає йому. Емоції збуджують, вони ближче до поверхні, м'якше куються». Управління свідомістю людини базується на тих емоційних передумовах, які в цій свідомості вже є, – страх, любов, жага чогось. Не потрібно ні в чому переконувати, досить задіяти наявний емоційний потенціал, взяти в руки управління «емоційним вибухом». Для того щоб «зіграти» на емоціях, не потрібні стрункі логічні викладки. Іноді буває досить переконливого тону і чесної особи маніпулятора, щоб повірити в заявлену їм «очевидність» і «безальтернативність» його суджень [2, с. 127].

4. Закон посилення першого враження. Чим сильніше перше враження, тим яскравіший образ; чим більше джерел (телеканалів, інтернет-ресурсів), якими передається певна інформація, тим запам'ятовування міцніше.

5. Закон інтересу. Інформація, що викликає інтерес або цікавість, запам'ятовується легко. Навмисне поширення чуток під час виборчої кампанії мають певний потенціал впливу на електорат.

Взагалі в системі психологічного маніпулювання свідомістю мас одним з найпотужніших знарядь є чутки. Політтехнологами навіть вироблена низка вимог, які підвищують їх ефективність. Вони мають бути значущими для об'єкта впливу (тобто зачіпати актуальні інтереси соціальної групи або суспільства загалом); бути зрозумілими для виборця; бути добре підготовленими і перебувати під контролем.

У впливі на виборця широко використовуються різні форми і методи спонукання до «правильного» голосування. Тут найбільш типовим є шлях, коли засоби масової інформації створюють образ «обранця народу». При цьому вони вирішують такі завдання: «роблять» кандидата відомим, тобто публічним політиком; формують позитивний імідж (образ) кандидата в очах виборців, роблячи його більш привабливим, ніж у конкурентів. При цьому, як правило, реальні справи, позиції підміняються враженнями; свідомі, раціональні компоненти – емоціями і впливом на інтуїцію.

Ще цікавіше і ефективніше в цьому сенсі виглядає загальнодоступна інформація про технічне дозування і надання інформації. Так, С. Кара-Мурза вказує, що виявлений «тимчасовий обсяг пам'яті»: цілісне повідомлення має укладатися в проміжок від 4 до 10 секунд, а окремі частинки повідомлення – в проміжки від 0,1 до 0,5 секунди [4, с. 423]. Тобто правильно побудоване повідомлення буде засвоєне незалежно від згоди з ним і буде діяти не тільки через свідомість, але навіть більшою мірою через підсвідомість людини.

Є і інші технічні засоби впливу на свідомість людини, наявність яких визнає не лише наукова громадськість, але і держава в особі законодавця. Так, у п. 1 ст. 8 «Загальні вимоги до реклами» Закону України «Про рекламу» прямо говориться: «У рекламі забороняється:… використовувати засоби і технології, які діють на підсвідомість споживачів реклами», але контроль за цим відбувається тільки формально і, на жаль, ця норма є складно доказовою щодо шкідливості й ефективності технічних прийомів подачі (надання) відомостей через засоби масової інформації.

Висновки. Так, психологічна маніпуляція масовою свідомістю – це не привид, а явище, визнане науковою громадськістю, воно має конкретні контрольовані параметри, що робить технічну сторону протидії цьому явищу нескладною, для ефективної боротьби із зазначеними психологічними маніпуляціями досить політичної волі і низки системних змін права.

Для цього необхідно провести цільові психологічні дослідження з метою виявлення психологічних засобів маніпуляції і створити механізм з нормативного закріплення й оновлення їх переліку (можливо, за аналогією з переліком наркотичних засобів, психотропних речовин та їх прекурсорів, що підлягають контролю в Україні). До того ж потрібні зміни в законодавстві щодо формування системи санкцій за правопорушення у цій сфері.

На наш погляд, сучасна Україна має досить розвинений державний апарат, здатний забезпечити прозорість і ефективність політичної системи суспільства, а так само відповідний розвиток суспільства. Крім цього, необхідні ще два складники – сильна і стабільна політична воля, а також відповідне правове забезпечення, яке здатне комплексно й ефективно використовувати всі засоби, наявні в арсеналі держави.

Література

1. Горбачёв А.А. Особенности манипулятивных технологий в политике (на примере нарушения законов логики) *Людина. Світ. Суспільство. (до 175-річчя філософського факультету. Дні науки філософского факультету. 2009. Міжнар. наук. конф. (21-22 квітня 2009 р.) :* матеріали доповідей та виступів. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. Ч. 8. С. 22–24.
2. Доктрина Нільсона / під ред. Ю.П. Давидова, В.В. Журкіна, В.С. Руднева. Москва : Наука, 1972, 232 с.
3. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномен, механизмы и зашита. Москва, 1997. 344 с.
4. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. Москва, 2005. 832 с.
5. Картер Р. Как работает мозг. Москва, 2014. 224 с.
6. Назаренко Е. Эффект Зейгарник: мысли, мешающие медитировать. *Психологический портал тренингового центра "Live-and-learn"*. URL: https://www.live-and-learn.ru/catalog/article/effekt-zeygarnik-mysli-meshayushchie-meditirovat/ (дата звернення: 28.11.2019).
7. Парамонов Д., Кириченко В. Административный ресурс в избирательных кампаниях : научная монография. Ростов-на-Дону, 2003. 80 с.
8. Почепцов Г. Політична реклама України: стратегії виграшу чи програшу. *Вісник Київського ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. Сер. «Журналістика»*. Київ, 1997. Вип. 5. С. 34–36.
9. Шейнов В.П. Манипулирование сознанием. Минск : Харвест, 2010. 768 с.
10. Шейнов В.П. Психологическое влияние. Минск : Харвест, 2007. 638 с.
11. Robert Epstein and Ronald E. Robertson The search engine manipulation effect (SEME) and its possible impact on the outcomes of elections, 2015. URL: https://www.pnas.org/content/pnas/112/33/E4512.full.pdf?with-ds=yes (дата звернення: 10.12.2019).

Прудка Л. М.,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри криміналістики та психології
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 347
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-7

ЮРИДИЧНІ ШЛЯХИ БОРОТЬБИ З ІНФОРМАЦІЙНИМ РЕЙДЕРСТВОМ В УКРАЇНІ

Прядко А. О.

У статті досліджується проблема існування інформаційного рейдерства в Україні, можливі позитивні та негативні наслідки цього явища, нормативно-правова база, якою опосередковано регулюється захист від інформаційного рейдерства та його наслідків, юридичні та неюридичні шляхи подолання (мінімізації шкоди) інформаційного рейдерства в сучасних реаліях. Встановлюються проблеми в регулюванні захисту прав фізичних та юридичних осіб від інформаційного рейдерства та інші прогалини в українському законодавстві з цього питання, окрім того, пропонуються шляхи їх усунення. Розглядаються практичні приклади застосування методів боротьби з інформаційним рейдерством в Україні на прикладі певних вітчизняних компаній та їх потенційна ефективність для масового застосування іншими суб'єктами.

Ключові слова: *юридична особа, рейдерство, інформаційне рейдерство, боротьба з рейдерством, ділова репутація, захист ділової репутації.*

В статье исследуется проблема существования информационного рейдерства в Украине, возможные позитивные и негативные последствия данного явления, нормативно-правовая база, которой регулируется защита от информационного рейдерства и его последствий, юридические и неюридические пути преодоления (минимизации ущерба) информационного рейдерства в современных реалиях. Устанавливаются проблемы в регулировании защиты прав физических и юридических лиц от информационного рейдерства и другие пробелы в украинском законодательстве по этому вопросу, кроме того, предлагаются пути их устранения. Рассматриваются практические примеры применения методов борьбы с информационным рейдерством в Украине на примере определённых отечественных компаний, их потенциальная эффективность для массового применения другими субъектами.

Ключевые слова: *юридическое лицо, рейдерство, информационное рейдерство, борьба с рейдерством, деловая репутация, защита деловой репутации.*

The article examines the problem of the existence of information raiding in Ukraine, the possible positive and negative consequences of this phenomenon, the legal framework that indirectly regulates protection against information raiding and its consequences, legal and non-legal ways of overcoming (minimizing harm) information raiding in modern realities. Information raiding is an activity aimed at aggressively seizing, paralyzing activities and promoting the victim's business reputation for discrediting her and her goods on the market. It is determined that the fight against information raiding balances at the intersection of the rights of the two opposing parties in this situation: the right to gather peacefully, without weapons and to hold meetings, rallies, marches and demonstrations, the right to freedom of thought and expression, to the free expression of their views and beliefs – on the one hand, and the right to the business reputation of the legal person, on the other. Problems in regulating the protection of the rights of individuals and legal entities against information raiding and other gaps in the Ukrainian legislation on this issue are identified, and ways of their elimination are suggested. Practical examples of application of methods of combating information raiding in Ukraine on the example of certain domestic companies and their potential effectiveness for mass use by other actors are considered. It is emphasized that due to the imperfection of the domestic legislation and the unwillingness of local governments to take proactive measures to protect their main taxpayers, legal entities Ukraine is a favorable environment for the spread and even greater rooting of aggressive attacks on business. Only a clear legislative regulation, coordinated and coordinated work of representatives of legal entities, executive authorities, local self-government and indifferent citizens can overcome such a negative phenomenon. The eradication of information raiding will help to improve the economic and investment climate in the country, which will inevitably improve the standard of living of the population.

Key words: *legal person, raider, informational raider, fight against raider, business reputation, protection of business reputation.*

Постановка проблеми та її актуальність. Нині в епоху інформаційних технологій усе більш актуальним стає питання захисту своєї інформації та інформації про себе у її первісному вигляді. І це стосується не лише певних особистих даних, а й відомостей про ділову репутацію юридичної особи. Зараз питання захисту ділової репутації юридичних осіб стає нагальним через зловживання певними зацікавленими громадянами своїми правами на висловлення «власної думки». Основною проблемою, яка буде розглянута у цій статті, є винайдення шляхів юридичної протидії так званому «інформаційному рейдерству», розгляд варіантів судового та позасудового захисту порушеного права.

Актуальність цієї теми полягає у тому, що інформаційне рейдерство чинить перешкоди нормальній господарській діяльності великої кількості підприємств реального сектору економіки і шляхи його подолання або хоча б мінімізації шкідливого впливу допоможуть юридичним особам не гальмувати свою діяльність та максимально швидко відновлювати свою високу працездатність.

Стан дослідження. Дослідженням суміжної до інформаційного рейдерства тематики займалися такі наукові діячі, як О.В. Черевко, О.Б. Таращанська, О.М. Юрченко. Однак особливу увагу під час розробки шляхів боротьби з інформаційним рейдерством варто звернути на доробки практикуючих юристів Г.В. Попкової, Г.П. Сегіди.

Метою статті є пошук юридичних та неюридичних шляхів боротьби з інформаційним рейдерством.

Виклад основного матеріалу. Конституцією України кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів

Прядко А. О., 2019

і переконань (стаття 34). Разом із тим відповідно до статті 68 Конституції України кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Праву на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань відповідає обов'язок не поширювати про особу недостовірну інформацію та таку, що ганьбить її гідність, честь чи ділову репутацію [1].

Є багато різних визначень рейдерства, але всіх їх поєднує те, що «рейдерство» – це завжди недружнє поглинання або навіть захоплення. Ставлення до нього в більшості країн неоднозначне і часто негативне [2].

Інформаційне рейдерство – це порівняно новий і не характерний раніше різновид рейдерства для України і країн СНД. За своєю моделлю воно нагадує «п'яту хвилю» рейдерства в США, де рейдер здатний тактичними прийомами «розгойдування» механізму оперативного управління діяльністю компанії поглинати компанії-жертви [2].

Важливо відрізняти напрями рейдерства в різних країнах. У країнах з розвинутою ринковою економікою інформаційне рейдерство спрямоване на зниження вартості акцій компаній-жертв з подальшим їх поглинанням та розпродажем їх майна, активів тощо. Самі рейдери вважають свою діяльність корисною для економіки, позаяк «чистка» слабких підприємств на законних підставах підвищує ефективність бізнесу. Скупка великих пакетів акцій неефективних компаній служить тому, щоб повалити топ-менеджмент, скоротити непродуктивні витрати, продати зайві підрозділи і в підсумку підняти ціни на акції [2].

Однак у економічно слабких, малорозвинених та корумпованих країнах, до яких належить Україна, головною метою інформаційного рейдерства є блокування роботи компанії-жертви, зниження її собівартості та/або вартості продукції, робіт та послуг, які вона надає, створення негативної суспільної думки стосовно такого підприємства, зменшення клієнтської бази, отримання неправомірної вигоди за припинення такої агресивної діяльності тощо. На жаль, у нашій країні такі дії здійснюються для захоплення компаній-жертв за мізерними цінами, отримання «відкупних» за спокійну працю та як метод боротьби з конкуренцією на ринку. Українське рейдерство – це, в основному, протизаконний, корупційний перерозподіл власності, а не процес економічної оптимізації [2].

Таким чином, у наших реаліях **інформаційне рейдерство** являє собою діяльність, спрямовану на агресивне захоплення, паралізацію діяльності та паплюження ділової репутації компанії-жертви задля дискредитування її та її товарів на ринку.

Шляхів для здійснення інформаційного рейдерства досить у сучасному суспільстві, де кожна людина щохвилини безперервно сприймає інформацію. Найпоширенішими в Україні є:

– поширення недостовірної інформації в мережі Інтернет про саму компанію, її методи роботи, організацію тощо;

– залишення так званих «фейкових» відгуків негативного характеру про роботу компанії та/або про її товари, що можуть не відповідати дійсності, та бути написаними зовсім не споживачами товарів/або послуг, які надаються компанією;

– демонстрації з плакатами, гаслами і т.д., що паплюжать ділову репутацію компанії та перешкоджають її роботі.

Всі ці методи спрямовані на знівечення статусу та ділової репутації компанії. Безперечно, це не є «рейдерством» у класичному для більшості розумінні: не є силовим захопленням адміністративних будівель (приміщень) підприємства. Однак мету носить одну й ту саму – недружнє поглинання за найнижчою вартістю та/або агресивна боротьба з конкурентами.

Таким чином, боротьба з інформаційним рейдерством балансує на стику прав двох протидіючих у цій ситуації сторін: права збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, з одного боку, та права на недоторканість ділової репутації юридичної особи – з іншого.

Так, статтею 94 Цивільного кодексу України визначено, що «юридична особа має право на недоторканість її ділової репутації, на таємницю кореспонденції, на інформацію та інші особисті немайнові права, які можуть їй належати» [3].

Відповідно до ст. 201 Цивільного кодексу України ділова репутація юридичної особи є немайновим благом [3].

Особисті немайнові права юридичної особи захищаються відповідно до глави 3 цього Кодексу та включають у себе як судовий, так і позасудовий порядок захисту.

Оскільки способів порушення законного права юридичних осіб на недоторканість ділової репутації є безліч, вони належать до різноманітних галузей суспільного життя, вважаємо за необхідне сконцентрувати свою увагу на шляхах протидії поширенню недостовірної інформації та паплюженню ділової репутації шляхом мітингів, демонстрацій, гасел тощо, бо саме цей спосіб може не тільки похитнути діловий імідж, а й фактично перешкоджати нормальній роботі підприємства.

Ст. 39 Конституції України надає громадянам право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування [4].

У ч. 1 ст. 20 Загальної декларації прав людини встановлено, що «кожна людина має право на свободу мирних зібрань», так само як і в ст. 21 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права визначено право на мирні зібрання.

Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей [4].

На жаль, у законі чітко не прописана необхідність захисту прав не лише громадян – фізичних осіб, а й юридичних осіб, чиї права теж, безумовно, порушуються. Тому дії з юридичного обмеження в проведенні таких негативних і агресивних стосовно юридичних осіб заходів можуть здійснюватися лише з міркувань збереження громадського порядку та охорони прав саме фізичних осіб.

Широкі повноваження громадян у сфері масових публічних зібрань можуть приводити до зловживання з корисливою метою своїми правами та порушенням прав інших осіб.

Зараз таке свавілля стає все більш і більш популярним. Нерідко можна побачити мітингуючих поряд з якоюсь адміністративною будівлею, підприємством, банком тощо, які виголошують гучні негативні гасла стосовно юридичної особи, її керівників або співробітників, або безперервною колоною переходять через пішохідний перехід з плакатами, тим самим блокуючи проїзд автомобільного транспорту до підприємства, установи, організації, а отже, перешкоджають повноцінному функціонуванню.

Насправді, така ситуація є доволі руйнівною для ділової репутації юридичної особи-жертви та організації роботи взагалі. Пішоходи, що проходять повз, не розбираються у ситуації та в правдивості вигуків і написаних текстів, вони просто сприймають інформацію і формують у себе та серед своїх знайомих негативну суспільну думку. Такі дії призводять до доволі болючого удару по іміджу компанії та по формуванню клієнтської бази, що, по суті, є інформаційним нападом на юридичну особу.

Слід констатувати, що чинне законодавство з питань організації і проведення мирних заходів є недосконалим. Раніше діяла спеціальна норма, яка регулювала порядок проведення масових зібрань. Однак Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок організації і проведення зібрань, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР» від 28.07.1988 року був визнаний неконституційним [5].

Однак, на щастя, згідно з п. 1. розділу XV «Перехідні положення» Конституції України він діє в частині, що не суперечить Конституції України, в тому числі щодо того, що про проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій мають бути завчасно повідомлені органи виконавчої влади та місцевого самоврядування [4]. Також визначено осіб, уповноважених звертатися до виконавчих органів сільських, селищних, міських рад з повідомленням про проведення мирного заходу, вимоги до змісту такого повідомлення, вимоги щодо забезпечення виконавчими органами сільських, селищних, міських рад умов проведення мирного заходу тощо [6].

Таким чином, мітингарі мають повідомляти органи виконавчої влади та місцевого самоврядування про свої наміри провести такий захід. Це здійснюється задля можливості органів влади забезпечити дотримання правопорядку на цьому заході.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок організації і проведення зібрань, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР» від 28.07.1988 року «Заява про проведення зборів, мітингу, вуличного походу або демонстрації подається в письмовій формі не пізніш як за десять днів до намічуваної дати їх проведення. У заяві зазначаються мета, форма, місце проведення заходу або маршрути руху, час його початку і закінчення, передбачувана кількість учасників, прізвища, імена, по батькові уповноважених (організаторів), місце їх проживання і роботи (навчання), дата подачі заяви» [5].

Оскільки відповідно до Конституції України має забезпечуватись суспільна безпека та непорушення прав інших осіб, то саме ця норма і є відносно рятівною для юридичних осіб-жертв.

Так, відповідно до ст. 280 Кодексу адміністративного судочинства України органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування негайно після одержання повідомлення про проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій тощо мають право звернутися до окружного адміністративного суду за своїм місцезнаходженням із позовною заявою про заборону таких заходів чи про встановлення іншого обмеження права на свободу мирних зібрань (щодо місця чи часу їх проведення тощо) [7].

Органам місцевого самоврядування пп. 3 п. Б ч. 1 ст. 38 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» надана можливість вирішення відповідно до закону питань про проведення зборів, мітингів, маніфестацій і демонстрацій, спортивних, видовищних та інших масових заходів; здійснення контролю за забезпеченням під час їх проведення громадського порядку [8].

Позивач має обґрунтувати необхідність встановлення обмеження щодо реалізації права на свободу мирних зібрань у демократичному суспільстві та пропорційність запропонованого у позові способу обмеження [7].

Суд задовольняє вимоги позивача в інтересах національної безпеки та громадського порядку в разі, якщо визнає, що проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій чи інших зібрань може створити реальну небезпеку заворушень чи вчинення кримінальних правопорушень, загрозу здоров'ю населення або правам і свободам інших людей [7].

Таким чином, якщо органи виконавчої влади або місцевого самоврядування будуть відповідально відноситись до нагляду за проведенням масових зібрань, то буде можливість уникнути протиправної діяльності стосовно паплюження ділової репутації українських компаній.

Однак хоч і у меншої кількості перехожих, але все одно залишаться неприємні відголоски, які будуть сприйматися більш ніж серйозно. Проте можливе застосування нестандартних підходів боротьби з проникненням негативної неправдивої інформації в свідомість пересічних громадян. Один із таких способів був запропонований на спільному засіданні Правового комітету та Комітету з маркетингу та комунікацій Європейської Бізнес-Асоціації у Дніпрі на тему «Протидія інформаційному рейдерству та нестандартні підходи до вирішення проблеми».

Так, представники одного з банків Дніпропетровщини проводили боротьбу із таким «чорним піаром» стосовно своєї компанії маркетинговим шляхом. Ними були прийняті заходи для дискредитації негативної кампанії мітингарів шляхом переведення їхньої акції в жарт. До пікетувальників вони запросили групу аніматорів у костюмах клоунів та увімкнули на фоні музику із дитячих мультфільмів [9].

Хоча цей метод є зовсім неюридичним та не може стовідсотково уберегти юридичну особу від паплюження її ділової репутації, він допоможе принаймні не акцентувати увагу перехожих на негативних гаслах і написах, сприймати таке скупчення людей як щось несерйозне або просто посміхнутися і піти далі.

Висновок. Підсумовуючи, можна сказати, що інформаційне рейдерство глибоко проникло в сучасні реалії українського суспільства. Корумпованість влади, недосконалість вітчизняного законодавства та небажання органів місцевого самоврядування вчиняти активні дії із захисту своїх основних платників податків – юридичних осіб є сприятливим середовищем для поширення та ще більшого укорінення таких агресивних нападок на український бізнес. Лише чітке законодавче врегулювання, скоординована та відлагоджена робота представників юридичних осіб, органів виконавчої влади, місцевого

самоврядування та небайдужих громадян може побороти таке негативне явище. Викорінення інформаційного рейдерства буде сприяти поліпшенню економічного та інвестиційного клімату в країні, що призведе до неминучого покращення рівня життя населення.

Література

1. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 1 від 27.02.2009 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» / *Верховна Рада України*. Офіційний вебсайт. Управління комп'ютеризованих систем Апарату Верховної Ради України © 1994–2018. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09.

2. Мартынюк Н. Рейдерство: причины, классификация, защита. *Лига Закон*. 2012. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitycs/59788_reyderstvo-prichiny-klassifikatsiya-zashchita.

3. Цивільний кодекс України з останніми змінами та доповненнями. Редакція від 04.11.2018 / *Верховна Рада України*. Офіційний вебсайт. Управління комп'ютеризованих систем Апарату Верховної Ради України © 1994–2018. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n11.

4. Конституція України. З останніми змінами та доповненнями. Редакція від 30.09.2016 / *Верховна Рада України*. Офіційний вебсайт. Управління комп'ютеризованих систем Апарату Верховної Ради України © 1994–2018. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.

5. Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР» / *Верховна Рада України*. Офіційний вебсайт. Управління комп'ютеризованих систем Апарату Верховної Ради України © 1994–2018. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v9306400-88.

6. Лист Міністерства юстиції України № 1823-0-1-09-18 від 26.11.2009. / *Верховна Рада України*. Офіційний вебсайт. Управління комп'ютеризованих систем Апарату Верховної Ради України © 1994–2018. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v823-323-09.

7. Кодекс адміністративного судочинства України з останніми змінами та доповненнями. Редакція від 04.11.2018 / *Верховна Рада України*. Офіційний вебсайт. Управління комп'ютеризованих систем Апарату Верховної Ради України © 1994–2018. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#n12675.

8. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» з останніми змінами та доповненнями. Редакція від 04.11.2018 / *Верховна Рада України*. Офіційний вебсайт. Управління комп'ютеризованих систем Апарату Верховної Ради України © 1994–2018. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80.

9. Виступ Попкова Г.В. на засіданні маркетингового і правового комітетів EBA Dnipro – Dnipro Office of European Business Association на тему «Протидія інформаційному рейдерству» 24.09.2018 рік. *Європейська Бізнес-Асоціація*. URL: https://eba.com.ua/protydiya-informatsijnomu-rejderstvu-ta-nestandartni-pidhody-do-vyrishennya-problemy/.

10. Сегида Г. Рейдерство: что это такое и как происходят захваты бизнеса. © 2007–2018. *ЛІГАБізнесІнформ*. 2016. URL: https://blog.liga.net/user/gsegida/article/23958.

11. Таращанська О.Б. Рейдерство в Україні: причини виникнення та шляхи подолання. *Інвестиції: практика та досвід*. № 2. 2011. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/ipd_2011_2_32.pdf.

12. Черевко О.В. Рейдерство як одна із серйозних загроз економічній безпеці підприємства. *Ефективна економіка*. № 12. 2013. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3308.

13. Юрченко О.М. Рейдерство в Україні. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. № 2 (28). 2012. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/boz_2012_2_12.pdf.

Прядко А. О.,
студентка V курсу факультету адвокатури
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

УДК 330.331.340.342.343.343.9 (477)
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-8

КОРУПЦІЯ: ГОЛОВНА ПРИЧИНА БІДНОСТІ ТА ПІДРИВУ ОСНОВ ДЕМОКРАТІЇ УКРАЇНИ

Пьохов В. М., Шевчук В. В.

У статті розкриті взаємопов'язані поняття «бідність» і «корупція» в умовах демократії по-українськи, проаналізовано їх структуру, рівень та динаміку. Здійснено порівняльний аналіз з деякими країнами Євросоюзу, іншими цивілізованими державами. Запропоновані заходи чесного розподілу природних ресурсів і прибутків від користування багатствами країни, а також поступового вирішення питань із запобігання і протидії як бідності, так і корупції.

Ключові слова: *бідність, корупція, елітна корупція, мафія, демократія, життєвий рівень, прожитковий мінімум.*

В статье раскрыты взаимосвязанные понятия «бедность» и «коррупция» в условиях демократии по-украински, проанализированы их структура, уровень и динамика. Осуществлён сравнительный анализ с некоторыми странами Евросоюза, другими цивилизованными государствами. Предложены меры честного распределения природных ресурсов и доходов от использования богатств страны, а также постепенного решения вопросов по предотвращению и противодействию как бедности, так и коррупции.

Ключевые слова: *бедность, коррупция, элитная коррупция, мафия, демократия, уровень жизни, прожиточный минимум.*

The article describes the interconnected notions of "poverty" and "corruption" in a democracy in Ukrainian, analyzes its structure, level, and dynamics.

The essence of our so-called legal and democratic country, which exists first of all for the power-holders, is defined, and for the common people there are only slogans by which the state-power oligarchy, blatantly violating the norms of morality, democracy and the Constitution, covers its corrupt actions: constantly increasing tariffs on energy carriers; at the same time rising prices for social food and essentials; the privileges of Chernobyl victims, veterans of the Ministry of Defense, the State Emergency Service, the Ministry of Internal Affairs and the disabled are being abolished.

The ways of systematization of the whole antisocial pyramid of the destruction of the people of Ukraine – the genocide of the 21st century are investigated.

The place and role of corrupt officials in the historical aspect as well as in the modern life are determined, a comparative analysis with some EU countries and other civilized states is made.

The experience of transition economies of East Asia and some Eastern European countries of transition is considered, which clearly shows that where there are consistent market-economic and socio-political reforms, forces for economic development are established after a short transition crisis. Estonia, the Czech Republic, Slovenia, as well as Hungary and Poland are eloquent examples of this.

Proposed measures for the fair distribution of land resources and profits from the use of the country's wealth, its subsoil among all sections of the population, state control and lawful regulation of the tax and income system, as well as the progressive resolution of issues to prevent and combat both poverty and corruption.

Key words: *poverty, corruption, elite corruption, mafia, democracy, living standards, living wage.*

Пьохов В. М., Шевчук В. В., 2019

Постанова проблеми. За всі роки незалежності життя майже всіх українців, за винятком наближених до влади, із кожним роком стає все гірше та гірше, а «слуги народу» все частіше і частіше потрапляють у список найбагатших людей світу за версією Forbes. Водночас понад 70% населення живе за межею бідності, а на порозі голодної смерті доживає 25% українців. Усе це свідчить про те, що всі державні органи та їх очільники не виконували і не виконують своїх прямих функціональних обов'язків [1, с. 22]. Це дуже небезпечна ситуація.

Аналіз останніх досліджень. Питання виникнення і боротьби з бідністю та всебічного зниження життєвого рівня населення досліджували такі науковці, як: О.І. Амоша, В.П. Антонюк, І.М. Бабака, Н.П. Борецька, Г.Л. Вербицька, Н.С. Власенко, О.А. Грішнова, Е.М. Лібанова, В.М. Новіков, І.В. Качалова, Л.С. Шевченко; боротьбу з корупцією досліджували Л.В. Багрій-Шахматов, Г.Д. Божок, Т.В. Ільєнок, І.Ю. Карпінський, М.В. Колеснікова, С.Ж. Лазаренко, М.І. Мельник, Е.С. Молдован, Є.В. Невмержицький та інші.

Не применшуючи значення робіт вітчизняних науковців, варто зазначити, що ці проблеми не тільки досі невирішені, а навпаки, заглибилися і вимагають нової, чіткої систематизації всієї антисоціальної піраміди знищення народу України – геноциду XXI століття, поступового вирішення питань зниження рівня корупції і бідності, а також чесного розподілу земних ресурсів і прибутків від користування багатствами країни, її надрами між усіма верствами населення, державного контролю і правомірного регулювання системи податків та доходів.

Мета статті полягає в з'ясуванні причин виникнення бідності та її взаємозв'язок з корупцією в Україні та вирішення проблем зниження корупції і підвищення життєвого рівня зубожілого народу.

Виклад основного матеріалу дослідження. У прийнятому 5 жовтня 1995 р. Законі України «Про боротьбу з корупцією» (ст. 1) сформульовано: «Під корупцією розуміється діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг» [2].

В умовах реалізації так званих «комплексних реформ», тривалої військової агресії на Донбасі, системної кризи, повсюдної бідності та тотальної корупції необхідно: визначити поняття, зародження, види, рівні, динаміку корупції та бідності; дослідити сутність корупції та її вплив на бідність і як ці деструк-

тивні явища підривають основу демократії України; здійснити порівняльний аналіз з деякими країнами Євросоюзу, іншими цивілізованими державами та виробити класифікацію заходів із запобігання і протидії як бідності, так і корупції; на основі міжнародного досвіду запропонувати президенту і його команді принципи сучасної демократії та нової державної політики задля ефективної боротьби з елітною корупцією і покращення якості життя звичайних українців.

Як сказав Джейсон Гікел: «Випадки корупції зафіксовані істориками ще з моменту створення держави. Із розвитком людства еволюціонувало й ставлення до корупції від звичайної норми у первісному суспільстві до загрози конституційним правам і свободам громадян, правопорядку, чесності та соціальної справедливості. Корупція – це зловживання державною владою задля приватної вигоди» [3].

Корупція зачіпає всіх, оскільки вона паралізує економічний розвиток всієї країни і поглиблює бідність та безробіття. А бідність і безробіття породжують «депривацію – такий психічний стан, коли суб'єкт не має змоги задовольняти деякі свої основні (життєві) психічні потреби достатньою мірою впродовж тривалого часу» [4].

Нині більшість аналітиків закликають обчислювати депривації за стандартом ООН, керуючись не паритетом купівельної спроможності, а реальним курсом долара в країні [5].

Корупція є головною причиною бідності людей в нашій «незалежній, правовій та демократичній» державі. Незалежна, правова та демократична країна існує насамперед для можновладців, а для простого люду залишаються тільки гасла, якими державно-владна олігархія, нахабно порушуючи норми моралі, демократії та Конституції, прикриває свої корупційні дії: постійно підвищуються тарифи на енергоносії; одночасно зростають ціни на соціальні продукти харчування і предмети першої необхідності; зменшуються чи повністю ліквідуються пільги чорнобильців, ветеранів МО, ДСНС, МВС та інвалідів.

І як прожити в центрі Європи, в Україні, місяць на 1497 грн (55 дол. США) мінімальної пенсії за встановленого нашими бюрократами заниженого прожиткового мінімуму в 1853 грн (І половина 2019 р.), який не відповідає світовим стандартам (з 2017 року) в 4200 грн (150 дол. США), що в 2,8 раза менше від визначеного ООН порогу бідності в 5,0 дол. США на день. Мінімальна заробітна плата 4173 грн (2019 р.) теж не дотягує до світових стандартів прожиткового мінімуму [5].

З цього приводу Олександр Вілкул зазначив, що лише підтримка промисловості та економіки забезпечить реальне, а не інфляційне зростання зарплат та пенсій. А нині навіть незначні підвищення виплат з'їдаються зростанням цін і тарифів [6].

У 2020 році прожитковий мінімум на одну особу в розрахунку на місяць становитиме: з 1 січня 2020 року – 2027 гривень, з 1 липня – 2118 гривень, з 1 грудня – 2189 гривень [7]. За стандартами ООН, якщо людина витрачає на проживання та харчування менше 5 дол. на день, а на місяць менше 150 дол., вона живе за межею бідності. За даними Організації Об'єднаних Націй, за межею бідності проживає понад 80 відсотків українців [8]. Бідністю називають соціальне становище особи, яке характеризується відсутністю необхідних матеріальних засобів для того, щоб провадити «нормальне» життя, тобто реалізовувати конституційне право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї.

Нині ситуація в країні гірша, ніж була три роки тому, і як сказала народний депутат України Наталія Королевська: «За підсумками роботи нашої країни за 1-й квартал 2019 року в нас кількість збиткових підприємств зросла, прибуток працюючих підприємств скоротився, іноземні інвестиції скоротилися в 20 разів, і це тільки підсумки трьох місяців. Країна знаходиться в колосальній економічній кризі. Тому зараз завдання –об'єднати професіоналів і вирішити всі проблеми, які є» [9].

Норберт Нойгауз визначає: «Досвід країн з перехідною економікою Східної Азії та деяких східноєвропейських країн перехідного періоду чітко показує, що там, де послідовно здійснюються ринково-економічні і суспільно-політичні реформи після короткої перехідної кризи встановлюються сили для економічного розвитку. Естонія, Чехія, Словенія, а також Угорщина та Польща є красномовними прикладами цьому…Чим більша пошесть корупції, тим більша проблема бідності, тим виразніша недорозвиненість і тим менше волі по-справжньому взятись і за реформи» [10].

Говорячи про поширеність корупції в нашій країні, необхідно визнати, що вона існує на всіх рівнях від району до міста, від області до центру, а коли риба гниє з голови, то корупційний «запах» відчувається на всій території України. Щодо динаміки та рівня корупції останні десятиліття ми займаємо «лідируючі позиції» у Європі.

Таблиця 1

Порівняльна таблиця середньої пенсії деяких країн світу у 2018 році [11]

Країна	Середня пенсія в доларах США
Україна	85
Білорусь	150
Росія	150
Китай	150
Польща	460
Іспанія	1050
Франція	1200
Німеччина	1500
США	1500
Ізраїль	1500
Японія	2000

Бідність та зубожіння і як на це впливає корупція? На це питання дає відповідь Є.В. Невмержицький: «Світовий досвід переконує, що високий рівень життя населення і корупція – явища несумісні. Тому подолання бідності, зростання добробуту населення – найбільш надійний і результативний важіль подолання корупції» [12, с. 354].

У грудні (2017 р.) Україна не отримала від ЄС 600 мільйонів євро макрофінансової допомоги, бо серед іншого не забезпечила незалежності НАЗК і якісної перевірки декларацій. Саботаж керівництвом держави антикорупційної реформи вже настільки відвертий, що це очевидно не тільки нам, але й міжнародним партнерам України. Але чим яскравіше вони (депутати) проявляють себе, тим більше людей усвідомлюють, що ті, хто захищає власні інтереси, ніколи не діятиме

в інтересах держави. Пам'ятайте про це тоді, коли від вашого вибору залежатиме доля країни [13].

Нині чітко зрозуміло, що корупція підриває віру суспільства у демократичність державних процесів, перешкоджає економічному розвиткові та загрожує належному і справедливому функціонуванню будь-якої країни [14].

Відповідно до Конституції Україна є демократичною державою. Таким чином, політичні функції мають бути спрямовані на побудову демократичного суспільства. Проте Україна не просто пасе задніх у рейтингу демократичних держав світу. Як показує Індекс Демократії, протягом останніх десяти років Україна не наблизилася до кращих стандартів демократії, а навпаки, перейшла з категорії «демократія з недоліками» до так званих «гібридних режимів», в яких присутні ознаки авторитаризму [15].

Демократія у буквальному перекладі з грецької (demos – народ та cratos – влада) означає «влада народу». Найбільш вдалим визначенням є загальновідоме формулювання 16-го президента США А. Лінкольна: демократія – «врядування іменем народу, обране народом і для народу».

Розглядаючи рівні демократії, треба визначити нижчий рівень – це рівень місцевого самоврядування, також є регіональний, загальнодержавний та вищий – міжнародний. Стосовно форм демократії необхідно зазначити, що це такі форми суспільних відносин, за яких громадяни та організації залучаються до державотворення та державного управління, а також до місцевого самоврядування. Крім цих форм, у сучасних умовах використовується так звана електронна демократія (е-демократія, віртуальна демократія).

Українське законодавство визначає електронну демократію як форму суспільних відносин, за якої громадяни та інститути громадянського суспільства залучаються до державотворення та державного управління, до місцевого самоврядування шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій у демократичних процесах з метою: посилити участь, ініціативність та залучення громадян на всіх рівнях до публічного життя; поліпшити прозорість процесу прийняття рішень, підзвітність демократичних інститутів; поліпшити реакцію суб'єктів владних повноважень на звернення громадян; сприяти публічним дискусіям та привертати увагу громадян до процесу прийняття рішень [16].

Для формування збалансованої державної політики без війни і корозії влади та ефективного проведення комплексу узгоджених системних заходів щодо захисту національних і міжнародних інтересів України у політичній, економічній, соціальній, екологічній, воєнній, науково-технічно-технологічній, інформаційній та в інших життєво важливих сферах вкрай необхідно виконати першочергові, пріоритетні дії, які набувають нині, в умовах критичної корупційної ситуації країни, першорядного значення: це – професійне кадрове забезпечення, фінансове, матеріально-технічне, інформаційне тощо; розробка основних напрямів і систем забезпечення національної безпеки; визначення стратегії і тактики розвитку правової, демократичної, справді соціальної держави.

Висновки. У нашій державі натепер, як не прикро констатувати, але працює не право і закон, а свавілля і беззаконня. Для того щоб була рівність усіх перед законом, поліпшилося життя народу, зародилася європейська демократія і запрацювала соціальна справедливість, в Україні необхідно: негайно припинити війну на Донбасі і звільнити всіх полонених; встановити соціальну справедливість, європейську демократію, законність і притягнути до кримінальної відповідальності винних за смерть на Майдані, в Одесі, на Донбасі і скрізь, де пролилася кров у боротьбі за мир, за життя, за Україну; провести перепис населення, скласти держгеокадастр усього земельного фонду для соціально справедливого розподілення між усім населенням; провести незалежний міжнародний аудит усіх підприємств, установ і організацій задля встановлення повної економічної ситуації та державного правомірного регулювання сучасної системи доходів; повернути в державну казну награбовані і незаконно виведені в офшори та інші держави гроші платників податків – кошти народу; конфіскувати незаконно нажите майно в дохід держави, де б воно не знаходилося; підтримувати науку і створити умови для розвитку ІТ і нано-технологій для отримання нових матеріалів і можливостей їх використання у різних галузях (медицині, ракетобудуванні, агропромисловому комплексі тощо); забезпечити надання послуг держслужбовцями з приводу видачі більшості дозвільних документів у цифровому форматі, що дасть можливість виключити прямий контакт і безпосередню залежність від хабарів; відновити і створити нові робочі місця як у промисловому секторі, так і сільському господарстві; покласти край порушенню екології в межах всієї України: незаконної вирубки лісів, незаконного видобутку бурштину, вугілля, які контрабандою вивозяться за кордон; перевести всі теплові станції (АЕС, ГЕС, ТЕЦ) та ДВС на поновлювані джерела енергії – водень, ККД якого в 2,5 раза більше і забруднення навколишнього середовища 0%; створити умови для використання відновлюваної енергії сонця, вітру, води; надати оптимальну податкову навантаженість на малий і середній бізнес, що дасть можливість йому запрацювати на повну потужність і скоріше вивести із кризи нашу країну; удосконалити систему соціальних податків і внесків; підняти розмір заробітної плати і пенсії до європейського рівня; встановити плату за комунальні послуги в розмірі 10–15% від мінімальної пенсії (європейський досвід); обчислювати депривації за стандартом ООН, керуючись не паритетом купівельної спроможності, а реальним курсом долара в країні.

Ця ситуація створила величезну можливість Президенту В.О. Зеленському ліквідувати політику подвійних стандартів разом з класом олігархів, який створив авторитарно-кланову систему і очолив політичну корупцію в країні. Це дасть змогу вирішити проблемні питання в політиці, економіці, екології, а це своєю чергою стане «запорукою справжнього забезпечення народовладдя в державі, розвитку територіальних громад за умови ефективної діяльності органів місцевого самоврядування, підвищення прозорості, відкритості та законності їх діяльності, мінімізації корупції та подолання перманентної соціально-економічної кризи» [17, с. 96] і в кінцевому підсумку все це має привести до політичної стабільності, економічного розвитку, європейської демократії і зростання довгоочікуваного добробуту громадян України.

Література

1. Пьохов В.М., Шевчук В.В. Корупційне багатство та абсолютна бідність – загроза демократії України. *Наука як рушійна сила ефективного розвитку держави* : зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної наук.-практ. конф. до Дня науки (17 травня 2019 р., м. Одеса). Одеса : ОІ МАУП, 2019. С. 22–30.
2. Про боротьбу з корупцією : Закон України від 5 жовтня 1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/356/95-вр.
3. Джейсон Гікел. Перевернути міф про корупцію. URL: https://commons.com.ua/uk/perevernuti-mif-pro-koruptsiyu/.
4. Варій М.Й. Психологія. URL: https://pidruchniki.com/19991130/psihologiya/psihologiya.
5. Економіка. URL: https://enovosty.com/uk/ekonomika-ukr/full/2809-v-ukraini-zbilshivsya-riven-bidnosti-naselennya-na-shho-ne-vistachaye-groshej.
6. Вилкул А.Ю. Установленный в Украине прожиточный минимум в 2,5 раза ниже уровня бедности. URL: https://ukranews.com/news/541001-ustanovlennyy-v-ukrayne-prozhytochnyy-mynymum-v-25-raza-nyzhe-urovnya-bednosty-vylkul.
7. Бюджет 2020 Україна – текст проєкту бюджету на 2020 рік. URL: https://24tv.ua/opublikuvali_tekst_proyektu_byudzhetu_na_2020_rik_osnovni_tsifri_n1206081.
8. ООН: 80% украинцев живёт за чертой бедности. URL: https://news.finance.ua/ru/news/-/351307/oon-80-ukraintsev-zhivet-za-chertoj-bednosti.
9. Народный депутат Украины Наталья Королевская о ценовой политике на газ. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_Ns18vaNlbQ.
10. Норберт Нойгауз. Корупція – причина бідності і тривалої недорозвинутості. URL: http://xic.com.ua/z-zhyttja/21-problema/261-korupcija-prychyna-bidnosti-i-tryvaloji-nedorozvynutosti.
11. На яку пенсію живуть пенсіонери у різних країнах світу. URL: https://shepvisnyk.com.ua/na-yaku-pensiyu-zhy-vut-pensionery-u-rizny-h-krayinah-svitu/.
12. Невмержицький Є.В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізм протидії : монографія. Київ : КНТ, 2008. 368 с.
13. Як Україна «пожертвувала» 600 мільйонами євро за безкарність корупціонерів. URL: https://24tv.ua/yak_ukrayina_pozhertvuvala_600_milyonami_yevro_za_bezkarnist_koputsioneriv_n902768.
14. Корупція та її вплив на розвиток українського суспільства. URL: https://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/467/645.
15. Як саботаж боротьби з корупцією штовхає нас до авторитаризму. URL: https://24tv.ua/yak_sabotazh_borotbi_z_koruptsiyeyu_shtovhaye_nas_do_avtoritarizmu_n1013315.
16. Концепція розвитку електронної демократії в Україні: схвалено Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 р. № 797-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80.
17. Пьохов В.М., Шевчук В.В. Органи місцевого самоврядування: корупція та шляхи її запобігання. *Перспективні напрями вітчизняної науки* : збірник наукових праць за матеріалами Міжвузівської наук.-практ. конф. до Дня науки (17 травня, 2018 р., м. Одеса), присвяченої 20-річчю Одеського інституту МАУП. Одеса : ОІ МАУП, 2018. С. 89–98.

Пьохов В. М.,
кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри правових дисциплін
Одеського інституту
Міжрегіональної Академії управління персоналом

Шевчук В. В.,
старший викладач кафедри конституційного
та міжнародного права
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 351.74.922.39
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-9

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ПЕРЕВІРКИ ДОТРИМАННЯ ВИМОГ ДОЗВІЛЬНОЇ СИСТЕМИ ГРОМАДЯНАМИ ЯК ОДИН ІЗ ВИДІВ ПРЕВЕНТИВНИХ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ЗАХОДІВ

Ташматов В. А., Прядко В. М.

У цій статті будуть розглянуті особливості перевірки поліцейськими дотримання вимог дозвільної системи громадянами – власниками зброї. Громадяни України для здійснення необхідної оборони мають право на придбання вогнепальної зброї, пневматичної зброї і холодної зброї, газових пістолетів і револьверів та патронів до них, заряджених речовинами сльозоточивої та дратівної дії, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями метальними снарядами несмертельної дії та патронів до них, основних частин зброї, бойових припасів до зброї.

Ключові слова: *поліція, дозвільна система, вогнепальна зброя, поліцейські заходи.*

В данной статье будут рассмотрены особенности проверки полицейскими соблюдения требований разрешительной системы гражданами – владельцами оружия. Граждане Украины для осуществления необходимой обороны имеют право на приобретение огнестрельного оружия, пневматического оружия и холодного оружия, газовых пистолетов и револьверов и патронов к ним, заряженных веществами слезоточивого и раздражающего действия, устройств отечественного производства для отстрела патронов, снаряженных резиновыми или аналогичными по своим свойствам метательными снарядами несмертельного действия и патронов к ним, основных частей оружия, боеприпасов к оружию.

Ключевые слова: *полиция, разрешительная система, огнестрельное оружие, полицейские мероприятия.*

The Constitution of Ukraine defines the right of every citizen to protect their lives and the health, life or health of others from unlawful encroachments. Criminal law defines such actions as necessary defense. Necessary defense shall be actions taken to protect the rights and interests of the protected person or other person, as well as the public and state interests from a publicly dangerous encroachment by causing harm to the harming person necessary and sufficient in the given circumstances, immediate deterrence or cessation of the encroachment, if the limits of the necessary defense were not exceeded. Everyone has the right to the necessary defense, regardless of whether he or she is able to avoid a dangerous social attack or to seek the assistance of other persons or authorities. Exceeding the limits of the necessary defense is the intentional infliction of grievous harm on the person who violates, which clearly does not correspond to the danger of the attack or the protection situation. It does not exceed the limits of necessary defense and does not result in criminal liability for the use of weapons or any other means or objects to protect against an attack by an armed person or an attack by a group of persons, as well as to prevent unlawful violent invasion of housing or other premises, regardless of the severity of the damage, that is being caused to the infringer. Citizens of Ukraine for the necessary defense have the right to purchase firearms, airguns and melee weapons, gas pistols and revolvers and cartridges thereto, charged with tear and irritant substances, devices of domestic production for shooting cartridges, and other equipment non-lethal projectiles, and ammunition to them, major weapons, ammunition. The main tasks of the police authorities in the field of the permit system are to prevent the violation of the order of manufacture, purchase, storage, accounting, protection, transportation and use. The police in the area of the permit system shall monitor the observance of the special rules and procedures for the storage and use of weapons, special personal protective equipment and active defense, ammunition, explosives and materials, other objects, materials and substances covered by the permit system by natural and legal persons.

Key words: *police, licensing system, firearms, police activities.*

Актуальність дослідження. Порушені в статті питання пов'язані з великою кількістю різноманітної зброї (вогнепальної нагородної, вогнепальної мисливської, холодної, пневматичної, газової) та пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями метальними снарядами несмертельної дії, що перебувають у користуванні громадян, та необхідністю сурового дотримання дозвільної системи у цій сфері.

Метою нашої **статті** є розгляд порядку здійснення контролю за дозвільною системою, під яку підпадають громадяни – власники зброї.

Конституція України визначає право кожного громадянина на захист свого життя та здоров'я, життя чи здоров'я інших осіб від протиправних посягань. Кримінальне законодавство визначає такі дії, як необхідну оборону. Необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в такій обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

Кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади. Перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту. Не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи

Ташматов В. А., Прядко В. М., 2019

інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає.

Громадяни України для здійснення необхідної оборони мають право на придбання вогнепальної зброї, пневматичної зброї калібру понад 4,5 мм та швидкістю польоту кулі понад 100 метрів за секунду (далі – пневматична зброя) і холодної зброї (арбалети, луки із зусиллям натягу тятиви більше ніж 20 кг, мисливські ножі тощо (далі – холодна зброя)), газових пістолетів і револьверів та патронів до них, заряджених речовинами сльозоточивої та дратівної дії (далі – газова зброя), пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями метальними снарядами несмертельної дії (далі – пристрої), та патронів до них, основних частин зброї, бойових припасів до зброї. При цьому громадяни зобов'язані суворо дотримуватися правил дозвільної системи.

Національна поліція України (поліція) – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку.

Основними завданнями органів поліції у сфері дозвільної системи є запобігання порушенням порядку виготовлення, придбання, зберігання, обліку, охорони, перевезення та використання. Поліція у сфері дозвільної системи здійснює контроль за дотриманням фізичними та юридичними особами спеціальних правил та порядку зберігання і використання зброї, спеціальних засобів індивідуального захисту та активної оборони, боєприпасів, вибухових речовин і матеріалів, інших предметів, матеріалів та речовин, на які поширюється дозвільна система органів внутрішніх справ, здійснює у визначеному законом порядку приймання, зберігання та знищення вилученої, добровільно зданої або знайденої вогнепальної, газової, холодної та іншої зброї, боєприпасів, набоїв, вибухових речовин та пристроїв, наркотичних засобів або психотропних речовин.

Для виконання поліцейських повноважень (функцій) поліція має право на застосування поліцейських заходів. Поліцейський захід – це дія або комплекс дій превентивного або примусового характеру, що обмежує певні права і свободи людини та застосовується поліцейськими відповідно до закону для забезпечення виконання покладених на поліцію повноважень. Поліцейський захід застосовується виключно для виконання повноважень поліції. Обраний поліцейський захід має бути законним, необхідним, пропорційним та ефективним.

У статті ми розглянемо порядок проведення одного із видів превентивних поліцейських заходів – перевірку дотримання вимог дозвільної системи органів внутрішніх справ, а саме її дотримання громадянами (фізичними особами).

Станом на 31 грудня 2018 року в Україні перебуває на обліку у Національній поліції 753902 одиниці гладкоствольної зброї, 151862 нарізної та 71320 газової зброї. Крім того, зареєстровано 210166 пристроїв. За 2018 рік 74 рази застосовувалася зареєстрована зброя та пристрої. При цьому було вбито 31 особу та 40 осіб було поранено.

Ми умисно не розглядаємо порядок контролю за об'єктами дозвільної системи (сховищ, складів, де зберігаються вибухові матеріали і речовини, стрілецьких тирів і стрільбищ, мисливсько-спортивних стендів, а також підприємств і майстерень з виготовлення і ремонту вогнепальної, холодної та охолощеної зброї, спеціальних засобів, заряджених речовинами сльозоточивої та дратівної дії, індивідуального захисту, активної оборони, магазинів, у яких здійснюється продаж зброї та бойових припасів до неї, основних частин зброї, пристроїв та патронів до них). Такий контроль здійснюють поліцейські підрозділи превентивної діяльності, які згідно зі своїми функціональними обов'язками відповідальні за дозвільну систему. Зазначені поліцейські є більш компетентними у викладеному питанні. Інші поліцейські, що в ході повсякденної службової діяльності можуть стикатися з власниками зброї, також мають досконало знати правила дозвільної системи, порядок зберігання, носіння, перевезення зброї та боєприпасів, а також можливі правопорушення у цій сфері. Це можуть бути патрульні поліцейські, співробітники кримінальної поліції, поліції особливого призначення, слідчі та поліцейські чергової служби поліції тощо.

Дозвільна система, що здійснюється органами поліції, поширюється на бойову нарізну військових зразків зброю або виготовлену за спеціальним замовленням, охолощену, нейтралізовану, несучасну, спортивну, мисливську вогнепальну зброю, бойові припаси до зброї, основні частини зброї, пневматичну, газову, холодну зброю, пристрої та патрони до них, що належать підприємствам, установам, організаціям, суб'єктам господарювання та громадянам.

Вогнепальна зброя – зброя, яка призначена для ураження цілей снарядами, що одержують спрямований рух у стволі (за допомогою сили тиску газів, які утворюються в результаті згоряння метального заряду) та мають достатню кінетичну енергію для ураження цілі, що знаходиться на визначеній відстані.

Бойова вогнепальна зброя – вогнепальна зброя, призначена для ураження людини та (або) техніки. До бойової зброї не належить старовинна зброя та її моделі, які виготовлені до 1899 року включно.

До несучасної зброї належить вогнепальна і холодна зброя, яка: знята з озброєння армії та виробництва і для якої серійно не випускаються боєприпаси; знята з озброєння зброя і яка існує в одиничних екземплярах; виготовлена спеціально для виставок (експонування) в одиничних екземплярах.

Охолощена зброя – пристрої, виготовлені шляхом спеціального пристосування конструкції стрілецької вогнепальної зброї до стрільби лише холостими патронами, з яких неможливо зробити постріл снарядом, що має достатню вражаючу здатність. Призначена для використання на кінозйомках, для проведення театралізованих, костюмованих та інших культурних заходів. Охолощена зброя на заводах-виготовлювачах чи в майстернях з ремонту зброї має бути приведена у стан, придатний для стрільби тільки холостими патронами, що підтверджується відповідним висновком.

Нейтралізована зброя – стрілецька зброя будь-якої моделі, яка з дотриманням вимог відповідних стандартів або технічних умов спеціально приведена на заводах-виробниках чи у спеціалізованих майстернях з ремонту зброї в непридатний для стрільби стан. Кожна одиниця нейтралізованої зброї мусить мати відповідний висновок про незворотне приведення її в непридатний для проведення пострілів стан та віднесення її до пев-

ного виду нейтралізованої зброї. На кожну одиницю нейтралізованої зброї наносять серійний номер та абревіатуру виду нейтралізованої зброї.

Нейтралізована зброя залежно від її призначення класифікується як:

– учбова зброя – зброя, яка спеціально приведена в непридатний для стрільби стан, призначена для навчання правил поводження зі зброєю (розбирання та складання, заряджання та розряджання, виконання стройових прийомів зі зброєю) (абревіатура виду – УЧ);

– учбово-розрізна зброя – зброя, яка спеціально приведена в непридатний для стрільби стан, основні деталі якої мають спеціально виконані вирізи, призначені для забезпечення наочності під час вивчення порядку взаємодії деталей і вузлів (абревіатура виду – УЧР);

– музейна зброя – зброя, яка спеціально приведена в непридатний для стрільби стан та призначена виключно для експонування в музеях (абревіатура виду – МУЗ);

– макети зброї масогабаритні – конструктивно подібні до вогнепальної зброї вироби, призначені для колекціонування та експонування фізичними і юридичними особами, які спеціально виготовлені з вогнепальної стрілецької зброї шляхом внесення до конструкції її основних частин та механізмів змін, що виключають здійснення пострілу (абревіатура виду – ММГ).

Спортивна зброя – вогнепальна, пневматична або холодна зброя, призначена для ураження цілей під час спортивних тренувань і змагань, що відповідає правилам спортивних змагань з видів спорту, визнаних в Україні, що затверджуються центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування державної політики у сфері фізичної культури та спорту, з урахуванням пропозицій відповідних всеукраїнських спортивних федерацій та правил спортивних змагань відповідної міжнародної спортивної федерації.

Мисливська вогнепальна зброя – вогнепальна зброя, призначена для ураження тварин і птахів під час полювання. До мисливської вогнепальної зброї належать: мисливські гвинтівки, карабіни та штуцери, гладкоствольні рушниці, гладкоствольні рушниці зі свердловиною «парадокс» з нарізами 100–140 мм на початку або наприкінці ствола, мисливські рушниці зі свердловиною «сюпра», комбіновані рушниці, що мають поряд з гладкими і нарізні стволи.

Мисливська зброя має відповідати таким вимогам: для стрільби зі зброї використовуються мисливські патрони відповідного калібру; загальна довжина з розкладеним та зафіксованим прикладом має становити не менше 800 мм; ємність магазину (барабана) (з установленим обмежувачем за наявності) нарізної зброї не має перевищувати 10 патронів, а гладкоствольної – 4 патронів; мати запобіжник.

Газова зброя – газові пістолети і револьвери та патрони до них калібру 6, 8 і 9 міліметрів, заряджені речовинами сльозоточивої та дратівної дії.

Для зарядження вказаних спеціальних засобів самооборони допускаються рецептури на основі речовин сльозоточивої та дратівної дії, які пройшли токсично-гігієнічні випробування і допущені до використання Кабінетом Міністрів України.

Боєприпаси – спеціально виготовлені вироби одноразового використання, які призначені забезпечити ураження цілей в умовах збройної боротьби, самооборони, полювання, спорту. До бойових припасів належать патрони до нарізної вогнепальної зброї різних калібрів, а також заряджені патрони до гладкоствольних мисливських рушниць, мисливський порох і капсулі.

До **пневматичної** зброї належать пістолети, револьвери, гвинтівки калібру понад 4,5 міліметра і швидкістю польоту кулі понад 100 метрів за секунду, в яких снаряд (куля) приводиться в рух за рахунок стиснених газів.

Холодна зброя – предмети та пристрої, конструктивно призначені та за своїми властивостями придатні для неодноразового заподіяння шляхом безпосередньої дії тяжких (небезпечних для життя в момент спричинення) і смертельних тілесних ушкоджень, дія яких ґрунтується на використанні м'язової сили людини.

До **пристроїв** належать такі пістолети і револьвери вітчизняного виробництва, які конструктивно призначені тільки для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями метальними снарядами несмертельної дії і технічно не придатні для стрільби бойовими патронами. При цьому їхня конструкція має забезпечувати неможливість взаємозаміни основних частин бойової і спортивної вогнепальної зброї, унеможливлює здійснення пострілів в автоматичному режимі чергами. Патрони до пристроїв – патрони, споряджені гумовими чи аналогічними за своїми властивостями метальними снарядами несмертельної дії, призначені для відстрілу їх тільки пристроями вітчизняного виробництва і допущені в установленому порядку до використання.

До **основних частин** зброї належать будь-які елементи або запасні деталі, спеціально призначені для вогнепальної зброї та необхідні для її функціонування, а саме: ствол, корпус або стовбурна коробка, затвор або барабан, вісь затвору або казенник.

Поліція може оглядати зброю, спеціальні засоби, боєприпаси, що знаходяться у фізичних осіб, інші предмети, матеріали і речовини, щодо зберігання та використання яких визначено спеціальні правила чи порядок та на які поширюється дозвільна система органів внутрішніх справ, з метою перевірки дотримання правил поводження з ними та правил їх використання. Проведення перевірки правил дозвільної системи (огляд зброї та боєприпасів) поліцейськими може бути проведено:

1. Під час проведення поверхневої перевірки особи чи транспортного засобу для здійснення контролю у разі допуску громадян на територію або об'єкт зі спеціальним режимом.

2. Під час поверхневої перевірки особи чи транспортного засобу на місці скоєння кримінального чи адміністративного правопорушення.

3. Під час прийому черговою службою добровільно зданої зброї.

4. Під час проведення обшуку.

5. Під час здійснення заходів щодо попередження порушень правил полювання.

6. Під час патрулювання.

7. Під час несення служби на блокпостах у зоні проведення Операції об'єднаних сил.

Окремо необхідно відзначити деякі особливості огляду зареєстрованої вогнепальної зброї.

Кожна одиниця зброї мусить мати відповідне маркування, нанесене безпосередньо на зброю. Якість маркування має бути достатньою для зручного прочитання всієї інформації.

Маркування нарізної та гладкоствольної зброї має містити:

– знак для товарів та послуг підприємства-виробника;

– назву моделі зброї;

– заводський номер зброї;

– калібр патрона, що використовується (на кожному стволі);

– національний знак відповідності за наявності сертифіката відповідності (для зброї, виробленої в Україні);

– напис «Вироблено в Україні» (для зброї, виробленої в Україні);

– рік випробування, за наявності випробувального клейма.

Маркування на гладкоствольній зброї додатково має містити довжину патронника. Заводський номер на зброю, виготовлену зі зброї військового призначення або з використанням її основних частин, або розроблену на її базі (якщо при цьому залишається можливість використання її основних частин для заміни аналогічних частин бойової зброї), наносять виключно ударним способом або методом холодного тиснення глибиною не менше ніж 0,2 мм. Заводський номер наносять на такі основні частини зброї: ствольну коробку або рамку. Додатково заводський номер наносять на ствол, затвор, затворну раму, барабан, кожух затвору та інші частини, якщо це передбачено виробником.

Для зброї, виготовленої зі зброї військового призначення та багатоцільової зброї у мисливському або спортивному виконанні, заводський номер додатково має бути нанесено на ствол, затвор, затворну раму, барабан, кожух затвору та магазин (чотири останні цифри номера).

Загальні технічні вимоги.

Мисливська зброя має відповідати таким вимогам: для стрільби зі зброї використовуватимуть мисливські патрони відповідного калібру; мати загальну довжину з розкладеним та зафіксованим прикладом не менше 800 мм; ємність магазину (барабану) нарізної зброї не перевищує 10 патронів, а гладкоствольної (зі встановленим обмежувачем – за його наявності) – 4 патронів; мати запобіжник; довжина ствола нарізної зброї – більше 200 мм, гладкоствольної – не менше 450 мм.

Зброя має забезпечувати: безвідмовне функціонування затвору та замикального механізму; безвідмовну роботу замикального та викидального механізмів самозарядної зброї; безвідмовне вмикання запобіжника; безвідмовну роботу механізму барабана револьвера; неможливість пострілу від інерційного наколу (для самозарядної зброї); неможливість випадкового пострілу через зрив курків із шептал під час перезарядження, зачинення каналу ствола, зведення шнелера та постановки на запобіжник; неможливість заклинювання деталей ударно-спускового механізму та затвора, коли запобіжник включений; неможливість проведення більше одного пострілу у разі одноразового натискання на спусковий гачок; неможливість стрільби зі складеним або неповністю зафіксованим у розкладеному вигляді прикладом (у т.ч. і з використанням допоміжних пристосувань) без внесення незворотних змін у конструкцію зброї.

Для довгоствольної нарізної мисливської та спортивної зброї допускається можливість стрільби зі складеним або неповністю зафіксованим у розкладеному вигляді прикладом, якщо при цьому загальна довжина такої зброї зі складеним прикладом та зі знятими від'ємними дульними насадками (подовжувачі, дульні гальма, полум'ягасники, зменшувачі звуку пострілу) перевищує 800 мм. Конструкція зброї має забезпечувати неможливість пострілу з вільним падінням зброї на дерев'яну поверхню з висоти, значення якої наведено в нормативній документації на зброю. Розміри патронників та каналів стволів нарізної та гладкоствольної зброї під патрон відповідного калібру мають знаходитись у межах допусків, указаних у нормативній документації на зброю. Конструкція зброї, яка виготовлена шляхом перероблення зі зброї військового призначення, додатково має забезпечувати:

– відсутність можливості заміни ствола, ствольної коробки та магазину мисливської (спортивної) зброї аналогічними деталями зброї військового призначення без внесення видимих неозброєним оком незворотних змін у її конструкцію;

– відсутність можливості використання ствола, ствольної коробки та магазину мисливської (спортивної) зброї для комплектування бойової зброї без внесення видимих неозброєним оком незворотних змін у конструкцію цих частин;

– відсутність можливості автоматичної стрільби;

– відсутність можливості відновлення автоматичної стрільби за допомогою універсального інструменту загального вжитку (молоток, плоскогубці, викрутки та виколотки, пінцет, ручний дриль тощо);

– відсутність кріплення для штик-ножа (штика);

– обмеження дальності стрільби на відкритих прицільних механізмах до 300 м.

Конструкція магазину мусить мати невід'ємний обмежувач кількості патронів, а саме: для нарізної зброї (окрім спортивної) – до 10 патронів; для гладкоствольної зброї – до 4 патронів. Зброя, яка виготовлена шляхом перероблення зі зброї військового призначення, має залишати на стріляних із неї кулях та гільзах сліди, придатні для визначення її моделі та виробника (криміналістичні мітки). Сліди, котрі залишаються на кулях та гільзах під час пострілу з мисливської (спортивної) зброї, мають відрізнятися від слідів аналогічної зброї військового призначення, з якої вони виготовлені.

Поліція відповідно до порядку, визначеного Міністерством внутрішніх справ України, вилучає зброю, спеціальні засоби, боєприпаси, вибухові речовини та матеріали, інші предмети, матеріали і речовини, щодо зберігання і використання яких визначено спеціальні правила чи порядок та на які поширюється дозвільна система органів внутрішніх справ, у разі виявлення порушення правил поводження з ними та правил їх використання, що загрожують громадській безпеці, до усунення таких порушень.

Література

1. Конституція України від 28.06.1996 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/.

2. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.

4. Закон України «Про Національну поліцію» від 05.07.2015 року. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19.

5. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19.

6. Постанова Верховної Ради України «Про право власності на окремі види майна». *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1992, № 35, ст. 517 зі змінами.

7. Постанова Кабінету Міністрів України № 576 від 12.10.1992 року «Про затвердження Положення про дозвільну систему». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-92-%D0%BF.

8. Постанова Кабінету Міністрів України № 706 від 07.09.1993 року «Про порядок продажу, придбання, реєстрації, обліку і застосування спеціальних засобів самооборони, заряджених речовинами сльозоточивої та дратівної дії». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/706-93-%D0%BF.

9. Наказ Міністерства внутрішніх справ України № 611 від 21.08.1998 року «Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями метальними снарядами несмертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0637-98.

10. Наказ Міністерства внутрішніх справ України № 611 від 21.08.1998 року «Про затвердження Змін та доповнень до стандарту МВС України ГСТУ 78-41-002-97». URL: http://mvs.gov.ua/upload/file/nakaz3.pdf.

Ташматов В. А.,
кандидат психологічних наук, підполковник поліції,
доцент кафедри тактико-спеціальної, вогневої
та фізичної підготовки
Одеського державного університету внутрішніх справ

Прядко В. М.,
підполковник поліції,
старший викладач кафедри тактико-спеціальної,
вогневої та фізичної підготовки
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 351.74/.76
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-10

ТАКТИКА ДІЙ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ПІД ЧАС МИРОТВОРЧИХ ЗАХОДІВ ТА ЗДІЙСНЕННЯ МИРОТВОРЧИХ ОПЕРАЦІЙ ПІД ЕГІДОЮ ООН

Біліченко В. В.

У даній статті розглядається тактика спеціального поліцейського підрозділу та її особливості під час виконання міжнародних миротворчих завдань. Реалії сучасного світу змушують військові формування багатьох країн світу брати на себе такі функції, які вони ще до цього ніколи не виконували. Це, зокрема, участь в миротворчих операціях. Україна як член Організації Об'єднаних Націй (ООН) та Організації безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), усвідомлюючи відповідальність у справі підтримання міжнародного миру і безпеки, бере активну участь у миротворчій діяльності під егідою ООН та інших міжнародних організацій.

Ключові слова: *поліцейський, правопорушення, злочин, міжнародні миротворчі операції, спеціальний поліцейський підрозділ.*

В данной статье рассматривается тактика специального полицейского подразделения и ее особенности во время выполнения международных миротворческих заданий. Реалии современного мира заставляют военные формирования многих стран мира брать на себя такие функции, которые они еще до этого никогда не выполняли. Это, в частности, участие в миротворческих операциях. Украина как член Организации Объединенных Наций (ООН) и Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ), осознавая ответственность дела поддержания международного мира и безопасности, активно участвует в миротворческой деятельности под эгидой ООН и других международных организаций.

Ключевые слова: *полицейский, правонарушение, преступление, международные миротворческие операции, Специальное полицейское подразделение.*

This article examines the tactics of the special police unit and its peculiarities when performing international peacekeeping tasks. The realities of the modern world are forcing the military formations of many countries of the world to take on functions that they have never done before. This includes participation in peacekeeping operations. Ukraine, as a member of the United Nations (UN) and the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE), being aware of its responsibility for maintaining international peace and security, is actively involved in peacekeeping activities under the auspices of the United Nations and other international organizations.

The relevance of this topic is that the role of peacekeeping in ensuring national security, strengthening Ukraine's international standing as a democratic sovereign state tends to grow steadily. This is due to a number of objective reasons, including:

Ukraine's active participation in building a new European security system;

the urgent need to unite and coordinate the efforts of the international community to respond to new challenges and threats by strengthening existing ones and creating new mechanisms for preventing and responding to crises;

the need to accelerate the development of the Military Organization of Ukraine, which requires the use of world experience and knowledge acquired in this field by other countries and Ukraine.

There are also significant changes in the spectrum of threats to Ukraine's national security. While large-scale external threats were considered more dangerous at the beginning of the existence of an independent Ukraine, then the realities of the present point to an increase in internal crisis situations, in many ways similar to those encountered during international peacekeeping operations (IMO). Therefore, studying and generalizing the experience of peacekeeping activities of the Armed Forces of Ukraine (Armed Forces), National Guard of Ukraine (NSU) and Ministry of Internal Affairs (MIA) of Ukraine is important for the national security of the state. In addition [2], states that NSU military personnel can be involved in peacekeeping and international peacekeeping operations.

Key words: *police, offense, crime, international peacekeeping operations, special police unit.*

Постановка проблеми та її актуальність. Актуальність даної теми полягає у тому, що роль миротворчої діяльності у забезпеченні національної безпеки, зміцненні міжнародного авторитету України як демократичної суверенної держави має тенденцію до постійного зростання. Це зумовлено низкою об'єктивних причин, головними серед яких є такі:

– активна участь України у розбудові нової системи європейської безпеки;

– нагальна потреба в об'єднанні та координації зусиль міжнародної спільноти для відповіді на нові виклики й загрози шляхом зміцнення наявних та створення нових механізмів запобігання негативним явищам і врегулювання криз;

– необхідність прискорення розвитку воєнної організації України, що вимагає використання світового досвіду і знань, набутих в цій сфері як іншими державами, так і Україною.

Відбуваються суттєві зміни і у спектрі загроз для національної безпеки України. Якщо на початку існування незалежної України більш небезпечними вважалися масштабні зовнішні загрози, то реалії сучасності вказують на збільшення внутрішніх кризових ситуацій, багато в чому схожих на ті, з якими доводиться стикатись під час проведення міжнародних миротворчих операцій (далі – ММО). З огляду на це вивчення та узагальнення досвіду миротворчої діяльності Збройних сил України (далі – ЗСУ), Національної гвардії України (далі – НГУ) та Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) України має важливе значення для національної безпеки держави. Крім того, у джерелі [2] зазначено, що військовослужбовці НГУ можуть залучатися для участі у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки у складі миротворчого контингенту.

Біліченко В. В., 2019

Метою статті є узагальнення досвіду застосування СПП МВС України під час виконання міжнародних миротворчих завдань в місії ООН.

Виклад основного матеріалу. У статті 2 Закону України від 23.04.1999 р. № 613-XIV «Про участь України в міжнародних миротворчих операціях» визначено, що Україна виключно на умовах, зазначених у рішенні Президента України, що схвалюється Верховною Радою України у випадках, передбачених Конституцією і законами України, та у порядку, встановленому цим Законом, бере участь у міжнародних миротворчих операціях:

– ООН, рішення на проведення яких прийняте Радою Безпеки ООН;

– ОБСЄ чи інших регіональних організацій, які несуть відповідальність у сфері підтримання міжнародного миру і безпеки;

– багатонаціональних сил, що створюються за згодою Ради Безпеки ООН, дії та заходи яких здійснюються під загальним контролем Ради Безпеки ООН.

З перших років своєї незалежності Україна бере активну участь в операціях з підтримки миру, які не обмежуються рамками Організації Об'єднаних Націй (ООН), а й включають місії Організації з питань безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), заходи у рамках програми «Партнерство заради миру» НАТО та участь у багатонаціональних силах.

Участь України в міжнародних миротворчих операціях здійснюється шляхом надання миротворчого контингенту (персоналу), а також матеріально-технічних ресурсів у розпорядження відповідних органів, які визначаються рішенням про проведення операції [1].

Як член-засновник ООН Україна почала активно брати участь у миротворчих операціях лише після проголошення своєї незалежності. Попри закріплення в українській мові саме терміна «миротворчі операції», фактично під ними ми розуміємо весь спектр миротворчої діяльності – операції з підтримки миру, миробудівництва, миротворчі операції та операції з примушення до миру.

Участь України у миротворчих операціях розпочалася із затвердження Верховною Радою України Постанови від 3 липня 1992 року «Про участь батальйонів Збройних сил України в Миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії». Протягом тривалого часу саме цей регіон залишався основним для застосування миротворчого потенціалу України під егідою різних міжнародних організацій.

До 2014 року участь України в міжнародних миротворчих операціях здебільшого розглядалась в контексті покращення боєздатності військ та налагодження співробітництва з партнерами з інших країн.

Ще в 1999 році в Законі України «Про участь України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки» зазначалося, що Україна розглядає участь у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки як важливу складову частину своєї зовнішньої політики. Ця ж теза була продубльована пізніше у Стратегії міжнародної миротворчої діяльності України 2009 року.

Що стосується покращення боєздатності військ, то в умовах обмеженого фінансування довго участь у миротворчих місіях українських військових розглядалась як можливість набуття реального досвіду, військової підготовки за рахунок зовнішнього фінансування. Крім того, це сприяло створенню когорти фахівців, які мали досвід роботи з іноземними партнерами та застосування інших стандартів. Цей досвід можна було використовувати для реформування ЗСУ та налагодження співробітництва з партнерами з метою підвищення взаємосумісності.

Ще з початку 1990-х років в українському суспільстві жваво обговорювали доцільність участі нашої країни у миротворчій діяльності, зокрема, через намагання окремих політичних сил закріпити за Україною статус нейтральної держави. Крім того, поставало питання доцільності участі українських військових в операціях на території країн, які знаходяться на далекій відстані і безпосередньо не загрожують інтересам України.

За **25 років 42 000 українських військовослужбовців взяли участь у 34 миротворчих операціях (у 25 в минулому та у 9 нині),** зокрема:

– в операціях **ООН** на території колишньої Югославії (у Хорватії, Косово, Македонії, Східній Славонії), а також в Анголі, Гватемалі, Таджикистані, Афганістані, Кувейті, Лівані, Судані, Кот-д'Івуарі, Сьєрра-Леоне, Ефіопії та Еритреї, Грузії;

– в операціях **НАТО** в Боснії та Герцеговині, Косово, Іраку, в операціях «Океанський щит» та «Активні зусилля»;

– у місіях **ОБСЄ** в Косово та Грузії;

– в операції **ЄС** «АТАЛАНТА»;

– **у багатонаціональних силах** в Іраку, гуманітарній місії в Кувейті, Міжнародних силах сприяння безпеці в Ісламській Республіці Афганістан.

Сьогодні **групи українських миротворців представлені в 9 міжнародних операціях** з підтримання миру і безпеки (загалом 448 військовослужбовців ЗСУ) – в Місії ООН зі стабілізації у Демократичній Республіці Конго, в Місії ООН у Ліберії, в Місії ООН у Косово, в Місії ООН у Південному Судані, в складі Тимчасових сил ООН із забезпечення безпеки в Аб'єй та Сил ООН з підтримання миру на Кіпрі, в складі Багатонаціональних сил КФОР у Косово та складі Тренувально-дорадчої місії НАТО «Рішуча підтримка» в Ісламській Республіці Афганістан, а також у складі Спільних миротворчих сил в зоні безпеки Придністровського регіону Республіки Молдова.

Найчастіше українські військові у складі миротворчих операцій виконують **такі завдання**:

– гелікоптерне забезпечення;

– патрулювання зони відповідальності, збір та аналіз інформації;

– моніторинг процесу роззброєння, демобілізації та реінтеграції усіх озброєних угруповань;

– розвідку, розмінування та знешкодження вибухонебезпечних предметів;

– сприяння у наданні гуманітарної допомоги;

– супроводження гуманітарних вантажів;

– ведення інженерної розвідки шляхів руху, об'єктів та місцевості;

– моніторинг процесу роззброєння, демобілізації, реінтеграції;

– морське патрулювання.

Важливим складником української миротворчості є той факт, що не лише військові беруть активну участь у місіях. Виклики сучасних конфліктів змінюються, іноді набагато складніше вирішувати саме питання постконфронтаційного врегулювання. У таких умовах важливим компонентом є **поліцейський персонал місій. З 1994 року понад 2500 працівників полі-**

ції та військовослужбовців внутрішніх військ брали участь у миротворчій діяльності, а саме:

– у складі місій **ООН** у колишній Югославії, Боснії та Герцеговині, у Східній Славонії (Хорватія), Македонії, Анголі, Грузії, Судані, Східному Тиморі, ДР Конго, Ліберії, Кот-д'Івуарі, на Кіпрі та у Південному Судані, Косово (кінологічний підрозділ);

– у складі місій **ОБСЄ** в Югославії та у Хорватії;

– у складі місій **ЄС** у Боснії та Герцеговині і в Македонії.

Станом на листопад 2017 року 48 українських правоохоронців брали участь у міжнародних операціях з підтримки миру (зокрема, під егідою ОБСЄ у Косово (1 особа), під егідою ООН у Південному Судані (27 осіб), на Кіпрі (10 осіб), у Демократичній Республіці Конго (5 осіб), у Ліберії (3 особи), а також у Секретаріаті ООН (2 особи)).

Варто зазначити, що Україна **є єдиною країною серед держав-партнерів НАТО, яка брала участь в усіх основних операціях** та місіях Альянсу. На даному етапі український національний контингент та персонал виконує завдання у складі місії НАТО «Рішуча підтримка» в Ісламській Республіці Афганістан (10 військовослужбовців) та у складі багатонаціональних сил КФОР у Косово (40 військовослужбовців). Також здійснюється підтримка морської операції НАТО «Активні зусилля».

Окремо слід сказати про участь українських військовослужбовців у складі **Українсько-польського батальйону (УкрПолбату) та Литовсько-польсько-української бригади (ЛитПолУкрбригу)**. У 1997 році Україна та Польща підписали Угоду у справі створення спільної військової частини для участі в міжнародних миротворчих і гуманітарних операціях під егідою міжнародних організацій (втратила чинність у 2011 р.). Відповідно до Угоди було створено спільний військовий миротворчий батальйон, здатний брати участь у міжнародних миротворчих операціях під егідою ООН або ж у операціях багатонаціональних сил, створюваних за згодою Ради Безпеки ООН. У 2000–2010 рр. батальйон перебував у Косово в складі місії НАТО (KFOR). Литовсько-польсько-українська бригада була створена у 2014 році на основі Угоди між Кабінетом Міністрів України та урядами Литви і Польщі. Метою створення зазначалось покращення співробітництва між трьома країнами та забезпечення національного внеску до багатонаціональних військових формувань високого рівня готовності (Резервні угоди ООН, Бойові тактичні групи ЄС, Сили реагування НАТО), а також міжнародних операцій з підтримання миру і безпеки під егідою ООН, ЄС, НАТО та інших міжнародних організацій у сфері безпеки на основі мандату Ради Безпеки ООН та у разі схвалення Парламентами країн-учасниць.

Останніми роками спостерігається значне зменшення участі України в миротворчих операціях під егідою різних міжнародних організацій. І це пов'язано не лише з подіями на Сході України та необхідністю захищати власну територію. Так, **пік української присутності спостерігався у 2001 році, коли 1536 українських** військових, поліцейських та спостерігачів брали участь в операціях ООН. З 2005 року українська участь в таких операціях скоротилась майже вдвічі. У тому ж 2005 році зі складу багатонаціональних сил в Іраку було виведено більш ніж 1500 українських військовослужбовців. **Найменша кількість** українських миротворців в складі ООН за останні 20 років була у **2011 році – 372** представники.

Спостерігається також і постійне зменшення кількості представників правоохоронних органів України, які беруть участь у миротворчих місіях. Якщо у 2014 році в місіях під егідою різних організацій брали участь 88 правоохоронців, то у 2017 році їх було лише 48.

У 2006 році Кабінет Міністрів України прийняв Розпорядження «**Про заходи щодо забезпечення підготовки миротворчих контингентів і миротворчого персоналу**», відповідно до якого була підтримана пропозиція Міноборони щодо утворення Міжнародного центру миротворчості та безпеки на базі 232 загальновійськового полігону Західного оперативного командування за участю і за сприяння міжнародних, у тому числі неурядових, установ та організацій, вітчизняних та іноземних підприємств, зокрема Державної компанії «Укрспецекспорт» та дочірнього підприємства «Катредез Україна».

Сьогодні в Україні діє Спеціальний миротворчий центр Національної академії внутрішніх справ України та Навчально-науковий центр міжнародної миротворчої діяльності Національного університету оборони України ім. І. Черняховського. Вони займаються спеціалізованою підготовкою фахівців за вузькими напрямами перед відправкою до складу миротворчих місій. Проведення навчань для, наприклад, співробітників ООН на базі цих центрів є підтвердженням можливостей розвитку подібної діяльності на території України з використанням наявного досвіду та практик миротворчої діяльності й польового досвіду.

Для більш повного розуміння специфіки діяльності СПП в зазначеній місії треба освітити деякі історичні події і моменти, які сприяли появі спеціальних миротворчих підрозділів у Косово, тобто участь України вперше у міжнародній миротворчій діяльності та міжнародному миротворчому русі.

Після закінчення бомбардувань Косово військами НАТО в червні 1999 року до провінції колишньої Югославії було введено війська НАТО та окремих країн, в тому числі Росії та України.

Ситуація після введення військ була нестабільною. Зокрема, бойовики так званої Армії визволення Косово та й прості бандити вбивали й грабували сербські родини, які ще не встигли втекти з Косово. Як пише один з ідеологів та польових командирів Армії Визволення Косово, це була помста за всі роки гноблення албанського народу сербами. Певною мірою таке пояснення можна сприйняти, але страждали невинні люди, тому було прийняте рішення про охорону окремих районів, де компактно проживали серби, військовими підрозділами.

Такі заходи дещо знизили хвилю вбивств та пограбувань серед населення, адже грабувалися не тільки серби, а всі, хто не говорив албанською, та й навіть албанці піддавалися переслідуванням та знищувалися. Інші народності – горанці, босанці, роми, волохи – також переслідувалися.

Охороняти громадський порядок була покликана цивільна поліція ООН, але вона була малочисельною (у 1999 році було задіяно дві тисячі цивільних поліцейських, за потреби – сім тисяч). Цивільні поліцейські, які прибули до Косово з понад 50 країн світу, не завжди були готові протистояти масовим безладдям або про-

водити спеціальні операції зі звільнення заручників та інші заходи, які завжди проводяться спеціальними підрозділами. Для виконання зазначених завдань треба було проводити практичні навчання та тренування, на що не було часу.

Керівництво ООН зрозуміло, що силові завдання в операціях невоєнного типу повинні виконуватися силовими структурами. Але якими? Як показує практика, зі всіх силових структур озброєні сили, особливо сили загального призначення, були найменше підготовленими до виконання тих силових завдань, які характерні для операцій невоєнного типу.

Керівництвом ООН було прийняте рішення про створення спеціальних поліцейських підрозділів, які б могли вирішували згадані вище завдання та допомагати працівникам цивільної поліції ООН виконувати обов'язки з охорони громадського порядку (далі – ОГП) та громадської безпеки (далі – ГБ). Було сформульовано настанову, згідно з якою підрозділи направлялися до миротворчої місії.

Згідно з Меморандумом про взаєморозуміння між Україною та ООН до складу сил міжнародної поліції місії ООН в Косово у вересні 2000 року був направлений СПП МВС України. З 2000 року в Косово знаходилось 5 СПП (575 осіб) та один кінологічний підрозділ (40 осіб з 25 службовими собаками) з України.

Головними завданнями СПП є такі:

– забезпечення ОГП в населених пунктах з нестабільною політичною та криміногенною обстановкою шляхом патрулювання;

– забезпечення ОГП та ГБ під час проведення масових заходів, політичних мітингів, демонстрацій, спортивних змагань тощо, припинення масових безладь;

– забезпечення охорони правопорядку під час проведення резонансних судових засідань;

– охорона та конвоювання затриманих та взятих під варту осіб (в лікувальних закладах, конвоювання їх для проведення судових засідань в інші регіони);

– участь у проведенні спеціальних операцій із затримання небезпечних та озброєних злочинців, проведення обшуків спільно з відділами боротьби з незаконним обігом наркотиків, боротьби з організованою злочинністю, центральним антитерористичним підрозділом та іншими службами за заявками;

– фізична охорона та супроводження особливо важливих осіб (VIP-ескорти, охорона посадових осіб ООН під час їх візиту в зону відповідальності);

– супроводження та охорона небезпечних вантажів (вибухівки, зброї тощо);

– охорона особливо важливих об'єктів (будинків судів, місць утримання засуджених, місць та будинків, де проводяться певні заходи).

Розглянемо особливості виконання схожих завдань СПП, що залежать від способів дій під час виконання службово-бойових завдань НГУ.

Для участі в операціях СПП направляється в зону застосування за наказом відділу керівництва службою Спеціальних підрозділів поліції. Цей відділ інструктує підрозділ з питань підготовки та планування операції і питань залучення людських ресурсів.

Відповідальний офіцер цивільної поліції цього відділу визначає конкретне завдання СПП у письмовому вигляді. Для надзвичайних і таємних операцій використовується спеціальна форма. В усіх інших випадках для попередньої підготовки до операції, залучення СПП використовується форма, у якій викладене завдання для поточної операції. Дана форма направляється командиру СПП до початку операції.

У разі крайньої необхідності (раптового завдання) достатньо усного запиту, але письмове підтвердження має бути надіслане якомога скоріше.

Під час несення служби в нарядах є такі особливості:

1) при виїзді на патрулювання старший групи обов'язково сам вивчає такі фактори:

– територія, на якій буде проводитись патрулювання;

– ким вона населена (для визначення того, яких перекладачів треба брати з собою);

– можливість зв'язку з підрозділом чи станцією поліції ООН;

– наявність місць, де можуть відбутись надзвичайні події (ринки, церкви, мечеті, кордони між етнічними групами);

– наявність оперативної інформації про події, які можуть відбутися на території патрулювання (демонстрації, похорони загиблих, весілля, спортивні заходи та ін.);

2) після прибуття патрульної групи на місце старший групи особисто об'їжджає місце патрулювання і визначає маршрути. Якщо це піший патруль, то патрулі повинні мати зв'язок між собою та старшим групи по радіо або ж знаходитись у зоні видимості. Якщо патрулювання проводиться на автомобілях, то план дій є подібним, за винятком того, що попередньо вивчається маршрут пересування патрулів та можливі шляхи відходу в разі загострення обстановки. Перекладач знаходиться на місці, де його можна найшвидше знайти (в автомобілі зі старшим групи чи в центрі патрульної зони);

3) патрулювання завжди ведеться в повній екіпіровці. Вона в себе включає шолом-каску, бронежилет, зброю АКСУ-74 (4 магазини), Форт-12 (2 магазини), ліхтарик, індивідуальну аптечку, а для підтвердження особистості у кожного співробітника СПП є ідентифікаційна особиста картка;

4) у разі виникнення надзвичайної ситуації (блокування дороги, напад тощо) патруль одразу ж повідомляє старшого групи, сусідні патрулі для надання допомоги та діє за вказівками старшого групи. З числа особового складу, який не патрулює, призначається *пересувна група швидкого реагування* в кількості 3 осіб для вживання невідкладних заходів при змінах в оперативній обстановці в районі патрулювання, яка негайно виїжджає до місця події (при нападі на патруль, при доставці заарештованих на поліцейську станцію тощо).

Перед застосуванням зброї обов'язково з'ясуйте, чи використані всі попередні міри припинення порушення, такі як килимок із цвяхами (якщо це відбувається на дорозі), сльозогінний газ, гумова палиця, засоби загородження та перешкоди, вигук, демонстративне приготування зброї для стрільби, попереджувальний постріл вгору.

Після застосування зброї обов'язково треба терміново доповісти про це командиру, а також відділу керівництва службою СПП.

Одним з основних завдань СПП в міжнародній миротворчій операції є забезпечення ОГП та ГБ під час проведення масових заходів (політичних мітингів та демонстрацій, спортивних змагань тощо), припинення масових безладь.

Завдання виконувалось так: спостереження, огляд, конвоювання, обшук, затримання, зачищення, стримування, вилучення, штурм, демонстративні дії.

За наявності часу командир СПП інструктує особовий склад і визначає екіпірування на місці вихідного розгортання підрозділу. За відсутності часу або у разі отримання раптового завдання на застосування підрозділу екіпірування здійснюється в автотранспорті. Вирішальним фактором використання захисних засобів є розуміння того, що особовий склад має бути захищений і що це оснащення не провокуватиме поширення масових правопорушень. Наприклад, використання щитів провокує натовп на агресивні дії (кидання каміння, різних предметів тощо).

Для здійснення силових дій створюються групи, як і в НГУ (група зіткнення (розосередження), група застосування спеціальних засобів, група вилучення, група прикриття, група конвоювання, група розгороджування, група пожежогасіння). Однак є особливості як в шикуванні, так і у способах дій цих груп.

При застосуванні фізичної сили перевага надається сльозогінному газу (ручним гранатам або пристроям для стрільби ними), а не застосуванню кийків. Сльозогінний газ є ідеальним засобом для утримання належної дистанції між натовпом та підрозділом і дозволяє уникнути травмувань, які можуть статися при прямому фізичному контакті між учасниками масових безладів та особовим складом підрозділу.

Суворо забороняється застосування деяких спеціальних засобів. Ця заборона стосується гранат, які містять у собі пластикову шрапнель, та інших засобів, застосування яких є небезпечним через ураження окремих суб'єктів з натовпу (наприклад, реактивних снарядів, нарізної та гладкоствольної зброї й пістолетів) [4].

Застосування вогнепальної зброї чітко обмежене, крім випадків самозахисту. Рішення про застосування вогнепальної зброї приймає командир СПП. Він віддає наказ офіцеру поліції відкрити вогонь по чітко визначеній цілі як небезпечній та явній загрозі життю людей [4].

Командиру заборонено віддавати наказ, що має дискримінаційний характер, про відкриття вогню, наказ про відкриття вогню всім підрозділом.

Заміна підрозділів при виконанні завдань з припинення масових безладь здійснюється у разі:

– втрати боєздатності особового складу;

– спливу терміну носіння засобів індивідуального захисту;

– впливу зовнішніх факторів (погодних умов).

Для здійснення заходів з відновлення порядку та встановлення громадського миру і безпеки працівникам СПП доводилось проводити спеціальні операції з затримання небезпечних та озброєних злочинців, проведення обшуків.

Кожна операція детально планувалась спільно з антитерористичним підрозділом, відділом боротьби з незаконним обігом наркотиків. Всі розвіддані надавав антитерористичний підрозділ, який мав достатньо можливостей та засобів для набуття різної інформації для проведення операції. При проведенні спеціальної операції зі штурму будівлі особовий склад СПП виконував завдання не тільки в групі блокування, а й у групі захоплення. Зазначимо, що в групу захоплення входили тільки ті співробітники СПП, які проходили службу в спеціальних підрозділах міліції та спеціальних підрозділах НГУ і виконували схожі завдання в Україні. Згідно з організаційно-штатною структурою СПП не можна було створити додаткові спеціальні відділення (групи захоплення), але у взводах призначались позаштатні групи захоплення для виконання таких завдань.

Висновки. Останніми роками спостерігається зменшення участі України у миротворчій діяльності під егідою різних міжнародних організацій, що пов'язано як з об'єктивними причинами – безпековою ситуацією на території України через агресивні дії Російської Федерації, так і з суб'єктивними причинами – недостатньою увагою до миротворчої діяльності, невідповідністю сучасним змінам та пріоритетам миротворчої діяльності.

Водночас досвід, набутий у миротворчих операціях за кордоном, сприяв підтриманню боєздатності українських військових, реформуванню ЗСУ і організації АТО. Не слід забувати і про політичні та іміджеві дивіденди, які Україна заробляє, беручи участь у миротворчих операціях. Це підтримка двосторонніх відносин з членами коаліції і країнами регіону, а також можливість просувати свою військову техніку та обладнання на міжнародних ринках. Крім того, це надія на участь у перебудові постконфронтаційних країн, можливість нових контрактів. Однак подібні перспективи є можливими за умови підтримки найвищих стандартів поведінки українських миротворців та уникнення корупційних скандалів (як свого часу в Лівані та Косово).

Україні варто проаналізувати власні можливості щодо розширення переліку послуг, які вона може надати міжнародним організаціям (зокрема, збільшення цивільного та поліцейського персоналу, спостерігачів).

Література

1. Про участь України в міжнародних миротворчих операціях : Закон України від 23 квітня 1999 року № 613XIV / *Верховна Рада України*. Офіц. вид. Київ : Парлам. вид-во, 1999. 34 с.

2. Про Національну гвардію України : Закон України від 13 березня 2014 року / *Верховна Рада України*. Офіц. вид. Київ : Парлам. вид-во, 2014. 25 с.

3. Про направлення миротворчого контингенту для участі України у міжнародній миротворчій операції в Косово, Союзна Республіка Югославія : Указ Президента України від 16 липня 1999 року. Офіц. вид. Київ : Парлам. вид-во, 1999. 37 с.

4. General guidelines for peace-keeping operations. Pristina, 2001. Policy and Procedures Manual, UNMIC Police, Pristina, 2001. 145 p.

Біліченко В. В.,
старший викладач кафедри
тактико-спеціальної підготовки
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ

УДК [343.321+341.326.11]:340.5
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-11

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА РОЗГОЛОШЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ ТА ЗА РОЗГОЛОШЕННЯ ВІДОМОСТЕЙ ВІЙСЬКОВОГО ХАРАКТЕРУ, ЩО СТАНОВЛЯТЬ ДЕРЖАВНУ ТАЄМНИЦЮ, АБО ВТРАТУ ДОКУМЕНТІВ ЧИ МАТЕРІАЛІВ, ЩО МІСТЯТЬ ТАКІ ВІДОМОСТІ

Виноградов А. К., Михайлуца М. І.

У статті розглянуто злочини, які передбачені ст. 328 Кримінального Кодексу України, а саме «Розголошення державної таємниці», та ст. 422 Кримінального Кодексу України «Розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості». Зроблено порівняльний аналіз зазначених злочинів та запропоновано способи покращення кримінально-правових норм.

Ключові слова: *кримінальна відповідальність, злочин, державна таємниця, інформація, секретність, національна безпека, військовослужбовці.*

В статье рассмотрены преступления, предусмотренные ст. 328 Уголовного Кодекса Украины, а именно разглашение государственной тайны, и ст. 422 Уголовного Кодекса Украины «Разглашение сведений военного характера, составляющих государственную тайну, или потеря документов или материалов, содержащих такие сведения». Сделан сравнительный анализ указанных преступлений и предложены способы улучшения уголовно-правовых норм.

Ключевые слова: *уголовная ответственность, преступление, государственная тайна, информация, секретность, национальная безопасность, военнослужащие.*

The article considered crimes, what envisaged by the item 328 Criminal Code of Ukraine, namely: "disclosure of state secrets" and item 422 Criminal Code of Ukraine of "disclosure of military information constituting state secrets, or loss of documents or materials containing such information", the comparative analysis of these crimes was made and also we proposed some methods of improving criminal-law norms.

The criminal-law description of norms of Special part of the Criminal code of Ukraine has both for a theoretical analysis and for practical application large value, therefore and the questions, related to the decision and guard of state secret, and also by the legal institute of secret on the whole, from the same position of criminal right have the reflection in the section of XIV of Special part of the Criminal code of Ukraine «Crimes in the field of the guard of state secret, inviolability of state boundary, providing appeal and mobilization».

The state protects this type of information by criminalizing relevant criminal acts. Therefore, we draw our attention to the problems of correct criminal characterization, qualification and assessment of socially dangerous encroachments on the security of the state secrets. The article makes a comparative analysis of the composition of the crimes envisaged by items 328 and 422 of the Criminal Code of Ukraine, namely: "disclosure of state secrets" and "disclosure of military information constituting state secrets, or loss of documents or materials containing such information". In this characteristic is very important to analysis of the subject of crime, which is discussed in more details in the article in comparison between the two crimes. According to the researching what was made in the article, certain directions of improvement of the criminal law norms of protection of state secret are suggested in.

Key words: *criminal responsibility, crime, state secret, information, secrecy, national safety, servicemen.*

Постановка проблеми та її актуальність. Дедалі більшого значення набувають питання, пов'язані із визначенням та охороною державної таємниці, а також правовим інститутом таємниці загалом, у тому числі з позиції кримінального права. Держава охороняє цей вид інформації шляхом криміналізації відповідних злочинних дій у розділі XIV Особливої частини Кримінального кодексу України «Злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації».

Кримінально-правова характеристика норм Особливої частини Нового Кримінального кодексу України має як для теоретичного аналізу, так і для практичного застосування велике значення. З огляду на це ми повинні звернути увагу на проблему правильної кримінально-правової характеристики, кваліфікації та оцінки суспільно небезпечних посягань на збереження державної таємниці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, які висвітлюються у роботі, були предметом дослідження таких науковців, як П.П. Андрушко, М.І. Бажанов, О.Ф. Бантишев, В.О. Навроцький, В.І. Олійник, М.І. Хавронюк, О.В. Шамара.

Мета статті – зробити кримінально-правовий аналіз злочину, який передбачений ст. 328 Кримінального Кодексу України, а саме «Розголошення державної таємниці», та ст. 422 Кримінального Кодексу України «Розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості». Необхідно розглянути заходи із запобігання злочинам у сфері охорони державної таємниці та знайти можливі напрями удосконалення кримінально-правових норм.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Закону України «Про державну таємницю» державна таємниця – це вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, зовнішніх відносин, дер-

Виноградов А. К., Михайлуца М. І., 2019

жавної безпеки і охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди життєво важливим інтересам України, які визнані в порядку, установленому цим Законом, державною таємницею та підлягають охороні з боку держави [1, ст. 1].

Державна таємниця – це найважливіші для України відомості в різних галузях її життєдіяльності. Витік такої інформації загрожує як окремим сферам державних інтересів, так і національній безпеці України в цілому, тому охорона державної таємниці була й залишається складовою частиною загальної системи забезпечення національної безпеки України.

Отже, відповідно до Закону України «Про службу безпеки України» сьогодні одним з найважливіших завдань органів Служби безпеки України є забезпечення збереження державної таємниці від розголошення різноманітними засобами й методами, у тому числі шляхом розслідування справ про факти розголошення державної таємниці й притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності [2, ст. 24].

Серед обставин, що можуть негативно вплинути на обороноздатність держави, є розголошення державної таємниці. З набуттям чинності новим Кримінальним кодексом України постає проблема правильної кримінально-правової оцінки суспільно небезпечних посягань на збереження секретної інформації. Новий Кримінальний кодекс України передбачає відповідальність за розголошення державної таємниці у статті 328 [3].

Саме тому хотілося б визначити конститутивні ознаки складу злочину, які передбачає ст. 328 Кримінального кодексу України, оскільки правильна оцінка певних обставин чи ознак злочину надає змогу правильно кваліфікувати злочин та перебачити певні помилки.

Однією з головних ознак складу злочину, передбаченого ст. 328 нового КК, є предмет даного злочину – інформація, що становить державну таємницю [3]. Зазначимо, що предметом цього злочину є відомості, що становлять державну таємницю.

Таким чином, у визначенні державної таємниці існують такі ознаки:

1) обмеженість доступу до державної таємниці як виду таємної інформації, тобто відомості, що становлять таку таємницю, підлягають засекречуванню (обмеженню їх поширення і доступу до їх матеріальних носіїв);

2) значущість, важливість таких відомостей у певний проміжок часу для інтересів держави, тобто в разі розголошення державної таємниці національній безпеці України може бути завдана суттєва шкода (матеріальний критерій);

3) чітке визначення сфер, у яких може існувати державна таємниця (оборона, економіка, наука і техніка, зовнішні відносини, державна безпека й охорона правопорядку);

4) передбаченість відомостей, що становлять державну таємницю, Законом, тобто встановлення переліку таких відомостей у спеціальному правовому акті – Зводі, на підставі та в межах якого створюються розгорнуті переліки відомостей, що становлять державну таємницю (формальний критерій);

5) охорона такої секретної інформації державою, тобто встановлення на підставі чинного законодавства єдиного порядку забезпечення охорони зазначеної інформації державно-правовими засобами [4, с. 23].

Отже, якщо розголошена інформація не відповідає будь-якій з цих ознак, особа не підлягає кримінальній відповідальності за ст. 328 ККУ.

Звернемо увагу, що об'єктивна сторона злочину виявляється в розголошенні відомостей, що становлять державну таємницю. Діяння може виражатися як у дії, так і в бездіяльності, що призводить до того, що відомості стають надбанням сторонніх осіб. Саме тому дія може виражатися, наприклад, у розголошенні секретних даних у розмові, письмовому повідомленні, шляхом публікації у пресі тощо.

Отже, бездіяльність може полягати в недотриманні правил зберігання, використання, перевезення матеріалів, документів, коли створюється можливість ознайомлення з відомостями сторонніх осіб. Спосіб розголошення для кваліфікації значення не має.

Злочин вважається закінченим з моменту розголошення відомостей, коли вони стали відомі хоча б одній сторонній особі [5, с. 416].

Об'єктивно розголошення державної таємниці складається з трьох моментів, які потребують обов'язкового встановлення: 1) порушення певних вимог нормативних актів, які встановлюють порядок поводження з державною таємницею, що виявляється в дії або бездіяльності; 2) сприйняття відомостей, що становлять державну таємницю, сторонньою особою; 3) встановлення причинного зв'язку між порушенням винним установлених правил поводження з державною таємницею та їх сприйняттям сторонньою особою [4, с. 24].

Важливо, що суб'єктивна сторона цього злочину – це будь-яка форма вини, тобто умисел (прямий і непрямий) чи необережність (самовпевненість і недбалість). Обов'язковою ознакою вини є усвідомлення суб'єктом того, що відомості, які розголошуються, становлять державну таємницю і доводяться до відома сторонніх осіб.

Зазначимо, що при вчиненні цього злочину розголошення відомостей, що становлять державну таємницю, не повинно мати ознак державної зради або шпигунства, які передбачені статтями 111 та 114 Нового Кримінального Кодексу України, тобто не повинно бути умисно спрямоване на спричинення шкоди основам національної безпеки України [5, с. 416].

Саме тому, характеризуючи ознаки суб'єкта розголошення державної таємниці, необхідно зазначити, що кримінальній відповідальності за розголошення державної таємниці за безпосередньою вказівкою закону підлягають тільки такі особи, яким конкретна секретна інформація була довірена або стала відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків. Інакше кажучи, йдеться про спеціального суб'єкта злочину.

Отже, кримінальній відповідальності за розголошення відомостей, що становлять державну таємницю, підлягає фізична осудна особа, яка досягла на момент скоєння злочину 16-річного віку і має або мала допуск до державної таємниці, а також взяла на себе письмове зобов'язання щодо збереження (нерозголошення) секретної інформації, довіреної чи такої, що стала відомою у зв'язку з виконанням службових обов'язків.

Тобто суб'єкт злочину, який передбачає ст. 328 ККУ, є спеціальним суб'єктом, оскільки це має бути особа, якій були довірені або стали відомі відомості у зв'язку з виконанням службових обов'язків [3, ст. 18].

Отже, розглядаючи суб'єкта та його ознаки, хочемо звернути увагу на таку категорію суб'єктів, як військовослужбовці.

Зазначимо, що військовослужбовці й прирівняні до них особи за розголошення відомостей невійськового характеру, що становлять державну таємницю, які були їм довірені або стали відомі у зв'язку з проходженням службиівиконаннямпокладенихнанихобов'язків,також несуть відповідальність за ст. 328 нового КК України.

Розглядаючи злочин, передбачений статтею 422 Кримінального Кодексу України, а саме «Розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості», зауважимо, що безпосереднім об'єктом цього злочину є порядок зберігання відомостей, документів або матеріалів військового характеру, що становлять державну таємницю.

Військова таємниця – це вид державної таємниці, що охоплює відомості у сфері оборони. Віднесення відповідної інформації до військової таємниці здійснюється мотивованим рішенням Державного експерта з питань таємниць.

Військовослужбовці внаслідок специфіки обов'язків, які вони виконують, володіють широкими відомостями про види зброї, бойову техніку, що перебуває на озброєнні держави, та іншими секретними відомостями [6, с. 134].

Отже, суворе збереження державної таємниці є однією з найважливіших вимог військової дисципліни, яка закріплена в тексті військової присяги та у військових статутах. Військовослужбовець зобов'язаний бути пильним, суворо зберігати державну та військову таємницю [7, ст. 11; 8, ст. 4].

Збереження державної таємниці спрямоване на забезпечення обороноздатності країни і постійної боєготовності армії та флоту. Розголошення відомостей військового характеру спричиняє тяжкі наслідки для безпеки держави та боєздатності її збройних сил. З огляду на це зазіхання на встановлений порядок збереження державної таємниці передбачає високий ступінь суспільної небезпечності [6, с. 134].

До відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, належать відомості, які мають велике значення для оборонних інтересів держави та спеціально охороняються нею. Наприклад, це відомості про дислокацію, боєздатність, озброєння, спорядження, бойову підготовку, мобілізаційні та оперативні плани Збройних сил України.

Предметом злочину є відомості військового характеру, що становлять державну таємницю, та документи чи матеріали, котрі їх містять.

Відзначимо, що предметом злочину згідно зі ст. 328 та ст. 422 Кримінального Кодексу України є певні відомості, що становлять державну таємницю, але треба звернути увагу саме на характер цих відомостей, тому що при кваліфікації певного злочину це дуже важливо. З об'єктивної сторони злочин вчиняється шляхом розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю (ч. 1 ст. 422), а також втрати документів або матеріалів, що містять цю таємницю, предметів, відомості про які становлять державну таємницю (ч. 2 ст. 422).

Тобто у випадках розголошення військовослужбовцем інших відомостей, які становлять державну таємницю, втрати документів або матеріалів, що містять цю таємницю, предметів, відомості про які становлять державну таємницю, відповідальність для військовослужбовця, який скоїв злочин, настає вже за іншими статтями Кримінального кодексу України, а саме за ст. 328 та ст. 329 КК [6, с. 135].

Під розголошенням відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, слід розуміти протиправний їх розголос, внаслідок чого вони стали надбанням хоча б однієї сторонньої особи. Розголошення цих відомостей може полягати як в усному, так і в письмовому їх повідомленні, а також у показі або передачі документів і матеріалів, що становлять державну таємницю.

Зауважимо, що з об'єктивного боку скоєння обох злочинів, розглянутих вище, має спільне відображення діянь чи бездіяльності, тобто дії, певні відомості стають надбанням третьої особи та відбувається порушення певних нормативів, встановлених правил поводження з державною таємницею.

Суб'єктивна сторона розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, характеризується як умисною, так і необережною формою вини, а втрата документів або матеріалів, що містять відомості військового характеру, які становлять державну таємницю, предметів, відомості про які становлять державну таємницю, – тільки необережною формою вини. До настання тяжких наслідків суб'єкт ставиться необережно.

При порівняльному аналізі суб'єктивної сторони злочинів, передбачених ст. 328 та ст. 422 нового Кримінального кодексу України, виділяються однакові форми вини, в обох випадках спостерігається умисел та необережність, що вказує на схоже психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої Кримінальним кодексом України [3, ст. 25].

Тяжкість наслідків, передбачених ч. 3 ст. 422, встановлюється з огляду на конкретні обставини. До них можна віднести випадки, коли розголошене стало відомим іноземним розвідкам і використовується ними на шкоду інтересам України.

Безпосереднім об'єктом цих злочинів є встановлений порядок здійснення своїх повноважень військовими службовими особами Збройних сил України й інших військових формувань.

Суб'єктом злочину може бути військовослужбовець або військовозобов'язаний під час проходження зборів, якому документи або матеріали, що містять відомості військового характеру, котрі становлять державну таємницю, а також предмети, відомості про які становлять державну таємницю, були довірені, тобто військовослужбовець рядового, сержантського складу, військовослужбовець за контрактом, прапорщик, мічман і офіцер незалежно від службового становища [6, с. 136].

Відповідно до ст. 422 нового КК не може притягатися до відповідальності військовослужбовець у випадках втрати документів, предметів чи матеріалів, які містять державну таємницю військового характеру, якщо вони не були довірені йому по службі, а перебували у нього випадково [6, с. 136].

Що стосується суб'єкта злочину, то кримінальній відповідальності за розголошення відомостей, що становлять державну таємницю, підлягає фізична осудна особа, яка досягла на момент скоєння злочину 16-річ-

ного віку і має або мала допуск до державної таємниці. Іншими словами, ідеться про спеціального суб'єкта злочину. У ч. 2 ст. 18 нового КК України наголошується: «Спеціальним суб'єктом злочину є фізична осудна особа, що вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа».

Хоча відносно суб'єкта злочину, передбаченого ч. 2 ст. 422 нового ККУ, у тексті закону прямої вказівки немає, однак службове становище таких осіб свідчить про те, що вони також є спеціальними суб'єктами, оскільки у зв'язку з виконанням службових обов'язків певній особі були довірені або стали відомі відповідні документи, матеріали чи предмети, а також ця особа взяла на себе письмове зобов'язання щодо збереження (нерозголошення) секретної інформації, довіреної чи такої, що стала відомою у зв'язку з виконанням службових обов'язків.

Висновки. Зробивши аналіз викладеного матеріалу, можна дійти висновку, що обидва злочини, передбачені ст. 328 та ст. 422 нового Кримінального Кодексу України, а саме «Розголошення державної таємниці» та «Розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості», є досить схожими. Ознаки та обставини конкретного злочину є дуже важливими для правильної кваліфікації злочинів щодо розголошення державної таємниці, а також для запобігання скоєнню подібних злочинів у майбутньому.

Саме тому дієвим засобом для покращення цього становища є вдосконалення саме кримінально-правової норми, оскільки вже багато років вона є незмінною. Першочергово необхідно звернути увагу на розміщення статті 328 ККУ у розділі XIV Особливої частини Кримінального кодексу України «Злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації». З огляду на величезну значущість такої інформації як для внутрішньої, так і зовнішньої політики держави, можливо, доречнішим було б розмістити статтю 328 ККУ у іншому розділі особливої частини ККУ, а саме у I Розділі «Злочини проти основ національної безпеки України», тим самим підкреслюючи важливість збереження держаної таємниці для національної безпеки України. Це сприяло б збільшенню різноманітності засобів та методів розслідування справ про факти розголошення державної таємниці, притягнення винних осіб до відповідальності та своєчасному попередженню скоєння таких злочинів, тобто удосконаленню роботи Служби безпеки України.

Література

1. Про державну таємницю : Закон України від 21.01.1994р. № 3855-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994 р. № 16. стор. 422. Стаття 93.

2. Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 р. № 2229-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992 р. № 27. Стаття 38.

3. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001 р. № 25. Стаття 131.

4. Шамсутдінов О. Відповідальність за розголошення державної таємниці за новим Кримінальним законодавством України. *Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні*. 2001. № 2. С. 21–25.

5. Кримінальне право України: особлива частина : підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. ; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. 608 с.

6. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) : навч. посіб. / Г.М. Анісімов, Ю.П. Дзюба, В.І. Касинюк та ін. ; за ред. М.І. Панова. Харків : Право, 2011. 184 с.

7. Про внесення змін до Закону України «Про Статут внутрішньої служби Збройних сил України» : Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1999. № 22–23. Ст. 194. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14.

8. Про внесення змін до Закону України «Дисциплінарний статут Збройних Сил України» : Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1999. № 22–23. Ст. 197. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-14.

Виноградов А. К.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального
та адміністративного права
Одеського національного морського університету

Михайлуца М. І.,
аспірантка кафедри кримінального
та адміністративного права
Одеського національного морського університету

УДК 343.102: 343.575
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-12

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВЗАЄМОДІЇ СЛІДЧИХ З ІНШИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ У ПРОТИДІЇ НЕЗАКОННОМУ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ

Возіян В. А.

Стаття присвячена дослідженню основних напрямів взаємодії слідчих з іншими підрозділами Національної поліції у протидії незаконному обігу наркотичних засобів. Визначається зміст та сутність взаємодії, її основні форми. Зазначено, що процесуальна форма взаємодії здійснюється відповідно до положень КПК України, а організаційна – відповідно до міжвідомчих та відомчих нормативних актів МВС України. Визначаються основні принципи взаємодії під час досудового розслідування кримінальних правопорушень. Звертається увага на те, що взаємодія між слідчим і іншими підрозділами поліції може бути й на стадії судового розгляду матеріалів кримінальних проваджень.

Ключові слова: *органи досудового розслідування, оперативні підрозділи, експерти, суд, кримінальне провадження, взаємодія, процесуальна форма взаємодії, організаційна форма взаємодії, слідчо-оперативна група, доручення слідчого, слідча (розшукова) дія.*

Статья посвящена исследованию основных направлений взаимодействия следователей и подразделений Национальной полиции Украины при расследовании криминальных правонарушений в сфере незаконного оборота наркотиков. Определяется содержание, сущность взаимодействия и его основные формы. Подчеркивается, что процессуальная форма взаимодействия осуществляется в соответствии с нормами КПК Украины, а организационная – с нормами межведомственных и ведомственных нормативных актов МВД Украины. Определяются основные принципы взаимодействия во время досудебного расследования уголовных правонарушений. Обращается внимание на то, что взаимодействие следователей с другими подразделениями полиции может быть и на стадии судебного рассмотрения материалов уголовных производств.

Ключевые слова: *органы досудебного расследования, оперативные подразделения, эксперты, суд, уголовное производство, взаимодействие, процессуальная форма взаимодействия, организационная форма взаимодействия, следственно-оперативная группа, поручение следователя, следственное (разыскное) действие.*

The article is devoted to the study of the main directions of interaction of investigators with other units of the National Police in combating drug trafficking. The content and essence of interaction, its main forms are determined. It is stated that the procedural form of interaction is carried out in accordance with the provisions of the CPC of Ukraine and provides for: execution by the operational unit of investigative (investigative) actions and unspoken investigative (investigative) actions on behalf of the investigator; transfer to the investigator of materials of operational-search activity on the facts of criminal offenses; participation of employees of other units in the conduct of individual investigative (search) actions; taking measures to locate the suspect after the pre-trial investigation is terminated.

On the basis of the analysis of interagency and departmental normative acts of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, organizational forms of interaction are revealed, which are manifested during: joint work in the composition of investigative-operative groups that ensure the integrated use of the forces and means of the units of the investigation, operatives, inspectors-criminologists and other services under the leadership investigator; mutual exchange of information between the investigator and other units of the National Police; conducting joint investigative actions and measures during the pre-trial investigation and judicial review of the materials of criminal proceedings. Attention is drawn to the fact that interaction between the investigator and other police units may also be at the stage of judicial review of criminal proceedings, when, in order to verify and clarify the facts obtained during the trial, the court has the right to instruct the investigating authority, to carry out certain investigators (search), incl. unspoken investigative (search) actions or upon receipt of a court order announcing the search of the accused.

The basic principles of interaction during the pre-trial investigation of criminal offenses are determined, namely: fast, complete and impartial investigation of criminal offenses; independence of the investigator in the proceedings; making optimum use of the available capabilities of pre-trial authorities and other police units; adherence to the general principles of criminal proceedings; ensuring the non-disclosure of pre-trial investigation data.

Key words: *bodies of pre-trial investigation, operational units, experts, court, criminal proceedings, interaction, procedural form of interaction, organizational form of interaction, investigative-operational group, commission of investigator, investigative (investigative) action.*

Постановка проблеми та її актуальність. У сучасних умовах протидії злочинності в Україні незаконний обіг наркотичних засобів набуває загрозливих масштабів та має виражений організований характер. Ситуація характеризується появою на ринку різних за психоактивною дією видів наркотичних засобів та психотропних речовин, розгалуженням злочинного наркобізнесу, що містить у собі шкоду для здоров'я населення країни та виступає одним із головних чинників загострення криміногенної обстановки в цілому. Ефективно протистояти зазначеним викликам можна лише за умови тактично і методично налагодженого співробітництва та організації взаємодії між слідчими та іншими органами і підрозділами Національної поліції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремим аспектам взаємодії під час виявлення та розслідування злочинів, у тому числі в сфері незаконного обігу наркотичних засобів, приділено увагу у працях К.В. Антонова, В.П. Бахіна, В.Д. Берназа, М.П. Водька, А.Ф. Волобуєва, А.М. Волощука, Е.О. Дідоренка, А.В. Іщенка, Д.Й. Никифорчука, М.А. Погорець-

Возіян В. А., 2019

кого, О.П. Снігерьова, В.Є. Тарасенка, В.Ю. Шепітька та інших вчених. Водночас слід відзначити, що сьогодні існують певні особливості взаємодії органів досудового розслідування з іншими підрозділами під час розслідування наркозлочинів.

У юридичній літературі взаємодія розглядається як узгоджена діяльність слідчого, оперуповноваженого, спеціаліста та експерта, спрямована на вирішення завдань з виявлення, розкриття, розслідування злочинів та запобігання злочинам [7; 8]. Як правило, автори виділяють процесуальні та організаційні форми взаємодії [7; 8; 9]. Вважається, що процесуальна взаємодія регламентується кримінальним процесуальним законом, а організаційна – відомчими нормативними актами. Форма взаємодії як спосіб організації включає в себе комплекс способів та прийомів взаємодії, систему зв'язків і правовідносин взаємодіючих суб'єктів.

Мета статті – охарактеризувати основні напрями взаємодії слідчих з іншими підрозділами національної поліції у протидії незаконному обігу наркотичних засобів.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи особливості взаємодії у протидії незаконному обігу наркотиків, слід відзначити, що вона, як правило, починається з передачі слідчому матеріалів оперативно-розшукової діяльності. Відповідно до положень КПК України матеріали, зібрані оперативними підрозділами згідно з вимогами Закону «Про оперативно-розшукову діяльність», є документами та можуть використовуватися у кримінальному провадженні як докази [2, ч. 2 ст. 99]. Відомчі нормативні акти [5, розд. 3] регламентують можливість ознайомлення слідчого з оперативними матеріалами з метою їхньої оцінки. У разі необхідності створюється слідчо-оперативна група з залученням до її складу досвідчених слідчих і оперативних працівників. Під час спільної діяльності вирішуються питання щодо реалізації матеріалів оперативно-розшукової діяльності, внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, а також можливості використання отриманих фактичних даних у кримінальному провадженні.

У плані заходів з реалізації матеріалів оперативно-розшукової діяльності з виявлення фактів збуту наркотичних засобів повинні бути передбачені такі дані:

1) місце і час проведення оперативної закупки;

2) задіяні сили та засоби для фіксації оперативної закупки, у тому числі відеозапис;

3) розподіл дій залучених працівників поліції;

4) інші послідовні дії працівників оперативних підрозділів (з урахуванням специфіки злочину) [5, розд. 11].

При направленні до органів досудового розслідування матеріалів за результатами проведення оперативно-розшукових заходів одночасно надається інформація про проведені оперативними підрозділами заходи з розшуку майна і коштів, на які може бути накладений арешт, та про їх місцезнаходження [5, п. 2 розд. 11].

Після початку досудового розслідування взаємодія слідчих з іншими підрозділами поліції здійснюється в межах кримінальних проваджень. Слідчий у кожному кримінальному провадженні про незаконний збут наркотичних засобів проводить всі можливі та необхідні слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії, спрямовані на повне, всебічне та неупереджене документування джерел отримання наркотичних засобів, використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів, а не лише факту збуту наркотичних засобів. Виключно за результатами отримання доказів, які свідчать про збут наркотичних засобів, за наявності для цього належних підстав слідчий ініціює питання про проведення контролю за вчиненням злочину у формі оперативної закупки [5, п. 7 розд. 11].

Згідно з чинним КПК слідчий органу досудового розслідування уповноважений доручати проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам [2, ч. 3 ст. 40]. Вони є обов'язковими для виконання і надсилаються начальнику оперативного підрозділу у письмовій формі, де повинні бути чітко сформульовані питання, які належить з'ясувати, і має бути викладена інформація, необхідна для виконання доручення [2, ст. 41]. Керівник оперативного підрозділу, що отримав доручення, за погодженням зі слідчим, що надав доручення, зобов'язаний в найкоротший строк організувати виконання зазначеного доручення [2, ч. 6 ст. 232]. Під час виконання доручень слідчого працівник оперативного підрозділу користується повноваженнями слідчого [2, ч. 2 ст. 41].

Працівники інших підрозділів також можуть брати безпосередню участь у проведенні окремих слідчих (розшукових) дій. Найчастіше слідчий їх залучає при реагуванні на заяви і повідомлення про кримінальні правопорушення у сфері незаконного обігу наркотиків до проведення таких слідчих (розшукових) дій, як огляд місцевості, приміщення, речей, документів (ст. 237 КПК), а також до проведення опитування громадян, які проживають неподалік від місця події, обстеження прилеглої території для виявлення осіб, причетних до вчинення наркозлочинів, свідків, потерпілих тощо. Їхня допомога може бути використана під час проведення обшуку (ст. 234 КПК) з метою забезпечення сприятливих умов для його проведення та забезпечення безпеки учасників обшуку, під час затримання особи, яка збуває наркотики, без ухвали слідчого судді, суду (ст. 207, 208 КПК), а також під час тимчасового вилучення майна (ст. 167, 168 КПК), проведення слідчого експерименту (ст. 240 КПК), коли потрібна допомога у відтворенні обстановки певної події.

Слідчий при проведенні огляду місця події або обшуку під час досудового розслідування кримінального правопорушення, пов'язаного з незаконним обігом наркотичних засобів, самостійно (чи за його дорученням спеціаліст) в установленому КПК України порядку застосовує відеофіксацію цих слідчих (розшукових) дій та складає плани-схеми, а також вилучає необхідні речі, предмети та документи [5, п. 3 розд. 11]. Участь працівників інших підрозділів засвідчується відповідним записом у протоколі слідчої (розшукової) дії.

У кримінальному провадженні про незаконний обіг наркотичних засобів упродовж доби після вилучення наркотичних засобів слідчий виносить постанову про призначення експертизи та направляє її з відповідними додатками для виконання до державної спеціалізованої установи, що здійснює судово-експертну діяльність, та забезпечує направлення до експертної установи матеріалів, необхідних для проведення судової експертизи. За необхідності слідчий порушує клопотання перед керівником експертної установи про вжиття заходів щодо невідкладного проведення судової експертизи та отримання відповідного висновку [5, п. 8 розд. 11].

Взаємодія відбувається і після зупинення досудового розслідування, якщо потрібно встановити місцезнаходження підозрюваної особи. Якщо підозрюваний у вчиненні наркозлочинів переховується від органів слідства та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності, а його місцезнаходження невідоме, то досудове розслідування може бути зупинене, а слідчий оголошує його розшук [2, ч. 2 ст. 280]. Про оголошення розшуку виноситься окрема постанова, а здійснення розшуку підозрюваного доручається оперативним підрозділам [2, ч. 2 ст. 281].

Варто звернути увагу на те, що взаємодія між слідчим і оперативними підрозділами може бути не лише на стадії досудового розслідування, але й на стадії судового розгляду матеріалів кримінальних проваджень за фактами наркозлочинів. Так, з метою перевірки та уточнення фактичних даних, отриманих в ході судового розгляду, суд має право доручити органу, що проводив розслідування, виконати певні слідчі (розшукові), у т.ч. негласні слідчі (розшукові) дії [2, ч. 3 ст. 333]. Окрім цього, за дорученням начальника слідчого підрозділу, до якого надійшла ухвала суду про оголошення розшуку обвинуваченого [2, ст. 335], для організації виконання розшуку в установленому законодавством порядку працівник оперативного підрозділу заводить відповідну оперативно-розшукову справу та здійснює розшукові заходи з метою встановлення місцезнаходження обвинуваченого.

Що стосується організаційної форми взаємодії слідчого з іншими підрозділами у протидії незаконному обігу наркотиків, то вона є похідною від процесуальної та нерозривно пов'язаною з нею. Регламентація напрацьованих практикою організаційних форм взаємодії під час розкриття та розслідування злочинів, не передбачених процесуальним законодавством, набула свого розвитку у різних відомчих нормативно-правових актах. Зокрема, згідно з Інструкцією з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні [5, п. 1] основним завданням взаємодії є попередження, виявлення і розслідування кримінальних правопорушень, притягнення до встановленої законодавством відповідальності осіб, що їх учинили, відшкодування завданої кримінальними правопорушеннями шкоди, відновлення порушених прав та інтересів громадян і юридичних осіб. У цьому нормативно-правовому акті сформульовані основні напрями взаємодії слідчого й оперативного співробітника, які характерні для розслідування наркозлочинів.

Аналіз відомчих нормативних актів дозволяє до організаційних форм взаємодії віднести спільну роботу у складі слідчо-оперативної групи. Керівник органу досудового розслідування з метою забезпечення всебічного, повного і неупередженого розслідування кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів ініціює перед керівником територіального органу, підрозділу поліції створення СОГ, до складу якої включаються працівники органу досудового розслідування та оперативних підрозділів, які мають досвід розслідування кримінальних правопорушень цієї категорії (у разі вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів це відбувається одночасно із внесенням інформації до ЄРДР, а в кримінальних провадженнях про злочини невеликої та середньої тяжкості – за необхідності), погоджує створення СОГ [5, п. 4 розд. 11]. Зі свого боку керівник оперативного підрозділу, оперативний працівник якого включений до складу СОГ або за матеріалами якого розпочате кримінальне провадження, забезпечує взаємодію з органом досудового розслідування Національної поліції України, який здійснює розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів [5, п. 6 розд. 11].

Взаємодія у складі СОГ полягає у представленні один одному інформації у сфері незаконного обігу наркотиків, отриманої в процесі пошукових і слідчих дій, яка становить взаємний інтерес. Передача такої інформації може здійснюватися як в усній, так і в письмовій формі. Це дозволяє погоджувати, координувати сумісні дії згідно з отриманою інформацією та спрямовувати зусилля на з'ясування тих обставин, що підлягають дослідженню в межах кримінального провадження [5, п. п. 4, 5]. Ознайомлення слідчого з отриманими даними допомагає йому краще уявити картину злочину, глибше з'ясувати механізм злочинних дій у сфері незаконного обігу наркотиків, точніше визначити роль кожного співучасника і намітити найбільш раціональні шляхи розслідування.

Окрім цього, у складі СОГ можуть бути проведені спільні розшукові дії та заходи як під час досудового слідства, так і під час судового розгляду матеріалів кримінальних проваджень. Взаємодія у цій формі, як правило, проявляється у проведенні відповідних дій, заходів, тактичних комбінацій, що спрямовані на розкриття злочинів, розшук підозрюваних, нейтралізацію протидії досудовому розслідуванню та відправленню правосуддя, забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства, забезпечення відшкодування заподіяної злочином матеріальної шкоди і можливої конфіскації майна тощо.

Керівник органу досудового розслідування повинен щомісяця розглядати на оперативних нарадах за участю керівника територіального органу, підрозділу поліції та керівників структурних підрозділів результати роботи з виявлення осіб, які вчинили кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, а стан досудового розслідування в кримінальних провадженнях про тяжкі та особливо тяжкі злочини цієї категорії, які викликали суспільний резонанс, він має аналізувати щотижня [5, п. 4 розд. 11].

Висновки. Підсумовуючи значене, ми дійшли висновку, що взаємодія органів досудового розслідування з іншими підрозділами Національної поліції України у сфері незаконного обігу наркотиків являє собою узгоджену за часом, місцем і метою спільну діяльність, що здійснюється відповідно до кримінального процесуального законодавства, підзаконних та відомчих нормативних актів, що регламентують створення та роботу у складі слідчо-оперативних груп в межах кримінальних проваджень за фактами тяжких та особливо тяжких наркозлочинів, використання матеріалів ОРД як підстав для початку досудового розслідування та доказів у кримінальному провадженні, виконання іншими підрозділами доручень слідчих, проведення заходів безпеки учасниками кримінального судочинства та інші взаємини слідчих з працівниками підрозділів Національної поліції на усіх стадіях кримінального процесу.

Література

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. URL: http://zakon1.rada.gov.ua (дата звернення: 05.09.2019).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua (дата звернення: 05.09.2019).
3. Про Національну поліцію : Закон України від 02 липня 2015 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua (дата звернення: 05.09.2019).
4. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лютого 1992 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua (дата звернення: 05.09.2019).
5. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : наказ МВС України № 575 від 07 серпня 2017 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua (дата звернення: 05.09.2019).
6. Про організацію діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України : наказ МВС України № 570 від 06 липня 2017 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua (дата звернення: 05.09.2019).
7. Тарасенко В.Є., Головін Д.В., Поліщук О.В. Взаємодія органів досудового розслідування з іншими органами і підрозділами Національної поліції України в запобіганні, виявленні та розслідуванні злочинів : навчальний посібник. Одеса : ОДУВС, 2017. 104 с.
8. Тарасенко В.Є., Поліщук О.В. Організація взаємодії органів досудового розслідування та оперативних підрозділів при проведенні негласних слідчих (розшукових) дій в межах кримінальних проваджень : метод. рек. Одеса : ОДУВС, 2017. 78 с.
9. Тарасенко В.Є., Тарасенко Р.В. Правові засади діяльності кримінальної поліції в інтересах кримінального судочинства : монографія. Одеса, 2018. 240 с.

Возіян В. А.,
ад'юнкт денної форми навчання
докторантури та аспірантури
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 343.36:343
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-13

ЗАВІДОМО НЕЗАКОННІ ЗАТРИМАННЯ, ПРИВОДИ, ДОМАШНІ АРЕШТИ АБО ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ: ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ

Воронцов А. В.

Статтю присвячено наявним проблемам у кримінально-правовій характеристиці кваліфікуючих ознак злочину проти правосуддя, передбаченого ст. 371 КК, який вчиняється уповноваженими службовими особами досудового розслідування в процесі здійснення правосуддя, та на їх підставі наданню шляхів вдосконалення чинного кримінального законодавства.

Кваліфікуючі ознаки вчинення завідомо незаконного затримання, приводу, домашнього арешту або тримання під вартою, передбачені ч. 3 ст. 371 КК, мають чітко виражений і встановлений характер. Однак виникає ще одне актуальне питання щодо врахування у ч. 3 ст. 371 КК спричинення інших наслідків злочином (особливо тяжких). Обґрунтування такої позиції у відповідній частині статті детальніше простежується через призму кваліфікованих ознак притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності.

Тяжкі або особливо тяжкі наслідки, що можуть настати внаслідок завідомо незаконного затримання, приводу, домашнього арешту або тримання під вартою, а також внаслідок притягнення як обвинуваченого завідомо невинного, примушування давати показання, можна поділити на матеріальні і нематеріальні.

Завідомо незаконні затримання, приводи, домашні арешти або тримання під вартою повинні не тільки передувати настанню тяжких наслідків за часом, але й мають виступати головними і визначальними умовами необхідності тягти настання тяжких наслідків.

Зазначено, що слід підвищити межі заподіяння шкоди й врахувати заподіяння особливо тяжкої шкоди. Необхідність урахування в диспозиції статті настання таких наслідків викликана низкою негативних тенденцій, які простежуються сьогодні в підрозділах правоохоронних органів, та дозволить розширити настання й інших негативних наслідків злочину, які на практиці не враховуються (розірвання контрактів, банкрутство, настання фінансової неспроможності тощо потрібно вважати тяжкими наслідками, а заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого, доведення до самогубства, заподіяння смерті тощо – особливо тяжкими). Отже, додаткова кваліфікація за сукупністю злочинів є недоцільною.

Ключові слова: *правосуддя, кваліфікуючі ознаки затримання, приводу, домашнього арешту, тримання під вартою, тяжкі наслідки, корисливий мотив, інші особисті інтереси, суб'єкти здійснення правосуддя, процесуальна діяльність, тлумачення.*

Статья посвящена существующим проблемам в уголовно-правовой характеристике квалифицирующих признаков преступления против правосудия, предусмотренного ст. 371 УК, которое совершается уполномоченными должностными лицами досудебного расследования в процессе осуществления правосудия, и на их основании предоставлению путей совершенствования действующего уголовного законодательства.

Квалифицирующие признаки совершения заведомо незаконных задержаний, приводов, домашних арестов или содержаний под стражей, предусмотренных ч. 3 ст. 371 УК, имеют четко выраженный и установленный характер. Однако возникает еще и актуальный вопрос об учете в ч. 3 ст. 371 УК причинения иных последствий преступлением (особо тяжких). Обоснование такой позиции подробнее прослеживается через призму квалифицированных признаков привлечения заведомо невиновного к уголовной ответственности.

Указано, что следует повысить пределы причинения вреда и учесть причинение особо тяжкого вреда. Необходимость учета в диспозиции статьи наступления таких последствий вызвана рядом негативных тенденций, которые наблюдаются сегодня в подразделениях правоохранительных органов, и позволит расширить наступление других негативных последствий преступления, которые на практике не учитываются (расторжение контрактов, банкротство, наступление финансовой несостоятельности и т.д. нужно считать тяжкими последствиями, а причинение тяжких телесных повреждений, повлекшее смерть потерпевшего, доведение до самоубийства, причинение смерти и т.д. – особо тяжкими последствиями). Дополнительная квалификация по совокупности преступлений является нецелесообразной.

Ключевые слова: *правосудие, квалифицирующие признаки задержания, привода, домашнего ареста, содержания под стражей, тяжкие последствия, корыстный мотив, иные личные интересы, субъекты правосудия, процессуальная деятельность, толкование.*

The article is devoted to the existing problems in the criminal law characterization of qualifying signs of a crime against justice, provided for by Art. 371 of the Criminal Code, which is carried out by authorized officials of the pre-trial investigation in the process of administering justice and on their basis the provision of ways to improve the existing criminal law.

Qualifying signs of knowingly unlawful detention, drive, house arrest or detention under Part 3 of Art. 371 of the Criminal Code are clearly expressed and established. However, along with a certain one, another urgent question arises about accounting in part 3 of art. 371 of the Criminal Code causing other consequences of a crime (especially grave). The rationale for such an increase in the relevant part of the article can be traced in more detail through the prism of qualified signs of bringing a knowingly innocent person to criminal responsibility.

It is indicated that the limits of harm should be increased and the infliction of particularly serious harm should be taken into account in this part of the article. The need to take into account in the disposition of the article the occurrence of such consequences is caused by a number of negative trends that are observed today in law enforcement departments, and will expand the onset of other negative consequences of the crime, which are not taken into account in practice (termination of con-

Воронцов А. В., 2019

tracts, bankruptcy, financial insolvency, etc. - be considered serious, and causing serious bodily harm that resulted in the death of the victim, bringing to suicide, causing death, etc. – as especially t mild consequences). Accordingly, additional qualification in the aggregate of crimes is inappropriate.

Key words: *justice, qualifying signs of detention, drive, house arrest, detention, grave consequences, selfish motive, other personal interests, subjects of justice, procedural activity, interpretation.*

Постановка проблеми та її актуальність. Ст. 26 Конституції України проголошує: «Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за мотивованим рішенням суду і тільки в порядку та на підставах, встановлених законом<...>». На цьому шляху законодавче забезпечення кримінальної відповідальності за завідомо незаконні затримання, приводи, домашні арешти або тримання під вартою має важливе значення. Спеціальною правовою гарантією недоторканності особи є встановлення кримінальним законодавством (у розд. XVIII ОЧ КК України «Злочини проти правосуддя») відповідальності спеціально уповноважених службових осіб за ст. 371 КК. Тільки у такому разі завдання, які стоять перед правосуддям, тобто захист прав і свобод людини та громадянина, стають спеціальним об'єктом кримінально-правової охорони у державі. Неправомірне ж (злочинне) застосування запобіжних та інших заходів не створює необхідних умов для досягнення мети, яка стоїть перед ним, та дискредитує органи, які його здійснюють [8; 10, с. 6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У юридичній літературі зазначається, що кваліфікуючими ознаками у ч. 3 ст. 371 КК України («Спричинення тяжких наслідків») слід вважати:

1) самогубство та спробу вчинити самогубство. Дії підготовчого характеру, висловлювання наміру вчинити самогубство поняттям «спроба вчинити самогубство» не охоплюються. Це також загибель важкохворих близьких, які залишилися без нагляду, позбавлення життя такої особи іншими затриманими чи заарештованими [7, с. 1004–1008];

2) спричинення (заподіяння) шкоди здоров'ю. Це передбачені КК України тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості (ст. ст. 121, 122, 125 КК) [2, с. 49–54; 6, с. 121].

Питання про те, чи були певні дії мученням або мордуванням, вирішує не судово-медична експертиза, а досудове слідство і суд (слідчий суддя).

Відносячи той чи інший злочин до певної групи, необхідно враховувати, що головним критерієм має бути мотив (мотиви) вчинення злочину. Отже, як кваліфікуюча ознака потребує конкретизації мотив вчинення завідомо незаконного затримання, приводу, домашнього арешту або тримання під вартою.

Мета статті – визначити кримінально-правовий характер завідомо незаконних дій щодо затримання, приводу, домашнього арешту або тримання під вартою.

Виклад основного матеріалу. Ні в психологічній, ні в юридичній літературі остаточно не сформульоване загальновизнане поняття як мотиву людської поведінки або діяльності, так і поняття мотиву злочину. З огляду на це мотивом злочину є інтегральне психічне утворення, яке штовхає особу до вчинення суспільно небезпечного діяння та є його підставою.

Сучасна доктрина кримінального права вбачає у мотиві спонукання до вчинення злочину, усвідомлене спонукання особи, яке викликало у неї рішучість вчинення злочину. Мотив вивчається як одна з ознак суб'єктивної сторони (складу злочину) завідомо незаконного затримання, приводу, домашнього арешту або тримання під вартою.

Під час визначення кримінально-правового змісту зазначеного злочину найчастіше підкреслюється, що мотив є факультативною, тобто необов'язковою, другорядною ознакою суб'єктивної сторони злочину (ч. 1 або 2 ст. 371 КК України).

Проте не можна назвати завідомо незаконне затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою суспільно небезпечними діяннями, які не отримали свого процесуального обґрунтування, в яких не були визначені й доведені мотиви. За таких умов виникає необхідність встановлення всієї суб'єктивної сторони складу злочину, при цьому вина і мотив виступають безпосередніми обставинами, що підлягають доказуванню. Іншими словами, якщо не встановлено вину й мотив, то немає доказів вчинення особою злочинного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого ч. 3 ст. 371 КК [4, ст. 91–94; 5].

У психологічному регулюванні будь-якої поведінки, а також злочину беруть участь не тільки усвідомлені, але й неусвідомлені компоненти. Мотиви, хоча окремі з них дуже часто не усвідомлюються, невід'ємні від свідомості в цілому, тобто відображають особистість, її спрямованість, моральний образ. Неусвідомленість мотивів, у тому числі в осіб із психічними аномаліями, аніскільки не звільняє від кримінальної відповідальності за вчинення злочинних дій, оскільки суб'єкт може і не усвідомлювати їх рушійних стимулів, але усвідомлює їх кримінальний характер.

У ч. 3 ст. 371 КК мотив, як зазначалось, має різноманітний характер. Як влучно зауважував Б. Волков, «характер мотивів і зв'язок їх з метою, дією чи бездіяльністю – це основне в психологічному змісті службового злочину, що значною мірою визначає оцінку цих діянь та їхню суспільну небезпеку. Наприклад, можна бути поблажливим до незграбності, недосвідченості службової особи, але не можна прощати нечесності, жорстокості, кар'єризму й інших пороків, що посилюють службові злочини».

Корисливі мотиви – це прагнення винного одержати для себе вигоду в тій чи іншій формі, в тому чи іншому вигляді або отримати вигоду в інтересах третіх осіб. Вони є одними із найпотужніших рушіїв людських дій. Вони знаходять свою підставу у інстинкті самозбереження, який стоїть на варті забезпечення організму матеріальними благами. Якщо відняти в людини закладені в ній в цьому напрямі прагнення, то втратиться сенс життя. Цей інстинкт є не тільки інстинктом для таких дій, які підказуються інтересами егоїзму, але й живить нездорове і надмірне прагнення до матеріальних благ, що дозволяє говорити про корисливість.

Корисливий мотив криміналісти визначають як прагнення отримати яку-небудь матеріальну користь, вигоду, а також як спонуку, що виражає прагнення винного до нетрудової майнової вигоди. Обидва визначення випливають з етимологічного значення слова «користь», під якою розуміється вигода, зокрема і матеріальна користь. Проте таке визначення корисливого

мотиву є вузьким і не враховує того, що корисливий мотив не завжди пов'язаний з особистою матеріальною вигодою. Його не можна розглядати як просто прагнення до якої-небудь майнової чи матеріальної вигоди.

Болгарські кримінологи відзначають, що «вигода <...> буває і не чисто матеріальною, а супроводжується службовими амбіціями, міркуваннями особистого престижу». Такий підхід відповідає психологічній концепції мотиву, яка доводилася [9, с. 59–60].

Корисливість у завідомо незаконному затриманні, приводі, домашньому арешті або триманні під вартою визнається як прагнення особи до отримання матеріальної (майнової) вигоди без витрат власної суспільно корисної праці (заволодіти грошима, коштовностями, цінними паперами, майном, одержати майнові права, уникнути матеріальних витрат чи обов'язків або досягти іншої матеріальної вигоди).

Вчиняючи злочин, слідчий, діючи з корисливих мотивів, прагне отримати матеріальну вигоду за рахунок використання наданих йому відповідно до служби прав та повноважень. Завідомо незаконне тримання під вартою, поєднане з притягненням завідомо невинного до кримінальної відповідальності з корисливих мотивів (наприклад, внаслідок одержання неправомірної вигоди), значно підвищує ступінь суспільної небезпеки цих злочинів [2, с. 35; 7, с. 1004].

Під іншими особистими інтересами (мотивами) слід розуміти кар'єризм, протекціонізм, конформізм, ревнощі, сімейність, помсту, заздрість, ненависть, бажання прикрасити стан речей (проваджень), отримати взаємну послугу, заручитися підтримкою у вирішенні будь-якого питання, приховати свою некомпетентність тощо [1, с. 149–150].

Одним із мотивів вчинення цих злочинів може бути й помста. Бажання помсти виникає на тлі суперечливих, неприязних стосунків між людьми. Її основа – життєва образа, незадоволення діями або вчинками іншої людини і бажання одержати задоволення від образи. Помста як мотив вчинення злочину передбачає прагнення одержати задоволення за заподіяне в минулому зло, дії, які істотно зачіпають інтереси винної особи або її близьких.

Заздрість і ненависть мають велику схожість із помстою. Як і помста, заздрість також характеризується непомірним егоїзмом, що може заподіяти шкоду іншій особі. Однак заздрість не пов'язана з якимись конкретними діями потерпілого, що обмежують права й свободи людини і громадянина, тобто з образливими діями. Заздрість – це виняткове породження індивідуальних морально-психологічних властивостей внутрішнього хворобливого стану самолюбства, що має поглиблений і прихований характер. Це зумовлює специфіку вчинення аналізованих злочинів на цьому підґрунті. Що стосується ненависті, то вона виражається у почутті ворожнечі до іншої особи. Така ворожнеча є причиною вчинення злочину і стає його мотивом. Саме ж виникнення ненависті не завжди пов'язане з якимись конкретними діями потерпілого.

Конформістські погляди полягають у небажанні індивіда виділятися й ставати предметом підвищеної уваги, адже існує прагнення бути таким, як усі, страх змін, небажання проявляти ініціативу.

Отже, кваліфікуючі ознаки вчинення завідомо незаконних дій щодо затримання, приводу, домашнього арешту або тримання під вартою, передбачених ч. 3 ст. 371 КК, мають чітко виражений і встановлений характер. Однак виникає актуальне питання щодо врахування у ч. 3 ст. 371 КК спричинення інших наслідків злочином (особливо тяжких). Обґрунтування такої позиції у відповідній частині статті детальніше простежується через призму кваліфікованих ознак притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності.

Тяжкі або особливо тяжкі наслідки, що можуть настати внаслідок завідомо незаконного затримання, приводу, домашнього арешту або тримання під вартою, можна поділити на матеріальні і нематеріальні. До матеріальних тяжких наслідків належить шкода, яка має особистий (фізичний) характер (самогубство потерпілого, його інвалідність, психічне захворювання, втрата вагітності тощо), чи упущена вигода у великому або особливо великому розмірі. До нематеріальних тяжких наслідків слід віднести порушення основних конституційних прав і свобод значної кількості громадян, тривале тримання під вартою особи тощо.

Отже, завідомо незаконні затримання, приводи, домашні арешти або тримання під вартою повинні не тільки передувати настанню тяжких наслідків за часом, але й мають виступати головними і визначальними умовами з необхідністю тягти настання тяжких наслідків. Що стосується таких ознак (наслідків), як тяжкі наслідки, то під ними слід розуміти: а) замах на самогубство, самогубство, тяжке захворювання, тяжкі тілесні ушкодження, загибель важкохворих близьких, які залишилися без догляду, позбавлення життя такої особи іншими затриманими тощо; б) спричинення потерпілому великої матеріальної шкоди. Склад злочину, закріплений в ч. 3 ст. 371 КК, за ознакою «тяжкі наслідки» є матеріальним, тобто злочин вважається закінченим з моменту настання таких наслідків.

Під такою кваліфікуючою ознакою, як вчинення злочину з корисливих мотивів, слід розуміти спонукання винного до отримання будь-якої матеріальної вигоди (заволодіти грошима, коштовностями, цінними паперами, майном, одержати майнові права, уникнути матеріальних витрат чи обов'язків або досягти іншої матеріальної вигоди).

Під вчиненням цього злочину в інших особистих інтересах слід розуміти поліпшення показників службової діяльності, помсту, демонстрацію власної значимості, неправильно зрозумілі інтереси, заздрість, прагнення допомогти товаришу, прагнення просунутися кар'єрою, отримати нагороду, чергове звання тощо [9, с. 180–182].

Висновки. Вважаємо, що слід підвищити межі заподіяння шкоди й врахувати заподіяння особливо тяжкої шкоди. Необхідність урахування в диспозиції статті настання таких наслідків викликана низкою негативних тенденцій, які простежуються сьогодні в підрозділах правоохоронних органів, та дозволить розширити настання й інших негативних наслідків злочину, які на практиці не враховуються (розірвання контрактів, банкрутство, настання фінансової неспроможності тощо необхідно вважати тяжкими наслідками, а заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого, доведення до самогубства, заподіяння смерті тощо – особливо тяжкими наслідками). Отже, додаткова кваліфікація за сукупністю злочинів є недоцільною [1, с. 140–151; 3; 10, с. 165–182].

Література

1. Воронцов А.В. Кримінальна відповідальність за вчинення злочинів проти правосуддя, які вчинюються службовими особами органів дізнання та досудового слідства : дис. …канд. юрид. наук : 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Одеса : МГУ, 2011. 269 с.
2. Гуторова Н.А. Уголовное право Украины: особенная часть : конспект лекций. Харьков : Одиссей, 2003. 320 с.
3. Ігнатов О.М. Насильницькі злочини, що вчинюються працівниками органів внутрішніх справ України: кримінологічна характеристика, детермінація та попередження : монографія. Харків : ТОВ «Вид-во «ФорматПлюс», 2008. 296 с.
4. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05. 04. 2001 р. № 5460-VI (5460-17) із змін., внес. згідно із законами України та Рішеннями Конституційного Суду, станом на 27. 06. 2019 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 19.10.2012 р. № 5076-VI із змін., внес. згідно із законами України та Рішеннями Конституційного Суду, станом на 10. 11. 2018 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua.
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України : Закон України. Харків : Одіссей, 2012. 360 с.
7. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. 5-те вид. переробл. та доповн. / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ : Юридична думка, 2008. 1216 с.
8. Про Національну поліцію : Закон України від 02.06.2015 р. № 580-VIII із змін., внес. згідно із законами України та Рішеннями Конституційного Суду, станом на 25.11.2018 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua.
9. Слуцька Т.І. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені у сфері службової діяльності : навч. посіб. Київ : КНТ, 2007. 168 с.
10. Шнипко О.А. Кримінально-правове дослідження злочину «завідомо незаконні затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою» (ст. 371 КК України) : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ : ВНЗ «Національна академія управління», 2017. 282 с.

Воронцов А. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та кримінології
факультету підготовки фахівців
для органів досудового розслідування
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 343.13
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-14

ДО ПИТАНЬ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПОРЯДКУ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗВ'ЯЗКУ ЗІ ЗМІНОЮ ОБСТАНОВКИ

Глобенко Г. І.

У статті проведено ретроспективний аналіз положень законодавчих актів, на підставі яких розглядаються питання щодо становлення та розвитку як вітчизняного інституту звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки, так і окремих країн пострадянського простору. Крім цього, здійснюється аналіз положень чинного кримінального законодавства України, що безпосередньо стосуються питань з'ясування зміни обстановки, а саме визначення таких важливих чинників, як втрата суспільної небезпечності вчиненого діяння та втрата особою суспільної небезпечності. У рамках розгляду кримінального процесуального законодавства досліджуються як передумови, так і процесуальний порядок складання прокурором відповідного клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності за досліджуваною підставою. Також аналізуються погляди провідних науковців з окремих питань, що стосуються теми дослідження. Щодо цих питань аргументовано викладається авторське бачення їх вирішення.

На підставі викладеного сформульовано пропозиції щодо удосконалення положень кримінального процесуального законодавства з питань, що безпосередньо стосуються фіксування в матеріалах кримінального провадження факту можливості звільнення підозрюваного від кримінальної відповідальності та надання його згоди на таке звільнення. Також акцентується увага на питаннях, що стосуються з'ясування прокурором у потерпілого думки щодо можливості звільнення підозрюваного від кримінальної відповідальності і складання про це відповідного протоколу. Автором з метою удосконалення правозастосовної діяльності надаються обґрунтовані роз'яснення та рекомендації в частині належного відображення у мотивувальній частині клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності факту зміни обстановки.

Ключові слова: *кримінальне провадження, зміна обстановки, звільнення від кримінальної відповідальності, рішення, підстави, умови.*

В статье проведен ретроспективный анализ положений законодательных актов, на основании которых рассматриваются вопросы становления и развития как отечественного института освобождения от уголовной ответственности в связи с изменением обстановки, так и отдельных стран постсоветского пространства. Кроме этого, осуществляется анализ положений действующего уголовного законодательства Украины, которые непосредственно касаются вопросов выяснения изменения обстановки, а именно определения таких важных факторов, как утрата общественной опасности совершенного деяния и утрата лицом общественной опасности. В рамках рассмотрения уголовного процессуального законодательства исследуются как предпосылки, так и процессуальный порядок составления прокурором ходатайства об освобождении от уголовной ответственности по исследуемому основанию. Также рассматриваются взгляды ведущих ученых по отдельным вопросам, которые касаются темы исследования. По этим вопросам излагается авторское аргументированное видение их решения.

На основании изложенного сформулированы предложения, касающиеся усовершенствования уголовного процессуального законодательства, которые затрагивают фиксацию в материалах соответствующего уголовного производства возможности освобождения подозреваемого от уголовной ответственности, а также его согласие на это. Акцентируется внимание на вопросах выяснения прокурором у потерпевшего его мнения о возможности освобождения подозреваемого от уголовной ответственности и составления об этом соответствующего протокола. Автором с целью усовершенствования правоприменительной деятельности предоставляются обоснованные разъяснения и рекомендации в части надлежащего отражения в мотивировочной части ходатайства об освобождении от уголовной ответственности факта изменения обстановки.

Ключевые слова: *уголовное производство, изменение обстановки, освобождение от уголовной ответственности, решение, основания, условия.*

The author of the article provided a retrospective analysis of the provisions of the legislative acts of Ukraine and other post-soviet countries. On the basis of this analysis, the issues of formation and development of a national institute of criminal liability exemption due to the changing situation were considered. The author made a detailed analysis of the provisions of the current criminal legislation of Ukraine, which directly relate to the issues of clarifying the change of circumstances, namely, the identification of such important factors as the loss of socially dangerous nature of the relevant act and the loss of a person of public danger. During the analysis of the criminal procedural legislation, the author examined both the prerequisites and the procedure for the prosecutor to file a motion for release from criminal liability for the investigated grounds. The views of leading scholars on particular issues related to the topic of the study were also considered and formulated some author's statements.

On the basis of the above, proposals for improving the provisions of the criminal procedural legislation on issues directly related to fixing in the materials of the respective criminal proceedings the possibility of releasing the suspect from criminal responsibility and granting his consent for such release were formulated. It was also focused on issues relating to the prosecutor's view of the victim's opinion as to the possibility of resolving criminal proceedings in this manner and drawing up an appropriate protocol. The author, in order to improve law enforcement activities, provided some explanations and recommendations regarding the proper reflection in the motivating part of the petition for the release from criminal responsibility of the fact of changing the situation.

Key words: *criminal proceedings, change of situation, release from criminal responsibility, decisions, grounds, conditions.*

Глобенко Г. І., 2019

Постановка проблеми та її актуальність. У законодавстві країн світової спільноти поряд із заходами державного примусу, що безпосередньо стосуються кримінальної відповідальності та покарання, також є і альтернативні інструментарії. Вони стосуються випадків, за яких мета покарання щодо особи, яка вчинила злочин, може бути досягнута без реального його виконання. У контексті розгляду даного питання особливої актуальності набувають процесуальні аспекти інституту звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки. Зокрема, це пов'язано з тим, що досліджувана підстава порівняно з іншими бере свої витоки лише з початку XX ст., а отже, практика застосування досліджуваного інституту значно менша. Погоджуючись з думкою В.С. Кульчицького та Б.Й. Тищика, що «хто не знає свого минулого <…> не годен пошани» [1, с. 7], розглянемо окремі етапи його становлення та розвитку. Так, О.О. Житний, досліджуючи питання виникнення в законодавстві вказаних норм, зазначає, що в ст. 16 Керівних начал з кримінального права (в Україні набули чинності з 1920 р.) йшлося про зникнення умов, за яких певне діяння чи особа, яка його вчинила, уявлялися небезпечними для даного ладу. На підставі таких положень у 1926 р. до КПК УРСР було введено ст. 4-1, за якою прокурор і суд отримали право не порушувати або закривати провадження в справі, якщо через змінені умови вчинене втратило всяку суспільну небезпеку [2, с. 27]. Отже, при започаткуванні досліджуваної інституції законодавець мав на увазі зникнення умов, тобто зовнішніх змін, що не залежали від волі суб'єкта. Дещо інша позиція законодавця була викладена у ст. 43 «Звільнення від кримінальної відповідальності і покарання» Основ кримінального законодавства СРСР і союзних Республік 1958 р. [3], згідно з якою передбачалося звільнення від відповідальності у зв'язку з втратою особою або вчиненим діянням суспільної небезпеки. Згодом вказані приписи трансформувались у ст. 50 КК України 1960 р. [4]. Ст. 7 КПК України 1960 р. регламентувала порядок звільнення від кримінальної відповідальності і від покарання внаслідок зміни обстановки [5]. Усі республіки, що входили до складу СРСР, також мали в своєму законодавстві таку підставу звільнення від кримінальної відповідальності. Однак після розпаду СРСР одні республіки залишили її (Україна, Білорусь, Молдова, Узбекистан, Таджикистан, Казахстан, Киргизія і ін.), а інші держави виключили її взагалі (Литва, Латвія, Естонія та ін.) [6, с. 178].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кримінально-правові та процесуальні аспекти звільнення від кримінальної відповідальності як взагалі, так і у зв'язку зі зміною обстановки досліджували такі науковці, як Ю.В. Баулін, С.М. Благодир, О.Г. Губська, О.О. Житний, М.В. Жогін, І.Г. Івасюк, Л.М. Карнеєва, В.Г. Лукашевич, Ю.В. Луценко, М.М. Михеєнко, Д.П. Письменний, М.А. Погорецький, О.О. Торбас, В.П. Шибіко та інші. Однак окремі процесуальні питання були досліджені фрагментарно та потребують подальшого дослідження.

Метою статті є з'ясування окремих питань процесуального порядку звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки.

Виклад основного матеріалу. Як свідчить практика, ризикованою з точки зору порушення законності є норма, що дозволяє недобросовісним правозастосовувачам за надуманих підстав приймати рішення про звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки. Таке рішення може бути прийняте щодо особи, яка вперше вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, крім корупційних злочинів, якщо буде визнано, що на час кримінального провадження внаслідок зміни обстановки вчинене нею діяння втратило суспільну небезпечність або ця особа перестала бути суспільно небезпечною (ст. 48 КК України). Таким чином, вказана норма передбачає дві умови такого звільнення: а) втрату діянням суспільно небезпечного характеру; б) втрату особою суспільної небезпечності. Проте К.В. Михайлов цілком слушно констатує, що не виключаються також ситуації, коли може відбутися одночасна втрата суспільної небезпечності і особою, яка вчинила злочин, і самим злочином [7, с. 61].

Під зміною обстановки у зв'язку з втратою суспільної небезпечності злочином, вчиненим особою, слід розуміти суттєві соціально-економічні, політичні, організаційно-господарські зміни в масштабі країни або окремого регіону, що відбулися незалежно від волі особи, яка вчинила злочин. Загальною властивістю таких змін є те, що вони відбуваються незалежно від волі і бажання особи, а також в рівній мірі поширюються на всіх громадян країни, всіх жителів певного району або всіх працівників того чи іншого підприємства. Отже, втрачати суспільну небезпечність має не тільки один злочин, але і всі подібні злочинні діяння.

Зміна обстановки, що призводить до втрати суспільної небезпеки особою, проявляється у вчиненні нею дій, що усувають злочинність діяння, а також у перебуванні особи в умовах, які обмежують її волю на вчинення протиправних дій. Наскільки змінилася обстановка і особа втратила свою суспільну небезпеку, доводиться індивідуально щодо кожної конкретної особи. Вважаємо, що доведення зміни обстановки, котре свідчить про втрату суспільної небезпеки особою, необхідно розпочинати з виявлення умов життя та діяльності цієї особи. Даний факт має встановлюватися, зокрема, шляхом допитів близьких родичів, сусідів, колег.

Втім, передбачаючи дану умову, законодавець припускає, що між вчиненням злочину та завершенням розслідування або судовим розглядом проходить певний проміжок часу, протягом якого і відбувається зміна обстановки. Безумовно, даний період часу повинен охоплюватися строками давності притягнення до кримінальної відповідальності, передбаченими ст. 49 КК України.

У контексті викладеного О.А. Губська, Ю.В. Луценко небезпідставно звертають увагу на відмінність між звільненням від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки від декриміналізації, тобто коли те чи інше діяння виключається законом з переліку кримінально карних. З огляду на це декриміналізація певного діяння не надає підстав для звільнення від кримінальної відповідальності за досліджуваною підставою [8, с. 11; 9, с. 130]. У таких випадках підлягає застосуванню правило про зворотну дію в часі закону про кримінальну відповідальність, яке скасовує злочинність діяння (ч. 1 ст. 5 КК України). Суд виносить виправдувальний вирок за відсутністю в діянні особи складу злочину [10, с. 268].

Закінчення досудового розслідування шляхом направлення до суду клопотання про звільнення особи

від кримінальної відповідальності за даною підставою стосується прав та законних інтересів як підозрюваного, так і інших учасників кримінального процесу, зокрема потерпілого. Окреслений чинник покладає на посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження, відповідальність, пов'язану з необхідністю вирішення цілої низки процесуально важливих питань. Так, положення § 2 глави 24 КПК України, що регламентують механізм реалізації матеріально-правової підстави для звільнення особи від кримінальної відповідальності, погоджені зі ст. 48 КК України і конкретизують процес реалізації умов, що містяться в ній. Однакове розуміння змісту перерахованих у законі умов має важливе значення як для вдосконалення досліджуваного інституту, так і для практики його застосування.

Законодавець як обов'язкову умову звільнення від кримінальної відповідальності розглядає згоду підозрюваного на таке звільнення (ч. 2 ст. 286 КПК України). Реальна можливість встановити ставлення особи до визнання своєї вини у вчиненні злочину з'являється безпосередньо ще під час допиту як підозрюваного. Вважаємо за логічне зазначити, що визнання особою вини та подальша її згода на таке звільнення є взаємопов'язаними діями.

З огляду на це до прийняття вказаного рішення підозрюваному мають роз'яснити, що дана підстава належить до нереабілітуючих, а також про передбачене законом право заперечувати проти завершення такого порядку провадження. Виконання зазначених процесуальних дій повинно відобразитись у відповідному протоколі. Крім того, окреслена процедура має закріпитись у положеннях вказаної вище норми.

Здійснивши аналіз ч. 3 ст. 286 КПК України, ми повністю підтримуємо погляди О.О. Торбаса з приводу того, що, хоча законодавець зобов'язав і прокурора, і суддю з'ясувати думку потерпілого при звільненні особи від кримінальної відповідальності, позиція потерпілого здебільшого ніяк не може вплинути на остаточне рішення суду. Тобто положення кримінального процесуального законодавства мають декларативний характер [11, с. 141]. Водночас ми вважаємо, що ч. 3 ст. 286 КПК України також має бути доповнена положеннями з приводу фіксування у відповідному протоколі вказаних дій щодо потерпілого.

Закон передбачає, що звільнення від кримінальної відповідальності за досліджуваною підставою можливе лише щодо особи, яка вперше вчинила злочин. Доречно звернути увагу на відсутність законодавчого тлумачення поняття «вчинення особою злочину вперше». У теорії права вказане питання характеризується розмаїттям поглядів таких науковців, як О.О. Дудоров [12, с. 49], Г.П. Хімічева [13, с. 90], П.В. Хряпінський [14, с. 67], В.В. Ярош [15, с. 1246] тощо. Проте факт вчинення особою злочину вперше у даній категорії кримінальних проваджень входить до предмета доказування, а тому прийняття рішення за даною підставою буде законним і обґрунтованим лише за наявності відповідних даних, наприклад, довідки про несудимість з Департаменту інформаційно-аналітичної підтримки Міністерства внутрішніх справ України.

Згідно зі змістом закону звільнення від кримінальної відповідальності можливе лише за умови вчинення особою злочину невеликої або середньої тяжкості (ст. 48 КК України). Отже, вирішенню питання про прийняття вказаного рішення має передувати повне й об'єктивне дослідження обставин, що характеризують склад злочину, з метою правильної кваліфікації діяння. У зв'язку з цим Ю.В. Баулін доцільно зауважує, що ці обставини не завжди враховуються, внаслідок чого трапляються випадки закриття справ щодо осіб, які вчинили тяжкі злочини, а також осіб, які мають судимість, не зняту і не погашену судом у встановленому законом порядку [16, с. 149].

У контексті розгляду даного питання слід звернути увагу і на інші помилки, що трапляються у діяльності правозастосовних органів. Так, вивчення та узагальнення слідчої та судової практики вказує на те, що у змісті клопотань та ухвал не приділяється належної уваги обґрунтуванню прийняття рішення про звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки. Так, у вказаних рішеннях констатується лише перелік даних, що характеризують особу підозрюваного, обвинуваченого, а не зміну обстановки, зокрема, що відповідна особа раніше до кримінальної відповідальності не притягалась, позитивно характеризується за місцем роботи і проживання, щиро розкаялася у вчиненому, повністю відшкодувала завдані збитки, має на утриманні неповнолітню дитину, слабке здоров'я [17; 18]. Отже, слід підтримати думку деяких авторів про те, що інколи досліджувану підставу застосовують з посиланням на так звану недоцільність притягнення винного до кримінальної відповідальності [19, с. 29]. У зв'язку з цим доречно відзначити, що недоцільність притягнення до кримінальної відповідальності як підстава для закриття кримінальної справи була закріплена у ст. 5 КПК України 1927 року [20]. Отже, під час кримінального провадження необхідно встановити та конкретизувати те, яким чином змінилась обстановка, тобто як вчинене діяння втратило суспільну небезпечність або особа перестала бути суспільно небезпечною.

Висновки. З огляду на викладене доходимо висновку, що суттєві чинники інституту звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки потребують подальшого комплексного дослідження. Зокрема, це пов'язано з тим, що чітко конкретних дій, які розкривають зміст такої підстави, законодавець не визначає. Крім того, з метою належної реалізації прав та законних інтересів учасників кримінального провадження процесуальний порядок досліджуваної процедури має бути більш детально врегульований в положеннях КПК України.

Літаратура

1. Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Історія держави і права України : навч. посібник. Київ : Атіка. 2001. 318 с.

2. Житний О.О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2004. Вип. 26. С. 23–28.

3. Основы уголовного законодательства СССР и Союзных Республик 1958 года. *Ведомости Верхов. Совета СССР*. 1959. № 1. Ст. 6.

4. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. *ВВР України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.

5. Кримінально-процесуальний кодекс України : Закон України від 28 грудня 1960 року. *ВВР Української РСР*. 1961. № 2. Ст. 15.

6. Кузнецов А.В. Изменение обстановки как уголовно-правовой способ защиты прав человека: сравнительно-правовой анализ. *Вестник Омского университета. Серия «Право»*. 2011. № 3 (28). С. 176–181.

7. Михайлов К.В. Освобождение от наказания в связи с изменением обстановки. *Вестн. ЮУрГУ. Серия «Право»*. 2007. № 28. Вып. 12. С. 61–68.

8. Губська О.А. Процесуальні питання звільнення особи від кримінальної відповідальності за нереабілітуючими обставинами : автореф. дис. …канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ. 2002. 18 с.

9. Луценко В.Ю. Зміна обстановки як підстава для звільнення від кримінальної відповідальності за злочини проти державної безпеки України. *Наше право*. 2014. № 7. С. 127–131.

10. Грищенко О. Фікція в законодавчій конструкції звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3. С. 268–272.

11. Торбас О.О. Думка потерпілого щодо можливості звільнення особи від кримінальної відповідальності за кримінальним процесуальним кодексом 2012 року. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 137–142.

12. Дудоров О.О. Звільнення від кримінальної відповідальності і звільнення від покарання та його відбування: порівняльно-правова характеристика. *Вісник Національної Прокуратури України*. 2010. № 3. С. 46–52.

13. Химичева Г.П., Мичурина О.В., Химичеква О.В. Окончание предварительного расследования прекращением уголовного дела : монография. Рязань : «Узоречье», 2001. 210 с.

14. Хряпінський П.В. Заохочувальні норми в кримінальному законодавстві України : монографія. Харків : Харків юридичний, 2009. 448 с.

15. Ярош В.В. Дійове каяття як підстава звільнення від кримінальної відповідальності, передбачена загальною частиною Кримінального кодексу України. *Форум права*. 2013. № 1. С. 1244–1250. URL: http. //archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2013-l/13yvvkku.pdf.

16. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія. Київ : Атіка. 2004. 296 с.

17. Ухвала Заводського районного суду м. Миколаєва від 18.04.2019 р. Кримінальна справа № 487/959/19. Провадження № 1-кп/487/447/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/81094148.

18. Ухвала Снятинського районного суду Івано-Франківської області від 15.07.2019 р. Кримінальна справа № 351/1248/19. Провадження №1-кп/351/105/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/83071548.

19. Степанов В.Г., Шимановский В.В. Прекращение уголовного дела в стадии предварительного расследования : учеб. пособие / отв. ред. А.А. Любавин. Ленинград. 1979. 59 с.

20. Уголовно-процессуальный кодекс Украинской ССР. Харьков : Юрид. изд-во Наркомюста УССР, тип. раб.-кооп. Изд-ва «Укр. раб» им. П. Иванова. 1927. 126 с.

Глобенко Г. І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального процесу
та організації досудового слідства
факультету № 1
Харківського національного університету
внутрішніх справ

УДК 343.01
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-15

СЛУЖБА ПРОБАЦИИ КАК ФОРМА СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ С ПРАВОНАРУШИТЕЛЯМИ

Гусак А. П.

В статье рассматриваются вопросы становления службы пробации в Украине как новой и современной парадигмы перевоспитания правонарушителей. Она представляется как альтернативная форма ресоциализации правонарушителей относительно пенитенциарной системы постсоветского образца. Акцентируется внимание на экономической и социально-педагогической составляющих современной службы пробации в Украине. Выделяются проблемы подготовки специалистов в высшей школе на этапе становления новой службы.

Ключевые слова: *пробация, служба пробации, несовершеннолетние осужденные, ресоциализация, социально-педагогические аспекты пробации.*

У статті розглядаються питання становлення служби пробації в Україні як нової та сучасної парадигми перевиховання правопорушників. Вона представляється як альтернативна форма ресоціалізації правопорушників щодо пенітенціарної системи пострадянського зразка. Акцентується увага на економічному і соціально-педагогічному складниках сучасної служби пробації в Україні. Виділяються проблеми підготовки фахівців у вищій школі на етапі становлення нової служби.

Ключові слова: *пробація, служба пробації, неповнолітні засуджені, ресоціалізація, соціально-педагогічні аспекти пробації.*

The article examines the issues of the development the probation service in Ukraine as a new modern paradigm in the rehabilitation of offenders. It is presented as an alternative form of the resocialization of offenders to the penitentiary system of the post-Soviet model. Attention is focused on the economic and social-pedagogical components of the modern probation service in Ukraine. The problems of training specialists in higher educational establishments at the stage of the formation of a new probation service are singled out in the given article. Higher educational institutions of Ukraine in the field of law and social work are involved in training probation specialists. So, for example, at the Lesya Ukrainka East European National University, the specialization "Specialist in social work with probation subjects" was introduced in the specialty "Social Work". It is emphasized that the adoption of the Law of Ukraine "On Probation" is the first step towards international standards in the field of justice. The effectiveness of the probation service largely depends on the further steps of its development, on their compliance with the European principles of probation, on supporting these steps at the political level, on promoting public understanding and perception of the positive role of probation. To ensure the functioning of the probation service, the experts of the European Union project "Support to reforms in the justice sector of Ukraine" are developing a strategy for the development of probation in Ukraine, which will allow the implementation of the above ideas within the framework of European standards. Probation in Ukraine is a relatively new institution and is aimed at solving social problems that the modern prison system is not able to solve.

Key words: *probation, probation service, juvenile convicts, resocialization, socially-pedagogical aspects of probation.*

Постановка проблемы и ее актуальность. Пробация в Украине является относительно новым институтом и направлена на решение задач социального характера, которые современная пенитенциарная система не способна решить. Постсоветская система перевоспитания носит больше карательный, чем воспитательный, ресоциализационный характер. В то же время опыт европейских государств подтверждает, что пробация открывает новые механизмы работы с правонарушителями. Реализация инициатив международных проектов является важным стартом и способствует практическому воплощению положений Закона Украины «О пробации» в задачах ресоциализационого характера. Внедрение в Украине полноценного института пробации базируется на международно-правовых стандартах прав человека, поскольку цивилизационный опыт в этом плане имеет глубокие исторические корни.

Анализ последних исследований и публикаций. Вопросы внедрения и применения пробации в отношении несовершеннолетних правонарушителей поднимают в своих работах А. Бец [3], Е. Змановская [5], Н. Татт [10], К. Ханвей и Т. Филпот [1], Д. Ягунов [13] и др. Функции службы пробации выделяют Д. Ягунов [14], Н. Шарова [12], Д. Витфилд [2].

Цель статьи – исследовать состояние реформирования пенитенциарной системы Украины в направлении создания на базе уголовно-исполнительной инспекции службы пробации, проанализировать основные этапы ее внедрения в Украине, выявить проблемы и пути их решения по организации службы пробации в нашем государстве.

Изложение основного материала. Первые механизмы пробации фактически были внедрены усилиями американского филантропа Джона Августа в 1841 году. На формальном уровне система пробации была введена в штате Массачусетс в 1869 году.

Европейский опыт начинается с Британии, где в 1887 году был принят Закон «О пробации преступников, совершивших преступление впервые» (The Probation of First Offenders Act). Он позволял освобождать некоторые категории мелких преступников «по пробации» ("on probation"). Этот закон и опыт работы послужили принятию в 1907 году в Англии и Уэльсе другого нормативного акта, который включал механизмы его реализации. Это был Закон «О пробации преступников» (The Probation of Offenders Act).

Гусак А. П., 2019

В настоящее время в Украине введение службы пробации носит скорее формально-юридический характер регулирования сложных общественных отношений. Все из-за отсутствия механизмов социальной работы с преступниками и концептуально-идеологического обоснования новой институции. Концептуальное видение современной правоохранительной системы – это когда наказание ни в коей мере не должно носить характер мести. Наказание, которое суд определяет от имени государства, должно способствовать восстановлению разрушенного правонарушением равновесия - социальной справедливости, которая лежит в основе любого правового государства и характеризует развитый, организованный общественный строй.

Наказание определяется в зависимости от того, насколько опасным было совершенное правонарушение, поэтому бывает разным. Если допустить, что наказание строже, чем правонарушение, то его применение не восстанавливает социальную справедливость, поэтому выбор соответствующего наказания имеет большое значение (Лейлен, 1996) [6].

Однако определением наказания процесс не заканчивается. Назначенное наказание необходимо еще и выполнить. Процесс исполнения наказания также важен, как и его определение. В основе исполнения наказания лежат две составляющие – *карающая* и *коррекционная*.

К сожалению, сегодня в процессе исполнения наказания абсолютно необоснованно наибольший акцент делается на карающий элемент, при этом забывается второй - воспитательный. Воспитательный элемент наполняет содержанием суть наказания и устраняет причины, послужившие основой совершения правонарушения.

Создание службы пробации в Украине свидетельствует о становлении государства, в котором система наказаний не должна носить характер мести, а показывать, что каждый человек для общества ценен, а его судьба государству важна.

Создание службы пробации свидетельствует о том, что правонарушитель не списывается как потерянный для общества, а реинтегрируется в общество. Коррекция социального поведения в тюрьмах, а также реинтеграция освобожденных из тюрем является обязательной ответственностью государства за членов общества [12, с. 65–68].

Принудительные работы, отсрочка выполнения приговора при условии строгого контроля является гарантией того, что государство не ограничивает свободу людей без необходимости. Здесь на главное место выходит процесс пробации. Опыт других государств показывает, что пробация эффективна, если методы ее работы надежны и проверены [14].

В 2015 году Украина сделала значительный прорыв в реформировании уголовного законодательства. В августе 2015 года вступил в силу Закон Украины «О пробации». Внедрение службы пробации в Украине - это не только шаг навстречу европейским стандартам соблюдения прав человека, но и значительная перспектива исправления правонарушителей без заключения.

Служба пробации призвана решать не только воспитательные, ресоциализационные, социально-педагогические проблемы, но и финансовые. Понятно, что уголовное наказание с точки зрения финансирования процесса исполнения наказания дорого обходится для государства и для налогоплательщиков. Кроме того, финансирование требуется и после отбывания наказания. Здесь речь идет о расходах, связанных с возвращением людей в общество из мест лишения свободы. И надо сказать, что расходы на содержание заключенных растут с каждым годом.

Доказано, что наказания, не связанные с лишением свободы, являются эффективными в предотвращении преступности, поскольку позволяют избежать вредных последствий пребывания человека в тюрьме и сэкономить государственные средства [7, с. 37–40].

Процесс внедрения службы пробации в Украине - это очень важный шаг в направлении евроинтеграции и построения гражданского общества, в котором соблюдаются права человека.

Определяя сущность понятия «пробация», следует указать на то, что это «метод работы с преступниками» [6] (*от англ. "Probation" – «испытание, пробация» – форма условного осуждения, получившая широкое распространение в практике судов Великобритании, США и других стран* [9].

Понятие пробации дано в статье 2-1 Закона Украины «О пробации»: *«Пробация – система надзорных и социально-воспитательных мер, применяемых по решению суда и в соответствии с законом к осужденным, выполнение определенных видов уголовных наказаний, не связанных с лишением свободы, и обеспечение суда информацией, характеризующей обвиняемого»*.

Сегодня понятие *«пробация»* используется в нескольких значениях: 1) состояние, в котором находится преступник в течение определенного срока (преступник *(probationer)* находится «на пробации», то есть под пробационным наблюдением *(on probation, under probation*)) [15]; 2) как концепция социальной работы с правонарушителями и другими социально уязвимыми группами; 3) как орган государственной власти (служба); 4) как специфический процесс выполнения альтернативных наказаний; 5) как наказание с отсрочкой исполнения; 6) как соединительное звено между уголовным процессом, выполнением наказаний и социальной работой [13, с. 289].

Социально-педагогические аспекты пробации включают индивидуальный подход к каждому осужденному, изучение и сбор личностных характеристик и персональных данных, рассмотрение проблем и потребностей, выявление причин и социальных обстоятельств, мешающих социальной адаптации осужденного, составление соответствующего плана работы по его реабилитации (плана надзора). План надзора включает в себя как требования к поведению осужденного, так и меры, направленные на оказание ему социальной помощи и социальных услуг (консультативных, педагогических, психологических, услуг по трудоустройству, переселению, бытовому обустройству и т.д.).

В рамках проведения реформ в системе исполнения наказаний в Украине была ликвидирована Государственная пенитенциарная служба. Создано новое юридическое лицо общественного права.

Правопреемниками ликвидированного органа стали *межрегиональные управления по вопросам исполнения уголовных наказаний и пробации Министерства юстиции*. Но, откровенно говоря, система наказаний, не связанная с лишением свободы, была в нашей стране и раньше. Есть наказания, связанные, напри-

мер, с запретом занимать определенные должности и заниматься определенной деятельностью, наказания в виде исправительных или общественных работ. Эти наказания применялись и до того, как была введена служба пробации в Украине.

Но в зарубежных странах существует иной подход к альтернативным наказаниям. *Альтернативное наказание - это только часть системы пробации.* Человек не попадает в места лишения свободы, ему выносят приговор и оставляют в социуме.

Согласно Закону Украины «О пробации» предусмотрены три таких вида пробации: *досудебная пробация* - обеспечение суда информацией, характеризующей личность обвиняемого в совершении правонарушения, с целью изучения его жизни для принятия судом справедливого решения о мере его ответственности (составление досудебного доклада); *наблюдательная пробация* - осуществление надзорных и социально-воспитательных мероприятий, т. е. предоставление психологической, консультативной и других видов помощи, содействие трудоустройству, привлечение к обучению, участие в воспитательных мероприятиях и социально полезной деятельности, проведение индивидуально-профилактической работы в отношении лица, к которому применяется пробация; *пенитенциарная пробация* - это помощь лицу, которое готовится к освобождению из мест лишения свободы, в трудовом и бытовом смысле, госпитализация в учреждения здравоохранения и содействие в адаптации к жизни в обществе.

У нас в стране уже внедрен досудебный доклад, который относится к досудебной пробации. Пробация начинает действовать с момента получения судом материалов о преступлении для рассмотрения. Досудебный доклад - это определенный документ, который должен составлять работник пробации в сотрудничестве с обвиняемым и подавать его в суд для вынесения справедливого приговора. Он составляется на основании оценки риска осуществления лицом повторного правонарушения. В странах, где работает служба пробации, есть определенные сферы жизнедеятельности, которые оказывают большое влияние на вероятность рецидива.

Работник пробации дает оценку ситуации, устанавливает сферы жизнедеятельности, определяет риск. Он видит, есть ли проблемы, и определяет, какие именно. Работники пробации - это особая категория персонала уголовной юстиции (за рубежом их называют социальными юристами). Это не просто специалисты с юридическим образованием, а юристы, имеющие глубокие знания в сфере социальной работы.

В практике социально-педагогического воздействия часто используют пробационные программы. *Пробационные программы* - это специальные программы социально-психологического или психо-коррекционного направления, которые суд обязывает пройти для того, чтобы человек изменил свое поведение, свое отношение к окружающему миру, свой внутренний мир.

В мире уже давно считается не только обязательным прохождение лечебных программ, связанных с зависимостями от алкоголя и наркотиков, но и программ, направленных на изменение внутреннего мира человека, имеющего существенное влияние на его поведение [11, с. 611]. Эти программы начали действовать в Украине с 1 января 2018 года после утверждения их в установленном законодательством порядке.

Следующим видом является наблюдательная пробация, которая предусматривает пробационный надзор и работу с лицами, осужденными к наказаниям, не связанным с лишением свободы. Эта работа заключается в проведении оценки и составлении плана воспитательной работы. Этот процесс внедрен в Украине и начинает работать. Сейчас отрабатываются формы и методы мониторинга качества выполнения этих мероприятий.

Вопросами подготовки специалистов в области пробации занимаются высшие учебные заведения Украины в сфере права и социальной работы. Например, в Восточноевропейском национальном университете имени Леси Украинки в рамках специальности «Социальная работа» введена специализация «Специалист социальной работы с субъектами пробации». При этом изучаются основные механизмы становления и правового регулирования пробации в Украине на основе системного анализа нормативно-правового обеспечения пробации и компетентностного подхода к определению качества подготовки социальных работников, способных работать с субъектами пробации. Обращается внимание на повышение уровня профессиональной компетентности будущих социальных работников, уровня их готовности умело и профессионально выполнять свои обязанности, на овладение современными теоретическими и прикладными знаниями по анализу и применению норм права в работе с субъектами пробации, на дальнейший профессиональный рост в условиях совершенствования правового регулирования пробации в Украине.

Подготовка таких специалистов осуществляется с целью усвоения студентами теоретических основ становления пробации и законодательного обеспечения организации служб пробации в Украине, формирования основных умений и навыков применения норм права в социально-воспитательной деятельности с субъектами пробации.

Обращается внимание на такие аспекты пробации, как характеристика исторических предпосылок и основных этапов становления пробации; раскрытие содержания основных международных и отечественных нормативно-правовых документов, обеспечивающих деятельность служб пробации; изучение опыта применения ведущих моделей пробации в отдельных зарубежных странах; анализ норм правовых документов, регламентирующих становление и организацию системы пробации в Украине; освещение правовых основ социально-воспитательной работы с субъектами пробации в Украине.

Выпускники должны знать современные тенденции совершенствования системы пробации в разных странах, общие и отличительные черты различных видов нормативных документов относительно принципов и закономерностей организации пробации, особенности трансформации международного опыта организации системы пробации в Украине, принципы построения системы пробации на основе норм действующего законодательства, особенности содержания нормативно-правового сопровождения каждого вида пробации, роль социальной работы в пробационной деятельности, перспективы реформирования пенитенциарной системы и развития пробации в Украине.

Кроме того, они должны уметь применять нормы действующего законодательства в своей профессиональной деятельности, логично толковать нормы права

тех документов, которые необходимы в деятельности, выделять из содержания документов вышестоящего органа те, которые имеют обязательный характер исполнения, а какие рекомендательный, разрабатывать на основе типовых документов нормативные документы для организации деятельности службы пробации, внедрять изменения в законодательстве при разработке должностных инструкций, положений и пр., выполнять свои должностные обязанности в соответствии с нормами законодательства, строить свои взаимоотношения с другими субъектами пробации в соответствии с нормами действующего законодательства, осуществлять социально-правовое сопровождение субъектов пробации, повышать свой профессиональный уровень в соответствии с обстоятельствами.

Выводы. Пробация не является абсолютно новым революционным путем, в том числе и в Украине. Это цивилизационный путь, который доказал свою эффективность во всем мире именно с точки зрения безопасности общества и предупреждения совершения повторных правонарушений.

Принятие Закона Украины «О пробации» - это первый шаг на пути к международным стандартам в сфере юстиции. Эффективность службы пробации в значительной степени зависит от дальнейших шагов ее развития, от их соответствия европейским принципам пробации, от поддержки этих шагов на политическом уровне, содействия общественному пониманию и восприятию положительной роли пробации. Для обеспечения функционирования службы пробации специалисты проекта Европейского Союза «Поддержка реформ в сфере юстиции Украины» разрабатывают стратегию развития пробации в Украине, которая позволит реализовать вышеописанные идеи в рамках европейских стандартов.

Литература

1. Альтернатива тюремному заключению: практика социальной работы / под ред. К. Ханвея и Т. Филпота. Амстердам. Киев : Логос, 1996. 256 с.

2. Вітфілд Д. Вступ до служби пробації : монографія. Видання 2-ге, перероб. та доповн. Київ : Атіка, 2004.

3. Впровадження альтернативних видів кримінальних покарань в Україні : посібник / за ред. О.В. Беци. Київ : МП «Леся», 2003. 116 с.

4. Економічні та соціальні чинники освіти у виправних закладах кримінально-виконавчої системи України / О.Г. Гончаренко, Г.В. Кравчук. *Вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія «Економічні науки»*. 2016. № 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vzhdtu_econ_2016_3_10.

5. Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения) / Е.В. Змановская. Москва : Издательский центр «Академия», 2003. 288 с.

6. Лейленд П. Кримінальне право: злочин, покарання, судочинство (Англійській підхід) / пер. з англ. Київ : Основа, 1996. 207 с.

7. Леленталь С., Вежбицкий П. Исполнения наказаний в виде лишения свободы в европейских социалистических государствах. Москва : Юридическая литература, 1978.

8. На скільки утримання одного злочинця перевищує денний прожитковий мінімум українця. URL: http://24tv.ua/na_skilki_utrimannya_odnogo_zlochintsya_perevishhuye_denniy_prozhitkoviy_minimum_ukrayintsya_n679607.

9. Никифоров Б.С., Решетников Ф.М. Современное американское уголовное право. Москва,1990.

10. Татт Н. Альтернатива тюремному заключению : практика социальной работы / под ред. К. Ханвея и Т. Филпота. Амстердам. Киев : Логос, 1996. 256 с.

11. Ферри Э. Уголовная социология. Москва : Инфра-М, 2009.

12. Шаровая Н., Ягунов Д. Використання механізмів відновного правосуддя при виконанні альтеративних покарань: вітчизняні реалії та деякий зарубіжний досвід. *Впровадження відновного правосуддя в Україні: висновки та перспективи* : матеріали міжнарод. конф. 20-21.04.2006 р., м. Київ.

13. Ягунов Д. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування : монографія. Черкаси, 2006.

14. Ягунов Д.В. Служба пробації: концепція, принципи діяльності, організаційна структура : конспект лекцій. Одеса : ОРІДУ, 2006. 74 с.

15. International Centre for Prison Studies. URL: http://www.prisonstudies.org/info/worldbrief/wpb_stats.phpMarch16,2014.

Гусак А. П.,
кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры уголовного права и процесса
Восточноевропейского национального университета
имени Леси Украинки

УДК 343.2
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-16

СПЕЦІАЛЬНО-КРИМІНОЛОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА КОРУПЦІЙНИХ ЗЛОЧИНІВ

Кікалішвілі М. В.

Стаття присвячена розгляду спеціально-кримінологічної профілактики корупційних злочинів. У статті наведені визначення поняття спеціально-кримінологічної профілактики злочинності, встановлені істотні елементи зазначеного кримінологічного інституту, а також представлені фактори, які відрізняють спеціально-кримінологічну профілактику від загальносоціальної та індивідуальної профілактики. Автором розкриваються ті завдання, які постають перед спеціально-кримінологічною профілактикою злочинності, наводяться заходи, завдяки яким зазначена профілактика реалізується.

У статті наголошується, що максимальна ефективність у протидії корупційній злочинності можлива за умови системного використання усіх заходів спеціально-кримінологічної профілактики разом. Крім того, встановлено, що спеціальна профілактика корупційної злочинності завжди передбачає використання заходів, які спрямовані на нейтралізацію, блокування криміногенних факторів.

Визначено, що профілактика злочинності є дієвим способом її поступового викорінення. Спеціально-кримінологічна профілактика корупційної злочинності є одним з найбільш ефективних видів профілактики, адже передбачає безпосередню діяльність органів кримінальної юстиції із недопущення злочинної поведінки в суспільстві та вчинення дій, спрямованих на захист кожного члена суспільства від будь-яких злочинних проявів.

Ключові слова: *профілактика, корупційні злочини, спеціально-кримінологічні заходи, кримінологія, нейтралізація криміногенних факторів, ефективність.*

Статья посвящена рассмотрению специально-криминологической профилактики коррупционных преступлений. В статье приведены определения понятия специально-криминологической профилактики преступности, установлены существенные элементы указанного криминологического института, а также представлены факторы, которые отличают специально-криминологическую профилактику от общесоциальной и индивидуальной профилактики. Автором раскрываются те задачи, которые стоят перед специально-криминологической профилактикой преступности, приводятся меры, благодаря которым указанная профилактика реализуется.

В статье отмечается, что максимальная эффективность в противодействии коррупционной преступности возможна при условии системного использования всех мероприятий специально-криминологической профилактики вместе. Кроме того, установлено, что специальная профилактика коррупционной преступности всегда предполагает использование мер, направленных на нейтрализацию, блокирование криминогенных факторов.

Определено, что профилактика преступности является действенным способом ее постепенного искоренения. Специально-криминологическая профилактика коррупционной преступности является одним из наиболее эффективных видов профилактики, ведь предусматривает непосредственную деятельность органов уголовной юстиции по пресечению преступного поведения в обществе и совершение действий, направленных на защиту каждого члена общества от любых преступных проявлений.

Ключевые слова: *профилактика, коррупционные преступления, специально-криминологические меры, криминология, нейтрализация криминогенных факторов, эффективность.*

The article is devoted to special-criminological prevention of corruption crimes. In the article there are definitions of the concept of special-criminological crime prevention. Essential elements of the noted criminological institute are established, and also factors of difference of special-criminological preventive maintenance from general social and individual preventive maintenance are found out. The author reveals the tasks that arise before the special-criminological prevention of crime, gives the means by which the marked prevention is realized.

In the article it is paid attention that the maximum efficiency in counteraction to corruption crime is possible under condition of system use of all means of special-criminological prevention together. Besides, it is established that the special prevention of corruption crime always provides for the use of means aimed at neutralization and blocking of criminogenic factors.

As a result, it is determined that crime prevention is an effective way to gradually eliminate it. Special criminological prevention of corruption is one of the most effective types of prevention, as it provides for the direct activities of criminal justice authorities to prevent criminal conduct in society and commit acts aimed at protecting each member of society from any criminal manifestations.

Key words: *prevention, corruption crimes, special criminological means, criminology, neutralization of criminogenic factors, efficiency.*

Постановка проблеми та її актуальність. Боротьба із корупцією та корупційною злочинністю сьогодні є однією з найбільш нагальних проблем українського буття. З кожним роком питання тотальної корумпованості державних інституцій супроводжується відчуттям неминучості, ніби нічого змінити не можна. Таке враження складається не випадково, адже попри те, хто наразі перебуває на чолі політичної системи чи які вектори державного розвитку закладаються, життя пересічних громадян не змінюється, оскільки вони постійно стикаються з корупційними проявами в різних побутових аспектах. Ще більше здивування викликає та обставина, що деякі держави, які не занадто відрізняються від України ресурсним чи людським потенціалом, змогли успішно подолати корупцію за відносно невеликі строки. Ідеться про такі держави, як Грузія, Латвія, Естонія. Це держави, які об'єднані з Україною історичним минулим радянських часів.

Цікаво, що корупція прямо впливає на стратегічні цілі розвитку нашої держави. Так, зазначене явище істотно заважає розбудувати сильну, незалежну державу із європейськими цінностями, з розвинутою еко-

Кікалішвілі М. В., 2019

номікою, що передбачено відомчими документами Кабінету Міністрів України.

Найбільш істотного удару корупційна злочинність завдає по державній економіці. Вкрай сумно, що реальну небезпеку від такого удару часто неможливо оцінити вчасно, а лише можна констатувати її масштаб за ступенем завданих збитків, коли це відбувається. Час від часу складається враження, що тіньова економіка в Україні має більшу стійкість, аніж економіка загальнодержавна.

Важливо, що в сучасному науковому світі вже фундаментально доведена неможливість повного викорінення корупції. Вчені зауважують, що зазначене явище має свій прояв в усіх державах світу з різницею лише у рівні поширення. З огляду на це в сучасному світі простежується чітка тенденція стосовно необхідності боротися із будь-якою злочинністю на початкових етапах, тобто попереджувати її (зрозуміло, що не винятком є й корупційна злочинність).

Кримінологія розглядає діяльність з попередження злочинів як вплив на чинники, які спричиняють появу та розвиток злочинності в певній сфері, який блокує такі чинники та поступово їх знищує [10, с. 434].

При боротьбі із корупцією величезну роль відіграють ті заходи із попередження цього виду злочинності, які можуть справити позитивний вплив на причини та умови появи зазначених незаконних дій. Такі заходи можуть припинити злочинну діяльність багатьох осіб та сприяти відновленню законослухняного способу життя.

Часто діяльність із попередження злочинності ототожнюється із профілактичними діями. Профілактичну діяльність прийнято поділяти на три окремі великі групи – загальносоціальну профілактику, спеціально-кримінологічну та індивідуальну.

У рамках даного дослідження ми будемо розглядати саме спеціально-кримінологічну профілактику попередження корупційних злочинів, адже даний вид кримінологічної профілактики вважається одним з найбільш дієвих в загальній антикорупційній діяльності держави.

Актуальність нашого дослідження пояснюється тим, що, попри величезну роль профілактичних заходів у загальній протидії корупційній злочинності, зазначені заходи майже не досліджені у вітчизняних наукових колах, а ґрунтовної кримінологічної характеристики спеціально-кримінологічної профілактики корупційних злочинів взагалі неможливо знайти серед об'єктів наукових досліджень. Цей стан речей потрібно змінювати, адже спеціально-кримінологічна профілактика у разі грамотного її використання може значно покращити ситуацію із корупційною злочинністю в Україні, що є конче необхідним у контексті прагнення нашої держави бачити себе заможною, сильною та авторитетною в Європі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вчених, які певним чином в своїх працях торкалися питання щодо дослідження профілактики злочинності загалом та профілактики корупційних злочинів зокрема, треба виділити таких, як О.М. Бандурка, О.М. Джужа, М.І. Мельник, В.В. Голіна, П.В. Цимбал, А.С. Чуйков, А.П. Закалюк, Є.О. Гладкова, В.Н. Кудрявцев.

Метою статті є дослідження кримінологічної характеристики всіх істотних елементів, що стосуються спеціально-кримінологічної профілактики злочинності загалом та корупційної зокрема, а також визначення того, які заходи спеціально-кримінологічної профілактики стосуються безпосередньо попередження корупційної злочинності, з яким рівнем успішності вони працюють наразі в Україні. Задля досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: визначитися із дефініцією поняття «спеціально-кримінологічна профілактика», встановити її суттєві відмінності від загальносоціальної та індивідуальної профілактики, дослідити та проаналізувати заходи, через які повинна реалізовуватися спеціально-кримінологічна профілактика корупційних злочинів із визначенням ефективності таких заходів.

Виклад основного матеріалу. Переходячи до викладу основного матеріалу, зазначимо, що саме являє собою спеціально-кримінологічна профілактика злочинності з точки зору кримінології.

Як вже зазначалося, залежно від того, як та за яких умов формується структура злочинності, в її попередженні (запобіганні) виділяють такі форми: загальносоціальну профілактичну діяльність, спеціально-кримінологічну профілактику та індивідуальну профілактику [9].

Загальносоціальна профілактика зумовлюється розвитком суспільства. Будь-яка злочинність охоплює певні суспільні відносини в конкретній галузі або декількох галузях, які цілком природно розвиваються з часом. Сутність даної профілактичної дії полягає в тому, що суспільство поступово повинно усвідомити недопустимість будь-яких злочинних проявів для подальшого розвитку людства та комфортного життя усіх людей в гармонії. Тобто загальносоціальна профілактика покликана стабілізувати суспільне життя завдяки масштабним просвітницьким діям. Зазначена профілактична дія пов'язана з філософією світосприйняття та багато в чому залежить від зміцнення культурно-моральних принципів кожної особистості.

Індивідуальна профілактика злочинності, в тому числі корупційної, зосереджується на наборі певних дій з боку уповноважених органів, спрямованих на конкретного індивідуума, який своєю поведінкою та зв'язками з оточенням демонструє готовність до злочинної діяльності, з метою корегування негативної свідомості такої особи в позитивному направленні.

Спеціально-кримінологічна профілактика злочинності – це діяльність органів кримінальної юстиції із недопущення злочинної поведінки в суспільстві та вчинення дій, спрямованих на захист кожного члена суспільства від будь-яких злочинних проявів.

В.В. Голіна зауважує, що спеціально-кримінологічна профілактика злочинності – це не просто набір хаотичних дій правоохоронних органів, спрямованих на боротьбу із злочинністю, а сукупність певного комплексу заходів, розроблених спеціально для запобігання подальшому розвитку злочинності та викоріненню вже існуючих її проявів. Авторка зазначає, що на відміну від загальносоціальної профілактики, яка зосереджує свою діяльність на певному впливі на загальний комплекс негативних явищ в суспільстві, спеціально-кримінологічна профілактика має чітку спрямованість на певні суспільні відносини, в яких спостерігається злочинна тенденція, яку намагаються подолати [1, с. 7].

Спеціально-кримінологічна профілактика спрямована на конкретне недопущення поширення злочинності (має чітко визначену мету) на відміну від індивідуальної профілактики, яка цілеспрямовано діє лише на конкретну особу, а також на відміну від загальносоці-

альної профілактики, яка займається вивченням теоретичних мотивів появи тієї чи іншої злочинності.

У контексті корупційних злочинів, на думку М.І. Мельника, спеціально-кримінологічна профілактика являє собою діяльність органів кримінальної юстиції із розробки та втілення в життя комплексу заходів спеціального характеру, які спрямовані на усунення, обмеження чи викорінення корупційних чинників, припинення корупційних злочинів (правопорушень), які вчинюються наразі. Спеціально-кримінологічна профілактика корупційних злочинів цілковито спрямована на недопущення подальшого розвитку корупційної злочинності та зменшення рівня наявної злочинності [8, с. 384].

Часто спеціально-кримінологічна профілактика корупційних злочинів проявляється у загальнодержавних програмах, стратегіях, доктринах, планах протидії корупції тощо [7, с. 268].

Попри всі відмінності від індивідуальної профілактики злочинності та загальносоціальної профілактики, спеціально-кримінологічна профілактична діяльність разом з ними становить взаємопов'язаний процес загальнопрофілактичних дій, що є одним зі засобів попередження злочинних проявів. Коли ми говоримо про загальну профілактику, то маємо на увазі всі її види в сукупності із певним поділом територій впливу.

Кримінологічна наука відрізняється різноманітністю поглядів на класифікацію заходів, які конкретизують спеціально-кримінологічну профілактику злочинності. Під даними заходами прийнято розуміти певні дії, що вчинюються за вектором скорочення конкретного виду злочинів (корупційних злочинів), із визначенням умов та причин вчинення злочинних дій. З огляду на це такі заходи можна поділити на загальнодержавні та локальні, а також галузеві, які актуальні для окремих категорій людей, наприклад, державних службовців.

Заходи спеціально-кримінологічної профілактики злочинності є специфічною категорією, адже саме їх існування зумовлене наявністю злочинності як явища. Зазначені заходи покликані виконувати такі завдання:

– контроль рівня злочинності всередині держави;

– вивчення зарубіжного досвіду протидії певному виду злочинності, а також наукових досліджень стосовно цього виду злочинності;

– розробку та безпосереднє виконання операцій, спрямованих на викорінення злочинних проявів;

– моніторинг проведених заходів;

– формування в пересічних громадян законослухняної моделі поведінки.

В.Д. Малков у своїх дослідженнях зазначав, що спеціально-кримінологічна профілактика корупційних злочинів відбувається в рамках реалізації таких заходів:

– більш якісної регламентації антикорупційних норм, подальшого розвитку антикорупційного законодавства;

– проведення дієвої роботи із чиновниками (забезпечення гідних умов праці та високого рівня контролю за виконанням службових обов'язків);

– більш якісного підбору кадрів, які повинні бути реальними професіоналами своєї справи (зауважується, що особа, заплямована корупційним правопорушенням раніше, або особа, яка постійно порушує етичні норми, не може розраховувати на гідну посаду, адже її професійна біографія містить негативні відмітки. До речі, актуальним є створення спеціальної служби з підбору кадрів для державних інституцій, яка буде ретельно вивчати кожного кандидата та обирати дійсно кращих);

– розробки загальнодержавних антикорупційних програм щодо протидії корупції;

– підвищення контролю за статками державних службовців (більш ретельне дослідження відомостей, що декларуються державними службовцями);

– захисту осіб, які здійснюють боротьбу проти корупціонерів, від можливого на них тиску (погроз);

– більш якісного співробітництва усіх органів кримінальної юстиції щодо запобігання вчиненню корупційних злочинів на всіх рівнях;

– проведення якісної пропаганди законослухняного способу життя через засоби масової інформації та інші можливі джерела інформації [4].

На думку частини науковців, вкрай ефективним заходом спеціально-кримінологічної профілактики корупційних злочинів могло б стати значне посилення санкцій. Так, доцільно було б частіше застосувати конфіскацію майна як додатковий вид покарання до особи, винної у вчиненні корупційного злочину. Можливість втрати своїх матеріальних благ у сукупності з перспективою відбуття покарання в місцях позбавлення волі повинна застережливо діяти на підсвідомість особи, яка налякана потенційними наслідками, через що така особа цілком може утриматися від вчинення корупційного діяння.

Загалом же, кажучи про ефективність того чи іншого заходу спеціально-кримінологічної профілактики корупційних злочинів, варто пам'ятати, що домогтися цієї ефективності можливо лише при вчасному втручанні, тобто коли реакція відбувається в потрібний період. Також на ефективність певних засобів спеціальної профілактики впливає те, з яким рівнем професіоналізму та завзяття органи кримінальної юстиції підходять до реалізації перелічених вище засобів.

На наш суб'єктивний погляд, найбільш ефективними засобами спеціально-кримінологічної профілактики корупційних злочинів є пропаганда законослухняного способу життя через всі можливі джерела інформації та контроль за статками чиновників. В обох випадках уповноважені органи можуть вчасно втрутитися та попередити вчинення корупційного злочину. Слідкуючи за зростанням статків чиновника, правоохоронний орган контролює, чи не відбувається очевидного порушення співвідношення між реальною заробітною платою та фактичним використанням грошових коштів, що дозволяє своєчасно реагувати та встановлювати особу, відносно якої з'являється підозра у її корумпованості. При цьому цілком природно, що максимальна ефективність у протидії корупційній злочинності можлива за умови системного використання усіх заходів спеціально-кримінологічної профілактики разом.

Заходи спеціально-кримінологічної профілактики корупційної злочинності прийнято умовно поділяти на правові та неправові. До правових належать безпосередньо ті заходи, які передбачені та регламентуються конкретним законом чи нормативно-правовим актом (наприклад, певною статтею Кримінального кодексу України [5]). До неправових заходів належать такі, що не пов'язані із законодавчими приписами. Такими заходами можуть виступати психологічні, педагогічні, організаційній та інші дії, спрямовані на профілактику корупційних злочинів [6, с. 34].

Цікаво, що спеціально-кримінологічні заходи профілактики корупційних злочинів можуть вживатися на різних етапах, тобто не тільки після вчинення злочину, а й до того, як особа вдалася до незаконних дій, а також під час вчинення корупційних дій. Головна риса – цільова спрямованість на запобігання злочину на будь-якому етапі його скоєння [2, с. 121].

Спеціальна профілактика корупційної злочинності завжди передбачає використання заходів, які спрямовані на нейтралізацію, блокування криміногенних факторів. До того ж спеціальна профілактика має на меті перевиховання осіб, які вчинили злочин або можуть його вчинити [3, с. 320]. Для ефективного блокування криміногенних факторів та якісного перевиховання злочинців спеціальна профілактика повинна здійснюватися на певних етапах. Так, узагальнено виокремлюють три етапи спеціально-кримінологічної профілактики корупційних злочинів. Це рання, безпосередня та посткримінологічна профілактика.

Рання профілактика спрямована на своєчасне корегування моральних якостей населення з метою недопущення розвитку в останнього злочинного уявлення про життя. Безпосередню профілактику виділяють як складову частину ранньої, адже вона конкретизує ті дії та тих осіб, відносно яких треба проводити профілактичні дії. Посткримінологічна профілактика зосереджується на допомозі особам, які вже відбули покарання за корупційний злочин. Головна задача даного етапу профілактики – не допустити рецидиву [9].

Висновки. Отже, підводячи підсумок всього дослідження, зазначимо, що профілактика злочинності є дієвим способом її поступового викорінення. Це вкрай актуально для ситуації із корупцією в Україні. У системі профілактичних дій виокремлюють загальносоціальну, спеціально-кримінологічну та індивідуальну профілактику. Спеціально-кримінологічна профілактика корупційної злочинності є однією з найбільш ефективних, адже вона передбачає безпосередню діяльність органів кримінальної юстиції із недопущення злочинної поведінки в суспільстві та вчинення дій, спрямованих на захист кожного члена суспільства від будь-яких злочинних проявів. Спеціально-кримінологічна профілактика корупційних злочинів може здійснюватися шляхом реалізації різноманітних заходів, які як окремо, так і разом відрізняються високою ефективністю. Одним з головних завдань будь-якого заходу спеціально-кримінологічної профілактики корупційних злочинів є вчасне виявлення незаконного діяння (чи його готування), а також вчасне встановлення особи, яка готова вчинити злочин або вже це зробила, задля подальшої адекватної реакції, спрямованої на усунення шкідливих наслідків від вчинення корупційного злочину або усунення самого злочину, (якщо це ще можливо зробити).

Література

1. Голина В.В. Криминологическая профилактика, предотвращение и пресечение преступлений : учеб. пособие. Киев, 1989.

2. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3-х кн. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.

3. Йосипів А.О. Загальносоціальна, спеціально-кримінологічна та індивідуальна профілактика злочинності: правові аспекти. *Науковий вісник Львівськ. держ. ун-ту внутр. справ. Серія «Юридична»*. 2010. № 1. С. 315–324.

4. Криминология : учебник / под ред. проф. В.Д. Малкова. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : ЗАО «Юстиницформ», 2006. 528 с.

5. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341–II / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 25–26. Ст. 131.

6. Литвак О.М. Загальнотеоретичні підвалини соціально-кримінологічного запобігання злочинності. *Право України*. 2001. № 5. С. 34–37.

7. Мельник М.І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії) : монографія. Київ : Юридична думка, 2004. 400 с.

8. Мельник М.І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії. Київ : Атіка, 2001. 410 с.

9. Гладкова Є. Протидія злочинності. *Вісник кримінологічної асоціації України*. URL: https://visnikkau.webnode.com.ua/news/protidiya-zlochinnosti/.

10. Чуйков А.С. Деякі питання спеціально-кримінологічної профілактики легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 433–441. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2013_2_61.

Кікалішвілі М. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та кримінології
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

УДК 343.85.343.34
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-17

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОТИДІЇ МІЖНАРОДНОМУ ТЕРОРИЗМУ

Конопельський В. Я.

Нові тенденції у розвитку міжнародного тероризму створюють додаткові виклики для національної і міжнародної безпеки і потребують належного реагування. З огляду на це заходи з удосконалення антитерористичної політики і боротьби з тероризмом як на національному, так і на міжнародному рівні повинні мати перманентний характер навіть за умов низького рівня відповідної загрози. Наразі зусилля багатьох країн спрямовані на посилення захисту від терористичної загрози. Аналіз антитерористичної діяльності міжнародних і регіональних організацій, а також державної політики низки країн світу дозволяє виокремити актуальні тенденції протидії тероризму.

Досліджено актуальні тенденції у розвитку міжнародного тероризму, особливості боротьби з тероризмом у сучасному світі, трансформацію характеру терористичної загрози в Україні, механізм забезпечення стійкості держави до такої загрози. Проведено аналіз норм законодавства США, Великобританії, ФРН, Франції.

Наводяться основні напрями протидії тероризму на сучасному етапі. Формулюються пропозиції про нові форми протидії зазначеному явищу як на законодавчому рівні, так і на практиці.

Ключові слова: *тероризм, протидія, контртерористична діяльність, світова спільнота, конвенція.*

Новые тенденции в развитии международного терроризма создают дополнительные вызовы для национальной и международной безопасности и требуют надлежащего реагирования. Из-за этого меры по совершенствованию антитеррористической политики и борьбы с терроризмом как на национальном, так и на международном уровне должны иметь перманентный характер даже в условиях низкого уровня соответствующей угрозы. Сейчас усилия многих стран направлены на усиление защиты от террористической угрозы. Анализ антитеррористической деятельности международных и региональных организаций, а также государственной политики ряда стран мира позволяет выделить актуальные тенденции противодействия терроризму.

Исследованы актуальные тенденции в развитии международного терроризма, особенности борьбы с терроризмом в современном мире, трансформация характера террористической угрозы в Украине, механизм обеспечения устойчивости государства к такой угрозе. Проведен анализ норм законодательства США, Великобритании, ФРГ, Франции.

Приводятся основные направления противодействия терроризму на современном этапе. Формулируются предложения о новых формах противодействия указанному явлению как на законодательном уровне, так и на практике.

Ключевые слова: *терроризм, противодействие, контртеррористическая деятельность, мировое сообщество, конвенция.*

Terrorism in all their forms pose a huge threat to the humanity. This very dangerous modern phenomena entail such negative factors as military provocations and ethnic hatred. It also spread fear and mistrust between social groups countering terrorism is complicated by the fact that they are difficult to predict, so it's not always possible to talk about their timely prevention.

Today, no country in the world can say with certainty that it's "free" from the problems related to the threat of terrorism. These terrible social phenomena have put down their root deeply. They have acquired a global character, covering the entire international community. In such circumstances the problems of improving the mechanisms to counter international extremism and terrorism, including the legislative level, are of particular importance. The purpose of the article is to analyze the issues related to the development of the main directions of international counteraction. The use of foreign experience of legal regulation of combating terrorism by creating legislative "barrier" ensuring the protection of citizens' life and health, rights, freedoms and interests is also explored. International regulations determining the legal means of combating the crimes of terrorist nature are listed and analyzed. The main area of combating terrorism at the present stage are described. The proposals for new forms of countering these phenomena both at the legislative level and in practice are formulated.

Emerging trends in the development of international terrorism create additional challenges for national and international security and require proper response. Against this background, measures to improve counter-terrorism policies and counter-terrorism, both nationally and internationally, must be permanent, even in the face of a low level of appropriate threat. Many countries are currently working to strengthen their defense against the terrorist threat. The analysis of the anti-terrorist activities of international and regional organizations, as well as the state policy of several countries of the world, allows us to identify current trends in counter-terrorism.

The current trends in the development of international terrorism, the features of the fight against terrorism in the modern world, the transformation of the nature of the terrorist threat in Ukraine, the mechanism of ensuring the stability of the state to such a threat are investigated. The analysis of norms of legislation of the USA, Great Britain, Germany, France is carried out.

The main directions of counteraction to terrorism are presented at the present stage. Suggestions about new forms of counteraction to this phenomenon are formulated both at the legislative level and in practice.

Key words: *terrorism, counteraction, international community, counter terrorism activities, convention.*

Постановка проблеми та її актуальність. Сьогодні про жодну державу в світі не можна зі впевненістю сказати, що вона вільна від проблем, пов'язаних з загрозою тероризму. Це складне соціальне явище глибоко пустило своє коріння та досягло мегамасштабів, охопило всю світову спільноту.

До XIX століття включно більшість терористичних актів, а серед них було немало таких, що увійшли в історію, вчинялась на території конкретної держави. У XX столітті значна кількість соціально-політичних та історичних процесів була сфокусована навколо протистояння капіталізму та соціалізму. Кожна сторона для досягнення своїх цілей досить часто застосовувала

Конопельський В. Я., 2019

методи терору. За таких умов тероризм став міжнародним геополітичним явищем.

З розпадом СРСР та закінченням «холодної війни» в Європі носієм стратегії тероризму стали радикальні ісламські рухи, які виникли як імперіалістичні в процесі звільнення країн Латинської Америки, Азії, Африки від колоніальної залежності, потім трансформувалися в боротьбу за владу всередині країн, що звільнилися, а наприкінці XX – поч. XXI ст. набули розповсюдження в усьому світі. Саме в цей час міжнародний тероризм став головною геополітичною загрозою сучасності, оскільки його мережеві структури охоплюють майже всі держави, він набуває ідеологічно стійкого характеру боротьби правовірних з невірними.

З огляду на це найбільш актуальними та першочерговими стають задачі вдосконалення основних напрямів міжнародної протидії, а також використання зарубіжного досвіду правового регулювання протидії зазначеному негативному соціальному явищу сучасності шляхом побудови законодавчого бар'єру, що виконував би функції захисту життя та здоров'я громадян, їх прав, свобод і інтересів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У різні роки до проблем дослідження тероризму в своїх наукових працях зверталися такі зарубіжні вчені, як Р. Хантер, Р. Бейснер, С. Гук, М. Келдор, А. Конте, Г. Аллісон, Р. Фірі, П. Девіс, Б. Дженкінс, А. Шейлі, Дж. Белл, Ч. Добсон. Серед вітчизняних вчених дану тему досліджували Д. Нікіфорчук, М. Руденко, Б. Канцелярук, В. Ємельянов, Ю. Іванов, С. Моханчук, О. Сушко, Г. Токаревський.

Правову основу протидії тероризму в Україні складають Конституція України, Кримінальний кодекс України, Закон України «Про боротьбу з тероризмом», Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом 1977 року, Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом 1997 року, Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999 року. Однак, на нашу думку, попри достатнє нормативно-правове регулювання, залишаються відкритими певні питання щодо протидії тероризму, зокрема перелік конкретних заходів, спрямованих на попередження, захист та ліквідацію наслідків тероризму.

Метою статті є аналіз зарубіжного досвіду організації протидії міжнародному тероризму.

Виклад основного матеріалу. Слова «терор» та «тероризм» в перекладі з латини означають «страх», «жах». Однак дослівний переклад розкриває не саме поняття терору, а лише його прямий наслідок на емоційному рівні. З часом в означене поняття почало вкладатися не тільки значення прямого насильства, але і сам процес, який викликає цей страх та жах.

У сучасній юриспруденції існує багато наукових думок, трактовок та визначень поняття «тероризм», кожна з яких має право на існування. Слід зауважити, що такі визначення, доповнюючи одне одного, означають найбільш небезпечні форми виявлення протиправної діяльності особи чи групи осіб, об'єднаних у злочинні угруповання та організації з метою спричинення шкоди людині, суспільству і державі, що несуть ідеологію ненависті, страху та нетерпимості.

Саме тому держави у всьому світі активно протидіють різним проявам терористичної діяльності та не визнають тероризм засобом для досягнення політичних цілей. Головний напрям в цій діяльності – створення нормативно-правової бази з протидії тероризму, яка найбільш активно проявилась в Європі після Другої світової війни.

Так, у низці країн були прийняті нормативні акти, які на законодавчому рівні закріпили заборону фашизму у будь-яких його проявах. Зокрема, були прийняті спеціальні документи, що забороняли діяльність профашистських та пронацистських організацій (наприклад, австрійський конституційний закон «Про заборону Націонал-соціалістичної робочої партії Німеччини» (1945 р.), італійський закон «Про заборону неофашистської діяльності» (1952 р.), португальський закон «Про заборону фашистських організацій» (1978 р.)), розроблені міжнародні стандарти, спрямовані проти зловживань свободою слова, інформацією, висловленням своєї думки.

Протидія тероризму в різних проявах на міждержавному рівні представлена такими міжнародно-правовими документами: Конвенцією про злочини і деякі інші акти, що вчиняються на борту повітряних суден (1963 р., Токіо); Конвенцією про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден (1970 р., Гаага); Конвенцією про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації (1971 р., Монреаль); Конвенцією про попередження і покарання злочинів проти осіб, що користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів (1973 р., Нью-Йорк); Міжнародною конвенцією про боротьбу з захопленням заручників (1979 р., Нью-Йорк; Конвенцією про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти морського судноплавства (1988 р., Рим); Міжнародною конвенцією про боротьбу з бомбовим тероризмом (1997 р., Нью-Йорк); Міжнародною конвенцією про боротьбу з фінансуванням тероризму (1999 р.); Шанхайською конвенцією про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом (2001 р.); Міжнародною конвенцією зі знищення всіх форм расової дискримінації (1965 р.). Ці документи свідчать про те, що тероризм, сепаратизм та екстремізм незалежно від їх мотивів не можуть бути виправдані за жодних обставин, а особи, винні у вчиненні таких діянь, повинні бути притягнені до відповідальності відповідно до закону. У більшості зарубіжних країн на законодавчому рівні заборонені расистські виступи, а також провокаційні заяви, що висловлюють ненависть і зневагу до людей на підставі їх расової чи етнічної належності, національності та віросповідання.

В умовах зростання активності терористичних організацій і угруповань в різних регіонах світу, збільшення кількості проявів насильства та погроз вчинення терористичних актів щодо мирних громадян, важливих стратегічних об'єктів і навіть дипломатичних місій органи державної влади багатьох країн послідовно розробляють систему заходів протидії цьому явищу. Основними її напрямами є такі: удосконалення нормативно-правової бази, вдосконалення діяльності спеціальних служб, посилення боротьби з фінансуванням тероризму, а також активізація роз'яснювальної й ідеологічної роботи.

З метою підвищення ефективності боротьби з міжнародними терористичними організаціями і координації діяльності різних відомств у цьому напрямі були розроблені документи, що постійно оновлюються, з переліком організацій, юридичних і фізичних осіб, які здійснюють терористичну діяльність або надають підтримку такій діяльності.

У США політика щодо міжнародного тероризму має такі принципи: жодних поступок терористам; тиск на країни, які підтримують тероризм; використання повною мірою легальних механізмів покарання міжнародних терористів; надання допомоги в цій сфері іншим країнам.

У США з 1958 року було прийнято декілька десятків законів і підзаконних актів, що стосуються боротьби з тероризмом. Найбільш важливими серед них є Таємна Виконавча директива Президента № 39 (червень 1995 року), Закон «Про боротьбу з тероризмом і застосування смертної кари» (квітень 1996 року), Виконавча директива президента № 62 (травень 1998 року), Закон «Про надання додаткових повноважень спецслужбам в сфері боротьби з тероризмом» (жовтень 2001 року). Вказані законодавчі акти значно розширили права федерального керівництва, правоохоронних органів і адміністрації штатів з виявлення і попередження терористичних актів, що готуються як на території США, так і за кордоном. Вони визначили новий, більш системний підхід до протидії тероризму в XXI столітті.

Спостерігається корегування чинного законодавства в напрямі створення сприятливих умов для антитерористичної боротьби, посилення кримінальних покарань за терористичну діяльність і в країнах Західної Європи.

Після відомих подій в США у вересні 2001 року влада Великобританії в терміновому порядку переглянула положення закону «Про тероризм» у контексті розширення функцій спеціальних служб. Спеціальні та правоохоронні органи отримали додаткові повноваження у протидії екстремістським угрупованням. Поліції були надані додаткові права арештовувати і допитувати осіб за підозрою в їх причетності до терористичної діяльності. Був розширений список організацій, діяльність яких на території країни стала забороненою, за рахунок включення до нього низки північноірландських і ісламістських угруповань. Влада здійснила низку інших заходів.

Бундестагом ФРН були прийняті поправки до антитерористичного законодавства, спрямовані на розширення повноважень імміграційних служб МВС з висилання за межі країни небажаних іноземців.

Національна асамблея Французької Республіки в жовтні 2001 року погодила запропоновані президентом і урядом додаткові заходи з забезпечення державної безпеки, які значно розширили повноваження спецслужб з перевірки сигналів про можливість вчинення терористичних актів. У цій країні були введені обмеження прав особи, зокрема на свободу пересування та вибір місця проживання. Поліція отримала право оглядати підозрілі автомобілі і проводити особистий обшук громадян без судового рішення, керуючись лише підозрою в їх причетності до терористичної діяльності.

Однак можемо констатувати певну недостатність та недосконалість наведених заходів, про що свідчать останні терористичні акти, що відбулися і в Німеччині, і у Франції, і у Великобританії. Проте робота в напрямку тісної співпраці та координації між правоохоронними органами країн Європейського Союзу у боротьбі з тероризмом, як уявляється, жодним чином не припиняється, оскільки в рамках Євросоюзу була створена і діє спеціальна структура для боротьби з тероризмом в країнах Європи.

З огляду на це суттєва роль, на нашу думку, повинна відводитись зусиллям зі здійснення практичних заходів протидії таким злочинам. Ці заходи можна представити так.

1. Удосконалення професійної та організаційно-управлінської підготовки кадрів, що залучаються до контртерористичної діяльності, зокрема парламентаріїв, співробітників правоохоронних органів, судової і пенітенціарної систем, криміналістів, юристів тощо.

Вдосконалення світовою спільнотою професійної та організаційно-управлінської підготовки кадрів, задіяних у контртерористичній діяльності, вже відбувається. Так, в ході організованої в посольстві Великобританії зустрічі послів країн-учасниць глобального контртерористичного форуму представники США та Великобританії проінформували про реалізацію ініціативи зі створення на Мальті міжнародного інституту юстиції і верховенства права. На зустрічі було оголошено, що заснування даного інституту вступає в завершальну стадію. Головною метою його заснування є не лише вдосконалення професійної підготовки кадрів, які б здійснювали контртерористичну протидію, але і обмін досвідом в антитерористичній сфері за рахунок налагодження активних контактів між провідними спеціалістами різних країн у даній галузі.

Передбачається, що аудиторією даного інституту будуть переважно представники Північної і Східної Африки, Близького Сходу з основним акцентом на так звані перехідні держави. Однак інститут готовий приймати слухачів з інших регіонів. Мається на увазі, що кожен курс буде формуватися на індивідуальній основі залежно від країни, для якої він призначений. Викладачі будуть набиратися з числа провідних експертів (криміналістів, суддів, юристів) як на довгостроковій основі, так і шляхом разових запрошень для викладання. Були визначені керівні органи інституту, зокрема міжнародна керівна рада, до якої входять Мальта як сторона, що приймає, ООН, Європейський Союз, Африканський Союз, а також як спостерігачі інші багатосторонні організації відповідного профілю.

2. Відкриття нових експертних майданчиків для впровадження передових кримінальних та процесуальних стандартів в систему антитерористичного правосуддя країн з так званою високою терористичною активністю.

Восени 2013 року під егідою контртерористичних структур ООН в Нью-Йорку був відкритий новий експертний майданчик для впровадження провідних кримінальних та процесуальних стандартів у систему антитерористичного правосуддя країн з так званою високою терористичною активністю.

Управління з наркотиків та злочинності ООН і контртерористичний виконавчий директорат ООН представили в Женеві Глобальну ініціативу з підвищення ефективності кримінального переслідування терористів.

На першому етапі проєкт мав на меті надати підтримку країнам Магрибу (група таких арабських країн: Марокко, Алжир, Лівія, Туніс, Західна Сахара, Мавританія) у приведенні їх правових систем у відповідність до провідних стандартів.

Надалі планується розширити географію проєкту, сфокусувавшись на південно-азіатському, африканському та близькосхідному напрямах. Західні експерти на конкретних прикладах виклали свої підходи до розслідування терактів, здійснення судочинства, розвитку взаємодії в даній сфері з іншими країнами. Доповідачі звертали увагу на певну затримку впровадження в країнах, що розвиваються, зафіксованих в документах

ООН, Ради Європи і глобального контртерористичного форуму принципів і рекомендацій, а також труднощі при здійсненні міжнародної співпраці (в тому числі з питань екстрадиції і правової допомоги). Одним із корисних підсумків форуму слід назвати складений спільний список найбільш поширених проблем, з якими стикається державне обвинувачення при розкритті злочинів терористичної спрямованості.

3. Протидія поповненню лав бойовиків особами з числа мирного населення.

Одним з найважливіших напрямів міжнародної протидії тероризму є діяльність європейських правоохоронних структур, спрямована на недопущення роботи з залучення громадян до лав бойовиків, а також недопущення створення мережі терористичних угруповань і вчинення ними терористичних актів.

Найбільш важливим показником такої роботи є зменшення кількості осіб, що бажають виїхати до Сирії та інших країн, які втягнені до збройних конфліктів. Після виявлення потенційних кандидатів місцеві органи влади і громадські організації вживають заходів щодо їх переконання у недоцільності вступу до лав бойовиків, використовуючи для цього залучення членів родини та інші дії, наприклад, вилучення паспортів, позбавлення соціальних пільг тощо.

Окрім наведеного, застосовуються також форми і способи протидії в інформаційні сфері, наприклад, контрпропаганда ісламізму, блокування інтернет-ресурсів, що використовуються для вербування, а також поширення альтернативних пропозицій, зокрема й участі в діяльності різних гуманітарних проєктів.

Висновки. На підставі викладеного вище доходимо висновку, що основними напрямами протидії тероризму на сучасному етапі є такі: створення міжнародної правової бази як найважливішої умови для здійснення скоординованих і результативних антитерористичних дій; формування міжнародних антитерористичних центрів для боротьби з тероризмом; активізація роботи, яка перешкоджає процесу вербування мирного населення до лав бойовиків; відкриття нових експертних майданчиків для впровадження провідних кримінальних і процесуальних стандартів в систему антитерористичного правосуддя країн, що мають високі показники терористичної активності.

На нашу думку, форми та способи боротьби з тероризмом необхідно розвивати і вдосконалювати. Міжнародна спільнота не повинна задовольнятися напрацьованими методами протидії зазначеним соціальним проявам. Вважаємо дуже важливим продовження роботи у сфері вдосконалення законодавства у контексті міжнародної протидії тероризму на сучасному етапі. Ця робота передбачає такі напрями:

1) укладення міжнародних договорів про створення загальноєвропейської системи збирання даних про авіапасажирів, покликаної підвищити ефективність боротьби з міжнародним тероризмом та організованою злочинністю;

2) складання єдиної нормативно-правової бази, спрямованої на розширення співпраці слідчих і судових органів для розшуку підозрюваних в тероризмі, їх кримінального переслідування та прийняття процесуальних рішень, що буде сприяти обміну інформацією в рамках міжнародної антитерористичної діяльності США, Європейського Союзу та держав Північної Африки та Близького Сходу;

3) розробку законопроєктів про обов'язкове встановлення адміністративного нагляду за громадянами, які були засуджені за злочини терористичної спрямованості та звільнилися з місць позбавлення волі. У рамках таких проєктів має передбачатися посилення кримінальної відповідальності за правопорушення даного виду та поширення радикальних ідеологій, зокрема і за допомогою застосування новітніх технологій;

4) своєчасне включення в списки зарубіжних терористичних організацій різноманітних радикальних сект та угруповань;

5) удосконалення професійної та організаційно-управлінської підготовки кадрів, що залучаються до контртерористичної діяльності, зокрема парламентаріїв, співробітників правоохоронних органів, судової і пенітенціарної систем, криміналістів, юристів тощо.

Ми вважаємо, що робота у зазначених напрямах дозволить проводити більш ефективну боротьбу з тероризмом на сучасному етапі розвитку міжнародно-правових відносин.

Література

1. Большой энциклопедический словарь. Москва : АСТ ; Астрель, 2003. 1248 с.

2. Вонсович О.С. Терористичні акти в Брюсселі як прояв недосконалості системи європейської безпеки. *Гілея : науковий вісник*. 2016. Вип. 108. С. 286–289.

3. Криворучко І.О. Вдосконалення кримінально-правової протидії терористичній діяльності з урахуванням світового досвіду. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 4. С. 343–348.

4. Чуваков О.А. Міжнародне співробітництво у сфері боротьби зі злочинами терористичної спрямованості. *Правова держава*. 2010. № 12. С. 276–281.

5. Паславський І. Терористичні акти у Норвегії та особливості їх медійного висвітлення. *Вісник Львівського університету. Серія «Журналістика»*. 2015. Вип. 40. С. 258–270.

6. Ахтирська Н.М. Міжнародні стандарти та співробітництво в кримінальному провадженні щодо терористичної діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. Вип. 28 (3). С. 52–55.

7. Требин М.П. Терроризм в XXI веке. Мн.: Харвест, 2004. 816 с.

8. Кожушко Е.П. Современный терроризм: анализ основных направлений / под общ. ред. А.Е. Тараса. Мн.: Харвест, 2000. 448 с.

9. Дикаев С.У. Террор, терроризм и преступления террористического характера. Санкт-Петербург : Юрид. Центр Пресс, 2006. 464 с.

10. Терроризм: борьба и проблемы противодействия : учеб. пособие для студентов юрид. вузов / под ред. В.Я. Кикотя, Н.Д. Эриашвили. Москва : Юнити, 2004. 592 с.

Конопельський В. Я.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права та кримінології
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-18

ЗВОРОТНИЙ БІК РЕФОРМИ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Копіца О. В., Смоков С. М.

У статті йдеться про негативні наслідки, що їх спричинили реформи кримінального судочинства, зокрема й про введення в дію Кримінального процесуального кодексу України 2012 р., люстрацію, реформування органів національної поліції (міліції), органів прокуратури та судових органів. Зокрема, зосереджено увагу на подіях, які були пов'язані з тиском на суддів Апеляційного суду Одеської області та діями Одеської обласної прокуратури із цього приводу. У статті також пропонуються зміни до чинного КПК України.

Ключові слова: *реформування, кримінальне судочинство, прокуратура, суд.*

В статье идет речь о негативных последствиях, которые стали возможными вследствие реформы уголовного судопроизводства, в частности о введении в действие уголовного процессуального кодекса Украины 2012 г., люстрации, реформировании органов национальной полиции Украины (милиции), органов прокуратуры и судебных органов. Сосредоточено внимание на событиях, которые были связаны с давлением на судей Апелляционного суда Одесской области и действиями Одесской областной прокуратуры по этому поводу. В статье также предлагаются изменения в действующий УПК Украины.

Ключевые слова: *реформирование, уголовное судопроизводство, прокуратура, суд.*

In the article there were described the negative consequences caused by criminal justice reforms, especially coming into force of the Criminal Procedure Code of Ukraine in 2012 and a great number of changes which were brought into it, during the so-called procedural reform of 2017, lustration, the reformation of the National Police, which has led to a huge loading on investigative units of the National Police where criminal proceedings have been in no motion for a long time and not any investigative actions were carried out on them, even there was revealed the person who committed the crime.

It was stated that the lack of a professional nucleus in the investigative units, the study of evidence directly only in the court, gave a rise to the phenomenon of non initiative while collecting the evidence at the pre-trial investigation. In the article also was said that cases in the courts are even worse: the number of court premises after the so-called judicial reform has been completely closed due to the lack of judges, in some parts of the courts, only one or two judges were left, which makes it impossible to set up a court to hear criminal proceedings required by law.

Judges continue to be slammed by various "activists": they disrupt court hearings, insult the judges, provoke the force using, threaten the judges and their relatives. It happens on the one hand and on the other is the state power which instead of providing normal working conditions for judges and protecting them from attacks, creates a situation for them that hinders the impartiality of justice.

At the same time forgetting that one of the constituents of the status of a judge is his independence and integrity, which determines the classification of judges in a separate category of persons. Particular attention was paid to the events related to the pressure on judges of the Court of Appeal of Odessa Region and to the actions of the Odessa Regional Prosecutor's Office in this regard. In this respect, the article also proposes changes to the current CPC of Ukraine.

Key words: *reformation, criminal proceeding, prosecution, court.*

Постановка проблеми та її актуальність. Сьогодні лише ледачий не критикує правоохоронні і судові органи України. Негативні відгуки про роботу цих систем лунають майже на всіх телеканалах України, у пресі, із трибуни Верховної Ради. Критикують і ті, хто стикалися з правоохоронною системою і судовою владою, і ті, хто навіть жодного разу там не були, а знають все тільки з тих же засобів масової інформації. У чому ж причини такої зневаги до всієї системи правоохоронних органів і судової влади? Причин декілька. Вони накладаються одна на одну. Про реформування кримінального процесуального законодавства вже йшлося давно, а саме з моменту отримання незалежності Україною. Відтоді було розроблено більше десятка проєктів Кримінального процесуального кодексу України. Одні з них були предметом гарячих дискусій серед учених і практичних працівників, інші так і не були винесені на загальне обговорення.

Метою статті є розгляд негативних наслідків, що їх спричинили реформи кримінального судочинства.

Виклад основного матеріалу. У квітні 2012 р. Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК) [1] був прийнятий, а 20 листопада 2012 р. він вступив у дію. Ми не будемо в цій статті обговорювати численні зміни, які за 6 років були внесені до КПК, і конкретні статті самого кодексу, адже про це ми писали в інших наших публікаціях. У цій статті мова піде про жахливі наслідки, які це реформування спричинило. Першою руйнівною силою, яка почала ламати кримінальне судочинство, став новий КПК.

У перші роки кодекс зазнавав своєрідної обкатки: його випробовували на міцність, справедливість, узгодженість і сторона захисту, і сторона обвинувачення, і суди. У результаті, звичайно, було виявлено чимало недоліків. Проте до 2014 р. до нового кодексу суттєвих змін не вносилось, а виявлені вади лише обговорювалися в науковому середовищі, а також серед практиків.

Натомість із 2014 р. ситуація кардинально змінилася. Відтоді було ухвалено майже 60 законів, якими вносилися зміни та доповнення до КПК. Найбільш резонансні закони ухвалювалися під час так званої процесуальної реформи 2017 р. На жаль, ці зміни нерідко виглядають сирими, недопрацьованими та непродуманими. Іноді здається, що черговий проєкт змін до КПК пропонується не з метою вдосконалення кримінального процесуального законодавства й усунення його недоліків та суперечностей, а під якусь конкретну ситуацію, конкретне кримінальне провадження, для конкретної особи. Часто це призводить до того, що норма, яку

Копіца О. В., Смоков С. М., 2019

похапцем внесли до кодексу під цю конкретну ситуацію, не узгоджується з іншими нормами КПК і суміжними законами або ж викладена у такий спосіб, що її можна розуміти так, як заманеться будь-кому [2].

Як правильно зазначає професор Б.Г. Розовський, «при конструюванні норм права і подальшому відправленні правосуддя за буквою закону з поля зору законодавців, суддів і учасників процесу рангом нижче випала людина» [3].

Другою руйнівною силою, на наш погляд, стало так зване реформування системи правоохоронних органів. Ми не будемо зараз обговорювати проблеми патрульної поліції, а поведемо мову про професійні кадри МВС, які протидіють злочинності. Зокрема, це оперативні підрозділи та органи досудового розслідування. І якщо до нового КПК вони якось ще пристосувались, то масові звільнення під благородним гаслом боротьби з корупцію призвели до того, що на місце професійно підготовлених правоохоронців прийшли особи за оголошенням, яких за моральними, професійними і діловими якостями до цієї системи не можна було допускати і на гарматний постріл. Такі особи стали працювати не тільки у патрульній поліції, але й зайняли посади в оперативних підрозділах, посади слідчих, керівників районних відділів поліції. Усе це разом із новим КПК породило колапс із виявленням, розкриттям та розслідуванням кримінальних правопорушень.

Так, у слідчих підрозділах Національної поліції сьогодні згідно з різними оцінками навантаження на одного слідчого становить від 90 до 500 кримінальних проваджень. При такому завантаженні про жодні якісні показники не може йтися, кримінальні провадження лежать без руху, не проводяться слідчі дії, навіть якщо встановлено осіб, які вчинили злочини. Запобіжні заходи відносно підозрюваних обираються вкрай рідко, а такі запобіжні заходи, як тримання під вартою та затримання підозрюваного в порядку ст. 208 КПК, майже не застосовуються. Одна з причин цього явища, як пояснили процесуальні керівники, полягає в тому, що якщо слідчий суддя не задовольнить клопотання про обрання запобіжного заходу, зокрема тримання під вартою, після затримання підозрюваного, то прокурора, який здійснював процесуальне керівництво, позбавлять премії, а це майже половина його заробітної платні. Відсутність професійного ядра в слідчих підрозділах, новий КПК, дослідження доказів безпосередньо тільки в суді породили явище безініціативності під час збирання доказів у рамках досудового розслідування. Вони потрібні тільки для прийняття проміжних рішень на етапі досудового розслідування і фактично не впливають на остаточне рішення суду у справі, тому в суді взагалі не досліджуються.

Як слушно зазначає професор Б.Г. Розовський, «історично розслідування зводилось до активного протиборства слідчого з обвинуваченим. Мені соромно бачити, як відбувається глобальна гіперболізація прав і свобод громадян, трансформувавшись у систему правосуддя, як знизила потенціал свого застосування НСРД, практично виключивши підозрюваного і обвинуваченого із числа джерел інформації про вчинений злочин. Під абсолютно недійсним приводом захисту від тортур вони наділяються правом відмовитись від давання показань. Це реально виключило застосування напрацьованої століттями криміналістичної тактики ефективного допиту. Абсурд очевидний. Правосуддя втратило можливість отримувати більш достовірну картину злочину і робити об'єктивну оцінку ступеня вини особи, яка його вчинила» [3].

У зв'язку із цим велика кількість кримінальних проваджень, де є реальні підозрювані, так і залишається не доведеною до кінця через брак доказів.

А що ж судова влада? Тут справи ще гірші: деякі приміщення судів після так званої судової реформи зовсім зачинені через відсутність суддів, у частині судів залишилось по один-два судді, що унеможливлює створення складу суду для розгляду кримінальних проваджень, як того вимагає закон. Суддів продовжують шельмувати різні активісти, які зривають судові засідання, ображають суддів, провокують на застосування сили, вдаються до погроз як суддям, так і їхнім близьким. Яскравий тому приклад – бійка 23 листопада 2018 р. у Приморському суді м. Одеса, яку вчинили завезені з Вінниці та інших міст активісти. Це спричинило зрив і перенесення судового засідання по резонансному кримінальному провадженню.

Крім того, державна влада замість забезпечення нормальних умов роботи для суддів та захисту їх від нападів сама створює таку обстановку, яка заважає неупереджено відправляти правосуддя, забуваючи при цьому, що однією зі складових частин статусу судді є його незалежність та недоторканність, що зумовлює віднесення суддів до окремої категорії осіб. М.А. Погорецький з цього приводу зазначає: «Недоторканність суддів – один з елементів їхнього статусу, вона не є їхнім особистим привілеєм, а має публічно-правове призначення, яке полягає у тому, щоб забезпечити здійснення правосуддя неупередженим, безстороннім і справедливим судом» [4, с. 60].

Згідно з приписами статей 126, 129 Конституції України незалежність і недоторканність судді гарантовані Конституцією і законами України. Вплив на суддю в будь-який спосіб забороняється. Суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права [5].

Умови виконання професійних обов'язків суддів і правові засоби, за допомогою яких забезпечується реалізація конституційних гарантій їхньої самостійності та незалежності, визначені Законом України «Про судоустрій і статус суддів» [6].

Відповідно до положень ст. 6 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», здійснюючи правосуддя, суди є незалежними від будь-якого незаконного впливу. Суди здійснюють правосуддя на основі Конституції і законів України та на засадах верховенства права. Втручання в здійснення правосуддя, вплив на суд або суддів у будь-який спосіб, неповага до суду чи суддів, збирання, зберігання, використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб із метою дискредитації суду або впливу на безсторонність суду, заклики до невиконання судових рішень забороняються і мають наслідком відповідальність, установлену законом. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи повинні утримуватися від заяв та дій, що можуть підірвати незалежність судової влади.

Згідно зі ст. 48 зазначеного Закону суддя у своїй діяльності щодо здійснення правосуддя є незалежним від будь-якого незаконного впливу, тиску або втручання. Суддя здійснює правосуддя на основі Конститу-

ції і законів України, керуючись при цьому принципом верховенства права. Втручання в діяльність судді щодо здійснення правосуддя забороняється і має наслідком відповідальність, установлену законом.

Ми навели цілу низку законодавчих актів, які повинні захищати суддів. Але що ж відбувається насправді?

Прокуратура України в особі Генерального прокурора, його заступників, а також прокурорів нижчих ланок порушує кримінальні провадження за постановлення суддями завідомо неправосудного судового рішення згідно зі ст. 375 КК. І це ще до того, як таке рішення, з яким не погоджується сторона обвинувачення, оскаржується в установленому законом порядку до суду вищої ланки.

Згідно з даними Генеральної прокуратури України протягом 2017 р. було зареєстровано 517 кримінальних проваджень за ст. 375 КК (за фактами постановлення суддями завідомо неправосудного вироку, ухвали або постанови). У 2016 р. було зареєстровано 374 таких провадження, у 2015 р. – 388, у 2014 р. – 220. Із зазначених 517 проваджень було закрито 232, натомість лише 6 проваджень з обвинувальними актами було направлено до суду [7].

Здебільшого прокурорами вносяться відомості до ЄРДР виключно щодо суддів, які прийняли рішення в кримінальних провадженнях не на користь сторони обвинувачення. Такі кримінальні провадження були зареєстровані відносно суддів у справах Лозінського, Кернеса, Лесика та інших. При цьому в м. Одеса слідчі прокуратури Одеської області в останні дні своїх повноважень внесли дванадцять відомостей до ЄРДР відносно всіх суддів судової палати з розгляду кримінальних справ Апеляційного суду Одеської області за ч.ч. 1, 2 ст. 375 КК. Також дивує те, що практично всі вони були зареєстровані 17.11.2017 р. за зверненнями громадян, які не були учасниками (сторонами) кримінальних проваджень, які перебували в провадженні зазначеного суду.

Окремо слід звернути увагу на те, що за дивним збігом обставин так звані заявники звернулися майже одночасно зі зверненнями виключно до прокуратури Одеської області (не до інших правоохоронних органів) в останній робочий день перед припиненням повноважень органів прокуратури щодо здійснення досудового розслідування злочинів, підслідних ДБР.

Також виникають обґрунтовані сумніви щодо існування вказаних громадян та подання саме ними звернень, оскільки станом на 31.07.2018 р., тобто упродовж понад 8 місяців із моменту внесення відомостей до ЄРДР, слідчими прокуратури Одеської області не встановлені і не допитані особи, які є заявниками, а зазначені у зверненнях судові рішення не витребувані.

Викладені вище факти безпідставного внесення посадовими особами прокуратури Одеської області до ЄРДР відомостей про вчинення суддями палати з розгляду кримінальних справ Апеляційного суду Одеської області злочинів, передбачених ч.ч.1, 2 ст. 375 КК, є прикладами безпосереднього втручання у діяльність суддів та тиску на них із метою спонукання до прийняття потрібних правоохоронним органам рішень, зокрема і при розгляді клопотань про надання дозволів на проведення негласних слідчих розшукових дій. Майже за рік, тобто у жовтні 2018 р., всі ці провадження були закриті за ч. 2 ст. 284 КПК. Р. Чимний з цього приводу зазначив: «Будь-які сумніви в об'єктивності чи винуватості суддів кидають тінь на суд, але ця палиця має два кінці: неякісні дії прокуратури кидають тінь і на суд, і на органи прокуратури» [8].

З огляду на викладені обставини 14.08.2018 р. всі судді палати з розгляду кримінальних справ Апеляційного суду Одеської області звернулися з повідомленням до Вищої ради правосуддя про втручання в їхню діяльність як суддів щодо здійснення правосуддя для вжиття відповідних заходів реагування. Згодом рішенням Вищої ради правосуддя №3157/0/15-18 від 18.10.2018 р. було внесено до Генеральної прокуратури України подання про виявлення та притягнення до встановленої законом відповідальності осіб, які допустили бездіяльність, що порушує гарантії незалежності суддів Апеляційного суду Одеської області [9].

Сподіваємося на адекватну реакцію Вищої ради правосуддя на зазначене подання та вжиття реальних заходів Генеральною прокуратурою України щодо недопущення подальшого втручання в діяльність суддів та тиску на них.

Отже, правоохоронні органи здійснювали досудове розслідування кримінальних проваджень, у яких дії суддів щодо відправлення правосуддя оцінювалися поза передбаченими законом процедурами апеляційного оскарження, тобто незаконно. Як правило, у таких кримінальних провадженнях суддів викликають для давання пояснень, допиту як свідків також і щодо вчинюваних ними під час розгляду справ процесуальних дій та прийнятих рішень, що грубо порушує основні гарантії незалежності суддів.

Прокурору дозволено вчиняти процесуальні дії та подавати клопотання судді згідно із законом, а також викладати фактичні обставини в справі та надавати юридичне обґрунтування своїх дій, але прокурор не може втручатись у будь-який спосіб у процес прийняття суддею рішення і повинен дотримуватися судових рішень [10].

Нам здається, що це було зроблено з метою тиску, створення обстановки залякування і напруження, а також для утворення перешкод при проходженні кваліфікаційного оцінювання суддями Апеляційного суду Одеської області.

Як зазначено в пункті 19 Рекомендації Rec (2000) 19 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо ролі прокуратури в системі кримінального правосуддя, прокурори повинні поважати незалежність і неупередженість суддів. Вони ніколи не повинні ані ставити під сумнів судові рішення, ані перешкоджати їх виконанню, гарантуючи використання їхнього права на процедуру апеляції або на будь-яку іншу пояснювальну процедуру.

Відповідно до ч. 6 ст. 48 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи і їх об'єднання зобов'язані поважати незалежність судді і не зазіхати на неї.

Згідно з правилами ч. 4 ст. 48 та п. 9 ч. 7 ст. 56 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» суддя зобов'язаний звертатися з повідомленням про втручання в його діяльність як судді щодо здійснення правосуддя до Вищої ради правосуддя та до Генерального прокурора упродовж п'яти днів після того, як йому стало відомо про таке втручання. Так, у 2017 р. до Вищої ради правосуддя надійшло 330 звернень від суддів про втручання в їхню діяльність, а у 2018 р. таких звернень було вже 434 [11].

Відповідно до ч. 9 ст. 1 Закону України «Про Вищу раду правосуддя» Вища рада правосуддя вживає заходів щодо забезпечення авторитету правосуддя та незалежності суддів. Згідно з правилами ст. 73 вказаного Закону Вища рада правосуддя з метою забезпечення незалежності суддів та авторитету правосуддя, зокрема, вносить до відповідних органів чи посадових осіб подання про виявлення та притягнення до встановленої законом відповідальності осіб, якими вчинено дії або допущено бездіяльність, що порушує гарантії незалежності суддів або підриває авторитет правосуддя, вживає інших заходів, які є необхідними для забезпечення незалежності суддів та авторитету правосуддя.

Відповідно до пунктів 1 та 2 Основних принципів незалежності судових органів, схвалених резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 р., незалежність судових органів гарантується державою та закріплюється в конституції або законах країни. Усі державні та інші установи зобов'язані поважати незалежність судових органів та дотримуватися її. Судові органи вирішують передані їм справи безсторонньо, на основі фактів та відповідно до закону і без будь-яких обмежень, неправомірного впливу, спонуки, тиску, погроз або втручання (прямого чи непрямого) з будь-якого боку і з будь-яких причин.

І тільки суд вищої інстанції має право, скасовуючи рішення суду нижчої інстанції, висловити свою думку відносно того, чи справедливий вирок виніс суддя, та надати цьому правову оцінку. Коментуючи рішення суддів, виконавча та законодавча влада мають уникати критики, яка може підірвати незалежність судової влади або довіру суспільства до неї. Їм також слід уникати дій, які можуть поставити під сумнів їхнє бажання виконувати рішення суддів, за винятком випадків, коли вони мають намір подати апеляцію [12].

Європейський суд з прав людини підкреслив, що судовий обсяг зобов'язань у розумінні п. 1 ст. 6 Конвенції не обмежується судовою гілкою влади. Цей обсяг зобов'язань також покладає обов'язки на виконавчі, законодавчі та будь-які інші органи держави незалежно від їх рівня поважати та виконувати рішення та постанови судів, навіть якщо ці органи не погоджуються з ними. Отже, повага з боку держави до повноважень судів є невід'ємною передумовою впевненості суспільства в судах, а також у верховенстві закону. Щоб це відбулося, конституційних гарантій незалежності та неупередженості судової гілки влади замало. Ці гарантії мають бути ефективно впроваджені в повсякденну поведінку та поводження органів влади [13].

Також ці гарантії мають бути відображені й у законодавстві. Так, член Вищої ради правосуддя О. Маловацький у своєму інтерв'ю зазначив: «Можливо, щоб система стримувань і противаг запрацювала, доведеться вносити зміни до законодавства. На жаль, сьогодні порушити досить легко. Достатньо будь-якого звернення про вчинення кримінального правопорушення» [8].

Висновки. З огляду на наведене ми пропонуємо внести зміни до ст. 214 КПК, доповнивши її ч. 7-1 такого змісту: «Якщо вирішується питання про внесення до ЄРДР відомостей стосовно судді про вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 375 КК України, то право внесення таких відомостей до ЄРДР має виключно Генеральний прокурор України або його заступники, а також Директор Державного бюро розслідувань».

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: http://zakon.rada.gov.ua.

2. Зворотній бік сирих реформ / В. Фаринник, Н. Головко, Є. Олефіренко. *Закон і бізнес*. 2018. № 48. 1–7 грудня. С. 12.

3. Розовский Б.Г. Мне стыдно быть юристом. *Економіка та право*. 2018. № 1. С. 163–183.

4. Погорецький М.А., Гринюк В.О. Повідомлення судді про підозру: проблемні питання правового регулювання, теорії та практики. *Вісник кримінального судочинства*. № 2. 2018. С. 58–71.

5. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР із змін., внес. згідно із Законами України та Рішеннями Конституційного Суду : станом на 30.09.2016 р. № 1401-VIII. URL: http://zakon.rada.gov.ua.

6. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII із змін., внес. згідно із Законами України : станом на 05.08.2018 р. № 2509-VIII. URL: http://zakon.rada.gov.ua.

7. Статистична інформація Генеральної прокуратури України за 2017 рік. URL: http://www.gp.gov.ua.

8. Чимний Р. Сьогодні в суспільстві панує така собі презумпція винуватості судді. *Закон і бізнес*. 2018. № 28. 14–20 липня. С. 4–5.

9. Про продовження строку тимчасового відсторонення судді Рокитнянського районного суду Київської області Нечепоренка Л.М. від здійснення правосуддя у зв'язку з притягненням до кримінальної відповідальності : рішення Вищої ради правосуддя від 18.10.2018 р. № 3157/0/15-18. URL: http://vru.gov.ua.

10. Про відносини між суддями та прокурорами в демократичному суспільстві : висновок Консультативної ради Європейських суддів № 12 (2009) ; висновок Консультативної ради Європейських прокурорів № 4 (2009). URL: http://www.viaduk.net.

11. Реєстр повідомлень суддів про втручання в діяльність судді щодо здійснення правосуддя 2016–2018 рр. URL: http://www.vru.gov.ua.

12. Основні принципи незалежності судових органів : схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН : станом на 18.12.1985 р. № 995_201. URL: http://zakon.rada.gov.ua.

13. Справа «Агрокомплекс проти України» : рішення Європейського суду з прав людини від 25.07.2013 р. № 974_973. URL: http://zakon.rada.gov.ua.

Копіца О. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
суддя Одеського апеляційного суду

Смоков С. М.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального процесу
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 343.28/.29
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-19

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ СТИМУЛЮЮЧОГО МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ІНСТИТУТУ

Меркулова В. О.

У статті розглядаються особливості методології дослідження інституту звільнення від кримінальної відповідальності. Досліджено, що система методів наукового дослідження інституту звільнення від кримінальної відповідальності сприяє виявленню в ньому певних прогалин, колізій, наданню певних пропозицій щодо вдосконалення змісту чинних правових норм, формулюванню нових законодавчих дефініцій, відповідних понять (категорій), засад кримінального правосуддя. Вивчено деякі методи наукового дослідження інституту звільнення від кримінальної відповідальності, зокрема філософський, метод порівняння, метод системно-правового аналізу. Доведено, що через вивчення особливостей методології дослідження стимулюючого міждисциплінарного інституту звільнення від кримінальної відповідальності визначаються способи (прийоми), які дають змогу відносно повно та об'єктивно розібратися у концептуальних підходах щодо соціальної та правової сутності звільнення від кримінальної відповідальності, проблемах понятійного апарату, особливостях реалізації окремих його видів, визначитися із недоліками регулювання цієї сфери стосовно неповнолітніх.

Ключові слова: *звільнення від кримінальної відповідальності, кримінальне законодавство, кримінальне процесуальне законодавство, міждисциплінарний інститут, методологія дослідження, методи, стимулювання.*

В статье рассматриваются особенности методологии исследования института освобождения от уголовной ответственности. Доказано, что система методов научного исследования института освобождения от уголовной ответственности способствует выявлению в нём определённых пробелов, коллизий, предоставлению определённых предложений по совершенствованию содержания действующих правовых норм, формулировке новых законодательных дефиниций, соответствующих понятий (категорий), основ уголовного правосудия. Изучены некоторые методы научного исследования института освобождения от уголовной ответственности, в частности философский, метод сравнения, метод системно-правового анализа. Доказано, что через изучение особенностей методологии исследования стимулирующего междисциплинарного института освобождения от уголовной ответственности определяются способы (приёмы), которые позволяют относительно полно и объективно разобраться в концептуальных подходах к социальной и правовой сущности освобождения от уголовной ответственности, проблемах понятийного аппарата, особенностях реализации отдельных его видов, определиться с недостатками регулирования данной сферы в отношении несовершеннолетних.

Ключевые слова: *освобождение от уголовной ответственности, уголовное законодательство, уголовное процессуальное законодательство, междисциплинарный институт, методология исследования, методы, стимулирования.*

The article is devoted to the characteristics of the research institution methodology of the exemption from criminal liability. It is proved that the system of scientific research methods of the institute of exemption from criminal liability provides to recognice actual collisions, conflicts, the provision of certain proposals to improve the content of existing legal codes, formulating new legislative definitions, relevant concepts (categories), and the fundamentals of criminal justice. Some methods of scientific research were studied in the institute of exemption from criminal liability, exactly it was the philosophical, the method of comparison, the method of systemic legal analysis. It is proved that identifying typical problems requiring today's solution in obtaining basic theoretical, legal, law enforcement data. Scientific results in the implementation of exemption on checking certain assumptions, indicators, criteria, formulating promising areas for the development of theory and legislation are discussed. The most promoted for criminal responsibility are the methods as philosophical (fundamental), comparative and system-legal methods. The philosophical high level of methodology allows us to consider the institution of exemption from criminal liability as such a complex social and legal phenomenon, which is still in a certain state of formation and development, reproduces rather contradictory approaches about the appropriateness of its existence, significance and further development prospects. Regarding the implementation of an interdisciplinary institute of exemption from criminal liability is it significantly contributes to the formation of objective answers and the determination of effective ways to solve a large number of problems. The systematic method helps to reveal the content and essence of the institution of exemption from criminal liability as a specific system (subsystem) of elements. The method of systemic legal analysis in combination with empirical and mixed research methods will not only determine but also eliminate contradictions between legal norms, general wording, and provide sufficient arguments for further improvement of criminal and criminal procedure legislation.

Key words: *exemption from criminal responsibility, criminal law, criminal procedural law, interdisciplinary institute, research methodology, methods, motivations.*

Постановка проблеми та її актуальність. В умовах інтенсивного реформування кримінального та кримінально-процесуального законодавства України посилюється актуальність формування дієвої системи методів вирішення наукових завдань як такої сукупності прийомів (способів) наукового дослідження, що дає змогу об'єктивно та ефективно здійснити практичне та теоретичне засвоєння доволі складної дійсності. У доктрині кримінального права триває дискусія щодо того, чи має дослідник дотримуватися якоїсь певної системи методів, яка є більш типовою для досліджень кримінально-правового характеру, чи наука кримінального права має поступово напрацьовувати власну методологію дослідження. Тож є як прибічники дотримання певного переліку власних самодостатніх методів дослі-

Меркулова В. О., 2019

дження кримінально-правових проблем, доцільність використання яких базується на типовості та поширеній практиці застосування, так і прибічники творчого, необмеженого використання методів дослідження різних рівнів (філософського, загальнонаукового, конкретно-наукового тощо). Щодо останнього підходу слід визнати справедливість наукової позиції тих учених (С.В. Хилюк), які доводять, що методологічний плюралізм кримінально-правового дослідження має бути об'єктивно зумовленим, сприяти встановленню єдиної (вірогідної) істини, наближувати до розкриття соціальної сутності кримінально-правових явищ, відповідати законам формальної логіки тощо [15, с. 43–53]. Адже саме соціально-правова природа окремих кримінально-правових інститутів зумовлює особливість системи методів його дослідження. Відповідно, методологічні основи (методологія дослідження) певної конкретної наукової проблеми має полягати у певній системі інтерпретації специфічності тих методів, які найбільшою мірою притаманні конкретному предмету пізнання.

Проблема полягає у тому, що на тлі доволі різнобічної (різнорівневої) системи методів дослідження, які використовуються у науці кримінального права, слід обрати саме ту систему методів пізнання та їхньої інтерпретації (виявлення та отримання вихідних даних, обробки та аналізу певних показників (критеріїв), які використовуються під час дослідження, перевірки наукових результатів тощо), які сприятимуть вирішенню певного завдання – визначенню теоретичних, правових та правозастосовних проблем реалізації міждисциплінарного інституту звільнення від кримінальної відповідальності.

Загальновизнаним є те, що сутнісна основа науки кримінального права відтворюється у її теорії. Саме теорія кримінального права передбачає формулювання певних теоретичних конструкцій (моделей), які є результатом найвищого рівня узагальнення, абстрагування від конкретних фактів (явищ) до формулювання нових якостей та властивостей як теоретичної системи вищого рівня (концепцій), так і її системних складників – теоретичної характеристики окремих кримінально-правових інститутів. Важливим є питання: у який спосіб доцільно здійснювати теоретичне роз'яснення (теоретичне тлумачення) такого складного міждисциплінарного явища, як звільнення від кримінальної відповідальності? Зокрема, в частині принципів реалізації інституту, понятійного апарату, класифікації видів звільнення, концептуальних підходів щодо особливостей звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх тощо.

Не менш важливою є методика дослідження правового складника розглядуваного інституту. Саме належна система методів наукового дослідження чинного законодавства у сфері застосування звільнення від кримінальної відповідальності має сприяти виявленню в ньому певних прогалин, колізій, наданню певних пропозицій щодо вдосконалення змісту чинних правових норм, формулюванню нових законодавчих дефініцій, відповідних понять (категорій), засад кримінального правосуддя.

Недосконалість законодавства, своєю чергою, відтворюється у проблемах правозастосовної практики (на стадії досудового розслідування, під час судового розгляду справи та ухвалення рішення щодо звільнення від кримінальної відповідальності). Вивчення статистичних даних правозастосовної практики як по Україні в цілому, так і по окремих її регіонах (щодо кількісних та якісних показників застосування звільнення від кримінальної відповідальності, особливостей досудового розслідування, кількості та особливостей змісту складання прокурором клопотання про застосування звільнення від кримінальної відповідальності та направлення їх до суду, конкретного змісту ухвал суду про застосування звільнення від кримінальної відповідальності щодо неповнолітніх, зокрема в частині застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітньої особи як невід'ємної складової частини звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності) вимагають певного методологічного підходу, який став би основою для отримання інформації щодо якісних та кількісних характеристик у цьому питанні, надав би можливість визначитися із тенденціями в сфері реалізації міжгалузевого інституту звільнення від кримінальної відповідальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вирішення вищезазначеної проблеми передбачало використання результатів наукових досліджень, матеріалів спеціальних публікацій з питань методології як такої. Відповідно, звернення до аналізу сутнісних ознак методології, різних методів права, які використовуються на рівні дослідження загальних питань теорії держави і права, питань міждисциплінарного характеру. Насамкінець, полягатиме у розгляді особливостей застосування різних наукових методів у процесі вивчення соціально-правових явищ кримінологічного, кримінально-правового, кримінально-виконавчого характеру.

Щодо аспектів загального правового значення. У частині визначення поняття та ознак методології сучасного правознавства використані положення наукового дослідження М.С. Кельмана, В.Г. Головань [7; 5, с. 12, 15, 16]. В основу виокремлення певних рівнів методології дослідження, специфіки використання загальних наукових методів у різних галузях права покладені результати спеціального дослідження С.В. Хилюка [15, с. 43–53]. Проблемам висвітлення ступеня застосування та рівня розробленості методів у кримінології, змісту та сутності найбільш типових кримінологічних методів, їхньої класифікації присвячені публікації О.В. Бакаєва [2, с. 120–127]. Об'єктивна системність, а відповідно, структурованість права та законодавства посилюють значення такого загальнотеоретичного методу, як метод системно-правового аналізу, який практично є основним інструментом у вивченні та оцінці досліджуваних соціально-правових явищ. А відповідно, є невід'ємною складовою частиною багатьох наукових досліджень таких учених, як І.В. Борщевський, В.І. Борисов, К.П. Задоя, О.В. Ільїн, Т.С. Коханюк, О.К. Марін, С.Д. Шапченко, В.Г. Яворська [4, с. 19–24; 3, с. 261–265; 6, с. 264; 8; 9, с. 297–303; 16, с. 19–20; 17].

Під час розгляду питання змісту та сутності порівняльно-правового методу використовувалися в узагальненому виді положення, що містяться у роботах таких учених, як В.А. Азжеуров, Є.С. Назимко, А.В. Савченко, О.Д. Тихомиров, М.І. Хавронюк [1, с. 25–30; 10, с. 165–194, 209–221; 11, с. 19–22; 12; 13, С. 66–70; 14].

Метою цієї статті є визначення особливостей методології дослідження такого стимулюючого міждисциплінарного інституту, як звільнення від кримінальної відповідальності

Виклад основного матеріалу. Як уже йшлося, набір методів, система їх інтерпретації має суттєво залежати від особливостей, специфіки, спрямованості предмета дослідження, а відповідно, сприяти більш повній характеристиці соціально-правової природи звільнення від кримінальної відповідальності. При цьому особливе значення мають відігравати вимоги та правила, сформовані у методологіях вищого рівня, зокрема філософського та загальнонаукового рівнів.

Методологічною основою будь-якого правового дослідження є діалектичний метод наукового пізнання. Філософський (фундаментальний) рівень методології дослідження – діалектичний матеріалізм є вищим рівнем методології, оскільки визначає загальні принципи пізнання явищ, процесів, сфер діяльності, всезагальні філософські методи дослідження. Базується на таких постулатах: матерія первинна, а свідомість похідна; в об'єктивному світі відбувається постійний розвиток, в якому домінує сходження від нижчого до вищого, від простого до складного, від старого до нового; відповідно до принципу історизму всі предмети розглядаються в їх розвитку. Загальний зв'язок предметів і явищ реального світу відображається з допомогою законів діалектики – єдності і боротьби протилежностей, взаємного переходу кількісних і якісних змін, заперечення заперечень.

Філософський діалектичний матеріалізм відтворюється у найвищому рівні узагальнення та абстракції щодо понять, законів, категорій, соціальних зв'язків. Саме цей метод дає змогу розглядати всі світові явища у їхньому взаємозв'язку, у взаємодії, у причинно-наслідкових та інших співвідношеннях, у постійному розвитку. За допомогою зазначеного методу з'ясовується (крім іншого) головна соціально-правова сутність кримінально-правових інститутів. Щодо розглядуваного міжгалузевого інституту звільнення від кримінальної відповідальності слід зазначити таке. Дослідження його соціальних сутнісних ознак можливе лише на підставі використання діалектичних методів пізнання – у взаємозв'язку його з іншими соціально-правовими явищами, з урахуванням динаміки та характеру розвитку, його місця та значення у системі кримінально-правових явищ (інститутів). Що у підсумку має сприяти доведенню того, що соціально-правова доцільність міжгалузевого інституту звільнення від кримінальної відповідальності зумовлена його заохочувальними властивостями, спроможністю стимулювати позитивну постзлочинну поведінку, а відповідно, до виправлення, ресоціалізації, спеціального запобігання вчинення кримінального правопорушення.

Саме філософський діалектичний метод пізнання від конкретного до загального і навпаки сприяє формулюванню узагальнених визначень (понять), виокремлення типових (універсальних) ознак, і навпаки, концентрації уваги на особливому та специфічному. Так, поділ усіх видів звільнення від кримінальної відповідальності за загальновизначеними критеріями на різні види: загальні, спеціальні, умовні, безумовні, імперативні (обов'язкові), дискреційні (факультативні) тощо, доводить, що є певні особливі властивості цілих груп видів звільнення, які мають бути враховані законодавцем, оскільки суттєво впливають на зміст правозастосовної діяльності. Так, різний ступінь небезпеки вчиненого злочину, що різнить між собою загальні та спеціальні види звільнення (від невеликої тяжкості до особливо тяжких злочинів), не може не впливати на характер та інтенсивність розслідування, повноту доказової бази, кваліфікацію позитивної посткримінальної поведінки, а відповідно, на ступінь завершеності (чи незавершеності досудового розслідування). У разі застосування умовних видів звільнення від кримінальної відповідальності набувають значення ознаки, які свідчать про посилення суворості кримінального та кримінально-процесуального примусу, відтворюються у необхідності дотримання додаткових обмежень та позбавлень, у виконанні спеціальних зобов'язань (ст.ст. 47, 97 КК України). А відповідно, вимагають відмінностей судового провадження, посилення контрольних функцій з боку держави, визначення критеріїв оцінки поведінки, наявності процесуального порядку скасування рішення суду у разі недотримання вимог звільнення тощо. Розмежування видів звільнення за значенням суддівського розсуду під час ухвалення відповідного рішення посилює значення чіткості та конкретності змісту кримінально-процесуальних положень на двох рівнях: у випадках обов'язкових видів звільнення (ст.ст. 45, 46, 49 КК України, спеціальні види звільнення, передбачені Особливою частиною КК України) особливе значення має чітка законодавча конкретизація тих правових основ, того правового мінімуму, який дає змогу прийняти позитивне рішення щодо звільнення від кримінальної відповідальності; у разі застосування факультативних видів звільнення (широких меж суб'єктивного суддівського розсуду) особливе значення матиме більш поглиблена (конкретна) законодавча регламентація тих складників кримінально-процесуального порядку, які зумовлюють складнощі у правозастосуванні, підтверджують суперечливість законодавчих положень. Врахування на законодавчому рівні особливостей застосування різних видів звільнення є гарантією дотримання прав та інтересів особи, яка опинилася в сфері кримінального правосуддя.

Саме дослідження різних видів звільнення від кримінальної відповідальності (окремого) дає змогу визначитися із тими сутнісними, типовими, універсальними кримінально-правовими та кримінально-процесуальними ознаками, які мають бути притаманні будь-якому виду звільнення від кримінальної відповідальності (суттєве зниження ступеня суспільної небезпеки діяння або особи, яка його вчинила; відмова держави від засудження та покладання на винну особу обмежень та позбавлень, що є сутністю кримінальної відповідальності та покарання; закриття провадження за ухвалою суду на підставі клопотання прокурора тощо). А отже, піднятися на більш узагальнений теоретичний рівень для формулювання загального поняття звільнення від кримінальної відповідальності (теоретичної конструкції). Водночас використання загального поняття та типових ознак як масштабу виміру дадуть змогу визначитися із тими видами звільнення від кримінальної відповідальності, які не вкладаються у загальний вимір, а отже, свідчать про наявність проблем теоретичного та правового характеру. Останнє, передусім, стосується реалізації звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 49 КК) в частині того, що цей строк пов'язаний із днем набрання вироком законної сили.

Не менше значення має такий емпірико-теоретичний (змішаний) загальнонауковий метод, як метод порівняння, який лежить в основі багатьох теоретичних, правових та емпіричних досліджень, оскільки дає

змогу здійснювати дослідження за допомогою співставлення (співвідношення) певних явищ (об'єктів, предметів), які можуть бути тотожними, однорідними, неоднорідними, різнорівневими тощо. Саме метод порівняння спроможний забезпечити науковця накопиченням певного наукового матеріалу щодо сутнісних характеристик, ознак, властивостей будь-якого об'єкта дослідження, здійснити виявлення однакових або ж відмінних рис досліджуваних явищ, відповідно, вийти на певні системні та об'єктивні закономірності, взаємозв'язки між досліджуваними явищами. Зазвичай дослідження ознак, властивостей предмета, будь-яких явищ завжди передбачає наявність певного еталону, зразка, вихідних даних, законодавчого положення тощо та відповідного критерію, залежно від якого визначається спрямування цього порівняння, а відповідно, і проведення дослідження. Метод порівняння стає невід'ємною складовою частиною методології будь-якого кримінально-правового дослідження.

Багатофункціональність цього методу підтверджується його теоретичним та прикладним значенням, багатооб'єктністю для порівняння. Об'єктами для порівняння є основи теорії кримінального права, відповідне галузеве законодавство, особливості законодавчого визначення окремих кримінально-правових інституцій та специфіка їх практичної реалізації. Зазначене дає змогу дійти висновку, що такий метод дослідження (залежно від рівня узагальнення та спрямування) може тлумачитися як у широкому, так і вузькому розумінні. Саме цей метод зумовив виокремлення компаративістики як напряму порівняльного правознавства.

Широкий підхід до порівняльного методу свідчить про підвищення актуальності та значення порівняльного аналізу в теорії права під час дослідження ознак системності права, співвідношення різних правових систем, галузей права, інститутів права, різних правових норм тощо. А відповідно, лежить в основі методу системно-правового аналізу. У назві цього методу первісне значення має слово «система». Звернення до енциклопедичних словників, які суттєво різняться за характером тлумачення та спрямуванням, надає підстави для узагальненого розуміння змісту та сутності такої категорії, як «система». Тлумачення цього слова, виходячи зі сфери його застосування, граматичної та стилістичної характеристики, фразеологічного зв'язку з іншими словами, виходячи з тривалості шляху його становлення та розвитку як певної категорії тощо, свідчать про певну єдність розуміння того, що система – це певний порядок у розташуванні чогось (у зв'язку із чимось); форма організації будь-чого, що дає змогу поєднати певне розмаїття у щось єдине, чітко структуроване ціле, елементи якого стосовно до цілого та інших частин посідають відповідне для них місце.

У сучасній правовій науці та практиці слово «система» використовують уже в певних словосполученнях – «система права» та «система законодавства», які є відносно самостійними поняттями, що виступають як зміст і форма з різними первинними елементами (норма права в першому випадку, нормативний правовий акт – у другому). Проте як і система права, так і система законодавства уособлюють у собі певну єдність структурованих за певним критерієм первісних елементів (правовий акт, інститут права, норма права, частина норми тощо), які є внутрішньо логічно узгодженими та взаємопов'язаними, побудованими переважно за галузевою належністю (або ж у субординаційному порядку).

Загальновизнаним є те, що системність є невід'ємною властивістю кримінального права, принципом побудови кримінального законодавства, одним з основних способів дослідження та тлумачення сенсу, змісту та взаємозумовленості кримінально-правових норм, інститутів, частин кримінального законодавства, галузей права кримінально-правового блоку. Системоутворююче значення залежно від рівня узагальнення можуть відігравати поняття, терміни, ознаки складу злочину; зміст, сутність кримінально-правових норм, інститутів та завдання (спрямування), які стоять перед ними тощо. У разі наявності системоутворюючих зв'язків у приписах кримінального закону слід звертати увагу саме на ці зв'язки, враховувати їх сутність під час системного тлумачення кримінального законодавства. Той факт, що значна кількість кримінально-правових норм є новими для правозастосувача або ж набула іншого змісту, інколи навіть сутності, посилює значення саме системного способу тлумачення положень кримінального законодавства.

У спеціальних дослідженнях з питань застосування системного методу під час дослідження будь-якої проблеми кримінального права та законодавства формулюються власні бачення науковців (І.В. Борщевський, В.І. Борисов, Т.С. Коханюк, О.К. Марін, Є.С. Назимко, С.Д. Шапченко, В.Г. Яворська) щодо підвищення дієвості цього інструментарію. Зокрема, йдеться: про необхідність дотримання принципів системного аналізу (динамічності, взаємодії, взаємозалежності елементів, комплексності, цілісності, ієрархічності); про те, що першим кроком у вирішенні будь-якої проблеми системного дослідження є представлення об'єкта, що вивчається як певної системи; про необхідність дотримуватися позиції, що системність виступає не лише основними вимогами до кримінального права, але й принципом побудови кримінального законодавства; що саме системний підхід є найбільш ефективним способом розв'язання сенсу та змісту кримінально-правової норми шляхом зіставлення з іншими нормами як кримінального права, так і нормами інших галузей права; що системний підхід – це завжди, з одного боку, спрямування до виявлення певної внутрішньої структури об'єкта на підставі аналізу та вивчення окремих елементів (інституту, норми), з іншого – намагання розкрити цілісність та властивості всієї системи (на підставі використання методу синтезу); що у межах системи кримінального права всі її елементи поєднані специфічними зв'язками; кожний елемент кримінального права (інститут, норма) мають відповідати ознакам системи кримінального права, водночас може бути підсистемою системи більш високого порядку; що цілі окремих елементів кримінального права (законодавства) не мають суперечити цілям цілої системи; враховувати, що системність кримінального права не позбавлена і суто суб'єктивних властивостей з огляду на суб'єктивний аналіз, оцінку та сприйняття її елементів під час їхнього дослідження тощо [4, с. 19–24; 3, с. 261–265; 6, с. 264; 8; 9, с. 297–303; 16, с. 19–20; 17].

Посилення останнім часом значення системного методу у кримінально-правових дослідженнях зумовлене доволі складними завданнями, які стоять перед науковцями у зв'язку з інтенсивністю реформування

кримінального законодавства. Якщо, з одного боку, загальновизнаним є той факт, що інтенсивне реформування кримінального законодавства в Україні є об'єктивним закономірним процесом, зумовленим кардинальними змінами практично всіх сфер життєдіяльності суспільства, то, з іншого боку, маємо визнати і те, що значно збільшуються потенційні ризики щодо неякісного законодавчого процесу, який здійснюється досить часто безсистемно, без урахувань основоположних визначень теорії кримінального права, без оцінки нових положень правозастосовними органами. Є багато підстав вважати, що інтенсивність, з якою змінюється кримінальне законодавство, не завжди супроводжується якістю внесених змін у чинний закон. Кількість невирішених, суперечливих та дискусійних положень теорії кримінального права та законодавства значно збільшилася: до наявних додалися нові, які зумовлюються відсутністю належної системно-правової експертизи кримінального законодавства на предмет співвідношення та узгодженості із тими положеннями кримінального права, які перевірені часом і належать до основоположних (принципових). Усе частіше на підставі аналізу та співставлення окремих положень чинного кримінального законодавства (кримінально-правових норм, кримінально-правових інститутів), співставлення положень матеріальної галузі права – кримінального права (законодавства) із кримінально-процесуальним правом та законодавством України ми маємо констатувати факти недотримання системних, об'єктивно зумовлених зв'язків під час формулювання кримінально-правових законодавчих положень.

Зазначене має бути враховано, передусім, у разі системно-правового аналізу міждисциплінарних кримінально-правових інституцій, соціально-правова сутність яких розкривається рівною мірою у положеннях різних галузей права. Як уже йшлося, правові відносини в сфері реалізації звільнення від кримінальної відповідальності регулюються кримінальним і кримінально-процесуальним законодавством, що зумовлює міжгалузевий характер розглядуваного інституту. Відповідно, його правову природу визначає комплекс правових норм – матеріального кримінального права щодо визначення підстав (умов) застосування кожного конкретного виду звільнення та правових норм кримінально-процесуального права, що регламентують порядок реалізації кримінально-правових положень. Спеціальна діяльність державних установ, яка спрямована на здійснення кримінального правосуддя у кримінальному провадженні, вирішення питань, пов'язаних із виконанням судових рішень, має базуватися на поняттях та категоріях, підставах та умовах, визначених у кримінальному законодавстві.

Проте застосовуватися норми кримінального права можуть лише відповідно до норм кримінально-процесуального права, тобто у певній процесуальній формі, за певною процесуальною процедурою, яка надає реального життя матеріальним нормам кримінального права. Тож процесуальний механізм прийняття рішення про звільнення від кримінальної відповідальності на відповідному етапі кримінального правосуддя наповнює цей інститут реальним життям та підкреслює його соціально-правове значення.

Є декілька чинників соціально-правового характеру, які зумовлюють посилення значення системного сприйняття, узгодження, тлумачення (розуміння) соціально-правової сутності інституту звільнення від кримінальної відповідальності загалом та окремого його виду зокрема.

По-перше, у чинному законодавстві наявна доволі значна кількість (сукупність) взаємопов'язаних кримінальних та кримінально-процесуальних норм, які регулюють сферу застосування цього стимулюючого міждисциплінарного інституту. Системний підхід до аналізу правової сутності, змісту, підстав та порядку застосування міжгалузевого інституту звільнення від кримінальної відповідальності вимагає комплексного сприйняття системи норм кримінального та кримінально-процесуального законодавства як таких, що мають перебувати у взаємозв'язку та доповнювати один одне. Адже законність та справедливість кримінального правосуддя залежить не лише від чіткості та повноти визначення кримінально-правових підстав (умов) застосування такого інституту, але й від чіткого правового регулювання процесуального (виконавчого) порядку застосування визначених кримінальним законодавством інститутів, від узгодженості положень зазначених галузей права. Саме такий підхід сприяє більш повній оцінці їх змісту та сутності. При цьому особливе значення матиме той факт, наскільки в положеннях кримінально-процесуального законодавства відтворюватимуться підстави та умови застосування різних видів звільнення, особливості їх реалізації.

По-друге, проблеми відповідності норм кримінального та кримінально-процесуального права набувають актуальності у зв'язку із тим, що стосуються єдиного правового інституту, єдиного соціально-правового явища – заохочувального кримінально-правового заходу впливу на особу, яка вчинила кримінальне правопорушення. Як уже йшлося, кримінально-процесуальне право, встановлюючи форми та порядок реалізації звільнення від кримінальної відповідальності, тим самим поглиблює розуміння соціальної та правової сутності цього кримінально-правового заходу.

По-третє, законодавець, встановлюючи кримінально-правові підстави та кримінально-процесуальний порядок звільнення від кримінальної відповідальності, сприяє комплексній оцінці правових положень. Саме з цих позицій маємо аналізувати співвідношення ст. 44 КК та ст. 285 КПК. У ч. 1 та ч. 2 ст. 44 КК ідеться про те, що особа звільняється від кримінальної відповідальності лише у випадках, передбачених КК, а порядок звільнення від кримінальної відповідальності встановлюється законом. Таким законом є як КК, який визначає підстави та види звільнення від кримінальної відповідальності, так і Кримінальний процесуальний кодекс України, який має визначати процедуру практичної реалізації положень матеріально-правового інституту звільнення від кримінальної відповідальності, забезпечити ефективність його функціонування на практиці. Загальні принципові вимоги щодо здійснення кримінального провадження під час звільнення особи від кримінальної відповідальності містяться у ч. 1 ст. 285 КПК, в якій знову ж таки звертається увага на те, що особа звільняється від кримінальної відповідальності лише у випадках, передбачених законом України про кримінальну відповідальність.

Окремо стоїть проблема особливостей застосування звільнення від кримінальної відповідальності

неповнолітніх правопорушників. Удосконалення кримінального та кримінально-процесуального законодавства в частині реалізації кримінальної відповідальності та покарання стосовно неповнолітніх осіб передбачає здійснення аналізу чинного стану на різних рівнях системних зв'язків між інститутами та нормами відповідних галузей права. Передусім, на рівні засад (принципів) кримінального та кримінально-процесуального права та законодавства, що зумовлюється необхідністю змін у концептуальних підходах до вирішення завдань як стратегічного, так і тактичного характеру та значення. На рівні співставлення конкретних кримінально-правових та кримінально-процесуальних норм, які дають змогу уточнити соціальні сутнісні та особливі правові ознаки інституту звільнення неповнолітньої особи від кримінальної відповідальності, передбачені ст. 97 КК та ст. 497 КПК.

Саме системно-правовий підхід до комплексного аналізу правових норм двох галузей права сприятиме пошуку дієвих рішень щодо чіткого законодавчого розмежування правових підстав (умов), порядку застосування примусових заходів виховного характеру під час звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності та від покарання; подальшого уточнення системи видів примусових заходів виховного характеру залежно від їхнього обсягу правообмежень; законодавчих гарантій застосування щодо неповнолітніх більш пільгових видів звільнення від кримінальної відповідальності; більш чіткої та повної регламентації застосування будь-якого виду примусового заходу виховного характеру тощо.

Своєю чергою системний підхід до вирішення зазначених проблем кримінально-правового характеру передбачає подальше уточнення специфічності ознак досудового та судового кримінальних проваджень щодо спеціального суб'єкта правопорушень як на рівні положень кримінально-процесуальних норм, що містяться у главі 38 «Кримінальне провадження щодо неповнолітніх», так і тих, що визначені в інших розділах та главах кримінально-процесуального законодавства, проте безпосередньо (або ж опосередковано) стосуються порядку притягнення та реалізації кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх осіб.

Висновки. Підсумовуючи зазначене, маємо дійти таких висновків. Ефективність та дієвість застосування міжгалузевого інституту звільнення від кримінальної відповідальності багато в чому залежатиме від співвідношення змісту, сутності, узгодженості норм кримінального та кримінально-процесуального права в частині ознак різних видів звільнення від кримінальної відповідальності, підстав, умов та порядку їх застосування. І навпаки, недосконалість та суперечливість окремих кримінально-правових та кримінально-процесуальних положень негативно впливатиме на розуміння соціально-правового змісту розглядуваного інституту, ускладнюватиме практику його застосування.

Велике значення узгодженості правових положень двох галузей права має впливати і на методологію дослідження такого міждисциплінарного інституту. В особливостях методології дослідження стимулюючого міждисциплінарного інституту звільнення від кримінальної відповідальності має відтворюватися специфічність інтерпретації (тлумачення) та спрямування різних методів наукового пізнання, виокремлення серед численних наукових теоретичних та емпіричних методів тих способів (прийомів) у вирішенні наукового завдання (визначення теоретичних, правових та правозастосовних проблем реалізації розглядуваного інституту), які дадуть змогу відносно повно та об'єктивно розібратися у концептуальних підходах щодо соціальної та правової сутності звільнення від кримінальної відповідальності, проблемах понятійного апарату, особливостях реалізації окремих його видів, визначитися із недоліками регулювання цієї сфери стосовно неповнолітніх.

Навряд чи ми можемо виокремити певний домінуючий метод дослідження кримінально-правових проблем (стосовно історії – історичний; філософії – філософський тощо). Має використовуватися певна сукупність наукових методичних положень, які сприятимуть вирішенню визначених під час дослідження завдань. Керуючись певним припущенням щодо бажаного результату, враховуючи головне спрямування дослідження, маємо обрати ті способи (методи), які дадуть змогу досягти певної істини у розв'язанні проблеми, що найбільшою мірою відповідатимуть специфічності предмета дослідження.

Як на нашу думку, отриманню вихідних даних теоретичного, правового, правозастосовного характеру, визначенню типових проблем, які потребують сьогоденного вирішення, наукових результатів щодо перевірки певних припущень, показників, критеріїв, формулюванню перспективних напрямів розвитку теорії та законодавства у сфері реалізації звільнення від кримінальної відповідальності найбільшою мірою сприятимуть філософський (фундаментальний), порівняльний та системно-правовий методи.

Філософський вищий рівень методології дає змогу розглядати інститут звільнення від кримінальної відповідальності як таке комплексне соціально-правове явище, яке дотепер перебуває у певному стані становлення та розвитку, відтворює доволі суперечливі підходи (до вкрай протилежних) щодо доцільності його існування, значення та подальших перспектив розвитку. Сучасний доволі інтенсивний рівень реформування кримінального та кримінально-процесуального законодавства зумовлюватиме підвищення актуальності та значення історичного підходу до будь-якого правового явища з огляду на необхідність зберегти ті позитивні національні теоретичні та правові надбання, які витримали перевірку часом та довели свою ефективність. До того ж суттєво сприятиме формуванню об'єктивних відповідей та визначенню дієвих шляхів для розв'язання чималої кількості проблем у частині реалізації доволі складного міждисциплінарного інституту – звільнення від кримінальної відповідальності.

Системний метод допомагає розкрити зміст та сутність інституту звільнення від кримінальної відповідальності як певної системи (підсистеми) елементів. З одного боку, цей інститут є одним з елементів заохочувальної системи заходів кримінально-правового та кримінально-процесуального характеру, є відтворенням прогресивної системи кримінального правосуддя в цілому, має сприяти виправленню та ресоціалізації правопорушників у більш оптимальні терміни за умови економії карної репресії. Проте, з іншого боку, повне уявлення про сутність та значення, характерні особливості цього інституту можемо отримати лише на підставі дослідження та співставлення правових ознак різних видів звільнення (як з точки зору їхньої типовості,

так і специфічності). І це уявлення може сформуватися лише на підставі системно-правового аналізу, у певному співвідношенні положень кримінального та кримінально-процесуального права (законодавства). Саме метод системно-правового аналізу у поєднанні з емпіричними та змішаними методами дослідження сприятиме не лише визначенню, але й усуненню суперечностей між правовими нормами, нечіткості формулювань, надасть достатні аргументи для подальшого удосконалення кримінального та кримінально-процесуального законодавства. У підсумку такий науковий підхід сприятиме формуванню єдиного підходу у тлумаченні відповідних правових положень.

Література

1. Азжеуров В.А. Перспективи використання порівняльних досліджень у розвитку криміналістики як системи знань. *Науковий вісник НАВСУ*. № 3, 2000. С. 25–30.

2. Бакаєв О.В. Методи кримінологічних досліджень. *Науковий вісник НАВСУ*. № 4, 2001. С. 120–127.

3. Борисов В.І. Питання систематизації Особливої частини кримінального права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1 (1). С. 261–265.

4. Борщевський І.В. Теоретичні засади систематизації законодавства. *Часопис Київського університету права*. 2007. № 3. С. 19–24.

5. Головань В.Г. Розробка та захист дисертацій : методичний посібник. Одеса : Міністерство оборони України, Одеський інститут Сухопутних військ. 1997. 128 с.

6. Задоя К.П. Типи зв'язків норм кримінально-виконавчого права з нормами кримінального права та процесу / К.П Задоя, О.В. Ільїна. *Часопис Київського університету права*. № 2, 2010. С. 264–266.

7. Кельман М.С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрямки розвитку : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави та права; історія політичних та правових вчень». Київ, 2013. 35 с.

8. Коханюк Т.С. Системне тлумачення кримінального закону : дисертація на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю : 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія, кримінально-виконавче право». Львів : ЛДУВС, 2010. 319 с.

9. Марін О.К. Структура статей Особливої частини КК України та проблема коментування їх змісту. *Науковий вісник ЛЮІ МВС України*. 2004. № 2 (2), додаток 2. С. 297–303.

10. Назимко Є.С. Інститут покарання неповнолітніх у кримінальному праві України (нарис з методології дослідження) : монографія. Донецький юридичний інститут МВС України. Донецьк : Вид-во «Ноулідж» (Донецьке відділення), 2014. 370 с.

11. Савченко А.В. Порівняльні кримінально-правові дослідження. *Науковий вісник НАВСУ*. № 3, 2002. С. 19–22.

12. Савченко А.В. Порівняльний аналіз кримінального законодавства України та федерального кримінального законодавства Сполучених Штатів Америки : автореф. дис…док-ра юрид. наук за спец. : 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ : КНУВС, 2007. 36 с.

13. Тихомиров О.Д. Юридична компаративістика і порівняльне законодавство: наукознавчий підхід. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 1, 2006. С. 66–70

14. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : автореф. дис. … докра юрид. наук за спец. : 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ : КНУВС, 2007. 36 с.

15. Хилюк С.В. Методологія дисертаційних досліджень з питань Особливої частини кримінального права України. *Кримінальне право України*. 2006. № 5. С. 43–53.

16. Шапченко С.Д. Системне узгодження положень Загальної та Особливої частин Кримінального кодексу України як один з напрямів його комплексного вдосконалення. *Кримінальне право України*. 2006. № 5. С. 19–20.

17. Яворська В.Г. Забезпечення єдності застосування кримінального законодавства України актами судового тлумачення : дисертація на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю : 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія, кримінально-виконавче право». Львів : ЛДУВС, 2012. 221 с.

Меркулова В. О.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права та кримінології
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 343.232
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-20

СІМЕЙНО-ПОБУТОВЕ НАСИЛЬСТВО ЯК КРИМІНОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Собко Г. М.

У науковій статті досліджено сутність та юридичну природу сімейно-побутового насильства як механізму психічного насильства, що пригнічує волю особи. Розглянуто статистичні дані з приводу зростання насильства на соціально-побутовому рівні. Проаналізований ґендерний складник соціально-побутового насильства в сім'ї. Встановлені терміни, які вживаються у разі вчинення сімейно-побутового насильства. Зроблені пропозиції з удосконалення законодавства щодо насильства.

Ключові слова: *насильство, кримінологічні дослідження, криміногенні фактори, побутовий злочин, злочинність.*

В научной статье исследована сущность и юридическая природа семейно-бытового насилия как механизма психического насилия, которое подавляет волю человека. Рассмотрены статистические данные о росте насилия на социально-бытовом уровне. Проанализирована гендерная составляющая социально-бытового насилия в семье. Определены термины, которые употребляются при социально-бытовом насилии. Сделаны предложения по совершенствованию законодательства по насилию.

Ключевые слова: *насилие, криминологические исследования, криминогенные факторы, бытовое преступление, преступность.*

The scientific article investigates the nature and legal nature of domestic violence as a mechanism of mental violence that inhibits the will of the individual. The statistics on the increase of violence at the social and domestic level are considered. The gender component of domestic violence in the family is analyzed. Domestic violence, as a criminological problem, contains an endless variety of contradictory situations of economic, political, legal, methodological, ideological, psychological, medical, pedagogical and other nature. These circumstances form the idea of analysis and systematization of knowledge about nature, mechanisms of formation and functioning, neutralization of domestic violence, and in the final form – the development of criminological theory of domestic violence. The study of the practice of combating domestic crime revealed a number of significant points that reduce the effectiveness of preventive work. The obstacle is not only the particular conservatism of everyday psychology, but also the unattainability or the extremely insufficient reach of family-household relations for purposeful educational work and social control. The motives for committing crimes in everyday life are largely generated by the intimate, purely personal nature of family relationships between spouses, close relatives. As a result, it is sometimes difficult to identify the point at which interference with people's personal lives is unacceptable. Here, it is often necessary to coordinate actions with the constitutional requirement for the inviolability of housing and the individual. In other words, the specifics of domestic relations limit the ability of police to intervene in domestic conflicts. There are also some difficulties in the process of detecting anomalous relationships in everyday life, as some of them occur in separate apartments, private homes, that is, in conditions of anonymity, with frequent forgiveness of the perpetrator of criminal acts of the perpetrator. All this requires exceptional tact and high professionalism from the subjects of prevention, requires knowledge of the basics of psychology, pedagogy and family criminology.

At the same time, subjects of preventing domestic violence should effectively combine criminal and social-psychological measures.

Key words: *violence, criminological research, criminogenic factors, domestic crime, crime.*

Постановка проблеми та її актуальність. Сімейно-побутове насильство посідає значне місце в структурі насильницької злочинності. У сімейних конфліктах воно виражається у вигляді заподіяння шкоди здоров'ю різного ступеня тяжкості або смерті. Слід визнати, що нині рівень знань про природу сімейно-побутового насильства недостатній, що зумовлює необхідність проведення розгорнутих комплексних (із застосуванням системного підходу) соціально-психологічних, кримінологічних і медико-психіатричних досліджень цієї сфери, присвячених як практичним, так і теоретичним питанням. Теоретичні дослідження мають бути спрямовані на системне вивчення чинників, що породжують сімейні та побутові конфлікти і зумовлюють їх переростання в різні варіанти злочинної поведінки. Прикладна сторона має відповідати розробці системи превентивних заходів, покликаних ліквідувати або нейтралізувати дію криміногенних факторів, що породжують насильство в сім'ї.

Сімейно-побутове насильство як кримінологічна проблема містить нескінченне різноманіття суперечливих ситуацій економічного, політичного, правового, методологічного, світоглядного, психологічного, медичного, педагогічного та іншого характеру. Ці обставини формують ідею аналізу і систематизації знань про природу, механізми формування і функціонування, нейтралізації побутового насильства, а в завершеному вигляді – розробку кримінологічної теорії сімейно-побутового насильства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З кожним роком шокуюча статистика щодо насильства вдома невпинно зростає. У 90% випадків – це насильство чоловіків стосовно жінок, проте лише 10% повідомлень про насильство в сім'ї доходить до правоохоронних органів. За офіційними даними, у 2017 році близько 600 жінок загинули від рук насильників [1].

З початку 2018 року на адресу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини надійшло 15 повідомлень стосовно вчинення домашнього насильства, від якого постраждали 13 жінок, 5 дітей і 2 чоловіки. За вказаними випадками Уповноваженим було відкрито провадження та надіслано відповідні акти реагування до суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству [2].

Собко Г. М., 2019

Найчастіше спочатку проявляється психічне насильство, яке в певний момент доповнюється різними за ступенем тяжкості фізичними діями, а потім воно може перерости у фізичне або сексуальне насильство.

Домашнє насильство носить циклічний характер.

Мета цієї **статті** – проаналізувати прояви психічного насильства на соціально-побутовому рівні як кримінологічної категорії.

Виклад основного матеріалу. Під сімейно-побутовим насильством можна розуміти діяння як злочинні, так і такі, що виходять за межі поняття «злочин». Якщо розуміти під сімейно-побутовим насильством тільки діяння, які підпадають під визначення злочинних, то практично неможливо буде вирішити цю проблему. Необхідно послідовно вивчати умови формування його механізму, детермінованість різних причин і умов, комплексність підходу, системність аналізу.

«Коли поринаєш у світ насильства і жорстокості, – пише А. Приставкін, – на власні очі бачиш те, що все починається з сім'ї і побуту <...>. Здається, що читаєш одну і ту ж історію: зустрілися – випили – сварка – побої – вбивство. Чоловік убив дружину – втопив у власному колодязі. Дружина чоловіка зарізала кухонним ножем. Дочка душить мати. Син ріже батька. Брат убиває брата. Нескінченне знищення один одного, а в результаті – 30 тис. убивств на рік, не рахуючи заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю, що часто закінчується смертю потерпілого. Сімейні конфлікти – сімейні злочини» [3, с. 99].

Особливістю сімейних відносин є не тільки те, що вони засновані на родинних зв'язках. У сім'ї формуються, створюються і підтримуються матеріальні і духовні потреби людини, певні традиції, відбувається становлення особистості. Однак при цьому нерідко виникають і різні протиріччя, найбільш гострі з яких за певного збігу обставин переходять у конфлікти, а останні часом переростають у посягання на об'єкти, що охороняються. Безсумнівно, сім'я, яку роздирають наявні конфлікти, не в змозі грати роль центру психологічного захисту особистості, в якому вона знаходить заспокоєння і відпочинок, не може виконувати функції виховання і соціального контролю. Насильство в сім'ї завдає нищівного удару дітям, рани від якого не гояться ніколи і своєю чергою можуть породити їхні жорстокі дії, і в цілому завдає непоправної моральної шкоди суспільству [4, с. 194].

Побут у філософській та соціологічній літературі розуміється як невиробнича сфера життя, що безпосередньо пов'язана зі споживанням матеріальних і духовних цінностей, формами і способами цього споживання. Це невиробнича сфера людського буття, невіддільна від інших сфер життєдіяльності особистості: повсякденний уклад життя, заснований на звичному розпорядку, традиціях, що встановилися між людьми [5, с. 13].

Таким чином, побут є однією з основних форм суспільного життя, де формується і отримує виховання людина, задовольняються її життєво важливі потреби, розкриваються різноманітні повсякденні відносини. Звідси можна зробити висновок, що побут являє собою сукупність невиробничих відносин сімейно-побутового, комунально-побутового і виробничо-побутового характеру, що виникають з приводу задоволення матеріальних і духовних потреб людини [6, с. 14].

З кримінологічної точки зору велике значення має визначення поняття і структурних елементів, що характеризують «побут». Ми повністю підтримуємо думку Г. Панфілова про зміст поняття «побутовий злочин» і вважаємо, що необхідно виділити дві основні спрямованості побутової сфери:

1) особистісно-побутову (сім'я, спорідненість, дружба, товариство, сусідство);

2) суспільно-побутову (виробничий і громадський побут, побутові послуги) [7, с. 53].

Основною формою спільності в побуті є сім'я. А головним елементом внутрісімейного спілкування слід виділити шлюбно-сімейні відносини, які мають правове регулювання.

Отже, визначаючи сукупність тих суспільних відносин, які включає в себе сімейно-побутова сфера, можна зробити висновок, що такими є особистісні звичайні відносини між членами сім'ї, родичами, сусідами, знайомими, пов'язані зі споживанням невиробничих матеріальних і духовних цінностей і засновані на звичному розпорядку, традиціях і відносинах, що встановилися між людьми.

Проведене нами дослідження свідчить про те, що в сучасному суспільстві поширюється і закріплюється уявлення про безсилля закону, безкарність злочинців, правове свавілля. Все це формує у людей відчуття незахищеності, запеклості, причому практично в будь-яких соціальних шарах і групах суспільства незалежно від їх статусу і матеріального становища.

Більшість людей вважають, що держава безсила перед широко поширеним побутовим насильством. Внаслідок цього останнє стало звичним і навіть «нормальним» явищем для багатьох сімей.

Напруга – окремі спалахи образ. Жінки зазвичай реагують спокійно, намагаючись розрядити обстановку або намагаються захистити себе. З ростом напруги здатності жінки балансувати стають усе слабкішими.

Гостре насильство – сплеск напруги в самій негативній формі. Напади гніву настільки сильні, що кривдник не може заперечувати їх існування. Можлива реалізація акту насильства над жертвою.

Вирішення ситуації. Є кілька варіантів вирішення: розрив відносин, притягнення насильника до кримінальної відповідальності, врегулювання конфлікту мирним шляхом.

Особливе значення в механізмі криміногенних факторів насильства мають причини, які визначаються біо- і морально-психологічними властивостями людини, індивідуальними фізіологічними особливостями, системою моральних цінностей.

Безкарність сімейного мучителя, страх за своє життя і життя своїх дітей, розчарування, безвихідь орієнтують жінок на самостійні способи захисту. Дослідження Ф. Сафуанова підтверджують, що жіноча кримінальна агресія – це переважно агресія, зумовлена не агресивністю як властивістю особистості, а взаємодією з психотравмуючим впливом [8, с. 150–152].

Насильницька злочинність у родині, будучи зумовленою загальними причинами злочинності, має свої особливості, що істотно відрізняють її як від загальної побутової злочинності, так і від злочинності загалом. Вона зумовлена цілим комплексом причин, які необхідно розглядати тільки в контексті конкретних соціальних умов життя. Негативні соціальні, демографічні, економічні, політичні, психологічні, моральні, культурні та інші явища, що характеризують життя

сучасного суспільства, – основні детермінанти зазначеної злочинності. Загалом причини насильства в сім'ї можуть бути поділені на дві групи.

Перша – соціально-економічна група – включає в себе такі основні причини, як зростання безробіття, бідності, пияцтва і наркоманії, різке розшарування суспільства на бідних і багатих. Сім'я не може не відчувати на собі тяготи і проблеми суспільства, всі його матеріальні і духовні труднощі, не відображати в собі сучасні процеси економічної невлаштованості і тривожних очікувань. Тому значна частина проявів насильства пов'язана з невирішеністю матеріального забезпечення сім'ї, насамперед інвалідів та людей похилого віку, з житловими проблемами, невлаштованістю мігрантів і біженців. Друга – соціально-психологічна група – включає в себе цілий комплекс причин, зумовлених особливостями особистості, стану соматичного і психічного здоров'я, сформованих традицій сімейних відносин. Так, насильство між подружжям (співмешканцями) зазвичай стимулюється ревнощами і помстою за дії або уявні образи, а також переживаннями, пов'язаними з сексуальною незадоволеністю. Насильство між ними може породжуватися суперництвом за верховенство в родині.

Натепер сприятливим ґрунтом для насильницької злочинності в сім'ї залишається неблагополучне маргінальне середовище проживання з потворним побутом, убогим і спотвореним дозвіллям. У зв'язку з інтенсивним розпадом сімей збільшується частина люмпенізованих, десоціалізованих членів суспільства як у дорослому, так і в молодіжному середовищі. Соціальна напруженість виступає живильним ґрунтом повсякденних конфліктів у сім'ях. Падіння моральності і духовної культури всього суспільства відбивається в мікрогрупах, у тому числі і в сім'ї, де відносини набувають різних характеристик: взаємної неповаги, жорстокості, нетерпіння, цинізму. Соціальна і географічна мобільність населення часто впливає на старше покоління, яке залишається без повноцінної родинної підтримки в старості.

Проблема насильства в сім'ї – частина проблеми культури, рівності статей, соціально-економічної та правової захищеності особистості в сучасному суспільстві. Сукупність наведених обставин свідчить про високу соціальну небезпеку зростання насильства в сім'ї, необхідність прийняття адекватних заходів, що поєднують у собі примус, із заходами підтримки і допомоги, в тому числі матеріальної і медичної, сім'ям «підвищеного ризику», в яких в тій чи іншій формі може проявитися насильство, перш за все стосовно дітей. Безумовно, об'єктом домашнього насильства можуть бути будь-які члени сім'ї. Прийнято виділяти три типи сімейної жорстокості: з боку батьків стосовно дітей, з боку одного з подружжя стосовно іншого, з боку дітей та онуків стосовно інших родичів. На жаль, найбільш часто в таких ситуаціях жертвами стають діти як найбільш вразлива і незахищена частина суспільства.

Факти жорстокого поводження з дітьми в сім'ї, в дитячих установах часто ховаються. Знаючи про такі факти, педагоги, медичні та інші працівники нерідко виявляють байдужість до долі дитини і не повідомляють про них ні органам опіки та піклування, ні правоохоронним органам. Багато з дітей перебувають у стані постійної напруги, у них переважає почуття страху і невпевненості. Це дає змогу припустити, що вони постійно відчувають або зазнавали коли-небудь насильство над собою. Жорстоке поводження батьків з дітьми може виражатися: у неправомірному фізичному і психічному впливі, а іноді і в прямому насильстві; недозволених прийомах виховання; приниженні честі та гідності; залишенні в безпорадному стані; залишенні без їжі і води; замиканні в окреме приміщення і позбавлення свободи переміщення дитини в житлі; виштовхуванні на вулицю. На думку Н. Машинського, під насильством у сім'ї проти неповнолітніх (дітей) слід розуміти активний свідомий акт поведінки батьків, опікуна чи піклувальника, який здійснюється в протиріччя правам і законним інтересам неповнолітнього, заподіює або здатний заподіяти шкоду його фізичному і (або) психічному розвитку [9, с. 33].

Психологи відзначають, що, випробувавши фізичне насильство, дитина виробляє агресивну модель поведінки. Якщо вона і навчилася придушувати і заперечувати свої почуття, це може привести до депресії і спровокувати саморуйнівну поведінку, оскільки вираз гніву стосовно того, що сталося фізичне насильство і особи, яка вчинила фізичне насильство над нею, буває занадто небезпечним або безрезультатним. Тому гнів дитини звертається всередину, проти неї самої, викликаючи депресії і ненависть до себе [10, с. 42–43].

Однак це зовсім не означає, що діти мають виховуватися без всяких обмежень. Ненасильницька комунікація ґрунтується на повазі з боку дорослих до особистості дитини, терпимості до дитячих почуттів і насамперед на повазі особистості дитини, прийняття її такою, якою вона є.

Резюмуючи викладене, звернемо увагу на те, що проблема насильства стосовно дітей стала особливо актуальною нині. У зв'язку з цим необхідне прийняття кардинальних заходів, що забезпечують перш за все безпеку дітей від злочинних посягань на їх нормальний фізичний і моральний розвиток. Такими заходами могли б бути не тільки вдосконалення законодавчої бази нашої держави в плані захисту дітей, а й створення спеціальних програм щодо боротьби з домашнім, шкільним, вуличним і іншими видами насильства стосовно дітей.

Висновки. Вивчення практики боротьби з сімейно-побутовою злочинністю виявило низку істотних моментів, які знижують ефективність проведеної попереджувальної роботи. Перешкодою є не тільки особлива консервативність побутової психології, але і недосяжність або вкрай недостатня досяжність сімейно-побутових відносин для цілеспрямованої виховної роботи, соціального контролю. Мотиви скоєння злочинів у побуті значною мірою породжуються інтимним, суто особистим характером сімейних відносин між подружжям, близькими родичами. Внаслідок цього часом важко виявити ту грань, за якої втручання в особисте життя людей неприпустиме. Тут часто доводиться погоджувати дії з конституційною вимогою про недоторканність житла й особистості. Іншими словами, специфіка побутових відносин обмежує можливість міліції щодо втручання в побутові конфлікти. Певні труднощі є і в самому процесі виявлення аномальних відносин у побуті, позаяк частина їх відбувається в окремих квартирах, приватних будинках, тобто в умовах анонімності, з частим прощенням потерпілим злочинних дій винного. Все це вимагає виняткового такту і високого

професіоналізму від суб'єктів профілактики, передбачає знання ними основ психології, педагогіки і сімейної кримінології.

Загалом для підвищення ефективності попереджувальної діяльності державні та громадські структури мають комплексно планувати заходи, спрямовані на зміцнення сім'ї, поліпшення мікроклімату в ній, об'єднуючи при цьому зусилля всіх зацікавлених міністерств, органів влади і управління, державних і громадських організацій, використовуючи зарубіжний досвід. При цьому суб'єктам попередження сімейно-побутового насильства слід ефективно поєднувати заходи кримінально-правового і соціально-психологічного впливу.

1. Вживання заходів з проведення індивідуальної профілактики. Для її ефективності необхідно проводити спеціальні семінари з підготовки співробітників органів внутрішніх справ для роботи з сімейно-побутовим насильством.

2. Розробка системи узгодженої протидії насильству в сфері сімейно-побутових відносин, яка поєднає зусилля правоохоронних органів, судів, соціальних служб, освітніх і медичних установ. При цьому має йтися не просто про якісь заходи, а про вироблення соціальної технології, що об'єднує діяльність представників різних структур і передбачає комплексне планування заходів, спрямованих на зміцнення сім'ї, поліпшення мікроклімату в ній, поєднання заходів загального та індивідуального попередження, вдосконалення практики за рахунок використання зарубіжного досвіду.

3. Залучення засобів масової інформації з метою пропаганди проблеми побутового насильства в сучасному суспільстві і формування масової свідомості про його неприпустимість. З метою реалізації програми, спрямованої на формування у громадян позитивних правових установок, необхідно інтенсивніше застосовувати величезний потенціал засобів масової інформації, які мають не лише правдиво висвітлювати політичну, соціальну і кримінальну обстановку в країні, але і стверджувати моральні правила людського співжиття.

Література

1. 1,8 мільйона жінок в Україні страждає від фізичного домашнього насильства. *Вебсайт*. URL: https://www.prostir.ua/?news=18-miljona-zhinok-v-ukrajini-strazhdaje-vid-fizychnoho-domashnoho-nasylstva.

2. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Вебсайт*. URL: http://www.univ.kiev.ua/content/upload/2019/-697223196.pdf.

3. Дерябин С.Д. Криминологический анализ и проблемы предупреждения побоев и истязаний как преступлений против личности : дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1999. 195 с.

4. Антонян Ю.М. Жестокость в нашей жизни. Москва, 1995. 319 с.

5. Антонян Ю.М., Міньковський Г.М. Виховання молоді в побуті. Москва, 1975. 37 с.

6. Кім Є.П. Злочинність у сфері сімейно-побутових відносин і її попередження органами внутрішніх справ : дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1989. 21с.

7. Панфилов Г.А. О содержании понятия бытового преступления. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва, 1977. Вып. 26. С. 53.

8. Сафуанов Ф.С. Психология криминальной агрессии. Москва. 2003. 300 с..

9. Машинская Н.В. Насилие в семье : дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2001. 21 с.

10. Михайлова Н.Ф. Повседневный стресс в семьях здоровых и больных неврозами. *Материалы конгресса по детской психиатрии*. Москва, 2001. С. 42–43.

Собко Г. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
викладач кафедри кримінального права та кримінології
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 343.98
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-21

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ ТА ЗАВДАННЯ СУДОВОГО ПОЧЕРКОЗНАВСТВА ЯК ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ДЛЯ ЕКСПЕРТА

Ігнатьєва Я. Ю.

Формування науково-теоретичних положень та завдань судового почеркознавства пов'язане із низкою питань, зокрема й теоретико-методологічного та практичного характеру. Одна з основних складових частин актуальності вироблення такого формування - закономірність виникнення теоретико-наукових положень та засад, їх значення для проведення судової експертизи експертами на практиці. Головним чинником у розробці положень та засад є саме визначення сутності їх як основних понять для кожного експерта. Незважаючи на велику кількість праць, присвячених дослідженню різних аспектів основних понять, теоретичних та наукових положень та завдань судового почеркознавства й судової почеркознавчої експертизи, необхідно констатувати, що у юридичній літературі так і не сформовано усталених, повноцінних дефініцій цих понять.

Метою статті є проведення ретельного аналізу положень та завдань судового почеркознавства, виявлення їх наукової та теоретичної основи.

У статті розкрито роль науки у судовому почеркознавстві та принципи застосування природних, точних та правових наук разом із почеркознавством на практиці судовим експертом. Під час аналізу отриманих даних та відомостей було проведено порівняння судового почеркознавства та судово-почеркознавчої експертизи, їх предметів та завдань, встановлено взаємозв'язок та різницю між завданнями науки судового почеркознавства та судової почеркознавчої експертизи.

Актуальність даної теми зумовлена розробками таких криміналістів: Л.Ю. Ароцкера, А.І. Винберга, Г.А. Куприянової, А.І. Манцвєтової, Г.Д. Маркової, О.Б. Мельникової, С.М. Потапова, Ю.М. Погибко, Т.І. Стрібуль, В.Ф. Орлової, С.І. Тихенко. Ця тема є завжди актуальною, тому що постійно потрібно створювати нові методи, розвивати науку, розробляти нові методологічні основи, адже кожного року відбувається прогрес у досягненнях людства у науці, технологіях, який створює необхідність у відновленні та у створенні чогось нового та актуального саме у цей проміжок часу.

Ключові слова: *науково-теоретичні положення, завдання, судова експертиза, судове почеркознавство, наука, принципи, предмет, судовий експерт, ідентифікація, діагностичні ознаки, класифікаційні ознаки, почерк.*

Формирование научно-теоретических положений и задач судебного почерковедения связано с рядом вопросов, в том числе и теоретико-методологического и практического характера. Одна из основных составляющих актуальности создания такого формирования - закономерность возникновения теоретико-научных положений и принципов, их значение для проведения судебной экспертизы экспертами на практике. Главной частью в разработке положений и принципов является именно определение сути их как основных понятий для каждого эксперта. Несмотря на большое количество работ, посвященных исследованию различных аспектов основных понятий, теоретических и научных положений и задач судебного почерковедения и судебной почерковедческой экспертизы, необходимо констатировать, что в юридической литературе так и не сформировано устоявшихся, полноценных дефиниций этих понятий.

Целью статьи является проведение тщательного анализа положений и задач судебного почерковедения, выявление их научной и теоретической основы.

В статье раскрыта роль науки в судебном почерковедении, а также принципы применения природных, точных и правовых наук вместе с почерковедением на практике судебным экспертом. При анализе полученных данных и сведений было проведено сравнение судебного почерковедения и судебно-почерковедческой экспертизы, их предметов и задач, установлена взаимосвязь и различия между задачами науки судебного почерковедения и судебной почерковедческой экспертизы.

Актуальность данной темы обусловлена работами таких криминалистов: Л.Ю. Ароцкера, А.И. Винберга, Г.А. Куприяновой, А.И. Манцветовой, Г.Д. Марковой, А.Б. Мельниковой, С.М. Потапова, Ю.М. Погибко, Т.И. Стрибуль, В.Ф. Орловой, С.И. Тихенко. Эта тема всегда актуальна, потому что постоянно нужно создавать новые методы, развивать науку, разрабатывать новые методологические основы, так как каждый год происходит прогресс в достижениях человечества в науке, технологиях, который создает необходимость в обновлении и создании чего-то нового и актуального именно в этот промежуток времени.

Ключевые слова: *научно-теоретические положения, задачи, судебная экспертиза, судебное почерковедение, наука, принципы, предмет, судебный эксперт, идентификация, диагностические признаки, классификационные признаки, почерк.*

The formation of scientific and theoretical positions and tasks of judicial handwriting is connected with a number of questions, including theoretical, methodological and practical ones. One of the main components of the relevance of creating such a formation is the regularity of the emergence of theoretical and scientific positions and principles, their significance for conducting forensic experts in practice. The starting point for the development of positions and principles is precisely the definition of their essence as the basic concepts for each expert. Despite the large number of works devoted to the study of various aspects of the basic concepts, theoretical and scientific positions and the tasks of judicial handwriting and judicial handwriting expertise, it must be noted that in the legal literature there are no well-established, full-fledged definitions of these concepts.

The purpose of the article is to conduct a thorough analysis of the positions and objectives of judicial handwriting, identifying their scientific and theoretical basis.

The article reveals the role of science in judicial handwriting and the principles of applying the natural, exact and legal sciences together with handwriting in practice by a forensic expert.

Ігнатьєва Я. Ю., 2019

When analyzing the data and information obtained, a comparison was made between judicial handwriting and forensic handwriting expertise, their subjects and tasks; the interconnection and differences between the tasks of the science of judicial handwriting and judicial handwriting expertise are established.

The relevance of this topic originates in the work of many forensics: L.Y. Arocker, A.I. Winberg, G.A. Kupriyanov, A.I. Mancvetova, G.D. Markova, O.B. Melnikova, S.M. Potapova, Y.M. Pogibko, T.I. Stribul, V.F. Orlova, S.I. Tyhenko and many others. This topic is always developing over many years, because it is constantly necessary to create new methods, develop science and new methodological foundations, because every year there is progress in the achievements of mankind in science, technology, which creates the need for updating and creating something new and relevant in this period of time.

Key words: *scientific and theoretical positions, tasks, forensic science, judicial handwriting, science, principles, subject, forensic expert, identification, diagnostic, classification, handwriting.*

Постановка проблеми та її актуальність. Судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [1].

Судова експертиза включає у себе велику кількість видів експертних досліджень, а судове почеркознавство займає одне із найважливіших місць серед них. З огляду на історичні передумови виникнення почеркознавства зазначимо, що ще з часів Давнього Риму у законодавстві передбачалось дослідження почерку для вирішення та розгляду судових спорів при розслідуванні таких злочинів, як вбивство, розкрадання майна шляхом підробки документів тощо.

У сучасному світі розвиток судового почеркознавства досяг достатньо високого рівня розвитку завдяки вирішенню широкого спектру задач, постійним доповненням з боку експертів-почеркознавців до науково-теоретичних положень, тобто завдяки постійному розвитку протягом тривалого часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роль будь-якого виду криміналістичної експертизи суттєва та важлива для допомоги органам досудового розслідування та суду у встановленні обставин вчиненого злочину при розслідуванні кримінальних справ, вирішенні спорів в судових процесах. Судова почеркознавча експертиза охоплює численний список запитань та задач ідентифікаційного, діагностичного та класифікаційного характеру, які дають можливість встановити виконавця досліджуваного рукопису, умови письма, властивості особи виконавця. Вона має міцні теоретичні та методичні основи, сформульовані в роботах таких криміналістів: Л.Ю. Ароцкера, А.І. Винберга, Г.А. Купріянової, А.І. Манцвєтової, Г.Д. Маркової, О.Б. Мельникової, С.М. Потапова, Ю.М. Погибко, Т.І. Стрібуль, В.Ф. Орлової, С.І. Тихенко.

Що стосується поняття саме судового почеркознавства, то його можна визначити як галузь криміналістики як науки, що вивчає закономірності розвитку почерку та основ його дослідження, розробляє методи і методики вирішення завдань судово-почеркознавчої експертизи. Судовому почеркознавству виділяється певне місце та роль серед інших наук зі своїм окремим предметом, задачами, принципами, методами, що утворюють певну систему вчень, науково-теоретичних положень, які формують теорію та наукову базу для проведення судово-почеркознавчих експертиз.

Отже, можна зробити висновок про те, що головною відмінністю і водночас взаємозв'язком між судовою почеркознавчою експертизою та судовим почеркознавством є тільки те, що у їхніх рамках постійно проводиться співвідношення теорії та практики (науки та практики), які не можуть окремо існувати та створювати цілісну систему науково-теоретичних положень та практичних завдань.

Мета статті – викласти та обґрунтувати науково-теоретичні положення та завдання судового почеркознавства.

Виклад основного матеріалу. Судова експертиза як експертне дослідження належить до практичного виду роботи, але будь-яка практика не може існувати без теорії. Теорія є базисом будь-якої практичної діяльності, але завдяки практиці наукову основу теорії можна розвивати та збагачувати корисними джерелами інформації щодо актуальних положень наукових розробок, їх ефективності на практиці, тобто відстежити, які виникають помилки або недоробки при використанні того чи іншого методу, методики, чи об'єктивно були обґрунтовані положення та чи несуть вони необхідне інформаційне значення під час проведення досліджень.

Щоб перейти до більш ретельного розгляду положень та завдань судового почеркознавства, потрібно встановити, які є науково-теоретичні положення та завдання почеркознавства.

Згідно із тлумачними словниками науково-теоретичні положення – це твердження, думки, що лежать в основі принципів науки, або тези, які відповідають вимогам науки [2].

В основі наукових положень судового почеркознавства лежать методики та методи, які використовуються під час проведення судово-експертного дослідження. Ці теоретичні основи входять до складу експертизи та створюють науково обґрунтований характер будь-якої частини дослідження. Однак постійно виникає необхідність створення нових розробок для подальшого розвитку науки почеркознавства та введення цих положень у практичну діяльність експертів-почеркознавців.

Першочергове значення в галузі судового почеркознавства мають знання декількох основних блоків (видів) наук, а саме:

– фізіології вищої нервової діяльності, анатомії письмово-рухового апарату, біомеханіки і психології навичок письма (знання положень природних наук);

– математики, теорії розпізнавання образів, теорії ймовірності тощо (знання положень точних наук);

– юридичних дисциплін (знання положень правових наук) [3].

Процес взаємодії судового почеркознавства з іншими науками має багатоступеневий характер. Використання знань, теорії та положень інших наук, їх освоєння та адаптація вихідних даних — все це є складною процесуальною системою, яка включає окремі етапи. Перший етап складається з вивчення, пізнання та освоєння основних знань з різних галузей наук на сучасному рівні їх розробки у відповідних наукових дисциплінах. Це, наприклад, знання про фізіологію та структуру рухового акту, різновидом якого є письмо, про його анатомію та біомеханіку. Ці знання включають вчення І.П. Павлова про умовно-рефлекторну природу нави-

чкових дій, про динамічний стереотип, а також теорію Н.А. Бернштейна про кільцеве керування рефлекторними діями та будову рухів, вчення П.К. Анохіна про функціонально-системний характер поведінкового акту тощо [4]. Отримані знання є фундаментом для подальшого вивчення, узагальнення та адаптування наукових положень у рамках криміналістики та судового почеркознавства. Все це дає можливість глибокого вивчення одного з основних криміналістичних об'єктів – почерку.

Узагальнюючи викладене, можна зробити висновок, що центральним моментом дослідження для судового почеркознавства є науково обґрунтовані положення формування стійкості, розвитку, сталості, індивідуальності почерку кожної людини.

Якщо зробити акцент на формуванні почерку людини з самого початку (взагалі з навчання письму), то важливо звернути увагу на цей процес. Завдяки особливим навичкам, які формуються шляхом виконання систематичних вправ з письма та сприяють саме виникненню виробленості рухів, що є однією з найважливіших загальних ознак почерку будь-якої людини, з часом виконується рукопис (швидке писання без контролю безпосереднього виконання елементів). Завдяки проведеному аналізу стало відомо, що умовно можна поділити формування почерку будь-якої особи на декілька таких стадій:

– шкільні роки, тобто з 6 до 17 років. У цей період формуються та видозмінюються синтетичні можливості письма. Аналізування та створення елементів рухів у школі є основоположним процесом для формування почерку в цілому;

– час навчання у вищому навчальному закладі, тобто з 17 до 22 років. У цей період продовжується розвиток навичок написання літер, цифр та створюється індивідуальність почерку;

– період трудової діяльності, тобто з 22 до 30 років приблизно. У цей період удосконалення навичок рухів досягає свого заключного етапу, остаточно формується індивідуальність почерку. Можна виділити почерк людини серед інших.

Весь цей поділ на стадії є умовним та суб'єктивним, він залежить від багатьох факторів розвитку почерку та від кількості, швидкості та постійності використання письмово-рухового апарату. З часом, навчаючись письму, кожний індивідуум виробляє навички, які, закріплюючись в процесі письмової практики, зв'язуються між собою в певну стійку систему умовно-рефлекторних зв'язків, яка називається динамічним стереотипом. Тобто пишуча система людини може залежати від багатьох факторів, зокрема особливостей нервової системи, пам'яті, фізіологічних та анатомічних властивостей, навчання письму, продовження вправ з написання тощо. З огляду на це період становлення почерку є індивідуальним для кожного, оскільки завдяки сумі всіх перерахованих факторів у одних людей індивідуальний почерк може сформуватися вже у школі, а в інших цей процес займе декілька років практичної діяльності.

Проте постійне використання цих знань входить до мети вирішення спеціальних завдань судового почеркознавства, пов'язаних з виявленням всіх закономірностей. Це розроблені криміналістами спільно з представниками інших наук інформаційні положення, такі як анатомія письмово-рухового апарату, принципи управління письмово-руховим процесом, основи формування почерку тощо. Такі дані для криміналістів дуже важливі, тому що виступають безпосередньою основою вивчення закономірностей, що визначають ідентифікаційні, діагностичні та класифікаційні завдання, якості і властивості почерку, а отже, його можливість бути об'єктом судової почеркознавчої експертизи. Перераховані вище знання та положення розташовані на стику судового почеркознавства та інших галузей знань, отримання яких входить до предмета судового почеркознавства. Базуючись на них, експерти-почеркознавці вивчають почеркові закономірності, що визначають індивідуальність, стійкість, варіативність, виборчу мінливість почерку, його властивості та ознаки, систематизують їх у єдину методику.

Судове почеркознавство як галузь криміналістичної науки має завдання та предмет. Потрібно звернути увагу на завдання судового почеркознавства та зробити їх порівняння із завданнями судово-почеркознавчої експертизи.

Отже, предметом судового почеркознавства є вивчення закономірностей формування і функціонування почерку, закономірностей його експертного дослідження і розробка на їх основі методів і методик вирішення завдань судово-почеркознавчої експертизи з метою встановлення фактів, що мають доказове значення у судовому процесі [3].

Завдання судового почеркознавства як галузі криміналістики можна виділити з його предмета. Отже, такими завданнями є:

1) дослідження закономірностей формування і функціонування почерку (створення письмово-рухового комплексу навичок), що визначають основні властивості (якості) почерку – індивідуальність, динамічну стійкість, варіативність, виборчу мінливість, тобто властивості і ознаки, необхідні для вирішення завдань експертизи;

2) дослідження закономірностей процесу експертного пізнання почерку на основі аналізу та узагальнення експертної практики;

3) створення на основі вивчених закономірностей методичних основ, методичних схем, методик і методів експертного дослідження почерку, спрямованих на вдосконалення експертної практики, розширення можливостей експертизи, зростання ефективності організації роботи експерта;

4) розробка методичних рекомендацій щодо призначення судово-почеркознавчої експертизи та підготовки матеріалів слідчими, прокурорами та судом, щодо оцінки і використання висновків експерта-почеркознавця в процесі розслідування злочинів і судового розгляду кримінальних, цивільних та господарських справ;

5) розробка методичних основ і методів здійснення профілактичної діяльності судових експертів.

Залежно від рівня розробки наукових положень дослідження, методик та методичних основ формуються завдання судово-почеркознавчої експертизи [5].

Завдання судово-почеркознавчої експертизи – це встановлення фактів (фактичних даних) відповідно до поставлених запитань слідчого, прокурора та суду експертом в межах своєї компетенції на основі застосування методики судово-почеркознавчої експертизи.

Залежно від класу вирішуваних завдань почеркознавчі дослідження можуть бути ідентифікаційними, класифікаційними та діагностичними [6].

Ідентифікація виконавця рукопису є першочерговим завданням для проведення судової почеркознавчої експертизи. Це завдання пов'язане із встановленням конкретного виконавця рукопису або вирішенням питання про виконання декількох рукописів, окремих фрагментів тексту, підписів, тощо однією чи різними особами.

Ідентифікаційні завдання диференціюються з урахуванням систематизації об'єктів і умов виконання дослідження, схожості (або відсутності такої) почерку виконавця досліджуваного рукопису і почерків підозрюваних осіб. Для створення системи дослідження необхідно враховувати такі фактори: вид рукопису (текст, короткий запис, підпис), склад рукопису, обсяг інформативності досліджуваного рукопису, умови виконання (звичайні чи незвичні). З урахуванням таких підстав можна ідентифікаційні завдання представити як видові (мета – визначення виду рукопису) і конкретні (мета – надання всіх характеристик з проміжними ступенями їх опису від загального до конкретного).

Всі підстави систематизації ідентифікаційних завдань є істотними в методичному плані. У процесі дослідження експерт, проходячи всі стадії систематизації, вибирає та використовує найбільш відповідні методи і методики дослідження почерку. Отже, ідентифікаційні завдання включають у себе:

– ідентифікацію конкретного виконавця досліджуваного рукопису;

– вирішення питання про виконання декількох рукописів однією чи різними особами, окремих фрагментів тексту, підписів, тексту і підпису тощо;

– виключення особи виконавця під час встановлення та оцінки суттєвих розбіжностей.

Що стосується діагностичних завдань, то вони пов'язані із отриманням відомостей про зовнішню обстановку письма та внутрішній стан виконавця рукопису. Саме в момент виконання рукопису залежно від різних (зовнішніх чи внутрішніх) факторів відбувається встановлення фактів навмисної зміни почерку, виконання рукопису у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, в хворобливу стані тощо.

Завдання діагностичного дослідження почерку для повноти проведеної експертизи складається з таких необхідних частин:

– встановлення виду незвичності письма у досліджуваних документах;

– встановлення факту тотожності виконавця досліджуваного рукопису та зразків (або відсутності такої тотожності);

– встановлення характеру незвичності письма (тимчасового чи постійного);

– встановлення виду збиваючих факторів (природні або штучні);

– аргументування групи або причини виникнення певних збиваючих факторів.

Необхідно провести дослідження, які пов'язані з необхідністю отримання відомостей, що стосуються виконавця рукописів, де підозрювана особа відсутня, потрібно висунути й перевірити оперативно-розшукові версії, а також звузити коло можливих виконавців документа.

Встановлення властивостей особи за почерком, що характерні тільки для певної групи виконавців, що пишуть, характеризує сутність класифікаційного виду завдань [7]. Відомості про залежність між фізіологічними властивостями особи і почерком дозволяють вирішувати такі класифікаційні завдання, як встановлення статі виконавця рукопису, його віку, загальної соціально-демографічної характеристики тощо.

Розподіл завдань експертизи на ідентифікаційні, діагностичні та класифікаційні також є рухомим, оскільки він визначається структурою правопорушень та правових відносин, у зв'язку з якими призначається судово-почеркознавча експертиза. Такий розподіл є відносно стабільним у певний період часу. Наприклад, дослідження підписів від імені осіб похилого та старечого віку набуло поширення лише в останнє 20-річчя у зв'язку із розвитком цивільно-правових відносин спадкування.

Висновки. З метою узагальнення проведеного ретельного порівняльного аналізу можна зробити висновок, що функціональна природа почерку зумовлює використання як фундаментальної бази судового почеркознавства положень природних наук, психології і точних наук. Судова сутність почеркознавчої експертизи вимагає формування знань про почерк на основі криміналістики, судової експертизи та положень правових, зокрема процесуальних, дисциплін.

Як вже було встановлено, розвиток науково-теоретичних положень науки сучасного судового почеркознавства необхідний для того, щоб теорія мала можливість продовжувати свою методологічну функцію і служити підставою для найбільш ефективного використання знань на практиці в галузі судового почеркознавства з метою виконання ідентифікаційних, діагностичних та класифікаційних завдань.

Література

1. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12.

2. Словник української мови : в 11-ти т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1974. Т. 5. 840 с.

3. Почерковедение и почерковедческая экспертиза : учебник / В.В. Серегин, М.В. Бобовкин, В.Ф. Орлова. Волгоград : ВА МВД России, 2014. 340 с.

4. Жижина М.В., Ищенко Е.П. Судебно-почерковедческая экспертиза документов : учебно-практическое пособие. Москва : «Юрлитинформ», 2006. 176 с.

5. Бобовкин М.В., Ручкин В.А. Современное состояние и тенденции развития судебно-почерковедческой экспертизы в Российской Федерации. вып. 4. *Вестник экономичсекой безопасности*. 2016. № 17. 19 с.

6. Гончаренко В.Г. Експертизи у судовій практиці : наук.-практ. посібник, 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 400 с.

7. Криміналістика. Академічний курс : підручник / Т.В. Варфоломеєва, В.Г. Гончаренко, В.І. Бояров. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 504 с.

Ігнатьєва Я. Ю.,
судовий експерт
Одеського науково-дослідницького
експертно-криміналістичного центру
Міністерства внутрішніх справ України

УДК 342.951:355.097.2
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-22

ПРОБЛЕМАТИКА НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ ПІД ЧАС ПАТРУЛЮВАННЯ МІСТА

Томіна В. Ю., Сірко В. С.

У науковій статті розглядаються питання взаємодії Національної гвардії України та Національної поліції України. На підставі аналізу законодавства України зроблено висновок про проблематику Національної гвардії України під час патрулювання міста.

В умовах глобалізованого світу і динамічних якісних змін у службово-бойовій та оперативно-службовій діяльності Національної гвардії України актуалізовано протиріччя між потребою держави в офіцерських кадрах, здатних удосконалювати свою професійну підготовку, самостійно приймати обґрунтовані рішення в процесі військово-професійної діяльності, і відсутністю фундаментальних і прикладних наукових досліджень професійної підготовки в теорії і практиці вищої військової освіти.

Ключові слова: *підготовка, професійна підготовка офіцерів, Національна гвардія, офіцери Національної гвардії.*

В научной статье рассматриваются вопросы взаимодействия Национальной гвардии Украины и Национальной полиции Украины. На основании анализа законодательства Украины сделан вывод о проблематике Национальной гвардии Украины при патрулировании города.

В условиях глобализирующегося мира и динамических качественных изменений в служебно-боевой и оперативно-служебной деятельности Национальной гвардии Украины актуализировано противоречие между потребностью государства в офицерских кадрах, способных совершенствовать свою профессиональную подготовку, самостоятельно принимать обоснованные решения в процессе военно-профессиональной деятельности, и отсутствием фундаментальных и прикладных научных исследований профессиональной подготовки в теории и практике высшего военного образования.

Ключевые слова: *подготовка, профессиональная подготовка офицеров, Национальная гвардия, офицеры Национальной гвардии.*

The scientific article deals with the interaction of the National Guard of Ukraine and the National Police of Ukraine. On the basis of the analysis of the legislation of Ukraine the conclusion was made about the problems of the National Guard of Ukraine during patrolling the city.

The history of the troops of the National Guard of Ukraine dates back to 1991. One of the reasons for the creation in 1991, on the basis of units of the Internal Guard of the Ministry of Internal Affairs of the USSR, was the need to have military units in case of refusal of the Armed Forces to swear allegiance to the Ukrainian people. Interestingly, participation in public order was added to the National Guard only in 1993, although in Soviet times the Internal Troops, among other things, patrolled cities and dispersed demonstrations.

In the conditions of the globalized world and dynamic qualitative changes in the service, combat and operational activity of the National Guard of Ukraine, the contradictions between the need of the state in officer cadres capable of improving their professional training, making informed decisions in the process of military and professional activity are actualized, applied research of vocational training in the theory and practice of higher military education.

After the victory of the Revolution of Dignity, the Verkhovna Rada on March, 13 in 2014 less than for a half a hour accepted for basis and on the whole the draft of Law "On the National Guard of Ukraine" [3], as a result of which it developed the Internal Base of the National Guard of Ukraine. Presently National Guard of Ukraine counts 50 thousands of servicemen, but to patrolling about 2 thousands are attracted only. Patrols of the National Guard of Ukraine, as well as before, during duties operatively submit the leader of organ of Police, on territory of maintenance of which they carry service. From August, 1 in 2019 the independent patrolling began by National Guardsmen, which is carried out with participation of the Police.

Two years ago, a bill No. 6556 was introduced to parliament, which provided for the approaching of the National Guard of Ukraine to Police officers. The initiative met with resistance from experts and human rights activists and was sent to the dustbin of history. Experts explain the necessity of the bill simply: in 2015, the National Guardsmen were given certain functions, but they were not given sufficient powers to perform them qualitatively.

The National Guard of Ukraine should support the functioning of law enforcement agencies. The central functions of the National Guard of Ukraine are the separate rule of law and the protection of the indigenous borders, which correspond to terrorist activity. One of the main tasks of the National Guard is to protect strategic infrastructure – airports, stadiums (during these or mass events), diplomatic agents, security services, or special crossings of convicts.

On August 1, 2019, military servicemen of the National Guard are engaged to strengthen public order, to respond promptly to reports of criminal offenses, to prevent destabilization of the operational situation, to commit illegal actions in the territory of our country. During patrolling of cities, servicemen of the National Guard of Ukraine are obliged to:

1) to provide protection and protection of life, rights, freedoms and legitimate interests of citizens, society and the state against criminal and other unlawful encroachments;

2) to take part in ensuring public safety and public order, including during meetings, rallies, street campaigns, demonstrations, other mass events;

3) to take measures aimed at prevention, detection of criminal (administrative) offenses;

4) to provide protection of public authorities, implementation of measures of state protection of public authorities and officials, as well as to participate in the protection of public order during official visits and other events with the participation of officials of Ukraine and foreign states subject to state protection in the territory Ukraine;

5) perform the tasks of territorial defense [3].

Key words: *training, officer training, National Guard, National Guard officers.*

Томіна В. Ю., Сірко В. С., 2019

Постановка проблеми. В умовах глобалізованого світу і динамічних якісних змін у службово-бойовій і оперативно-службовій діяльності Національної гвардії України актуалізовано протиріччя між потребою держави в офіцерських кадрах, здатних удосконалювати свою професійну підготовку, самостійно приймати обґрунтовані рішення у процесі військово-професійної діяльності, і відсутністю фундаментальних і прикладних наукових досліджень професійної підготовки в теорії і практиці вищої військової освіти.

Підсилює назване протиріччя фактор консервативності системи підготовки офіцерів для Національної гвардії порівняно зі стрімко змінюваними потребами освітнього ринку і викликами глобалізації.

У зв'язку з цим завдання досягнення відповідності рівня військово-професійної освіти імперативів розвитку суспільства, силових структур України і всієї системи вищої освіти країни стає стратегічним і вимагає науково-міждисциплінарного дослідницького пошуку з визначення концептуальних підходів до управління якістю підготовки офіцерів для Національної гвардії, до його науково-методичного забезпечення та технологізації [2].

Аналіз публікацій та останніх досліджень. Безпосередньо діяльність Національної поліції України та Національної гвардії України у сфері охорони громадського порядку ставала об'єктом досліджень А.В. Басова, Є.В. Білозьорова, С.Г. Брателя, О.К. Волоха, А.П. Головіна, В.А. Грабельникова, О.В. Джафарової, А.В. Жбанчик, І.М. Копотуна, О.В. Кривенка, С.О. Кузніченка, О.М. Музичука, Ю.С. Небеського, А.С. Поклонського, А.В. Серьогіна, О.І. Ульянова, Д.П. Цвігуна, В.М. Цикалевича, С.О. Шатрави та інших учених.

Метою статті є з'ясування актуальних питань взаємодії Національної гвардії України та Національної поліції України на підставі аналізу норм законодавства України та практики його застосування.

Підготовка офіцерів для Національної гвардії України нині здійснюється на основі системно-комплексного підходу до забезпечення інноваційного розвитку та конкурентоспроможності ВВНЗ та з урахуванням багатогранної сутності професійної підготовки, процесів, що протікають у зовнішньому середовищі, а також управління якістю освіти та виховання суб'єктів військово-освітнього процесу.

Ці та низка інших, більш приватних факторів призводять до підвищення ролі професійної підготовки в суспільстві і державі [3]. Для України з урахуванням соціально-політичних умов, в яких нині перебуває наша держава, основним напрямом зовнішньої політики є захист національних інтересів і забезпечення національної безпеки. Здійснюється вона способами застосування методів правового, військового, політичного і найбільш популярного нині інформаційного впливу з метою створення протидії агресору, що знаходиться як за територією України, так і всередині країни. Зберегти наявний конституційний лад держави, захистити суверенітет країни, забезпечити дотримання прав і свобод громадян, виконати соціальні гарантії – саме ці національні інтереси виражають основну політичну позицію нашої держави [1].

Історія військ Національної гвардії України бере свій початок ще з 1991 р. Однією з причин створення в 1991 р. на базі частин Внутрішніх військ МВС СРСР Національної гвардії була потреба мати військові формування на випадок відмови Збройних сил присягнути на вірність українському народові. Цікаво, що участь в охороні громадського порядку додали до повноважень Нацгвардії тільки в 1993 р, хоча за радянських часів Внутрішні війська, крім іншого, патрулювали міста і розганяли демонстрації.

У грудні 1999-го, після повторного обрання Леоніда Кучми Президентом України, депутати Верховної Ради для приведення у відповідність до Конституції і щоб уникнути дублювання повноважень прийняли закон про розформування Національної гвардії України з передачею її частин і підрозділів Внутрішніх військ МВС і Збройним силам. Далі внутрішні війська діяли паралельно з Нацгвардією, але виконували обмежені функції охорони важливих об'єктів, а з 1995 р. їх залучали також до охорони громадського порядку. Під час Революції Гідності Внутрішні війська разом з міліціонерами «Беркута» брали участь у силовому протистоянні з протестуючими.

Після перемоги Революції Гідності Верховна Рада 13 березня 2014 р. менше ніж за півгодини прийняла за основу і в цілому проєкт Закону «Про Національну гвардію України» [3], яким розформувала Внутрішні війська МВСУ, створивши на їх базі Національну гвардію. Нині Нацгвардія налічує 50 тис. військовослужбовців, але до патрулювання залучені тільки близько 2 тис. Патрулі Національної гвардії України, як і раніше, під час чергувань оперативно підпорядковуються керівнику органу поліції, на території обслуговування якого вони несуть службу. З 1 серпня 2019 р. розпочалося самостійне патрулювання нацгвардійцями міст, що здійснюється за участю поліцейських.

Військовослужбовці під час патрулювання можуть застосовувати поліцейські заходи, а також спецзасоби і зброю відповідно до Закону України «Про Національну поліцію» [4]. Водночас гвардійці не зупиняють транспортні засоби за порушення Правил дорожнього руху і не можуть самостійно притягнути порушників до адміністративної або кримінальної відповідальності. Тому під час виявлення порушників патрулі Нацгвардії для подальших дій змушені залучати поліцейських.

Два роки тому до парламенту було подано законопроєкт № 6556, що передбачав наближення повноважень Національної гвардії України до поліцейських. Ініціатива зустріла опір з боку експертів і правозахисників і була відправлена на смітник історії. Експерти необхідність у законопроєкті пояснюють просто: у 2015 р. нацгвардійців наділили певними функціями, але для якісного їх виконання не дали достатніх повноважень.

Підсумовуючи, зазначимо, що Національна гвардія України – це військове формування з функціями правоохоронних органів. Серед основних функцій НГУ – забезпечення правопорядку й охорона державного кордону, припинення терористичної діяльності тощо. Одним з основних обов'язків нацгвардійців є захист стратегічних об'єктів інфраструктури – аеропортів, стадіонів (під час важливих або масових подій), дипломатичних представництв, охорона спеціальних вантажів або забезпечення конвоювання засуджених.

Відповідно до пункту 1 частини 1 статті 13 Закону України «Про Національну гвардію України» [3] військовослужбовці Нацгвардії під час залучення до виконання завдань з охорони громадського порядку мають право здійснювати превентивні і поліцейські заходи примусу

відповідно до Закону «Про Національну поліції» [4]. Зокрема, в статті 31 Закону передбачено такий перелік превентивних заходів, як:

– перевірка документів особи;

– опитування особи;

– поверхнева перевірка й огляд;

– зупинка транспортного засобу;

– вимога залишити місце й обмеження доступу до певної території;

– обмеження пересування особи, транспортного засобу або фактичного володіння річчю;

– проникнення в житло або інше володіння особи;

– перевірка дотримання вимог дозвільної системи органів внутрішніх справ;

– застосування технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, засобів фото- і кінозйомки, відеозапису;

– перевірка дотримання обмежень, встановлених законом щодо осіб, які перебувають під адміністративним наглядом, і інших категорій осіб;

– поліцейське піклування.

Стаття 42 Закону «Про Національну поліцію» [3] визначає конкретний перелік поліцейських заходів примусу: фізичний вплив (сила), застосування спеціальних засобів і застосування вогнепальної зброї.

З 1 серпня 2019 року з метою посилення заходів з охорони громадського порядку, оперативного реагування на повідомлення про кримінальні правопорушення, недопущення дестабілізації оперативної обстановки, вчинення протиправних дій на території нашої держави до несення служби в складі самостійних нарядів залучено військовослужбовців Національної гвардії України. Здійснюючи патрулювання міст, військовослужбовці Національної гвардії України для забезпечення безпеки громадян відповідно до Закону України «Про Національну гвардію України» зобов'язані:

1) забезпечувати захист та охорону життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від злочинних та інших протиправних посягань;

2) брати участь у забезпеченні громадської безпеки та охороні громадського порядку, у тому числі під час проведення зборів, мітингів, вуличних походів, демонстрацій, інших масових заходів;

3) вживати заходів, спрямованих на запобігання, виявлення кримінальних (адміністративних) правопорушень;

4) забезпечувати охорону органів державної влади, здійснення заходів державної охорони органів державної влади та посадових осіб, а також брати участь в охороні громадського порядку під час офіційних візитів та інших заходів за участю посадових осіб України та іноземних держав, щодо яких здійснюється державна охорона на території України;

5) виконувати завдання територіальної оборони та ін. [3].

Незважаючи на наявну нормативно-правову базу, що регулює діяльність військ Національної гвардії України, справжньою проблемою є персональна ідентифікація, адже у військовослужбовців НГУ посвідчень немає, у них тільки військові квитки в формі книжечки, які навряд чи треба показувати кому-небудь у воюючій країні.

У Нацгвардії після наполегливих вимог експертного співтовариства було впроваджено використання нагрудних жетонів з номерами і бодікамерами, але і їх носять не всі, а самі жетони і камери до сих пір не передбачені законодавством і не мають належного регулювання.

Висновки. В умовах проведення реформування військ Національної гвардії України мають бути враховані всі особливості професійної підготовки кадрового офіцера [5]. Необхідне проведення додаткових досліджень і виділення теоретичних аспектів у програмі професійної підготовки офіцерських кадрів з обов'язковим виявленням критеріїв ефективності її управління. Слід постійно удосконалювати практичні навички особового складу, технічні можливості засобів, які застосовуються Національною гвардією України та Національною поліцією України для виконання поставлених перед ними завдань як окремо, так і під час взаємодії один з одним.

Література

1. Бухун А.Г. Розвиток громадянської компетентності майбутніх офіцерів Національної гвардії України у процесі професійної підготовки : автореф. дис… канд. пед. наук : 13.00.04. Полтав. нац. пед. ун-т імені В.Г. Короленка. Полтава. 2017. 20 с.

2. Міршук О.Є. Застосування компетентнісного підходу в підготовці майбутніх офіцерів Національної гвардії України. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*. 2017. № 5. С. 56–57.

3. Про Національну гвардію України : Закон України. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2014, № 17, ст. 594. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18.

4. Про Національну поліцію : Закон України. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2015, № 40–41, ст. 379. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19.

5. Турчинов А. Професійна підготовка майбутніх офіцерів Національної гвардії до застосування здоров'язбережувальних технологій у контексті компетентнісного підходу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Валеологія: сучасність і майбутнє»*. 2015. № (1139), 107. URL: https://periodicals.karazin.ua/valeology/article/view/3835.

Томіна В. Ю.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного права
та адміністративного процесу
Одеського державного університету внутрішніх справ

Сірко В. С.,
кандидат юридичних наук,
викладач кафедри адміністративного права
та адміністративного процесу
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 347.921
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-23

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ

Андрієнко І. С.

У науковій статті досліджено сутність та юридичну природу дефініції «зловживання процесуальним правом». Проаналізовано окремі новели процесуального законодавства, що передбачають заборону зловживання процесуальними правами та встановлюють відповідальність за такі дії. Зроблено висновки про необхідність визначення чітких критеріїв, на підставі яких дії учасників судового процесу можуть визначатися як зловживання процесуальними правами.

Ключові слова: *зловживання правом, зловживання процесуальними правами, цивільне судочинство, цивільне процесуальне право.*

В научной статье исследованы сущность и юридическая природа дефиниции «злоупотребление процессуальным правом». Проанализированы отдельные новеллы процессуального законодательства, предусматривающие запрет злоупотребления процессуальными правами и устанавливающие ответственность за такие действия. Сделаны выводы о необходимости определения четких критериев, на основании которых действия участников судебного процесса могут определяться как злоупотребления процессуальными правами.

Ключевые слова: *злоупотребление правом, злоупотребление процессуальными правами, гражданское судопроизводство, гражданское процессуальное право.*

The scientific article investigates the nature and legal nature of the definition of abuse of procedural law. It is noted that the civil procedural code of Ukraine for the first time among the principles of civil justice enshrined the provision on the inadmissibility of abuse of procedural rights, identified the actions of persons who could be qualified as abuse, and also provided a mechanism to combat such a negative phenomenon. The current legal doctrine lacks a single, unified approach to the definition of "abuse of law". What remains to be discussed is the interpretation of the concept of "abuse of law", which implies a number of concepts developed in this direction.

It is also noted that the science of procedural law does not always identify the institution of abuse of law with the concept of "abuse of procedural rights". Attention is drawn to the concept of abuse of procedural rights as a subjective and evaluative concept. From the standpoint of individual authors, abuse of the right should be regarded as a procedural offense solely on condition that the other party to the case establishes a cause-and-effect relationship between the abuse and the harm caused (identification of certain risks).

It is noted that a significant step in the reform of the modern judicial system of Ukraine was the consolidation in the new version of the CPC of Ukraine of the provisions prohibiting abuse of procedural rights by the participants of civil proceedings and establishing responsibility for such actions.

At the same time, some of the provisions in the legislation on the qualification of abuse appear to be rather controversial and ambiguous.

Attention is drawn to the norms that have received the most criticism among professionals who treat abuses of procedural rights, such as filing a knowingly unsubstantiated claim, a claim in the absence of the subject matter of the dispute, or in a clearly artificial dispute. Also, the absence of a legislative conceptual apparatus can cause problems of practical content.

It is concluded that clear criteria should be defined on the basis of which actions by litigants can be defined as abuse of procedural rights, since, in some cases, the boundary between abuse of law and good faith and reasonable behavior is illusory, which in turn can lead to harmlessness. implications for process participants. The following questions need further clarification: defining the principles that make it possible to consider the claim deliberately unfounded; determination of principles when a complaint, statement, petition is to be left without consideration or return; clear measures to prevent abuse of procedural rights by the court.

Key words: *abuse of law; abuse of procedural rights; civil proceedings; civil procedural law.*

Андрієнко І. С., 2019

Постановка проблеми та її актуальність. Проблема зловживання процесуальними правами була і залишається доволі актуальною для вітчизняної науки та практики, адже правильний і своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ в умовах процесуальної недобросовісності стає вкрай складним завданням.

Цивільний процесуальний кодекс України у новій редакції вперше серед основних засад цивільного судочинства закріпив положення про неприпустимість зловживання процесуальними правами, визначив дії осіб, що можуть бути кваліфіковані як зловживання, а також передбачив механізм боротьби із таким негативним явищем. Донедавна суд був доволі обмежений у можливостях виливу на недобросовісну поведінку учасників процесу, а отже, законодавче врегулювання питання заборони зловживання процесуальними правами надасть можливість забезпечити дисципліну учасників процесу та сприятиме правильному та своєчасному розгляду і вирішенню цивільних справ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема зловживання процесуальними правами є однією із найбільш дискусійних у правовій науці. Дослідниками даного явища свого часу були такі вчені-процесуалісти, як М.М. Агарков, В.В. Бутнєв, С.С. Бичкова, М.Л. Гальперін, В.В. Комаров, Д.Д. Луспеник, С.Я. Фурса, М.Й. Штефан, А.В. Юдін та інші. Праці фахівців торкалися таких теоретичних та практичних аспектів, як визначення юридичної природи зловживання процесуальними правами, проведення їх диференціації, з'ясування особливостей певних способів зловживання, визначення форм цивільної процесуальної відповідальності за такі порушення тощо. Водночас окремі новели законодавства викликали дискусію серед фахівців теорії та практики, а тому потребують детального вивчення та дослідження.

Метою даного дослідження є аналіз наявних у правовій доктрині поглядів на сутність категорії зловживання процесуальним правом, а також новели цивільного процесуального законодавства у даному аспекті.

Виклад основного матеріалу. Зловживання правом завжди було і дотепер залишається невід'ємним атрибутом функціонування права. Про зловживання процесуальними правами згадувалось ще за часів римського права, за якого передбачалися заходи протидії поведінці осіб, що безпідставно пред'являли позови або безпідставно заперечували проти них.

Сам термін «зловживання правом» вперше з'явився у законодавстві Швейцарії, а конституційна заборона зловживання правом вперше була закріплена у пам'ятці конституційного права Франції – Декларації прав людини і громадянина 1789 р. [1, с. 12]. Цілісну теорію зловживання суб'єктивними правами виробила французька судова практика в XIX ст., базуючись на нормах права про відповідальність за збиток, хоча в Цивільному кодексі 1804 р. не містилося прямих заборон зловживання правами [2, с. 17].

У сучасній правовій доктрині відсутній єдиний і уніфікований підхід щодо дефініції «зловживання правом». Фахівці виділяють декілька підходів до характеристики даного поняття. Зокрема, прибічники першого підходу (М.М. Агарков, М.С. Малеїн, В.А. Рясенцев тощо) взагалі заперечують існування такої категорії, як «зловживання правом», оскільки правомочність здійснювати право на заподіяння шкоди іншим особам не входить до змісту суб'єктивного права, а тому здійснення права не може бути протиправним. Свого часу М.М. Агарков заявляв, що здійснення права взагалі не може бути протиправним, тому що дії, які називаються зловживанням правом, насправді здійснюються за межами права [3, с. 427].

Інший підхід не заперечує існування категорії «зловживання правом», адже зловживання правом може існувати та передбачає такі відносини, де уповноважений суб'єкт допускає недозволене використання свого права, але при цьому завжди спирається на своє суб'єктивне право. Прибічники даного підходу зазначають, що у правовій доктрині існують ситуації, коли особа здійснює своє суб'єктивне право, формально не порушуючи юридичних заборон, але завдає шкоди суспільним або особистим інтересам іншої особи [4].

Проте дискусійним залишається саме трактування поняття «зловживання правом», що передбачає низку концепцій, вироблених в даному напрямі. Окрім розгляду зловживання правом через реалізацію суб'єктивних прав, існує концепція форми здійснення права всупереч його призначенню, меті, соціальній функції чи інтересам інших суб'єктів, за допомогою якої спричиняється шкода іншим учасникам суспільних відносин. Все більшого розголосу набуває концепція, за якою зловживання правом трактується як різновид правової поведінки. Також зловживання правом розглядають як особливий вид правопорушень, що вчиняються уповноваженою особою при здійсненні нею належного їй права. У рамках концепції зловживання правом шляхом перевищення права та його меж визначено намір заподіяти шкоду, зневагу до суспільних інтересів.

Окремо слід зазначити, що наука процесуального права не завжди ототожнює інститут зловживання правом із поняттям «зловживання процесуальними правами». Існує думка, згідно з якою процесуальна галузь заснована на тому, що всі процесуальні дії, умови та порядок здійснення кожної з них повинні бути визначені законодавцем, тому сама можливість для зловживання судовими процесуальним правами не має під собою жодного підґрунтя.

Згідно з іншою думкою інститут зловживання правами тлумачиться як такий, що об'єктивно зумовлений і цілком властивий процесуальному праву. На думку Є.В. Васьковського, щоб з'ясувати зміст поняття «зловживання правом», необхідно суть та завдання процесу взяти за відправну точку. Водночас зловживання процесуальним правом слід розглядати як неприпустиме здійснення права, що спрямоване проти правильного і своєчасного розгляду та вирішення справи або призводить до вкрай несприятливих результатів для іншої сторони [5, с. 666].

Подібного підходу у своїх працях дотримується А. Юдін, який під зловживанням процесуальними правами розуміє особливу форму громадянського процесуального правопорушення, а саме умисні недобросовісні дії учасників цивільного процесу, що супроводжуються порушенням умов здійснення суб'єктивних процесуальних прав і здійснюються лише з видимістю реалізації таких прав, пов'язані з обманом щодо відомих обставин справи, з метою обмеження можливості реалізації або порушення прав інших осіб, які беруть участь у справі, а також з метою перешкоджання діяльності суду з правильного і своєчасного розгляду і вирішення цивільної справи, що тягнуть застосування заходів цивільного процесуального примусу [6, с. 56–58].

Цікавою вбачається концепція, за якої зловживання процесуальними правами розглядається як суб'єктивне та оцінне поняття. З позиції окремих авторів зловживання правом має розглядатися як процесуальне правопорушення виключно за умови встановлення причино-наслідкового зв'язку між зловживанням та завданою шкодою (певними ризиками) іншому учаснику справи. Тобто зловживання процесуальним правом як особливий різновид цивільного процесуального правопорушення полягає в порушенні умов належної реалізації суб'єктивних цивільних процесуальних прав іншими учасниками справи [7].

Неоднозначне сприйняття даного правового явища зумовлює потребу у чіткому визначенні його на законодавчому рівні. У цьому аспекті пріоритетного значення набувають норми міжнародного законодавства у цій сфері. Зокрема, ст. 17 Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року зловживання правом визначає як діяльність або дії, спрямовані на скасування прав і свобод, визнаних у Конвенції, або на їх обмеження у більшому обсязі, ніж це перебачено у Конвенції.

Європейський Суд з прав людини під зловживанням правом (як матеріальним, так і процесуальним) розуміє таке його використання, яке спрямоване на боротьбу із закладеним у ньому позитивним регулятивним потенціалом, в тому числі, що суперечить принципу правової визначеності.

Водночас існує велика ймовірність змішування категорій «зловживання процесуальним правом» і «реалізація процесуальних прав». Зокрема, у низці випадків Європейський Суд з прав людини у свої рішеннях зазначав, що подання до суду клопотань про відкладення судових засідань на тривалий термін з причини хвороби

сторони, неодноразова зміна заявлених вимог не свідчить про зловживання правами [8, с. 267].

Вагомим кроком на шляху реформування сучасної судової системи України стало закріплення у новій редакції ЦПК України положень, що забороняють зловживання процесуальними правами учасниками цивільного процесу та встановлюють відповідальність за такі дії.

Також процесуальний закон (ст. 44 ЦПК України) вперше закріпив дефініцію «зловживання процесуальними правами». Таке зловживання слід розуміти як дії, що суперечать завданню цивільного судочинства. Завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оскаржуваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (ст. 2 ЦПК України).

Розширене тлумачення поняття «зловживання процесуальними правами» надане Верховним Судом, який у своїй практиці розглядає зловживання як особливий різновид цивільного процесуального правопорушення, що полягає у зловживанні процесуальними правами, за якого відбувається порушення умов реалізації суб'єктивних цивільних процесуальних прав, і визначається як поведінка, що перевищує або порушує межі здійснення суб'єктивних прав (ухвала ВС від 6.09.2018, справа № 552/2378/17).

Залежно від конкретних обставин справи до дій, що можуть бути кваліфіковані як зловживання, суд може віднести такі: подання скарги на судове рішення, яке не підлягає оскарженню, не є чинним або дія якого закінчилася; подання клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішене судом; подання декількох однакових позовів з метою маніпуляції автоматизованим розподілом справ; необґрунтоване або штучне об'єднання позовних вимог задля зміни підсудності тощо. Тобто можна дійти висновку, що зазначений перелік дій підлягає розширеному тлумаченню і буде оцінюватися судом у кожній окремій ситуації.

На думку А. Штефана, іншими випадками недобросовісної процесуальної поведінки, добре відомими у судовій практиці, є затягування строків розгляду справи та неявка в судове засідання з усіх можливих причин, коли зацікавлена особа регулярно перебуває у відпустці, відрядженні чи на лікарняному, а також таке застосування інституту забезпечення позову, коли дійсною метою вжиття тих чи інших заходів є створення несприятливого становища для відповідача чи навіть завдання йому шкоди [9, с. 64].

Важливо зазначити, що окремі положення законодавства щодо кваліфікації зловживань видаються доволі суперечливими та неоднозначними.

У літературі особливої критики зазнала норма, що відносить до зловживань процесуальними правами такі дії, як подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер (п. 3 ч. 2 ст. 44 ЦПК). Слід погодитись, що вказана норма є прямим порушенням права на судовий захист, гарантованого Конституцією України (ст. 55), а також Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Зокрема, ч. 1 ст. 6 Конвенції передбачає право кожного на справедливий і публічний розгляд справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо прав та обов'язків цивільного характеру. Європейський суд з прав людини тлумачить це положення буквально як гарантію справедливого судочинства, одним з аспектів якого є доступ до суду. Так, у справі "Bellet v. France" зазначається, що рівень доступу, наданий національним законодавством, має бути достатнім для забезпечення права особи на суд з огляду на принцип верховенства права в демократичному суспільстві. Щоб доступ був ефективним, особа повинна мати чітку практичну можливість оскаржити дії, які становлять втручання у її права.

Водночас відсутність законодавчо закріпленого понятійного апарату може викликати проблеми практичного змісту. Так, категорії «завідомо безпідставний позов» та «позов, який має штучний характер» потребують чіткого визначення, а також вироблення критеріїв віднесення різних вимог до безпідставних або штучних.

С. Бичкова вважає, що суд має встановлювати у кожному конкретному випадку те, чи добросовісно учасники цивільного процесу здійснюють свої процесуальні права. Межа між добросовісним використанням своїх цивільних процесуальних прав і зловживання ними є доволі умовною, і для виявлення факту зловживання правом однієї лише внутрішньої впевненості судді недостатньо, потрібні конкретні докази, що підтвердять відповідний факт [10, с. 89].

Отже, щоб надати оцінку процесуальному документу, суд має дослідити матеріали в сукупності та оцінити докази, а така можливість на стадії прийняття позовної заяви у суду відсутня, оскільки суд здійснює оцінку доказів виключно в нарадчій кімнаті [11]. Фахівці зазначають оцінний та суб'єктивний характер понять «завідомо безпідставний позов», «позов, який має штучний характер», що на практиці може призвести до ситуації, за якої один позов буде визнаватись судом як зловживання процесуальним правом, а інший і аналогічний позов розглядатиметься судом лише залежно від складу суду, на який такий позов буде розподілений.

Додаткової конкретизації та роз'яснення потребує і положення ч. 9 ст. 141, згідно з яким суд має право покласти на сторону судові витрати повністю або частково незалежно від результатів вирішення спору у разі процесуального зловживання. У літературі виказується точка зору, що такий підхід законодавця створює певну правову колізію із п. 12 ч. 3 ст. 2 (однією з основних засад цивільного судочинства є відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення) та ч. 1, 2 ст. 141 (судовий збір покладається на сторони пропорційно до розміру задоволених позовних вимог [10, с. 89]). З огляду на це виходить, що штрафи за зловживання правами включаються до складу судових витрат, однак штрафи за зловживання правами не входять до складу судових витрат, тому фактично виникає спір всередині спору.

Не дуже виваженим є і запровадження процесуальної відповідальності (санкції) за подання скарги, заяви, клопотання, що кваліфікується як зловживання правом у вигляді залишення без розгляду або їх повернення. В одному випадку відбувається порушення права особи на судовий захист. В іншому випадку особа має право повторного звернення до суду з тією ж вимогою, що повністю нівелює мету припинення зловживання правом та добросовісне виконання процесуальних обов'язків.

Отже, вважається виваженою необхідність визначення чітких критеріїв, на підставі яких дії учасників судового процесу можуть вважатися зловживаннями процесуальними правами, оскільки в деяких випадках межа між зловживанням правом та добросовісною і розумною поведінкою є доволі ілюзорною, що в свою чергу може призвести до безпідставних негативних наслідків для учасників процесу. На думку фахівців, додаткового роз'яснення потребують такі питання: визначення принципів, які дозволяють вважати позов завідомо безпідставним; визначення принципів, коли скарга, заява, клопотання підлягає залишенню без розгляду або поверненню; з'ясування заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами з боку суду [12].

Висновки. Отже, закріплення у цивільному процесуальному законодавстві заборони зловживання процесуальними правами є суттєвим кроком на шляху до підвищення ефективності цивільного процесу. Водночас слід звернути увагу на визначеність та характеристику дій, що можуть бути кваліфіковані як зловживання процесуальними правами, з метою їх відповідності національному та міжнародному законодавству, а також однаковому тлумаченню норм у правозастосовній практиці.

Література

1. Рогач О.Я. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження : автореф. дис. … д-ра. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2011. 34 с.

2. Калюжний Р.А., Андрущенко І.Г. Зловживання правом: сутність та шляхи протидії. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 8. С. 16–22.

3. Агарков М.М. Проблема злоупотребления правом в советском гражданском праве. *Известия АН СССР, Отделение экономики и права*. 1946. № 46. С. 424–436.

4. Шилов М.Л. До питання про сутність зловживання правом. *Український юридичний портал*. URL: http://radnuk.info/statti/249-tioriua-gov/14812-2011-01-19-03-16-54.html.

5. Васьковский Е.В. Курс гражданского процесса : учебник. Т.1. Москва, 1915. С. 666–677.

6. Юдин А.В. Злоупотребление процессуальными правами в гражданском судопроизводстве : дис. … д-ра юрид. Наук : 12.00.15. Санкт-Петербург, 2009. 537 с.

7. Василина Н. Зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві та нотаріальному процесі. URL: https://sud.ua/ru/news/blog/143080-zlovzhivannya-protsesualnimi-pravami-v-tsivilnomu-sudochinstvi-ta-notarialnomu-protsesi.

8. Петренко В.С. Зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві. *Young Scientist*. 2016. № 6. С. 265–268.

9. Штефан А. Зловживання цивільними процесуальними правами як юридичний процесуальний факт. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2017. № 2. С. 62.

10. Бичкова С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження : монографія. Київ : Атіка. 2011. 420 с.

11. Безнощенко К. Відмова через безпідставність. *Закон і бізнес*. 2017. URL: http://zib.com.ua/ua/print/130179vidpovidalnist_za_zlovzhivannya_procesualnimi.

12. Узагальнення судової практики розгляду судами деяких питань, пов'язаних із зловживанням процесуальними правами: практика застосування новел цивільного процесуального законодавства. URL: https://oda.court.gov.ua/userfiles/file/sud1590/Zlovgivannya_procesyalnymy_pravamy.pdf.

Андрієнко І. С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 347.4
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-24

ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА ОСОБИ

Гуйван П. Д.

Наукова стаття присвячена дослідженню актуального питання правової охорони приватності людини. У роботі розглянуто проблеми захисту інформаційних прав людини. Встановлено, що право індивіда на інформацію слід розділити на недоторканність його персональних даних та можливість публічного доступу до окремих даних про особу, які мають значний суспільний інтерес. Якщо ідеться про персональні дані, то застосовується цивільно-правовий метод захисту права, якщо ж ідеться про поширення суспільно важливих відомостей про суб'єкта, то спосіб захисту має бути публічним (адміністративна юрисдикція).

Ключові слова: *право на приватність, публічно-правовий захист, персональні дані.*

Научная статья посвящена исследованию актуального вопроса правовой охраны приватности человека. Установлено, что право индивида на информацию следует разделить на неприкосновенность его персональных данных и возможность публичного доступа к отдельным данным о личности, имеющим значительный общественный интерес. Если речь идет о персональных данных, то применяется гражданско-правовой метод защиты права, если речь идет о распространении общественно важных сведений о субъекте, то способ защиты должен быть публичным (административная юрисдикция).

Ключевые слова: *право на приватность, публично-правовая защита, персональные данные.*

The scientific article is devoted to the research of the actual issue of legal protection of human privacy. It is noted that this aspect of being an individual is quite diverse and covers a wide range of relationships: the privacy of the individual's housing rights, his correspondence, the right to a safe environment, etc. The doctrinal definition of the concept of "private life" is analyzed and its relation with practical enforcement approaches in the commented sphere is established. Particular attention is paid to the case law of the European Court of Human Rights, which interprets a person's right to privacy as a set of powers regarding the privacy of a person in the personal sphere, relating to the ability to define his or her life and order of acquaintance with others, the person's right to a safe environment, access to information, related to the person and determining his legal status, etc.

Special attention is paid to the protection of information rights in the article. It has been established that the right of an individual to information should be divided into the integrity of his or her personal data (in the broad sense, this includes any confidential information, that is, the range of protected objects is wider than the classic "personal data") and the possibility of public access to certain personal data of significant public interest. Therefore, as a consequence, often the personal informational interest of the person overlaps with his public aspirations. Therefore, personal phenomena can relate to events, phenomena and circumstances of the social level, and thus to acquire a legal significance of a public factor. Therefore, when carrying out protective enforcement actions, it is important to determine what nature, which particular relations with access to information are directed, whether private or public, and, accordingly, apply the appropriate safeguard mechanism. A specific example of a court case shows that in case of interference by other persons in the subjective law, including information content, there is an urgent problem in determining the public or private legal protection. When it comes to a person's personal data and other sensitive information about him, the civil law method applies, but when it comes to the dissemination of socially important information about a subject, the method of protection should be public (administrative jurisdiction).

Key words: *right to privacy, public-legal protection, personal data.*

Постановка проблеми та її актуальність. Прикладом значного поступу у сфері комунікації у сучасному суспільстві є стрімкий розвиток інформаційних відносин. Наразі вони активно вдосконалюються у напрямі гарантування основоположних принципів, що забезпечують реалізацію прав учасників обміну інформацією, інформаційними продуктами та послугами. При цьому захист прав людини в галузі інформації та комунікації є основною засадою функціонування демократичної держави. Закони про головні інформаційні права мають бути спрямовані на забезпечення збалансованості і рівності усіх суб'єктів правовідносин у сфері свободи слова та обміну інформацією, але вони також гарантують обмеження інформації, забороненої законом та правилами моралі. У нинішніх динамічних умовах розвитку громадянського суспільства діяння держави як гаранта соціального прогресу та основних прав людини мають спрямовуватися на встановлення чіткого та зрозумілого механізму інформаційного обігу, який мусить регулювати порядок доступу, поводження та встановлювати регламенти збору, обробки, зберігання, поширення чи передачі інформації, яка захищається державою (державна таємниця, конфіденційна інформація, персональні дані, авторські права чи інтелектуальна власність), а також регламентувати роботи з інформаційними ресурсами, що містять таку інформацію [1].

Згідно з приписом ст. 271 ЦК України зміст особистого немайнового права становить можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя. Одним з основоположних прав кожної людини є право отримувати, збирати, поширювати та використовувати інформацію. Як бачимо, інфосфера буття окремого індивідуума є досить масштабною і різноманітною. Кожна із зазначених вище правомочностей має свої особливості регулювання, які встановлюються залежно від умов їхньої реалізації та спрямованості на задоволення потреб людини у використанні такого блага. Скажімо, пошук інформації як процес визначається у теорії шля-

Гуйван П. Д., 2019

хом вчинення дій із звернення особи до певного органу, установи чи іншого суб'єкта за отриманням необхідної інформації. Одержанням особистих чи публічних відомостей вважається перехід до такого запитувача у володіння та утримання необхідних йому даних від персони, яка володіє ними, на законних підставах.

Суб'єктивне нематеріальне право фізичної особи на інформацію (ст. 302 ЦК України) є невід'ємним елементом і важливою складовою частиною такого поняття, як «особисте життя». Як же з точки зору правової науки визначається подібне явище? У доктрині існує значне розмаїття поглядів на сутність особистого життя, більшість з яких є спробами визначення соціологічного аспекту цього поняття. При цьому науковці переважно розглядають його як синонім терміна «приватне». Це підтверджується філологічним аналізом слів «приватний» і «особистий», кожне з яких виражає ту сферу відносин, яка безпосередньо стосується якої-небудь особи, пов'язана з нею; виражає особливості, нахили тощо якої-небудь особи; характеризує належність певних якостей конкретному суб'єкту [2, с. 153]. Однак з методологічної точки зору слід погодитися з науковцями, котрі вважають, що поняття приватного життя є ширшим за змістом та таким, що виходить за рамки суто особистих, сімейних відносин [3, с. 105]. Подібний підхід в оцінках коментованого явища притаманний і європейським правовим інституціям. Так, Європейський суд з прав людини, застосовуючи на практиці ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, тлумачить право особи на приватність як комплекс повноважень щодо недоторканності особи в особистісній сфері, які стосуються можливості визначати своє життя і порядок ознайомлення з ним інших осіб, права особи на безпечне довкілля, на доступ до інформації, пов'язаної з особою та визначенням її правового статусу.

При цьому кожна особистість самостійно визначає зміст та обсяг свого приватного буття і можливість ознайомлення з ним інших осіб. Фізична особа має право на збереження у таємниці обставин своєї особистої сфери. Вони можуть бути розголошені лише за умови, що містять ознаки правопорушення, якщо це підтверджено рішенням суду, а також за згодою особи. Складовою частиною приватного життя особи є її інформаційна приватність. Право на інформаційну приватність включає в себе право на самостійне визначення режиму доступу до відомостей персонального характеру (у т. ч. їхнє втаємничення), право на ознайомлення з даними про себе в органах публічної влади та внесення змін до відповідних баз даних тощо [4, с. 2].

Але, як відомо, суб'єктивне право набуває дієвості лише тоді, коли існує ефективний юридичний механізм його захисту. Забезпечити ефективність правового механізму охорони приватності особи можна лише тоді, коли межі особистого життя будуть визначені більш чітко та однозначно. Наприклад, в окремих відносинах, що складаються у соціумі, грань між суспільно корисним і приватним практично стирається, адже елемент публічності може проявлятися у, здавалося б, виключно особистісних взаєминах і інтересах особи. Хоча дана ознака в діяннях конкретного індивіда може не усвідомлюватися ним самим, а його поведінка оцінюватиметься лише як прояв особистого життя, вона може все ж певним чином стосуватися подій, явищ та обставин суспільного рівня, набуваючи юридичного значення публічного чинника. З правової точки зору у разі втручання інших осіб у суб'єктивне право, зокрема інформаційного змісту, з'являється актуальна проблема визначення публічно-правового чи приватноправового способу застосування відповідного охоронного інструментарію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Недопущення свавільного втручання у право особи на вільний інформаційний обіг як складову частину приватного життя є однією з головних засад організації громадянського суспільства. Отже, дана сфера характеризується посиленням уваги сучасної правової науки в галузі особистих інтересів людини, особливо з урахуванням наявності зазначеного публічного елементу. У літературі вказані питання висвітлені у працях таких дослідників, як М.І. Хавронюк, В.М. Тертишник, С.Є. Горбатюк, В.В. Коваль, Ю.І. Римаренко, О.І. Яременко, В.С. Сивухін, П.П. Андрушко, О.В. Нестеренко, І.В. Арістов, О.М. Готін. У роботах даних вчених проаналізований широкий спектр відносин щодо здійснення та захисту права на доступ до персональної та публічної інформації. Однак маємо зазначити, що в науковій літературі не проводилося детального вивчення сутнісних відмінностей організації практичної діяльності із особистою інформацією про людину (персональними даними) та відомостями, що становлять загальний суспільний інтерес. Оскільки національний правозахисний механізм стосується правил охорони доступу до публічних відомостей (Закон України «Про доступ до публічної інформації), мають бути детально вивчені міжнародні напрацювання у даній сфері з метою їхньої імплементації у національну правову систему. Це і становить головну **мету даної праці.**

Виклад основного матеріалу. У цивілістиці наголошується на неприпустимості необґрунтованого втручання у сферу особистого життя людини. Даний основоположний принцип означає вимогу забезпечення свободи особистості, яку інколи іменують суверенітетом особистості, вкладаючи у це поняття можливість індивіда визначати тип і характер поведінки, своє місце в суспільстві, в системі цивільних правовідносин тощо за власним розсудом [5, с. 9]. Європейський суд з прав людини неодноразово підкреслював, що будь-які особи, особливо держава, мусять ретельно та уважно ставитися до інформації про особу, не допускаючи порушень права на приватність, передбаченого Конвенцією. З огляду на це як зберігання державними органами інформації про особисте життя людини, так і її використання є втручанням у право на повагу до особистого життя, гарантованого пунктом 1 статті 8 Конвенції [6, п. 46]. Подібне втручання може бути визнане належним лише за наявності сукупності об'єктивних чинників, таких як передбаченість його законом, легітимна мета та прийнятність втручання у демократичному суспільстві. Оскільки призначенням Конвенції визнається необхідність захищати реальні права людини, а не ілюзорні, то справедливий баланс між різними інтересами, що розглядаються, може бути порушений не тільки тоді, коли відсутні положення для захисту гарантованих прав, а й коли їх не дотримуються належним чином [7, п. 56, 61].

Під дію 8 статті Конвенції підпадають житлові спори, екологічні (справи щодо забруднення довкілля), забезпечення належного медичного чи побутового обслуго-

вування тощо, а також спори про порушення особистих інформаційних прав. Окрему категорію їх становлять ті, що пов'язані із правопорушеннями у площині збору, обробки, поширення даних про особу, які мають конфіденційний характер. Для українського суспільства найбільш характерними порушеннями у цій сфері є неправомірне та не узгоджене з суб'єктом поширення відомостей про нього, які мають персональний характер. Найбільше поширюються такі протиправні вчинки у сфері трудових відносин та медичного обслуговування населення. При цьому, на жаль, причини нехтування особистими немайновими правами людини зазвичай криються у банальній неграмотності працівників, які за фаховим призначенням мусять працювати з персональними даними особи.

Так, в одній із судових справ, що розглядалася з даного приводу, відповідач – клінічна лікарня – обґрунтовував свої дії щодо надання третій особі – роботодавцеві – доступу до конфіденційної особистої інформації фізичної особи положеннями Закону України «Про доступ до публічної інформації» [8]. Однак даний Закон не може застосовуватися до регулювання приватних відносин стосовно розповсюдження особистої інформації та персональних даних людини. Твердження відповідача, що інформація, яку він надав третій особі, є публічною, слід кваліфікувати як серйозну помилку. У правилі п. 1.1 Постанови пленуму Вищого адміністративного суду України № 10 від 29 вересня 2016 року «Про практику застосування адміністративними судами законодавства про доступ до публічної інформації» вказується, що відповідно до ст. 13 Закону «Про доступ до публічної інформації» публічною інформацією є відображена або задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях **уся** інформація, що перебуває у володінні суб'єктів владних повноважень, тобто органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, органів влади Автономної Республіки Крим, інших суб'єктів, що здійснюють владні й управлінські функції відповідно до законодавства, рішення яких є обов'язковими для виконання. Збір, обробка та поширення публічної інформації здійснюється розпорядниками публічної інформації. Розпорядниками інформації для цілей цього Закону визнаються зазначені суб'єкти владних повноважень. Оскільки дана інформація має публічний характер, то відносини, що випливають із факту її надання чи в зв'язку з правопорушеннями даного закону, підлягають регулюванню адміністративними судами України, а цивільне процесуальне законодавство в цій сфері не застосовується. Однак лікувальні заклади не є суб'єктами владних повноважень, що **здійснюють владні й управлінські функції відповідно до законодавства, рішення яких є обов'язковими для виконання.** Отже, інформація, яка перебуває у їхньому розпорядженні, стосовно обсягу, характеру, призначення та ефективності таких послуг ніяк не може мати публічного характеру. Крім того, в певному обсязі, вказаному у законодавстві, інформація, що обробляється медичними закладами України, віднесена до конфіденційної інформації та персональних даних, обіг яких можливий виключно за згодою носія.

Згідно з українським законодавством не вся інформація про особу належить до її персональних даних. Головним чинником, який відрізняє персональні дані від іншої інформації про особу, є можливість ідентифікувати суб'єкта. Так, у ст. 11 Закону України «Про інформацію» міститься таке визначення: «Інформація про фізичну особу (персональні дані) – відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована <…>». Аналогічне визначення персональних даних закріплене у статті 1 Закону «Про захист персональних даних»: «Персональні дані – відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована». Отже, якщо певна інформація дає змогу володільцю виділити із групи людей конкретну особу, то її можна вважати персональними даними, тому дані, які не є персональними даними, за певних обставин (коли вони дають змогу ідентифікувати особу) ними стають.

Також важливим у коментованому сенсі є віднесення тієї чи іншої інформації до конфіденційної. Відповідно до Закону «Про доступ до публічної інформації» конфіденційною є інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень, та яка може поширюватися у визначеному ними порядку, за їхнім бажанням і відповідно до передбачених ними умов. Схоже визначення нам дає Закон «Про інформацію» у статті 21: «Конфіденційною є інформація про фізичну особу, а також інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень. Конфіденційна інформація може поширюватися за бажанням (згодою) відповідної особи й у визначеному нею порядку та відповідно до передбачених нею умов, а також в інших випадках, визначених законом». У низці випадків особливо чутлива для людини інформація визнається конфіденційною за прямою вказівкою закону. Наприклад, Закон «Про інформацію» вказує, що до конфіденційної інформації про фізичну особу належать, зокрема, дані про її національність, освіту, сімейний стан, релігійні переконання, стан здоров'я, а також адресу, дату і місце народження.

У своєму рішенні Конституційний Суд України дав роз'яснення поняття «конфіденційна інформація» у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України (справа № 2-рп-2012 від 20 січня 2012 року). Даючи офіційне тлумачення частин першої, другої статті 32 Конституції України, КСУ зазначив: «Інформація про особисте та сімейне життя особи (персональні дані про неї) – це будь-які відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована (національність, освіта, сімейний стан, релігійні переконання, стан здоров'я, матеріальний стан, адреса, дата і місце народження, місце проживання та перебування тощо, дані про особисті майнові та немайнові відносини цієї особи з іншими особами, зокрема членами сім'ї, а також відомості про події та явища, що відбувалися або відбуваються у побутовому, інтимному, товариському, професійному, діловому та інших сферах життя особи, за винятком даних стосовно виконання повноважень особою, яка займає посаду, пов'язану зі здійсненням функцій держави або органів місцевого самоврядування). Інформація про фізичну особу та членів її сім'ї є конфіденційною

і може бути поширена тільки за їх згодою, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини».

Отже, орган конституційної юрисдикції вказав, що практично будь-яка інформація про особу, яка є конфіденційною, може оброблятися (збиратися, використовуватися тощо) лише за згодою відповідного суб'єкта цих даних. Рішення Конституційного Суду України є обов'язковими до виконання на території України (ст. 150 Конституції України). При цьому у рішенні КСУ не йдеться про те, що для кваліфікації інформації як конфіденційної має значення, у яких відносинах перебувають особа, що обробляє персональні дані у вигляді конфіденційної інформації, та суб'єкт таких відомостей – у адміністративних, господарських, цивільних чи трудових. У будь-якому разі важливо лише те, що відбувається обробка конфіденційної інформації про іншу особу, яка має здійснюватися виключно за згодою носія таких даних. Саме цей підхід відповідає сучасному розвитку європейського законодавства у сфері охорони особистих немайнових прав фізичної особи та нормам міжнародного права у цій галузі, зокрема й нормам Європейській Конвенції з прав людини.

Проте законодавством може бути заборонене віднесення певних персональних даних фізичної особи до конфіденційної інформації. Відкритою є, наприклад, така інформація: прізвища, імена, по батькові фізичних осіб, які отримали бюджетні кошти, одержали у володіння, користування чи розпорядження державне та/або комунальне майно (частина п'ята статті 6 Закону «Про доступ до публічної інформації»); персональні дані, що стосуються здійснення особою, яка займає посаду, пов'язану з виконанням функцій держави або органів місцевого самоврядування, посадових або службових повноважень (частина друга статті 5 Закону «Про захист персональних даних»). Таким чином, персональні дані відходять на другий план, а не перший план виходить доступ до публічної інформації, коли ідеться про використання комунального або державного майна, про бюджетні кошти, декларації, а також про виконання службових обов'язків на державній службі.

Національне законодавство припускає, що певна інформація, що **становить суспільний інтерес** (суспільно необхідна інформація) (частина друга статті 13 Закону № 2939-VI), може перебувати у володінні державних та комунальних медичних установ. Вони можуть надавати публічну інформацію, пов'язану з виконанням їхніх суспільних обов'язків, в межах делегованих державою функцій щодо охорони здоров'я відповідно до закону (частина перша статті 13 Закону № 2939-VI). Це, зокрема, відомості, необхідні для урахування потреб населення у медичному обслуговуванні, щодо забезпечення належної якості такого обслуговування, своєчасності, доступності для громадян, ефективного використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів (частина третя статті 16 Основ законодавства України про охорону здоров'я). Скажімо, публічно доступною має бути інформація про обсяги надання медичних послуг, їхню якість, періоди роботи установи тощо.

Отже, потрібно враховувати, що державні та комунальні заклади охорони здоров'я є суб'єктами господарювання, на яких поширюється вимога пункту 4 частини другої статті 13 Закону № 2939-VI щодо віднесення до публічної інформації відомостей про їхню діяльність, які становлять суспільний інтерес. Водночас розпорядники інформації, визначені частиною першою статті 13 цього Закону, які володіють конфіденційною інформацією, можуть поширювати її лише за згодою осіб, які обмежили доступ до інформації, а за відсутності такої згоди – лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини (частина друга статті 7 Закону № 2939-VI). Ці положення узгоджуються з положеннями частини другої статті 32 Конституції України, відповідно до якої не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Повертаючись до вже згадуваної судової справи № 554/4546/19, можемо, звісно, зробити абстрактне припущення, що запитувач інформації – приватний роботодавець – та надавач її – міська лікарня – настільки високо цінують персону конкретного працівника, що вважають відомості про стан здоров'я даної особи предметом величезного суспільного інтересу, а тому на дану персональну та конфіденційну інформацію мають поширюватися винятки, які дозволяють її надавати в публічному порядку. Але навіть у такому разі слід зазначити, що бажання запитувача та розпорядника інформації для надання їй публічного характеру замало. Згідно з приписом Закону розпорядник при визначенні того, є чи немає обмежень в доступі, повинен застосовувати певну досить складну процедуру, так званий трискладовий тест – вимоги, передбачені частиною другою статті 6 Закону № 2939-VI, з урахуванням особливостей відповідних положень [9]. Застосування цією процедури до особи, яка не є публічною, практично не дає змоги кваліфікувати як публічно значущу конфіденційну інформацію про неї.

З проведеного дослідження можемо зробити певні **висновки**. У роботі показано та проілюстровано на конкретному прикладі, що правове поняття «приватне життя» у практичному застосуванні не має однозначної визначеності. По-перше, воно охоплює широкий спектр питань індивідуального буття людини, серед яких можна виділити право на недоторканність житла, кореспонденції, на безпечне довкілля, інформаційні права особи. По-друге, правовий статус стосовно останніх повноважень, а саме права на інформацію, слід розділити на недоторканність персональних даних індивіда (у широкому сенсі це включає будь-які відомості, що мають конфіденційний характер, тобто коло об'єктів, що захищаються, ширше, ніж класичні персональні дані) та на можливість публічного доступу до окремих даних про особу, які мають значний суспільний інтерес. Отже, часто особистий інформаційний інтерес людини стикається з її суспільними прагненнями, тому при здійсненні захисних правозастосовних дій важливо визначитися, який характер, яку спрямованість мають конкретні відносини з доступу до інформації (вони приватні чи публічні). З огляду на це необхідно застосовувати відповідний охоронно-правовий механізм.

Література

1. Проєкт Концепції інформаційної безпеки України. URL: https://www.osce.org/uk/fom/175056?download=true.
2. Малеина М.Н. Личные неимущественные права граждан: понятие, осуществление, защита. Москва : МЗ Пресс, 2001. 244 с.
3. Кулініч О.О. Загальні положення про інформацію з обмеженим доступом в цивільному праві : монографія. Одеса : Видавництво «Букаєв Вадим Вікторович», 2008. 243 с.
4. Андрієвська О.О. Охорона та захист прав на приватне життя особи. *Часопис Академії адвокатури України*. 2012. № 14 (1). С. 1–6.
5. Цивільне право : підручник : у 2-х ч. / О.А. Підопригора, Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін. / за ред. О.В. Дзери. Київ : Вентурі, 1997. Ч. 1. 544 с.
6. Рішення ЄСПЛ від 4 травня 2000 року у справі «Ротару проти Румунії», заява № 28341/95, URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO2445.html.
7. Рішення ЄСПЛ від 16 листопада 2004 року, остаточне від 16 лютого 2005 року у справі «Морено Гомес проти Іспанії» (“Moreno Gomez v. Spain”), заява № 4143/02. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-67478"]}.
8. Справа № 554/4546/19. Архів Октябрського районного суду м. Полтави за 2019 рік.
9. Гуйван П.Д. Обмеження допуску до публічної інформації: законодавство та реалії. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. № 3.

Гуйван П. Д.,
кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
професор Полтавського інституту бізнесу

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-25

ВІЙСЬКОВО-ЦИВІЛЬНІ АДМІНІСТРАЦІЇ ЯК УНІКАЛЬНА ФОРМА ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ

Дулгер В. В.

У статті цивільно-військові відносини розглядаються в діалектичному зв'язку з теорією національної безпеки і виключно з огляду на національні інтереси держави. Констатується, що сьогодні законодавство в галузі оборони країни ще не є єдиною цілісною системою, в ньому існують прогалини й суперечності. Визначається, що цивільно-військові відносини зазнають найбільш сильних змін за надзвичайних умов. Обґрунтовується, що національні інтереси є ключовим елементом загальної системи національної безпеки і основним елементом системи впливу громадянського суспільства на військову організацію держави, і навпаки (що особливо рельєфно окреслено в надзвичайний період), оскільки вони забезпечують функціонування системи загальної безпеки країни. Стверджується, що діяльність військово-цивільних адміністрацій – це яскравий приклад не тільки впливу сектора безпеки і оборони на громадянське суспільство, але і запорука його збереження загалом. Проведений аналіз дав підстави для висновку про те, що найбільш очевидним вираженням зрілості громадянського суспільства є його ефективний контроль над сектором безпеки і оборони у звичайний час, а також здатність громадянського суспільства підпорядковуватися вимогам надзвичайних правових режимів в особливий період, що засвідчує його готовність адекватно сприйняти певні обмеження, коли цього вимагають національні інтереси.

Ключові слова: *національна безпека, цивільно-військові відносини, військово-цивільні адміністрації, сектор безпеки та оборони, громадська безпека та порядок, надзвичайний правовий режим.*

В статье гражданско-военные отношения рассматриваются в диалектической связи с теорией национальной безопасности и исключительно в контексте национальных интересов государства. Констатируется, что сегодня законодательство в области обороны страны еще не является единой целостной системой, в нем имеют место пробелы и противоречия. Определяется, что гражданско-военные отношения испытывают наиболее сильные изменения в чрезвычайных условиях. Обосновывается, что национальные интересы являются ключевым элементом общей системы национальной безопасности и основным элементом системы влияния гражданского общества на военную организацию государства, и наоборот (что особенно рельефно очерчено в чрезвычайный период), поскольку они обеспечивают функционирование системы общей безопасности страны. Утверждается, что деятельность военно-гражданских администраций – это яркий пример не только влияния сектора безопасности и обороны на гражданское общество, но и залог его сохранения как такового. Проведенный анализ дал основания для вывода о том, что наиболее очевидным выражением зрелости гражданского общества является его эффективный контроль над сектором безопасности и обороны в обычное время, а также способность гражданского общества подчиняться требованиям чрезвычайных правовых режимов в особый период, что свидетельствует о его готовности адекватно воспринять определенные ограничения, когда этого требуют национальные интересы.

Ключевые слова: *национальная безопасность, гражданско-военные отношения, военно-гражданские администрации, сектор безопасности и обороны, общественная безопасность и порядок, чрезвычайный правовой режим.*

The article discusses civil-military relations in dialectical connection with the theory of national security. Today, the country's defense legislation is not yet a single, holistic system and there are gaps and contradictions. Civil-military relations vary greatly in emergency situations. National interests are a key element of the general system of national security and the main element in the system of influence of civil society on the military organization of the state, and vice versa (which is especially outlined in the emergency period), since they ensure the functioning of the country's general security system. The activities of civil-military administrations are a vivid example of not only the influence of the security and defense sectors on civil society, but also the key to its preservation. The most obvious expression of the maturity of a civil society is its effective control over the security and defense sector in normal times, but the ability of civil society to obey the requirements of emergency legal regimes in a particular period indicates its willingness to adequately accept certain restrictions when national interests require it.

The problem of civil-military relations has a long history. Even ancient thinkers paid much attention to the interaction of civilians and military men. The essential content of relations has changed, but their role as a factor in the sustainable development of society, its stability and security has never lost its significance.

It should be emphasized that the main criteria for the functioning of civil-military relations and the implementation of the state control system in the field of security and defense should be the national interests of Ukraine and the stable functioning of the military sphere, the entire system of national security of the state.

Undoubtedly, every element of government during a special period has a military component and directly influences the development and functioning of civil-military relations. In a thorough analysis of the relationship within the framework of civil-military relations, it is necessary to consider all the essential links and relations that affect the security and defense sector of the state and the functioning of the entire system of national security. Therefore, the purpose of further research is to analyze the methodological foundations of the activities of military-civilian administrations as a unique component of the national security system in a special period, as well as to study the specifics of their functioning in Ukraine.

Key words: *national security, civil-military relations, civil-military administrations, security and defense sector, public security and order, emergency legal regime.*

Гуйван П. Д., 2019

Постановка проблеми та її актуальність. Розроблення теорії цивільно-військових відносин для сучасного етапу розвитку України є не тільки найважливішою науковою проблемою, але й має практичний характер. На жаль, до 2014 р. у вітчизняній науці, за невеликим винятком, проблеми відносин військової організації держави (або відповідно до ст. 4 Закону України «Про національну безпеку» [1] сектора безпеки і оборони) і суспільства в умовах особливих правових режимів не набули глибокого науково-теоретичного обґрунтування, тому військово-політична практика в контексті цивільно-військових відносин здійснювалася часом інтуїтивним шляхом, спиралась на теоретичні основи, розроблені переважно західними теоретиками соціально-політичної та правової думки, а також на концепції і моделі, які конституюються на пострадянському просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Від початку збройної агресії проти нашої держави нагромаджено певний практичний досвід. З'явилися і науково-теоретичні праці в цій галузі, серед яких слід виділити праці О.О. Гущина, І.М. Коропатніка, С.О. Кузніченка, В.В. Сокуренка, В.С. Шевченко, І.М. Шопіної та ін. [2]. Дані дослідження виступають теоретичною базою для розуміння діалектики взаємодії сектора безпеки і оборони та суспільства. Водночас нагальні проблеми, причинами появи яких стали події, що відбуваються на сході нашої держави, вимагають якнайскорішого вирішення.

В аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень зазначено: «Система забезпечення національної безпеки України виявилася неспроможною ефективно протистояти російській агресії. Сектор безпеки та оборони як основний елемент системи забезпечення національної безпеки донині остаточно не сформований і не готовий діяти як єдина функціональна структура» [3, с. 7].

Мета статті – проаналізувати військово-цивільні адміністрації як одну з форм цивільно-військових відносин в умовах надзвичайних правових режимів.

Виклад основного матеріалу. На початку гібридної агресії РФ проти України у 2014 р. система гарантування національної безпеки через різні причини виявилася неготовою протистояти новим викликам і загрозам. Вище керівництво держави покинуло країну, органи сектора безпеки й оборони діяли не досить ефективно, катастрофічно бракувало ресурсів. Водночас на захист національних інтересів держави стало громадянське суспільство, взявши тимчасово на себе важливі функції у сфері забезпечення національної безпеки.

Такий процес взаємодії військової організації і суспільства в науковій літературі прийнято позначати терміном «військово-цивільні відносини» [4]. Він характеризує систему функціональних зв'язків, що вибудовуються між суспільством і військово-силовими структурами з приводу забезпечення воєнної безпеки.

Характер і зміст цивільно-військових відносин визначаються законом залежності військової організації держави від рівня суспільного розвитку. Цей загальносоціологічний закон конкретно проявляється в окремих закономірних процесах – у безпосередній залежності функціонування військово-цивільних відносин від рівня і стану матеріального виробництва, продуктивних сил і виробничих відносин, типу і ступеня зрілості політичної структури і політичних відносин, рівня і стану соціокультурного розвитку суспільства.

Основна функція цивільно-військових відносин полягає в тому, щоб об'єднати народ, збройні сили і політичне керівництво країни в процесі забезпечення її воєнної безпеки, а в разі потреби – у веденні воєнних дій, війни на захист Вітчизни.

Отже, суперечливість і динаміка розвитку соціально-політичної практики роблять життєво важливою необхідність концептуального розгляду і обґрунтування власної теорії цивільно-військових відносин у діалектичному зв'язку з теорією національної безпеки з огляду на національні інтереси держави.

Проблема цивільно-військових відносин має тривалу історію. Ще мислителі давнини приділяли багато уваги взаємодії цивільних і військових людей. Змінювався суттєвий зміст відносин, але їх роль як чинника сталого розвитку суспільства, його стабільності й безпеки ніколи не втрачала свого значення.

Цивільно-військові відносини є складною системою взаємозв'язків і взаємовпливів громадянського суспільства і військової організації держави, виступають у формі соціального феномену, маючи характер цілісного явища і свою специфіку. Таким є підхід до розуміння даного феномену в широкому розумінні. У вузькому розумінні їх сторонами прийнято називати цивільних і військових як носіїв певного соціального представництва. Таке розуміння демонструють зарубіжні дослідники проблеми [4]. Категорії «цивільні» і «військові» вони доводять до абсолютного протиставлення, вважаючи, що вони відображають різні світи – світ цивільних і світ військових, сфери цивільного і військового життя. Потрібно враховувати таку історичну тенденцію: військові виникають із цивільних і потім повертаються в їхню структуру. Взаємодія цивільних і військових засад суспільного життя має бути підпорядкована інтересам розвитку суспільства, держави та особистості, а також забезпеченню безпеки. Застосовуючи принцип системності до аналізу військової сфери, можна зробити висновок про те, що вона органічно вплетена в усі сфери суспільного життя.

Як переконливо показано в доповіді «Реформа демократичного цивільного контролю над Збройними силами та іншими військовими формуваннями в Україні: наступні кроки», підготовленій у 2018 р. співробітниками Інституту Євро-Атлантичного співробітництва [5], цивільно-військові відносини зазнають найбільш сильних змін, деформацій за надзвичайних умов. Їхнім головним джерелом розвитку є постійний процес вирішення суперечностей у сферах військово-політичної дійсності, військово-політичної практики держави, реальних відносин у суспільстві і військовій організації, а рушійними силами – потреби, мотиви, інтереси і цілі безпечного розвитку державної системи, забезпечення територіальної цілісності країни. Крім того, можна виділити суперечність нормативно-правового характеру як одне з найбільш небезпечних явищ, оскільки використання військової сили поза межами концепції і законів держави виводить її з правового поля, не забезпечує, а підриває військову безпеку держави [6].

Проблеми законодавчого забезпечення цивільно-військових відносин дуже різноманітні. Стан законодавства в секторі безпеки та оборони України характеризується тим, що за останні п'ять років було прийнято і всту-

пило в силу багато основоположних нормативних актів, зокрема закони України «Про Раду національної безпеки і оборони України», «Про оборону України», «Про Збройні сили України», «Про мобілізаційну підготовку і мобілізацію», «Про організацію оборонного планування» тощо. У ряді випадків були запропоновані досить радикальні й глибокі реформи законодавства у сфері управління безпекою та обороною. Зокрема, відбулося ухвалення законів «Про Національну гвардію України», «Про Національну поліцію», «Про Державне бюро розслідувань». Уже декілька років очікується прийняття Закону України «Про військову поліцію». Дещо пізніше почали опрацьовуватися нові концептуальні документи в сфері національної безпеки та розроблятися програмні документи реформування структур безпеки. У 2015 р. були ухвалені необхідні концептуальні документи стратегічного рівня (Стратегія національної безпеки України та Воєнна доктрина України). Також були прийняті нові та вдосконалені наявні законодавчі акти у сфері регуляції загальнодержавних процесів координації та управління у секторі безпеки, у сфері здійснення адміністративного контролю на територіях, суміжних із зоною конфлікту, у сфері покращення управлінських механізмів під час особливого періоду (закони України «Про військово-цивільні адміністрації», «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях»). Однак сьогодні законодавство в галузі оборони країни ще не є єдиною цілісною системою. У ньому існують прогалини, суперечності, відсутні або є в недостатній кількості норми прямої дії.

Як було сказано, проблеми організації відносин суспільства, армії і держави тільки починають комплексно опрацьовуватися в нашій правовій науці, а напрям цих досліджень сьогодні визначає практика. З огляду на це важливо на основі нагромадженого науково-теоретичного багажу та набутого практичного досвіду з урахуванням національних інтересів визначити власну модель цивільно-військових відносин.

Найбільш глибоке визначення предмета будь-якої теорії, як відомо, передбачає виявлення її законів і закономірностей [7]. Військово-цивільні відносини підпорядковані впливу цілого комплексу закономірностей, в яких виражаються зовнішні і внутрішні (генетичні, структурні і функціональні) зв'язки і взаємозалежності.

Закономірності військово-цивільних відносин є стійкими, повторюваними й суттєвими зв'язками між суспільством і військовою організацією держави, реалізація яких дозволяє забезпечити надійну безпеку. Вони мають свою об'єктивну логіку незалежно від поглядів, програм політичних партій, окремих особистостей.

Цивільно-військові відносини – це діалектична єдність суспільства і військової організації держави, тобто цивільної і військової сфери, підпорядкована інтересам стабільного функціонування системи національної безпеки держави.

Дослідження впливу громадянського суспільства на військову організацію держави свідчить про те, що він здійснюється комплексно і становить певну систему, основними структурними компонентами якої є національні інтереси, цінності громадянської культури, нормативно-правові акти та процедури, масові громадські організації громадян і самих військовослужбовців, засоби масової інформації [8].

Не викликає заперечень думка про те, що саме національні інтереси є ключовим елементом загальної системи національної безпеки і основним елементом системи впливу громадянського суспільства на військову організацію держави, і навпаки (що особливо рельєфно окреслено в надзвичайний період), оскільки вони забезпечують функціонування системи загальної безпеки країни.

У 2018 р. був прийнятий Закон України «Про національну безпеку України» [1], який створив правову базу для формування нової якості системи забезпечення національної безпеки відповідно до сучасних вимог. До його розроблення були залучені найкращі вітчизняні експерти, представники держави та громадськості. Важливо, що в роботі над цим законопроєктом були враховані принципи та стандарти НАТО і ЄС, які існують у сфері забезпечення національної безпеки.

Такий Закон є рамковим, тому він визначає правові основи визначеної сфери суспільних відносин із відповідною деталізацією та конкретизацією його положень в інших законах і підзаконних нормативно-правових актах. Принципово важливим є визначення в Законі порядку організації взаємодії державних органів, громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, об'єднаних цілями та завданнями захисту національних цінностей та інтересів.

У нашому дослідженні під національними інтересами України розуміємо складне і багатоаспектне явище, що являє собою усвідомлені, об'єктивно існуючі, що випливають з самого факту існування в світі націй і держав, різноманітні потреби, які несуть на собі відбиток національних духовних цінностей і конкретизуються на державному рівні у вигляді офіційно проголошених цілей і політико-правових установок.

Слід зауважити, що важливою складовою частиною забезпечення національної безпеки є підтримання громадської безпеки і порядку, тобто захищеності життєво важливих для суспільства та особи інтересів, прав і свобод людини і громадянина, забезпечення яких є пріоритетним завданням діяльності сил безпеки, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та громадськості, які вживають узгоджених заходів щодо реалізації і захисту національних інтересів від впливу загроз [1].

Збалансовані інтереси особистості, суспільства, держави визначають національні інтереси України в політичній, економічній, науково-технологічній, соціальній, демографічній, інформаційній, військовій, екологічній сферах, відображаючи одночасно внутрішні і міжнародні відносини.

Отже, національні інтереси України є стрижневим елементом загальної системи безпеки і, на нашу думку, основним елементом системи впливу громадянського суспільства на сектор безпеки і оборони. Специфіка такого впливу детермінується ступенем зрілості, сформованістю самого громадянського суспільства і сучасним етапом суспільного розвитку нашої держави. Не випадково серед основних напрямів нейтралізації внутрішніх джерел загроз є визначення стратегії громадської безпеки, без якої неможливе формування в Україні громадянського суспільства, що є одним із важливих чинників забезпечення воєнної безпеки.

Одним з елементів системи забезпечення воєнної безпеки є готовність захищати національні інтереси

особистості, суспільства і держави. Сьогодні Україна перебуває на вирішальному етапі вдосконалення громадянського суспільства і відповідного йому сектора безпеки і оборони.

Важливим елементом стійкості держави є забезпечення безперервності процесу управління навіть за умов настання кризової ситуації. Крім створення системи запобіжних механізмів у вигляді чітких схем розподілу обов'язків і заміщення посад у сфері державного управління, великого значення набуває також питання децентралізації влади як інструменту формування національної стійкості, зокрема й у сфері національної безпеки.

Такий підхід робить систему гарантування національної безпеки більш гнучкою, здатною забезпечити оперативне реагування на загрози на територіальному рівні. При цьому відбувається доцільний перерозподіл повноважень у безпековій сфері між центральною і місцевою владою (за умови збереження ключової ролі держави та посилення її контрольної й координаційної функцій), створення (посилення) місцевих сил безпеки й оборони (зокрема, загонів територіальної оборони, цивільного захисту, охорони громадського порядку, відповідних об'єднань громадян тощо). Крім того, надмірна концентрація владних повноважень в одному центрі підвищує ризик припинення надання суспільству критично важливих функцій в умовах колапсу державного управління. Загалом такий підхід дає змогу більш ефективно протистояти широкому спектру загроз, зокрема гібридних, спрямованих на державну безпеку, поглинати їх уже на локальному рівні.

Яскравим прикладом такого управління є військово-цивільні адміністрації, організацію, повноваження і порядок діяльності яких визначено відповідним законом [9]. Військово-цивільні адміністрації вимушено створюються як тимчасові органи з елементами військової організації управління для забезпечення безпеки та нормалізації життєдіяльності населення в районі проведення збройної відсічі агресії, що не має на меті зміну та (або) скасування конституційно закріпленого права територіальних громад на місцеве самоврядування.

Тобто таке управління здійснюється в унікальній формі цивільно-військового співробітництва – у формі взаємодії цивільної та військової адміністрацій, спрямованої на забезпечення першочергового виконання сектором безпеки і оборони завдань щодо захисту суверенітету та недоторканності державної території, забезпечення громадського порядку і безпеки, а також суспільно-політичних та соціально-економічних процесів розвитку територій з урахуванням особливостей проведення відсічі збройній агресії. Тут військово-цивільне співробітництво реалізується шляхом координації зусиль сектора безпеки і оборони та цивільних адміністрацій.

На нашу думку, можна стверджувати, що діяльність військово-цивільних адміністрацій – це яскравий приклад не тільки впливу сектора безпеки і оборони на громадянське суспільство, але й запорука його збереження як такого. Головне завдання підрозділів (частин) військово-цивільного адміністрування – це організація співпраці із цивільним населенням, місцевими органами влади, іншими військовими формуваннями, що перебувають на постійній чи тимчасовій основі в певній зоні, урядовими та неурядовими організаціями, релігійними громадами в районі конфлікту або катастрофи. Фахівці підрозділів військово-цивільного адміністрування виконують роль єднальної ланки між формуваннями регулярних збройних сил (правоохоронних силових структур) і мирними мешканцями зони конфлікту та відповідають за інформаційний складник забезпечення співробітництва. Професіонали координують діяльність військових, правоохоронних, урядових, неурядових, міжнародних, благодійних, релігійних та інших організацій стосовно безпосереднього надання допомоги та забезпечення постраждалих верств населення, забезпечення громадського порядку та безпеки.

Висновки. Підсумовуючи, слід наголосити, що найбільш очевидним вираженням зрілості громадянського суспільства з огляду на проведений аналіз є його ефективний контроль над військовою організацією держави (сектором безпеки і оборони) і системою національної безпеки країни в мирний час. Водночас здатність громадянського суспільства підпорядковуватися вимогам надзвичайних правових режимів в особливий період засвідчує його готовність адекватно сприймати певні обмеження, якщо цього вимагають національні інтереси.

Необхідно підкреслити, що основними критеріями функціонування цивільно-військових відносин і реалізації системи державного контролю в галузі безпеки і оборони повинні бути національні інтереси України і стабільне функціонування військової сфери, усієї системи національної безпеки держави.

Безумовно, кожен елемент управління в особливий період має військові складники і безпосередньо впливає на розвиток і функціонування цивільно-військових відносин. При детальному аналізі взаємозв'язків у рамках цивільно-військових відносин необхідно розглядати всі істотні зв'язки і відносини, що впливають на сектор безпеки і оборони держави та функціонування всієї системи забезпечення національної безпеки. Отже, метою подальшого дослідження стане аналіз методологічних основ діяльності військово-цивільних адміністрацій як унікальних складників системи забезпечення національної безпеки в особливий період, а також вивчення специфіки їх функціонування в Україні.

Література

1. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 31. Ст. 241.

2. Кузніченко С.О., Шевченко В.Й. Військово-цивільні адміністрації в Україні: досвід комплексного дослідження : монографія ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. Одеса, 2017. 182 с.; Коропатнік І.М. Взаємодія громадянського суспільства і Збройних сил України: адміністративно-правові засади : монографія. Київ : Леся, 2016. 412 с.; Сектор безпеки і оборони України: стратегічне керівництво та військове управління : монографія / Саганюк Ф.В., Фролов В.С., Павленко В.І. та ін. ; за ред. д. військ. н., проф. І.С. Руснака. Київ : ЦЗ МО та ГШ ЗС України, 2018. 230 с.; Сокуренко В.В. Публічне адміністрування сфери оборони в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 40 с.; Шопіна І.М., Гущин О.О. Актуальні проблеми сучасного стану розвитку воєнного (військового) права як науки і навчальної дисципліни. *Форум права*. 2017. № 2. С. 144–148; Шульгін В.В. Реалізація військового законодавства України: історія, теорія, практика, шляхи удосконалення : монографія. Київ : РВЦ «Військовий інститут», 2018. 186 с.

3. Про внутрішнє та зовнішнє становище України у сфері національної безпеки : Аналітична доповідь Національ-

ного інституту стратегічних досліджень до позачергового Послання Президента України до Верховної Ради України. Київ : НІСД, 2014. 148 с.

4. Скворцов В. Цивільно-військові відносини і тенденції світового політичного процесу. *Політичний менеджмент*. 2008. № 6. С. 97–104.

5. Козій І., Поляков Л. Реформа демократичного цивільного контролю над Збройними силами та іншими військовими формуваннями в Україні: наступні кроки. Київ : Інститут Євро-Атлантичного співробітництва, 2018. 39 с.

6. Шамрай В.О. Державне управління військовими формуваннями воєнної організації: стан та тенденції розвитку в сучасній Україні : автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.03 «Орг. і упр. в держ. установах». Київ, 1999. 38 с.

7. Петрушенко В.Л. Філософія : навч. посібник. Львів : Новий світ 2000, 2012. 647 с.

8. Цивільно-військове співробітництво за стандартами НАТО : навч. посіб. Київ : Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, 2015. 87 с.

9. Про військово-цивільні адміністрації : Закон України від 3 лютого 2015 р. № 141-VIII. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/141-19.

Дулгер В. В.,
здобувач
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 347.6
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-26

ПРИНЦИП РОЗУМНИХ СТРОКІВ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Дяченко С. В., Зборовська Н. О.

У статті здійснюється дослідження принципу розумних строків розгляду справи судом, його законодавче закріплення. Аналізується нормативно-правове закріплення принципу розумних строків як одного з принципів цивільного процесу в Конституції України та Цивільному процесуальному кодексі України. Проаналізовано думку таких вчених, як Р.О. Стефанчук, О.В. Рожнов. Розглядається судова практика застосування розумних строків та прецедентного права Європейським судом з прав людини.

Ключові слова: *принцип розумних строків, судова справа, Цивільний процесуальний кодекс України, Конституція України, постанова пленуму Вищого спеціалізованого суду України.*

В статье осуществляется исследование принципа разумных сроков рассмотрения дела судом, его законодательное закрепление. Анализируется нормативно-правовое закрепление принципа разумных сроков как одного из принципов гражданского процесса в Конституции Украины и Гражданском процессуальном кодексе Украины. Проанализированы мнения таких ученых, как Р.О. Стефанчук, О.В. Рожнов. Рассматривается судебная практика применения разумных сроков и прецедентного права Европейским судом по правам человека.

Ключевые слова: *принцип разумных сроков, судебное дело, Гражданский процессуальный кодекс Украины, Конституция Украины, постановление пленума Высшего специализированного суда Украины.*

The article deals with the principle of reasonable terms, their legislative fixing. This paper analyzes the concept of the principle of reasonable terms as one of the principles of the civil process. Case law on reasonable time limits is reviewed. The article analyzes the opinion of such scientists as Stefanchuk, Rozhnov. In order to determine the "reasonableness of the time limit", the first step is to establish a clear timeframe for the duration of the proceedings, the determination of which is more difficult in civil proceedings, since it ends with the enforcement of a decision of a national court. In order to ensure that the term of the case is consistent with the criteria of reasonableness, the judge in the case should consider harmony in ensuring: 1) prompt protection of violated, unrecognized or disputed rights; 2) committing to the litigants actions which are binding in the civil procedural law, which are necessary in the judge's opinion and are appropriate for the conviction of other litigants. The terms of exercising civil rights have the following features: 1) they are varied both in the sphere of influence on public relations and in the way of fixation and application; 2) act as a guarantee of timely implementation and realization by the participants of civil legal relations of the rights granted to them; 3) require a clear definition in the general rules of civil law (depending on the type of term) and the establishment of common mechanisms for their application. The terms of protection of civil rights are the terms of claim, the term of operative defense, limitation period and procedural time. This paper analyzes the legislative consolidation of the principle of reasonable time in the Constitution of Ukraine and the Civil Procedure Code of Ukraine. The article also examines the case law of the European Court of Human Rights. Such as the "Milassi v. Italy" case, the "Hnitsevich v. Ukraine" case, the "Khurava v. Ukraine" case, and the "Dulsky and others v. Ukraine" case.

Key words: *principle of reasonable terms, court case, Civil Procedure Code of Ukraine, Constitution of Ukraine, resolution of the Plenum of the Higher Specialized Court of Ukraine.*

Постановка проблеми та її актуальність. Вирішення питання забезпечення прав і свобод людини та громадянина сьогодні є одним із пріоритетних завдань внутрішньої та зовнішньої політики усіх держав світової спільноти. Диференційований підхід до строків розгляду цивільних справ залежно від категорії, складності й навіть ціни позову обговорюється в цивілістичному процесі протягом багатьох десятиліть. Справедливість правосуддя, в тому числі цивільного, зумовлюється багатьма засадами, зокрема і розумністю строків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового регулювання принципу розумних строків досліджували такі науковці: Р.О. Стефанчук, О.В. Рожнов, Ю.В. Навроцька, Ю.В. Христова, Л.Д. Білик, Н.В. Неледва, А.А. Горошко, В.А. Михайлик, Ю.А. Тобота, Г. Марунич, А. Колос, В. Солдатський, О.О. Рибак, В.В. Буга, В.В. Заборовський, С.О. Короєд, І.В.Турчин-Кукаріна та ін.

Мета. Завданнями статті є визначення поняття розумних строків, дослідження нормативно-правового закріплення принципу розумних строків, а також аналіз судової практики із застосуванням розумних строків.

Виклад основного матеріалу. Завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оскаржуваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [1, п. 1 ст. 2]. Саме своєчасний захист прав, свобод та інтересів осіб, що беруть участь у справі, є одним із найважливіших факторів, що визначає доступність правосуддя та ефективність його здійснення.

Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, яка згідно з частиною першою статті 9 Конституції України є частиною національного законодавства України, в пункті 1 статті 6 зазначає, що кожен при вирішенні питання щодо його цивільних прав та обов'язків має право на розгляд його справи протягом розумного строку [2]. Крім того, Європейська хартія про закон «Про статус суддів» також в п. 1.6 зазначає, що держава зобов'язана забезпечити суддів засобами для належного виконання ними своїх задач, в тому числі й для розгляду справ протягом розумних строків [3].

Цивільний процесуальний кодекс України (далі – ЦПК України) у п. 1 ст. 210 закріпив, що суд має розпочати розгляд справи по суті не пізніше ніж через шістдесят днів з дня відкриття провадження у справі. У п. 2 цієї ж статті зазначається, що суд розглядає справу по суті

Дяченко С. В., Зборовська Н. О., 2019

протягом тридцяти днів з дня початку розгляду справи по суті [1]. Тобто положення п. 1 ст. 6 Конвенції були імплементовані в правову систему України.

Строки в цивільному процесі відіграють важливу роль не лише в контексті своєчасного здійснення судочинства з мінімальними втратами часу, але й, на нашу думку, є визначальними категоріями при забезпеченні гарантій здійснення суб'єктами цивільних процесуальних відносин суб'єктивних процесуальних прав і при виконанні покладених на них цивільних процесуальних обов'язків. Є вкрай важливим однакове розуміння суті і значення процесуальних строків.

ЦПК України не містить нормативного визначення поняття «процесуальні строки». Однак, встановлюючи в ст. 67 ЦПК види процесуальних строків, законодавець в загальному вигляді визначив їх як строки, встановлені законом, а якщо вони не визначені законом, то встановлені судом. У межах таких строків вчиняються процесуальні дії [1].

Р.О. Стефанчук під цивільним процесуальним строком розуміє «встановлений законом або судом період часу, впродовж якого може або повинна бути здійснена певна процесуальна дія учасником цивільного процесу» [4, с. 85]. О.В. Рожнов вважає, що процесуальний строк становить проміжок часу, визначений законом чи судом для вчинення процесуальних дій сторонами, іншими особами, які беруть участь у розгляді справи [5, с. 45].

Невизначеність поняття «розумний строк» судового розгляду призвела до того, що 25.01.2006 року Верховним Судом України був ухвалений лист №1-5/45 «Щодо перевищення розумних строків розгляду справ», в якому були визначені лише дії, які окреслюють початок та закінчення проміжку часу, що підлягає оцінці на предмет його розумності з врахуванням критеріїв, вироблених в практиці Європейського суду з прав людини [7].

Враховуючи особливості, які виділяються в науці цивільного процесуального права при характеристиці правових аксіом, можна охарактеризувати правову аксіому розумного строку судового розгляду. По-перше, вона є загальним орієнтиром для кожного судді під час розгляду та вирішення цивільної справи, тобто суддя має намагатися розглянути справу у найкоротші строки, не допускаючи поведінки, яка може бути оцінена як така, що призвела до затягування розгляду справи. По-друге, необхідність розгляду справи у розумні строки є незаперечною, тобто її не можна спростувати, оскільки, як вже зазначалося, кожна держава, яка ратифікувала Конвенцію, взяла на себе зобов'язання забезпечити права, закріплені в ній. По-третє, розумні строки судового розгляду існують паралельно зі службовими строками, закріпленими на рівні чинного законодавства, тобто паралельно з процесуальними нормами, в яких вказуються проміжки часу, протягом яких суд зобов'язаний вирішити справу. Вони визначають належні часові виміри цивільного процесу. По-четверте, розумні строки судового розгляду закріплені в п. 1 ст. 6 Конвенції й сприяють забезпеченню справедливості судового розгляду, досягненню доступності правосуддя. По-п'яте, для розумних строків судового розгляду притаманний самостійний зміст, відмінний від змісту службових строків, що вироблений прецедентною практикою Європейського суду з прав людини та становить ідеальну часову модель відправлення справедливого правосуддя.

Згідно зі статтею 129 Конституції України на національному рівні розумні строки розгляду справи судом є однією із основних засад судочинства [2]. Право на розумні строки розгляду справи закріплюється у низці нормативно-правових актів України, зокрема ЦПК України, Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України), Кодексі адміністративного судочинства України (далі – КАС України) тощо. Дублюється воно і у постанові пленуму Вищого спеціалізованого суду України (далі – ВСС України) з розгляду цивільних та кримінальних справ від 17.10.2014 р. № 11 «Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення» [8].

Відповідно до ч. 1 ст. 157 ЦПК України суд розглядає справи протягом розумного строку, але не більше двох місяців з дня відкриття провадження у справі, а справи про поновлення на роботі, про стягнення аліментів – одного місяця [1]. У КАС України зазначено, що адміністративна справа має бути розглянута і вирішена протягом розумного строку, але не більше місяця з дня відкриття провадження у справі (ч. 1 ст. 122). Також у КПК України визначено, що судовий розгляд має бути проведений і завершений протягом розумного строку (ч. 1 ст. 318). Як видно із наведених норм, деякі з процесуальних кодексів встановлюють граничний строк, протягом якого справа має бути розглянута (ЦПК України, КАС України), а деякі – ні (КПК України).

Принцип повноти і своєчасності виконання рішення був закріплений в новому Законі України «Про виконавче провадження» від 02.06.2016 р. Це принцип розумності строків виконавчого провадження. Однак сутність цього принципу суттєво відрізняється від того, що випливає зі старого законодавства. У чинному Законі не був закріплений конкретний строк, протягом якого виконавець зобов'язаний провести процесуальні дії із примусового виконання рішення, тобто строк здійснення виконавчого провадження. Стаття 13 «Строки прийняття рішень виконавцями та вчинення виконавчих дій» нового Закону присвячена різним видам строків у виконавчому провадженні [9].

У постанові пленуму ВСС України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення» визначається, що вважається розумним строком у контексті судового розгляду справи: «Розумним, зокрема, вважається строк, що є об'єктивно необхідним для виконання процесуальних дій, прийняття процесуальних рішень та розгляду і вирішення справи з метою забезпечення своєчасного (без невиправданих зволікань) судового захисту» [8].

З аналізу практики ЄСПЛ щодо тлумачення поняття «розумний строк» випливає, що строк, який можна визначити розумним, не може бути однаковим для всіх справ. Було б помилкою встановлювати один строк у конкретному цифровому виразі для усіх випадків. У кожній справі виникає проблема оцінки розумності строку, яка залежить від певних критеріїв, вироблених практикою ЄСПЛ. Цими критеріями є складність справи, поведінка заявника, поведінка державних органів, значущість питання для заявника. У ЦПК України закріплене поняття «зловживання процесуальними правами». Законодавець передбачив обставини, які

можуть розцінюватися як зловживання, затягування справи (подання безпідставних позовів, подання кількох позовів до одного відповідача з аналогічними даними, оскарження рішення, яке не підлягає оскарженню).

Юристи-практики дискутують щодо визначення зловживаннями процесуальним правом подання безпідставного позову, подання завідомо безпідставного позову, подання позову, який має штучний характер, а також подання завідомо безпідставного відводу. Вчені-цивілісти вважають сумнівною санкцію, передбачену ч. 3 ст. 44 ЦПК, яка закріплює можливість суду залишити заяву, скаргу або клопотання без розгляду у разі визнання їх зловживаннями процесуальними правами [12].

Так, у справі «Федіна проти України» від 2 вересня 2010 р. ЄСПЛ відзначив, що розумність тривалості провадження повинна оцінюватись у контексті обставин справи та з урахуванням таких критеріїв, як складність справи, поведінка заявника та відповідних державних органів. До того ж у справах «Дульський проти України» від 1 червня 2006 року та «Хурава проти України» від 08 квітня 2010 року ЄСПЛ звернув увагу на такий критерій, як значущість для заявника.

Одним із прикладів, коли поведінка заявників стала однією з причин тривалого розгляду спору, стало рішення у справі «Чірікоста і Віола проти Італії», де п'ятнадцятирічний строк розгляду був визнаний виправданим, оскільки самі заявники 17 разів зверталися з проханням про відстрочення процесу і не заперечували проти перенесень розгляду, здійснених на підставі заяви іншої сторони у справі [10]. В Україні досить поширеними є випадки, коли особи, належним чином проінформовані про час та місце судового засідання, не з'являються без поважної причини, не додають витребувані судом документи, тим самим призводять до тривалого розгляду справи.

Поведінка державних органів найчастіше призводить до затягування справи. Відповідно до рішень Європейського суду у справах «Войтенко проти України» (рішення ЄСПЛ від 29.06.2004 р.), «Паскал проти України» (рішення ЄСПЛ від 15.09.2011 р.), «Буров проти України» (рішення ЄСПЛ від 17.03.2011 р.), «Коробов проти України» (рішення ЄСПЛ від 21.07.2012 р.), «Іззетов проти України» (рішення ЄСПЛ від 12.01.2012 р.), «Тодоров проти України» (рішення ЄСПЛ від 12.01.2012 р.), «Балицький проти України» (рішення ЄСПЛ від 02.11.2011 р.) [11] саме державні органи несуть відповідальність за порушення ст. 6 Конвенції. При цьому причини порушення можуть бути різними. Так, у справі «Войтенко проти України» Уряд визнав необхідність виконання рішення, винесеного на користь заявника, але зазначив, що рішення залишалось невиконаним через відсутність бюджетних коштів та законодавчих заходів. У справі «Гніцевич проти України» рішення, постановлене на користь заявника, залишалось невиконаним протягом семи років і восьми місяців.

Причинами порушення строків судового розгляду може бути порушення строків відкриття провадження, призначення і проведення судового засідання, призначення справи до розгляду, безпідставні численні відкладання розгляду справи, порушення строків виконання судових рішень, перерви в судових засіданнях, затримки з вини канцелярії суду або адміністративних органів тощо. У деяких випадках затримки викликаються перевантаженням судової системи. Так, у п. 18 рішення у справі «Міласі проти Італії» (1987р). Суд наголосив: «Конвенція наклала на договірні сторони зобов'язання організувати свої правові системи таким чином, щоб дати можливість судам реалізувати ст. 6 Конвенції». Іноді затримки, спричинені державними органами, можуть бути виправдані. Так, у вищезазначеному рішенні Суд зауважив, що держава не відповідає за затримку розгляду справ у зв'язку з надмірним накопиченням справ у судах, якщо вона оперативно вжила усіх ефективних заходів для виправлення такої ситуації.

Висновки. На підставі викладеного зазначимо, що поняття «розумний строк судового розгляду» є оцінним поняттям, правовою аксіомою, що виникла на підставі п. 1 ст. 6 Конвенції та рішень Європейського суду з прав людини щодо його тлумачення та становить ідеальну часову модель відправлення правосуддя.

Принцип розумності строків зазначений в тих нормативних актах, які регламентують діяльність органів, наділених повноваженнями правоаналізу. Наразі зроблені вагомі кроки для закріплення права на розумні строки розгляду справи на нормативному рівні, а також для подальшої деталізації його змісту. Проте подальший розвиток та удосконалення механізму захисту такого права має стати пріоритетним напрямом діяльності державних органів України.

Необхідно чітко визначитись з тим, коли починається та закінчується перебіг розумних строків розгляду справи у суді. Відповідно до ст. 6 Конвенції у цивільних, господарських, адміністративних справах перебіг провадження розпочинається з моменту подання позову і закінчується винесенням остаточного рішення у справі. У разі порушення прав особи щодо розгляду її справи протягом розумного строку відповідальність покладається на державу.

Література

1. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15 (дата звернення 22.10.2019).

2. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 23.10.2019).

3. Про закон «Про статус суддів» : Європейська хартія від 10.07.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/994_236 (дата звернення 23.10.2019).

4. Цивільний процес : навч. посіб. / А.В. Андрушко, Ю.В. Білоусов, Р.О. Стефанчук, О.І. Угриновська та ін. ; за ред. Ю.В. Білоусова. Київ : Прецедент, 2006. 293 с.

5. Курс цивільного процесу : підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін. ; за ред. В.В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.

6. Дяченко С.В., Сидорчук В.О. Верховенство права: науковий погляд, нормативне закріплення, судова практика. Юридичний бюлетень. Випуск 6. 2018. С. 71–77.

7. Щодо перевищення розумних строків розгляду справ : Лист Верховного Суду України від 25.01.2006 р. № 1-5/45. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v5_45700–06 (дата звернення: 23.10.2019).

8. Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення : рішення пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ від 17.10.2014 р. № 11. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-14 (дата звернення: 01.11.2019).

9. Про виконавче провадження : Закон України від 02.06.2016 р. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19 (дата звернення 10.11.2019).

10. Городовенко В.В. Принципи судової влади : монографія. Харків : Право, 2012. 448 с.

11. Узагальнення практики застосування судами загальної юрисдикції першої та апеляційної інстанцій при здійсненні судочинства у кримінальних справах статей 3, 5, 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року за 2011 – перше півріччя 2012року. Вищий Спеціалізований Суд України. 01.06.2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001740-13 (дата звернення: 12.11.2019).

12. Дяченко С.В., Ковтунович Т.О. Неприпустимість зловживання цивільними процесуальними правами як новела цивільного процесу. *Юридичний науковий електронний журнал* Запорізького національного університету. 2018. Випуск 6. С. 103–106.

Дяченко С. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Університету державної фіскальної служби України

Зборовська Н. О.,
студентка 4 курсу
Навчально-наукового інституту права
Університету державної фіскальної служби України

УДК 347.6
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-27

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ РОЗУМНОСТІ СТРОКІВ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Мороз Д. А., Дяченко С. В.

У зв'язку зі стрімким розвитком суспільних відносин і прагненням держави врегулювати у правовому полі суспільні відносини виникають колізії щодо застосування різних норм права. Статтю «Теоретичні та практичні аспекти реалізації розумності строків у цивільному судочинстві» присвячено принципу розумності строків у цивільному судочинстві. Надано визначення поняття «розумний строк розгляду справи», його призначення, законодавче закріплення, наукові обґрунтування сутності розумного строку, проблеми та шляхи реалізації, а також проаналізовано практику Європейського суду з прав людини щодо дотримання принципу «розумного строку» розгляду справи судами. У статті детально проаналізовано теоретичні та практичні проблеми, які виникають під час реалізації принципу «розумного строку» розгляду справи.

Ключові слова: *«розумний строк», процесуальні строки, затягування цивільного процесу, недотримання належних строків, право на справедливий суд.*

В связи со стремительным развитием общественных отношений и стремлением государства урегулировать в правовом поле общественные отношения возникают коллизии по применению различных норм права. Статья «Теоретические и практические аспекты реализации разумности сроков в гражданском судопроизводстве» посвящена принципам разумности сроков в гражданском судопроизводстве. Дано определение понятия «разумный срок рассмотрения дела», его назначение, законодательное закрепление, научные обоснования сущности «разумного срока», проблемы и пути реализации, а также проанолизирована практика Европейского суда по правам человека относительно соблюдения принципа «разумного срока» рассмотрения дела судами. В статье подробно проанализированы теоретические и практические проблемы, возникающие при реализации принципа «разумного срока» рассмотрения дела

Ключевые слова: *«разумный срок», процессуальные сроки, затягивание гражданского процесса, несоблюдение надлежащих сроков, право на справедливый суд.*

Due to the rapid development of social relations and the desire of the state to regulate social relations in the legal field, conflicts arise regarding the application of different rules of law. In addition, the analysis of the legal literature indicates that problematic issues related to the timing of civil cases, as well as issues of improving the efficiency of civil justice were not often the subject of a full and comprehensive civil procedural study, a large number of questions or at all have not been studied, or are highly debatable. The article "Theoretical and practical aspects of the implementation of the reasonableness of terms in civil proceedings" is devoted to the principle of reasonableness of terms in civil proceedings. It was defined the "reasonable term" of the case, its purpose, legislative consolidation, scientific substantiation of the essence of "reasonable term", problems and ways of realization, also the case-law of the European Court of Human Rights on the observance of the "reasonable time" principle by the courts. The article analyzes in detail the theoretical and practical problems that arise during the implementation of the "reasonable time" principle of the case, which are as follows. Failure to comply with reasonable time limits is the most common ground for Ukraine to violate the right to a fair and open trial within a reasonable time by a court. Another major problem is that the changes made to the Civil Procedure Code of Ukraine, on the contrary, further increase the overall length of court proceedings and the settlement of civil cases. Another problem is that the legislator, although defining a "reasonable time" because of the term "sufficient time", but did not reveal the criteria for determining such "reasonableness". And the new procedure for settling a dispute with the participation of a judge before the start of the trial on the merits, which was fixed by the legislator in the CPC of Ukraine in the new wording contrary to the purpose for which they were introduced, because such changes, unfortunately, do not contribute to ensuring the timely consideration of disputes by the courts, but on the contrary the length of the proceedings is further delayed. The article also applied international human rights standards and analyzed case law. The following methods were used in the writing of the article: analytical, historical, comparative, integral, evaluation, abstraction.

Key words: *"reasonable time", procedural time limits, delay in civil proceedings, failure to observe proper time limits, right to a fair trial.*

Гарантоване статтею 55 Конституції України право кожного на судовий захист передбачає можливість особи, права, свободи чи інтереси якої порушені, невизнані або оспорені, отримати законне та обґрунтоване судове рішення впродовж встановленого законом строку [1].

На здійснення судочинства впливає багато факторів, серед них –законність, справедливість, публічність, доступність та оперативність. Саме своєчасність захисту прав, свобод та інтересів осіб, що беруть участь у справі, є одним з найважливіших чинників, що визначає ефективність його здійснення.

Встановлення та дотримання процесуальних строків має одну з першочергових цілей для забезпечення ефективного судового захисту. Як показує практика, недотримання строків розгляду справ не тільки порушує права особи на захист, а й формує в неї негативне ставлення до судової системи та неповагу до права.

Актуальність дослідження проблеми «розумності» строків судового розгляду зумовлена не тільки триваючою судово-правовою реформою, але й великою кількістю справ щодо порушення Україною права особи на «розумний» розгляд її справи судом у практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ).

Практика Європейського суду з прав людини показує, що саме недотримання розумних строків розгляду справ є найпоширенішою підставою для порушення Україною права на справедливий і відкритий розгляд справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом.

Мороз Д. А., Дяченко С. В., 2019

Аналіз юридичної літератури свідчить про те, що проблемні питання, які стосуються строків розгляду цивільних справ, не так часто були самостійним об'єктом повного і всебічного цивільно-процесуального дослідження.

Питання своєчасності розгляду та вирішення цивільних справ привертало увагу багатьох учених. Вказані питання висвітлювалися в роботах таких учених: О.В. Андрійчука, Д.Д. Луспеника, І.В. Турчин- Кукаріної, С.Я. Фурси, О.В. Андрійчук, С.С. Бичкова, Є.В. Васьковського, Я.В. Грель, В.П. Грибанова, О.М. Єрмакова, В.В. Комарова, В.В. Рєзнікова, О.Я. Рогач, Н.Ю. Сакара, А.В. Смітюх, О.С. Фонова, Н.А. Шебанова, М.Й. Штефана, К.С. Юдельсона, А.В. Юдіна та інших.

Мета статті – ґрунтовний аналіз законодавства, що регулює принцип «розумного строку» розгляду справи, правильне його застосування національними судами та аналіз правової доктрини для висвітлення принципу «розумності строків».

Науковці по-різному визначають поняття процесуальних строків. М.О. Сорока вказує, що у судочинстві процесуальні строки виступають як часова форма процесуальних відносин з приводу відправлення правосуддя судом, а також як форма існування й розвитку суб'єктивних прав та обов'язків, які становлять зміст процесуальних відносин у зазначеній сфері [2].

З.І. Цибуленко вважає, що розумним слід вважати строк, який об'єктивно необхідний і можливий для виконання. Цю позицію підтримує і М.Ю. Челишев, він говорить, що зазначений строк варто розглядати як реальний строк, адже залежно від певних обставин його тривалість може бути різною [3].

Своєю чергою М.Й. Штефан розглядав процесуальні строки як період часу, визначений для здійснення процесуальних дій учасниками процесу і судом або іншими особами за вказівкою закону або за приписом суду [4].

Я.П. Зейкан визначає процесуальний строк як: встановлений законом або призначений судом проміжок часу, з яким процесуальні норми пов'язують можливість та необхідність вчинення конкретних процесуальних дій або настання певних правових наслідків [5].

Проблеми затягування цивільного процесу, а також його наслідки та способи запобігання можуть стати перспективним напрямом і інших наукових досліджень.

Варто звернути увагу і на проблеми, які виникають під час реалізації принципу «розумності строків» судового розгляду в цивільному судочинстві.

Відповідно до частини 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім органом, визначеним законом». У коментарі до положення частини 1 статті 6 Конвенції зазначається те, що строк розгляду справи судом включає в себе все провадження з моменту звернення до суду або у порядку попереднього розгляду справи до відповідного органу і до моменту виконання рішення [6].

Сутність зазначеного положення про «розумність строків» такого розгляду варто тлумачити як таку, що визначає і строки провадження в суді, і строки виконавчого провадження. Хоча такий принцип і законодавчо закріплений у нормах цивільного судочинства, насправді він фактично не реалізується.

Принцип розумності строків розгляду справи вперше судом був закріплений у редакції Цивільного процесуального кодексу України у 2017 році. Законодавець зобов'язав суд встановлювати розумні строки для вчинення процесуальних дій і закріпив у статті 121 Цивільного процесуального кодексу України (ЦПК) це поняття таким чином: «Суд має встановлювати розумні строки для вчинення процесуальних дій. Строк є розумним, якщо він передбачає час, достатній з урахуванням обставин справи для вчинення процесуальної дії та відповідає завданню цивільного судочинства» [7].

Таким чином, сутність поняття «розумний строк» визначається через поняття «достатній строк», але без розкриття критеріїв визначення такої «розумності».

У попередній редакції статті 157 ЦПК України зазначалось, що суд розглядає справи протягом розумного строку, але не більше двох місяців з дня відкриття провадження у справі, а справи про поновлення на роботі, про стягнення аліментів – одного місяця. У статті 210 нової редакції ЦПК України передбачено, що суд має розпочати розгляд справи по суті не пізніше ніж через шістдесят днів з дня відкриття провадження у справі, а у разі подовження строку підготовчого провадження – не пізніше наступного дня з дня закінчення такого строку [7].

У новій редакції ЦПК України частиною 2 статті 189 передбачено підготовче провадження, яке починається з відкриття провадження у справі та закінчується закриттям підготовчого засідання, яке має бути проведене протягом шістдесяти днів з дня відкриття провадження у справі. В окремих випадках для належної підготовки справи для розгляду по суті цей строк може бути подовжений не більше ніж на тридцять днів за клопотанням однієї зі сторін або з ініціативи суду. У минулій редакції ЦПК України попереднє судове засідання мало було бути проведене протягом 10 днів з дня відкриття провадження у справі. З чого випливає, що цей строк збільшили з 10 до 60 днів [7].

Тобто до нової редакції ЦПК були внесені зміни, які ще більше призвели до затягування загального строку розгляду і вирішення цивільних справ у суді.

Отже, закріплені законодавцем процесуальні строки розгляду справ у ЦПК України у новій редакції та описане вище суперечить меті, заради якої вони запроваджувались, адже такі зміни, на жаль, не сприяють забезпеченню своєчасності розгляду спорів судами, а навпаки, ще більше затягують тривалість розгляду справ.

Вагоме місце під час реалізації гарантованого особі права на справедливий суд відіграє судова практика, зокрема, практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ).

Так, як уже вище було зазначено, кожна цивільна справа має бути розглянута судом у встановлений процесуальним законом строк, який своєю чергою має бути розумним. Саме в практиці ЄСПЛ поняття «розумний строк судового розгляду» розроблено найдетальніше.

Нормативною основою для функціонування судової системи України та Європейського суду з прав людини є Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод.

Статистичний аналіз ЄСПЛ вказує на те, що кількість скарг, за якими було встановлено факти порушення державами права на справедливий суд, становить ледве не половину від загальної кількості справ проти держав-членів Ради Європи. Основною проблемою у цьому

контексті є суттєве затягування розгляду судами справ. Окрім того, частка справ, у яких ЄСПЛ було встановлено факт порушення Україною права на справедливий суд, є найбільшою, приблизно 33% від загальної кількості рішень, ухвалених проти України.

Для визначення тривалості розгляду справи в «розумні строки» варто насамперед визначити часові проміжки розгляду справи.

Відповідно, перебіг строку у цивільних справах відраховується з моменту відкриття провадження у справі, а в окремих випадках – з моменту виникнення в особи права на подання позову до суду.

У справі «Букхольд проти Німеччини» 1981 р. визначено, що строк розгляду охоплює розгляд справ у судах першої, апеляційної та касаційної інстанцій. Водночас розгляд справ у конституційних судах не має враховуватися [8, с. 67].

Щодо закінчення тривалості цього строку, то єдиної позиції ЄСПЛ висловлено не було. Під час вирішення цивільних справ ЄСПЛ зазначає, що виконання рішення слід розглядати як обов'язкову складову частину судового провадження.

Після встановлення часових рамок розгляду справ на національному рівні ЄСПЛ оцінює її «розумність» крізь призму чи є тривалість судочинства доцільною.

Європейський суд з прав людини розробив власні критерії розумності строків розгляду справи в суді. Як приклад можна навести рішення в справі «Саєнко та інші проти України», в яких Європейський суд констатував порушення Україною п. 1 ст. 6, ст. 13 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, у зв'язку із великою тривалістю цивільних проваджень підкреслив, що розумність тривалості судового розгляду має оцінюватися з урахуванням таких критеріїв, як: складність справи, поведінка заявників і відповідних органів влади, а також важливість предмета спору для заявників [9].

Належна поведінка заявника, як критерій «розумності» строку розгляду справи, не має призводити до умисного затягування розгляду справи. Якщо ж затримка розгляду справи відбулась через заявника, то суд може визнати відсутність порушення ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. У справі «Чірикоста та Віола проти Італії» ЄСПЛ вирішив, що 15-річний строк розгляду не є невиправданим, тому що заявники 17 разів зверталися з проханням про відстрочку процесу та не заперечували проти вимог іншої сторони, що висловлювались 6 разів, про відкладення розгляду справи [10].

Що стосується поведінки відповідних органів державної влади, то для дотримання «розумності» строків розгляду вона оцінюється значно жорсткіше. У справі «Аллене Де Рибемон проти Франції», розгляд якої здійснювався приблизно 11 років і 8 місяців, ЄСПЛ вказав на порушення вимоги «розумного строку судового розгляду» у тому, що судові органи неодноразово відмовляли заявнику задовольнити прохання надати йому доказ, який для нього був дуже важливим, що призвело до затримки судового розгляду більше ніж на 8 років [11].

Найчастішими прикладами недотримання належних строків у справах проти України є:

– неодноразові направлення судами на новий розгляд;

– непроведення судових засідань протягом тривалого часу;

– незастосування заходів примусу до осіб, які не з'являються на призначене засідання та багато інших прикладів.

Для механізмів швидкого розгляду судових справ вітчизняній судовій системі варто брати приклад з Європейського суду з прав людини. Адже, враховуючи велике завантаження, ЄСПЛ не побоявся змінити регламент та спростив окремі процедури, впровадивши використання прискорених процедур розгляду незначних чи неоскаржуваних справ.

Відповідальність за додержання національними судами розумних строків розгляду справ покладається на державу. Передбачення в бюджетному фінансуванні витрат на виконання присуджених Україні компенсацій на користь заявників, що призвело до порушення розумних строків розгляду справи, слугуватиме гарантією реального виконання рішень Європейського суду з прав людини.

Отже, судам необхідно враховувати запровадження розумних строків розгляду справи і розглядати справи у розумний для кожного індивідуального випадку строк, при цьому орієнтиром не завжди має бути встановлений граничний строк, визначений процесуальними нормами.

Тому доцільно з урахуванням європейських стандартів забезпечити право на справедливий суд та закріпити у законодавстві критерії (межі) визначення розумного строку, з урахуванням характеру спірних відносин та її значення для сторін, поведінки інших учасників справи.

Важливість та необхідність подальшого удосконалення цивільного процесуального законодавства є одним із найголовніших завдань сучасної правової спільноти, оскільки досконалий механізм відновлення справедливості є запорукою гармонійного і стабільного існування та розвитку сучасного суспільства.

Література

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/.
2. Сорока М.О. Поняття «процесуальний строк» в адміністративному судочинстві. *Актуальні проблеми державного управління*. № 1. 2010 р. С. 229–235. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdy_2010_1_33.
3. Цибуленко З.І. Зобов'язання зберігання в радянському цивільному праві. Вид-во Сарат. ун-ту, 2014 р. С. 141 .
4. Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: академічний курс : підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Вид. дім «Ін Юре», 2005 р. Бібліогр. С. 613–622.
5. Зейкан Я.П. Захист у кримінальній справі. Київ : КНТ, 2006 р. С. 600.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
7. Цивільний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР*). 19.10.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15.
8. Туманов В.А. Європейський суд з прав людини. *Нарис організації та діяльності*. Москва : Вид-во Норма, 2014 р. С. 304.
9. Судове рішення у справі ЄСПЛ № 39167/08 «Саєнко та інші проти України» від 23.03.2017 року. URL: http://sc.gov.ua/uploads/tinymce/files/Саєнко%20та%20інші%20проти%20України.pdf.
10. Судове рішення у справі ЄСПЛ №5/1995/511/594 «Чірікоста та Віола проти Італії», від 21.11. 1995 року. URL: hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/library=/XVIOLA%20v.
11. Судове рішення у справі ЄСПЛ № 15175/89 «Аллене Де Рибемон проти Франції» від 10.02.1995 року. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SOO01116.html.

Мороз Д. А.,
студентка 4 курсу
Навчально-наукового інституту права
Університету державної фіскальної служби України

Дяченко С. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Університету державної фіскальної служби України

УДК 346.5
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-28

ЩОДО ОКРЕМИХ ПИТАНЬ ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНОГО СКЛАДНИКА ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Сошников А. О.

Стаття присвячена аналізу основних проблем, що стоять на заваді розвитку національної економіки як інвестиційно-інноваційної, а також дослідженню шляхів можливого вирішення цих проблем.

Побудова української економіки за інвестиційно-інноваційним сценарієм можлива тільки через поєднання зусиль держави (виступає регулятором), бізнес-середовища (залучає інвестиції) та науки (продукує технології).

Для наближення української економіки до інноваційної запропоновано такі заходи, як: пільгові умови кредитування через збільшення строків кредитування, через часткову компенсацію відсоткової ставки комерційних банків; популяризація окремих галузей економіки чи проєктів через активізацію представників дипломатичних представництв; створення дієвої платформи для залучення інвестицій через створення спеціалізованої державної установи, що буде забезпечувати консультування зацікавлених осіб, надавати організаційну та методичну підтримку, а також буде інформаційним банком стартапів.

Ключові слова: *інвестиції, інноваційна економіка, сталий розвиток, інноваційний розвиток.*

Статья посвящена анализу основных проблем, стоящих на пути развития национальной экономики как инвестиционно-инновационной, а также исследованию путей возможного решения данных проблем.

Построение украинской экономики по инвестиционно-инновационному сценарию возможно только через объединение усилий государства (выступает регулятором), бизнес-среды (привлекает инвестиции) и науки (производит технологии).

Для приближения украинской экономики к инновационной предложены такие меры, как: льготные условия кредитования через увеличение сроков кредитования, через частичную компенсацию процентной ставки коммерческих банков; популяризация отдельных отраслей экономики или проектов через активизацию представителей дипломатических представительств; создание действенной платформы для привлечения инвестиций через создание специализированного государственного учреждения, которое будет обеспечивать консультирование заинтересованных лиц, оказывать организационную и методическую поддержку, а также будет информационным банком стартапов.

Ключевые слова: *инвестиции, инновационная экономика, устойчивое развитие, инновационное развитие.*

The article is devoted to the analysis of the main problems that hinder the development of the national economy, as investment and innovation, as well as to explore ways of possible solution of these problems.

The structure of the national economy continues to remain commodity, although the state is constantly announcing a course on its innovative development, which can only be ensured by attracting investment in high-tech and concrete goods and services.

Building the Ukrainian economy under the investment-innovation scenario is possible only through the combination of efforts of the state (acting as regulator), business environment (attracting investment) and science (producing technology).

Local infrastructure (transport, high-speed Internet coverage, etc.) plays an important role in attracting foreign investment to innovative projects.

The proposal to create a State Investment Bank, which could be an analogue of the European Investment Bank, may be a good idea. Consideration should also be given to transferring preferential lending to innovative projects to existing state-owned banks, for example: Savings Bank JSC, as it already has experience in granting preferential loans to specific sectors and priority programs (youth mortgage lending or energy supply).

Consideration should also be given to the creation of a government agency that will raise investment funds to create and market innovative products; advising both business and academic institutions or individual researchers; presentation of scientific achievements and startups at various international venues.

More active involvement of the diplomatic missions of Ukraine with foreign countries and representatives of the diplomatic missions of foreign countries in Ukraine to promote certain sectors of the economy and innovative projects is argued.

Key words: *investments, innovative economy, sustainable development, innovative development.*

Постановка проблеми та її актуальність. Структура національної економіки продовжує залишатися сировинною, хоча держава постійно проголошує курс на її інноваційний розвиток, який може бути забезпечений тільки шляхом залучення інвестицій у високотехнологічні та конкурентоспроможні товари та послуги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останніми роками як учені-економісти, так і вчені-правники приділяють значну увагу інноваційному розвитку вітчизняної економіки, зокрема і через залучення іноземних інвестицій, серед них – М. Денисенко, І. Бродюк, Д. Сташенюк, М. Стегней, К. Глухарев, В. Сподіна, В. Башилова, І. Лобас, Н. Мамонтова та інші. Незважаючи на ґрунтовні дослідження цих та інших дослідників, є нагальна необхідність у додаткових дослідженнях зазначеного питання, оскільки залучення інвестицій, у тому числі іноземних, у новітні технології продовжує бути індикатором розвитку та досягнень «оновленої» економічної політики держави.

Метою цієї статті є аналіз основних проблем, що стоять на заваді розвитку національної економіки як інвестиційно-інноваційної, а також шляхів можливого вирішення цих проблем.

Виклад основного матеріалу. Побудова української економіки за інвестиційно-інноваційним сцена-

Сошников А. О., 2019

рієм можлива тільки через поєднання зусиль держави (виступає регулятором), бізнес-середовища (залучає інвестиції) та науки (продукує технології).

За даними Всесвітнього економічного форуму, у Звіті про глобальну конкурентоспроможність 2017–2018 років Україна посіла 81 місце серед 137 досліджуваних держав, піднявшись на чотири позиції. За компонентами показника, який характеризує ефективність ринків, – ключового фактора на стадії інвестиційного зростання (індустріалізації) – Україна посідає 101 місце за ефективністю товарних ринків серед 137 держав, 120 – за ефективністю фінансових ринків і 86 – за ефективністю ринку праці. Готовність до адаптації технологій та інновацій оцінена на рівні 81 місця. При цьому за показником «Ринкові інституції» наша держава посідає 118 місце, а за розвитком бізнесу – 90. Серед факторів, важливих для розвитку промисловості, сприятливими є хіба що розмір доступного ринку (за ємністю ринку Україна посідає 47 місце) та освіта (наша держава посідає 35 місце). Незважаючи на велику кількість учених та інженерів, а також частку людей, які мають вищу освіту, Україна має посередній рейтинг за показником «Інновації» та низькі значення показників «Взаємозв'язки університетів з промисловістю у сфері досліджень і розробок», «Технологічна готовність». Найбільш проблемним залишається показник «Іноземні інвестиції та трансфер технологій».

Відповідно до індексу інноваційного розвитку, представленого агентством Bloomberg у 2018 році, Україна перебуває на 53 місці серед 60 досліджуваних держав. При цьому наша держава виявилася найгіршою за продуктивністю праці (60 місце), що свідчить про низький рівень застосовуваних технологій та виробництва товарів з низькою доданою вартістю, потрапила до трійки аутсайдерів за технологічними можливостями (58 місце) та посідає 54 місце за рівнем витрат на дослідження та розробки у валовому внутрішньому продукті. Водночас вона зберігає високе 28 місце за ефективністю вищої освіти та 35 місце за патентною активністю, тобто має потенціал до розвитку [1]. Відповідні аналітичні дані свідчать про незадовільний рівень розвитку галузей вітчизняної економіки, нездатність вітчизняних товарів бути конкурентними на світовому ринку та невідповідність їх викликам «інноваційної революції», а також про відсутність повноцінної дієвої та ефективної стратегії держави в цьому напрямі. Інвестиційний процес в Україні не виконує функцію сприяння оновленню виробничої бази на інноваційній основі, результатом реалізації якої мала б стати структурна перебудова національної економіки у напрямі формування виробництв з довгостроковими інноваційними конкурентними перевагами [2, с. 104].

На постіндустріальній стадії розвитку інвестиції мають нести не лише матеріально-речове, а й інтелектуальне та інноваційне «навантаження», тобто всі інвестиції мають бути інноваційно орієнтованими [3].

Необхідно констатувати, що Кабінетом Міністрів України було схвалено досить прогресивну Стратегію розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року. Так, відповідно до Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року основними проблемами функціонування національної інноваційної системи є:

– *на етапі створення новацій:* недостатність фінансування, зокрема державного; відсутність необхідної інформації про ринкові перспективи запропонованої ідеї та знань і консультативного супроводу проходження проєкту від ідеї до етапу комерціалізації; недостатнє використання науковцями та малим і середнім бізнесом можливостей щодо участі у міжнародних програмах; відсутність налагоджених комунікацій між науковцями і представниками бізнесу, які заінтересовані в розвитку інновацій як до потреб бізнесу в інноваціях, так і даних про нові та вдосконалені технологічні рішення, які можуть бути використані у виробництві; відсутність достовірного прогнозування тенденцій та досліджень впливу інструментів державного регулювання інноваційного розвитку економіки;

– *на етапі трансферу новацій*: недостатність фінансування через непередбачуваність комерційних результатів новацій; розбіжності щодо врегулювання відносин у сфері інтелектуальної власності; обмеженість фінансових та матеріальних ресурсів для створення інноваційної інфраструктури; нестача фахівців у сфері менеджменту інноваційної діяльності, управління інтелектуальною власністю, маркетингу, правової охорони, фінансових консультантів, експертів з трансферу технологій і бізнес-планування; відсутність інформації про інформаційних партнерів; відсутність закріпленого у законодавстві механізму передачі технологій, створених або придбаних за бюджетні кошти, за кордон; низький рівень заінтересованості закладів вищої освіти у провадженні інноваційної діяльності; обмеження на внески у вигляді нематеріальних активів для закладів вищої освіти та наукових установ під час формування статутного капіталу, створення юридичних осіб для впровадження науково-технічних результатів;

– *на етапі впровадження новації шляхом створення спеціалізованого малого інноваційного підприємства - стартапу*: обтяжливе регулювання, зокрема ускладнений доступ до ринку праці іноземців та надмірно ускладнений процес ліквідації підприємства, що є вкрай актуальним для стартапів, оскільки інноваційна діяльність є високоризикованим видом бізнесу і частина стартапів виявляється неуспішною; високий рівень податків (насамперед на оплату праці та прибуток підприємств); недостатність необхідних знань і навичок для ведення підприємницької діяльності; великі за обсягом витрати для новоутвореного підприємства на оренду приміщень та обладнання, оплату сторонніх послуг (насамперед бухгалтерських); відсутність або обмежена ефективність інноваційної інфраструктури, яка має сприяти розвитку інноваційного підприємництва;

– *на етапі впровадження новацій на вже наявному підприємстві, виходу на серійне виробництво*: недостатній рівень заінтересованості суб'єктів господарювання у впровадженні результатів вітчизняних наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок, які потребують додаткового часового та фінансового ресурсу для їх повноцінного застосування; недостатня поінформованість про можливості малих і середніх підприємств у сфері використання новацій, високі транзакційні витрати на пошук та доступ до баз даних, відсутність ефективних каналів передачі інформації щодо попиту підприємств до сектору науки та освіти; недостатність незалежної оцінки технологічного рівня науково-технічної (експеримен-

тальної) розробки та можливості технічно її реалізувати; недостатність у інноваторів (осіб, які створюють нові або удосконалюють наявні конкурентоздатні технології, продукти (продукцію) та/або послуги) презентаційних навичок, вмінь оцінки обсягів коштів, які вони можуть отримати від підприємства, що несе основні ризики під час впровадження новації; відсутність «спільної мови» представників бізнесу та науки; низький рівень обізнаності інноваторів у сфері правової охорони та захисту інтелектуальної власності [1].

Необхідно погодитись, що динамічний поступ в інноваційній сфері можна досягти тільки шляхом створення сприятливого інноваційно-інвестиційного середовища та ефективного механізму державно-приватного партнерства [2, с. 193].

Сучасна вітчизняна економічна політика має базуватися на інноваціях, що забезпечить можливість ефективного розвитку економічних відносин та прискорення інтеграції економіки держави у світове господарство з високим рівнем конкуренції, де екстенсивна модель господарювання уже вичерпала свої можливості [4].

М. Денисенко, І. Бродюк, Д. Сташенюк розглядають інвестиції та інновації як базу для нарощення економічного потенціалу будь-якої країни і основу для формування конкурентоспроможності національної економіки [5].

Необхідно погодитись, що «інновації–інвестиції» – це єдина взаємопов'язана система, адже саме інновації забезпечують високий якісний рівень інвестицій [6].

За даними інноваційного табло ЄС, Україна має значні нереалізовані можливості в інноваційному розвитку. Сучасний стан інноваційної діяльності є наслідком відсутності стратегічного бачення та послідовної державної політики щодо переведення України на інноваційний шлях розвитку, формування національної інноваційної екосистеми (сукупності інституцій, відносин, а також різних видів ресурсів, задіяних у процесі створення та застосування наукових знань та технологій, що забезпечують розвиток інноваційної діяльності), яка забезпечувала б його реалізацію і підвищувала розвиток інноваційної культури в державі, використовуючи, крім фінансових, інші механізми розвитку інноваційної діяльності. Попри наявність окремих елементів, відсутня цілісна національна інноваційна система, призначення якої – створення інноваційних продуктів (процесів) та їх швидке виведення на ринок (впровадження). Наявні в Україні структурні елементи національної інноваційної екосистеми та нормативно-правове поле їх функціонування не вибудовані в єдину конструкцію, тому результати діяльності цих елементів поодинокі та не мають синергетичного ефекту, який має полягати у збільшенні ефективності національного виробництва товарів (послуг) та посилення їх конкурентоспроможності за рахунок широкомасштабного впровадження результатів наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок [2].

Серед основних бар'єрів для розвитку інновацій в Україні –недосконалість інституцій, зокрема політичного, регуляторного та бізнес-середовища; слабко розвинута інфраструктура, у тому числі інноваційна, оскільки залишаються на низькому рівні показники валового нагромадження капіталу у відсотках до валового внутрішнього продукту, показники екологічної стійкості, доступності та якісної роботи електронного Уряду (використання інформаційних та комунікаційних технологій у поєднанні з організаційними змінами та застосуванням нових навичок у державному управлінні для впровадження державних послуг та демократичних процесів) [2].

В. Сподіна, В. Башилова підкреслюють, що відсутність коштів на реалізацію перспективних проєктів, прогалини законодавства у сфері інноваційної діяльності та її результатів, відсутність податкових знижок і стимулів для впровадження новітніх технологій у серійне виробництво, недостатнє інформаційне забезпечення ринку новітніх технологій – все це стримує розвиток інноваційної діяльності в країні [7, с. 82]. Для підтримки інноваційно-інвестиційного розвитку підприємств державі необхідно впроваджувати більш ефективну антимонопольну політику, пільгову політику оподаткування підприємств, що працюють в інноваційній сфері, підтримувати пільгове кредитування підприємств [7, с. 83].

Н. Мамонтова пропонує такі шляхи вирішення зазначених проблем:

– активізувати подання заявок для фінансування інвестиційних та інноваційних пропозицій у структурні фонди та грантові програми ЄС;

– вжити заходів щодо стимулювання інвестиційної діяльності в малому підприємництві (пільгові кредити, спеціальні гранти тощо);

– стимулювати ринковий попит на інновації і використання концепції «лідируючих» ринків, що передбачає підтримку ринків, найбільш сприйнятливих до нововведень;

– прискорити темпи створення та оновлення інноваційної інфраструктури;

– вжити заходів фіскального стимулювання капіталомістких інвестиційних проєктів;

– створити Державний інвестиційний банк з метою пільгового стимулювання інвестиційних проєктів на пріоритетних напрямах (із жорстким контролем за його діяльністю) [8, с. 123].

І. Лобас наголошує, що не повною мірою впроваджуються в практику такі інструменти державної підтримки інноваційно-інвестиційної діяльності, як: здешевлення довгострокових кредитів з частковою компенсацією відсоткової ставки комерційних банків за рахунок бюджетних коштів; спрямування частини коштів, отриманих від приватизації державного майна, на фінансування інноваційної діяльності підприємств, що мають стратегічне значення для економіки та безпеки держави; механізм державно-приватного партнерства. Тому доцільно продовжити стимулювання створення спеціалізованих інноваційних банків, а також фондів довгострокового кредитування функціонуючих комерційних банків шляхом встановлення відповідних пільг з оподаткування коштів, що інвестуються, з метою здійснення технологічних зрушень, внесення змін до порядку розподілу коштів від податку на додану вартість [9].

Досить слушною є пропозиція створення саме Державного інвестиційного банку, що може стати аналогом Європейського інвестиційного банку. Також можна розглянути передачу функції надання пільгового кредитування для інноваційних проєктів уже наявним державним банкам, наприклад АТ «Ощадбанк», оскільки він уже має досвід надання пільгових

кредитів окремим галузям та пріоритетним програмам (зокрема, молодіжного іпотечного кредитування або енергозабезпечення).

Необхідно також розглянути створення державної установи, що буде займатися залученням інвестиційних коштів для створення та реалізації інноваційних продуктів; наданням консультацій як представникам бізнес-середовища, так і науковим закладам чи окремим дослідникам; презентацією наукових досягнень та стартапів на різних міжнародних майданчиках.

Доцільно також більш активно залучати дипломатичні представництва України за кордоном та представників дипломатичних представництв іноземних держав в Україні для популяризації окремих галузей економіки, інноваційних проєктів.

Також не можна применшувати роль місцевої інфраструктури на етапі залучення іноземних інвестицій в інноваційні проєкти (наприклад, транспортне сполучення, покриття високошвидкісним Інтернетом тощо).

Висновки. Наближення української економіки до інноваційної продовжує залишатися в фокусі державі, але впевнено можна стверджувати, що на практиці відсутні дієві практичні кроки у цьому напрямі.

Такими кроками можуть бути:

– пільгові умови кредитування через збільшення строків кредитування, через часткову компенсацію відсоткової ставки комерційних банків;

– популяризація окремих галузей економіки чи проєктів через активізацію представників дипломатичних представництв;

– створення дієвої платформи для залучення інвестицій через створення спеціалізованої державної установи, що буде забезпечувати консультування зацікавлених осіб, надавати організаційну та методичну підтримку, а також буде інформаційним банком стартапів.

Відповідні проблеми потребують подальших пошуків вирішення, що вже у середньостроковій перспективі дасть змогу збільшити залучення іноземних інвестицій в інноваційну економіку України.

Література

1. Про схвалення Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10.07.2019 року № 526-р. *Офіційний вісник України*. 2019. № 57. Ст. 1983.

2. Інноваційна Україна 2020 : національна доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця та ін. ; НАН України. Київ, 2015. 336 с.

3. Сподіна В.О. Інновації та інвестиції: сутність і взаємозв'язок. *Ефективна економіка*. 2013. № 12. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2640.

4. Стегней М.І. Інвестиційно-інноваційні домінанти сталого розвитку територіальних одиниць. URL: http://www.economyandsociety. in.ua/journal/1_ukr/09.pdf.

5. Денисенко М.П., Бродюк І.В., Сташенюк Д.Г. Основні положення формування інвестиційно-інноваційної стратегії підприємства. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 22/2016. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/22_2016/6.pdf.

6. Глухарев К.А. Инновации и инвестиции: сущность, взаимодействие и роль в воспроизводственном процессе. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsii-i-investitsii-suschnost-vzaimodeystvie-i-rol-v-vosproizvodstvennom-protsesse.

7. Сподіна В.О., Башилова В.П. Інноваційно-інвестиційні процеси в національній економіці та підприємництві. *Сучасні проблеми економіки та підприємництво*. 2014. № 13. С. 78–86.

8. Мамонтова Н. Тенденції фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності. *Актуальні проблеми економіки*. 2015. № 12(174). С. 118–124.

9. Лобас І.В. Особливості інноваційно-інвестиційної політики України. URL: http://academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Lobas.pdf.

Сошников А. О.,
кандидат юридичних наук,
провідний юрист сектору проблем реалізації господарського законодавства
Інституту економіко-правових досліджень
Національної академії наук України,
член Координаційної ради молодих юристів України при Міністерстві юстиції України

УДК 347.7
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-29

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ АВТОРСЬКИХ І СУМІЖНИХ ПРАВ

Янішевська К. Д., Воронкова М. Ю.

У статті визначено види юридичної відповідальності та детально з'ясовано сутність і особливості цивільної, адміністративної та кримінальної відповідальності. Визначено діяння, за які наступає цивільна, адміністративна та кримінальна відповідальність. Досліджено підстави для притягнення до юридичної відповідальності за порушення авторських та суміжних прав.

З'ясовано, що найсуворішим видом юридичної відповідальності за порушення авторських і суміжних прав є кримінальна відповідальність, яка настає за шкоду, завдану у значному, великому чи в особливо великому розмірі, встановленому законом, або у разі, якщо злочин вчинено повторно чи з використанням службового становища. Наведено пропозиції щодо удосконалення захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності.

Ключові слова: *інтелектуальна власність, суб'єкти права інтелектуальної власності, об'єкти права інтелектуальної власності, відповідальність за порушення авторських та суміжних прав.*

В статье определены виды юридической ответственности и подробно определены сущность и особенности гражданской, административной и уголовной ответственности. Определены деяния, за которые наступает гражданская, административная и уголовная ответственность. Исследованы основания для привлечения к юридической ответственности за нарушение авторских и смежных прав.

Выяснено, что самым строгим видом юридической ответственности за нарушение авторских и смежных прав является уголовная ответственность, которая наступает за ущерб, причинённый в значительном, крупном или в особо крупном размере, установленном законом, или в случае, если преступление совершено повторно или с использованием служебного положения. Приведены предложения по совершенствованию защиты прав на объекты интеллектуальной собственности.

Ключевые слова: *интеллектуальная собственность, субъекты права интеллектуальной собственности, объекты права интеллектуальной собственности, ответственность за нарушение авторских и смежных прав.*

The article identifies subjects of intellectual property rights, objects of intellectual property. A list of copyright and related rights violations has been identified to give grounds for protecting such rights.

The types of legal liability have been identified and the nature and features of civil, administrative and criminal liability have been clarified. Actions that cause civil, administrative and criminal liability have been identified. The grounds for civil, administrative and criminal liability for infringement of copyright and related rights have been investigated.

The ways of civil protection of copyright, types of administrative penalties, as well as the sanctions applied to the offender for infringement of copyright and related rights are investigated.

Changes to the legislation on the implementation of certain provisions of the EU legislation in the field of intellectual property are analyzed.

It has been identified that one of the most common dispute resolution procedures for an author's rights to a work is civil liability. The main sign of a civil offense is the damage to property and personal non-property relations of the subjects of law. The main purpose of such liability is to compensate for the damage caused.

It has been investigated that the administrative and legal protection of copyrights involves the consideration and resolution of disputes by the public administration. A peculiarity of administrative responsibility is the application of certain types of administrative penalties.

It has been found that the most serious form of legal liability for copyright and related rights infringement is criminal liability for damage caused to a large or particularly large extent by law, or in the case of repeated crime or through official misconduct.

Suggestions are made to improve the protection of intellectual property rights.

Key words: *intellectual property, subjects of intellectual property rights, objects of intellectual property rights, infringement of copyright and related rights, responsibility for infringement of copyright and related rights.*

Янішевська К. Д., Воронкова М. Ю., 2019

Постановка проблеми та її актуальність. Важливим питанням сьогодення, яке заслуговує на особливу увагу, є порушення авторських і суміжних прав, а також порядок їх захисту. Юридична відповідальність, як загальновідомо, є важливим засобом впливу на учасників правовідносин, у тому числі в сфері авторського права і суміжних прав. Так, у разі порушення авторських чи суміжних прав до правопорушника можуть бути застосовані різні засоби впливу, такі як штраф, обмеження певних прав чи благ. На законодавчому рівні чітко визначено перелік діянь, які є підставою для притягнення особи до відповідальності. Вид та міра покарання залежить від тяжкості тих наслідків, які спричинені потерпілому.

Варто наголосити, що загалом питання відповідальності за порушення авторських і суміжних прав врегульовано на досить високому рівні. Так, останніми роками законодавство стосовно захисту авторських і суміжних прав зазнало суттєвих змін і наповнилося новим змістом, проте досі залишаються неврегульованими деякі базові питання, пов'язані з відповідальністю за порушення авторських і суміжних прав.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання відповідальності за порушення авторських і суміжних прав досліджувалося низкою відомих вітчизняних учених. Серед робіт із зазначеної теми можна назвати праці таких авторів, як П. Андрушко, В. Бєлєвцева, В. Гулькевич, М. Галянтич, І. Дзера, В. Ковальський, А. Коваль, О. Підопригора, О. Ришкова та інші. Основним надбанням цих робіт є аналіз відповідальності за порушення прав інтелектуальної власності, в тому числі у сфері авторських і суміжних прав.

Метою статті є сутність та характеристика різновидів відповідальності за порушення авторських і суміж-

них прав, а також пропозиції щодо удосконалення захисту авторських і суміжних прав.

Виклад основного матеріалу. Результати інтелектуальної діяльності визначають подальший прогрес та економічний розвиток держави, а також рівень моральності суспільства. Так, розв'язання економічних проблем залежить від інтелектуального потенціалу суспільства та рівня його культурного розвитку. Розвиток культури та науки можливий лише за умови дієвого механізму захисту авторських і суміжних прав.

Відповідно до статті 41 Конституції України кожен має право володіти, користуватися та розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності [1]. Суб'єктами права інтелектуальної власності є: творець об'єкта права інтелектуальної власності (автор, виконавець, винахідник тощо) та інші особи, яким належать особисті немайнові та (або) майнові права інтелектуальної власності відповідно до цього Кодексу, іншого закону чи договору [4]. Об'єктами права інтелектуальної власності є: літературні та художні твори; комп'ютерні програми; компіляції даних (бази даних); виконання; фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення; наукові відкриття; винаходи, корисні моделі, промислові зразки; компонування напівпровідникових виробів; раціоналізаторські пропозиції; сорти рослин, породи тварин; комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення; комерційні таємниці [4].

Питання щодо створення і використання об'єктів права інтелектуальної власності регулюються Цивільним кодексом України, законами України «Про авторське право і суміжні права», «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про охорону прав на промислові зразки», «Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних» та іншими нормативно-правовими актами.

Законом України «Про авторське право і суміжні права» визначено перелік порушень авторського права і суміжних прав, що дає підстави для захисту таких прав, а саме: 1) вчинення будь-яких дій, які порушують особисті немайнові права суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав та їхні майнові права, а також зловживання посадовими особами організації колективного управління службовим становищем, що призвело до невиплати або неналежних розподілу і виплати винагороди правовласникам; 2) піратство у сфері авторського права і (або) суміжних прав, тобто опублікування, відтворення, ввезення на митну територію України, вивезення з митної території України і розповсюдження контрафактних примірників творів (у тому числі комп'ютерних програм і баз даних), фонограм, відеограм, незаконне оприлюднення програм організацій мовлення, камкординг, кардшейрінг, а також інтернет-піратство; 3) плагіат – оприлюднення (опублікування), повністю або частково, чужого твору під іменем особи, яка не є автором цього твору; 4) ввезення на митну територію України без дозволу осіб, які мають авторське право і (або) суміжні права, примірників творів (у тому числі комп'ютерних програм і баз даних), фонограм, відеограм, програм мовлення; 5) вчинення дій, що створюють загрозу порушення авторського права і (або) суміжних прав; 6) будь-які дії для свідомого обходу технічних засобів захисту авторського права і (або) суміжних прав, зокрема виготовлення, розповсюдження, ввезення з метою розповсюдження і застосування засобів для такого обходу; 7) підроблення, зміна чи вилучення інформації, зокрема в електронній формі, про управління правами без дозволу суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав чи особи, яка здійснює таке управління; 8) розповсюдження, ввезення на митну територію України з метою розповсюдження, публічне сповіщення об'єктів авторського права і (або) суміжних прав, з яких без дозволу суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав вилучена чи змінена інформація про управління правами, зокрема в електронній формі; 9) камкординг, кардшейрінг [4].

Важливо зазначити, що чинне законодавство України передбачає адміністративну, цивільну та кримінальну відповідальність за порушення авторських і суміжних прав.

Найбільш поширеною процедурою вирішення спорів щодо прав автора на твір є цивільно-правова відповідальність. Головною ознакою цивільного правопорушення є те, що внаслідок суспільно шкідливого, протиправного діяння спричиняється шкода майновим і особистим немайновим відносинам суб'єктів права. Основна мета такої відповідальності – не покарання за недотримання встановленого правопорядку, а відшкодування заподіяної шкоди. Особливостями цивільно-правової відповідальності є: майновий характер; компенсаційний характер; відшкодування моральної шкоди [7, с. 54].

Варто наголосити, що у цивілістичній доктрині простежуються різні погляди щодо сутності цивільно-правової відповідальності. На думку Р.Б. Шишки, цивільна відповідальність проявляється у примусовому позбавленні порушника певних належних йому цінностей на основі рішення суду [8, с. 168]. В.В. Луць розглядає цивільно-правову відповідальність «як різновид санкції – покладення на правопорушника основаних на законі невигідних правових наслідків, які виявляються у позбавленні його певних прав або в заміні невиконаного обов'язку новим, або у приєднанні до невиконаного обов'язку нового додаткового» [6, с. 695]. Ми цілком підтримуємо думки зазначених вище учених щодо сутності цивільно-правової відповідальності та хочемо додати, що цивільно-правова відповідальність відрізняється компенсаційним та попереджувальним характером.

Вважаємо за доцільне звернути увагу на цивільно-правові способи захисту у разі виявлення порушення авторських чи суміжних прав. Так, відповідно до статті 52 Закону України «Про авторське право і суміжні права» передбачено, що у разі порушень будь-якою особою авторського права або суміжних прав, недотримання передбачених договором умов використання творів і об'єктів суміжних прав, порушень особистих немайнових прав і майнових прав суб'єктів авторського права і суміжних прав вони мають право: вимагати визнання та поновлення своїх прав, у тому числі заборону дії, що порушує авторське право чи створює загрозу його порушення; звернення до суду з позовом про поновлення порушених прав та (або) припинення дій, що порушують авторське право чи створюють загрозу його порушення; подання позову про відшкодування моральної (немайнової) шкоди; подання позову про відшкодування збит-

ків (матеріальної шкоди), включаючи упущену вигоду, або стягнення доходу, отриманого порушником внаслідок порушення ним авторського права, або виплату компенсацій [5].

Наступним видом юридичної відповідальності за порушення авторських і суміжних прав є адміністративна відповідальність.

Адміністративний спосіб захисту авторського права полягає у розгляді і вирішенні спорів органом державного управління. Процедура вирішення спору є необтяжливою, на відміну від цивільного способу. Правовою основою є Кодекс України про адміністративні правопорушення, а також закони України «Про авторське право і суміжні права», «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» та інші нормативно-правові акти. Підставою для притягнення до адміністративної відповідальності є адміністративний проступок. Особливістю адміністративної відповідальності є те, що до правопорушника застосовуються певні види адміністративних стягнень. Ці стягнення є специфічними за змістом і відрізняються від заходів кримінального дисциплінарного та майнового впливу.

Статтею 51-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачено відповідальність за незаконне використання права інтелектуальної власності, зокрема авторських і суміжних прав (на літературний чи художній твір, його виконання, фонограму, передачу організації мовлення, комп'ютерну програму, базу даних), привласнення авторства на один з перелічених об'єктів або інше умисне порушення прав на об'єкт, який охороняє закон. Санкція статті 51-2 КУпАП передбачає штраф у розмірі від 10 до 200 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією незаконно виготовленої продукції, обладнання та матеріалів, які призначені для її виготовлення [2].

Відповідно до статті 164-7 Кодексу України про адміністративні правопорушення розповсюдження і демонстрування фільмів з порушенням умов, передбачених державним посвідченням на право розповсюдження і демонстрування фільмів, тягне за собою накладення штрафу в розмірі від 20 до 35 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією фільмокопій, а також грошей, отриманих від їх демонстрування, продажу або передачі у прокат. Штраф у розмірі від 35 до 70 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян стягується у разі вчинення цих дій повторно протягом року після застосування заходів адміністративного стягнення [2].

Таким чином, адміністративний захист авторського права і суміжних прав – це система адміністративних заходів, які застосовують уповноважені органи державної влади з метою відновлення, визнання прав, припинення порушень авторських і суміжних прав та притягнення винних осіб до відповідальності.

Найсуворішим видом юридичної відповідальності за порушення авторських і суміжних прав є кримінальна відповідальність.

За порушення авторських прав, зокрема у разі, коли правоволодільцю завдано матеріальної шкоди у значному, великому чи в особливо великому розмірі, встановленому законом, або у разі, якщо злочин вчинено повторно чи з використанням службового становища, то настає кримінальна відповідальність.

Питання кримінальної відповідальності за порушення авторських і суміжних прав регламентується Кримінальним кодексом України, який, на превеликий жаль, не містить окремого розділу про злочини, пов'язані з використанням об'єктів авторського права і суміжних прав.

Так, згідно зі статтею 176 Кримінального кодексу України кримінально караним визначається умисне незаконне відтворення, розповсюдження творів науки, літератури і мистецтва, комп'ютерних програм і баз даних, а так само незаконне відтворення, розповсюдження виконань, фонограм, відеограм і програм мовлення, їх незаконне тиражування та розповсюдження на аудіо- та відеокасетах, дискетах, інших носіях інформації, камкординг, кардшейрінг або інше умисне порушення авторського права і суміжних прав, а також фінансування таких дій, якщо це завдало матеріальної шкоди у значному, великому або в особливо великому розмірі. Санкція статті 176 КК України передбачає покарання у вигляді штрафу, виправних робіт, позбавлення волі, а також позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю [3].

Варто зазначити, що притягнути порушника до кримінальної відповідальності можливо лише за позовом особи, авторські чи суміжні права якої порушено. Таким чином, потерпіла особа має звернутись із позовом до суду із підтверджуючими документами, які мають містити інформацію про порушення її авторських чи суміжних прав.

Також Кримінальний кодекс України містить статтю 203-1, яка передбачає відповідальність за незаконне виробництво, експорт, імпорт, зберігання, реалізацію та переміщення дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва, якщо ці дії вчинені у значних та великих розмірах. Максимальний розмір штрафу за вчинення зазначених вище дій становить десять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Статтею 216 КК України передбачена відповідальність за незаконне виготовлення, підроблення, використання або збут незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених контрольних марок для маркування упаковок примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних чи голографічних захисних елементів. Санкція статті 216 КК України передбачає накладення штрафу, максимальний розмір якого не може перевищувати п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [3].

Отже, вищевикладене дає підстави дійти висновку, що цивільна, адміністративна та кримінальна відповідальність не можуть повною мірою забезпечити надійний та ефективний захист авторського та суміжного права, а тому є необхідність посилити вищезазначені види юридичної відповідальності. Нині Верховна Рада України здійснила певні позитивні кроки в цьому напрямі, зокрема зареєстрована нова редакція Закону «Про авторське право і суміжні права» № 10143 від 12.03.2019 [9]. Проєкт Закону передбачає посилення відповідальності за порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності, а також удосконалення норм щодо захисту авторського права та суміжних прав у судах. Зазначені зміни насамперед зумовлені необхідністю боротьби із посяганням на об'єкти права інтелектуальної власності та плагіатом, а також приведенням національного законодавства у відповідність до взятих Україною перед Світовою організацією торгівлі та ЄС зобов'язань у сфері інтелектуальної власності.

Крім того, проєкт Закону передбачає внесення змін до статті 176 Кримінального кодексу України з метою підвищення суми штрафів, установивши їх у межах від 300 до 1000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а також передбачення виправних робіт на строк до двох років чи позбавлення волі на той самий строк. Також проєктом планується внести зміни до статей 51-2, 164-9 Кодексу України про адміністративні правопорушення з метою збільшення розміру штрафів [9].

Висновки. Отже, в Україні діє сучасна законодавча база щодо захисту авторських і суміжних прав. За порушення авторських та суміжних прав може настати цивільна, адміністративна або кримінальна відповідальність. Для України характерним на цьому етапі є те, що значна частина порушень авторських та суміжних прав і межі відповідальності за ці порушення вирішуються в судовому порядку. На нашу думку, крім судового захисту, в Україні потрібно розвивати практику самозахисту авторських прав, оскільки це сприятиме настанню позитивних наслідків, а саме зменшиться кількість судових справ та пришвидшиться процес розв'язання конфліктів, оскільки така вимога буде направлятися безпосередньо порушнику.

Нині є необхідність подальшого вдосконалення правового регулювання відповідальності за порушення авторських та суміжних прав. Прикладом перспективних напрямів удосконалення захисту в зазначеній сфері є прийняття нової редакції Закону України «Про авторське право і суміжні права», а також посилення цивільної, адміністративної та кримінальної відповідальності. Зазначені зміни допоможуть вдосконалити законодавство у сфері захисту авторських і суміжних прав, запровадити дієві механізми посилення охорони та захисту прав та інтересів суб'єктів авторського права і суміжних прав, а також наблизити національне законодавство до норм Європейського Союзу.

Література

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80.

2. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/80731-10.

3. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 №2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/ed20150308.

4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/ed20130609.

5. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23.12.1993 № 3792-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12.

6. Дзера О.В. Цивільне право України: в 2 т. / О.В. Дзера, Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін. 2-ге вид., допов. і переробл. Київ : Юрінком Інтер, 2004. Кн. 1. 736 с.

7. Підопригора О.А., Мельник М.Г. Мельник О.М. Право інтелектуальної власності в Цивільному кодексі України. Цивільний кодекс України. Міркування з окремих проблем застосування. *Науковий* збірник. Київ : Слово, 2005. 368 с.

8. Шишка Р.Б. Цивільне право України. Особлива частина : підручник / за заг. ред. д.ю.н., проф. Р.Б. Шишки. Київ : Вид. Ліра-К, 2015. 1024 с.

9. Проєкт Закону про авторське право і суміжні права № 10143 від 12.03.2019. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH7TR00A.html.

Янішевська К. Д.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету

Воронкова М. Ю.,
магістрант 2 року навчання
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-30

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ «КОРУПЦІЙНІ РИЗИКИ» У СФЕРІ ПРАЦІ

Красюк Т. В., Зал Д. О.

У статті сформоване авторське визначення корупційних ризиків у сфері праці, з'ясовано причини низької антикорупційної динаміки у країні, запропоновані можливі шляхи подолання корупційних ризиків. Доведено, що корупційні ризики виступають передумовою для корупції в сфері трудових відносин, а дії законодавця хоча і спрямовані на вдосконалення антикорупційної політики, але наявне нормативне забезпечення наразі не є досконалим та лишається проблемою, що потребує першочергового вирішення.

Ключові слова: *корупція, корупційні ризики в сфері праці, антикорупційна політика.*

В статье сформировано авторское определение коррупционных рисков в сфере труда, выяснены причины низкой антикоррупционной динамики в стране, предложены возможные пути преодоления коррупционных рисков. Доказано, что коррупционные риски выступают предпосылкой для коррупции в сфере трудовых отношений, а действия законодателя хотя и направлены на совершенствование антикоррупционной политики, но действующее нормативное обеспечение пока не является совершенным и остаётся проблемой, требующей первоочередного решения.

Ключевые слова: *коррупция, коррупционные риски в сфере труда, антикоррупционная политика.*

Corruption, acting as a negative social phenomenon, concerns and influences almost all spheres of human life, flourishes under any legal regime and any government, only its volume in different countries is different. Therefore, we find it extremely urgent to find out the legal nature and essence of the prerequisites for the emergence and existence of corruption – corruption risks.

The author's definition of corruption risks in the world of work is formed in the article, the reasons for the low anti-corruption dynamics in the country are clarified, and possible ways to overcome corruption risks are proposed. It is proved that corruption risks are a prerequisite for corruption in the field of labor relations, and the actions of the legislator, although aimed at improving the anti-corruption policy, the regulatory support is not yet perfect and remains a problem that needs to be addressed first.

The concept of corruption is complex and multifaceted, which should be considered in the complex of the relevant features. In particular, corruption: firstly, it is a system of relations, which includes representatives of all authorities, secondly, it is a certain psychological state of a person associated with violation of mandatory rules, thirdly, it is a social-negative phenomenon that affects the functioning of public institutions and, most importantly, the concept of corruption is not reduced to bribery.

The aim of the study is a comprehensive, in-depth analysis of innovations in existing legislation governing legal relations in connection with corruption offenses and offenses related to corruption, the search for existing shortcomings in it and the provision of proposals for their solution, as well as the formation of their own definition of the category of labor risks in sphere of corruption relations.

Key words: *corruption, corruption risks in the world of work, anti-corruption policy.*

Красюк Т. В., Зал Д. О., 2019

Постановка проблеми. Явище корупції має давню історію, її витоки сягають ще первісних часів. Відомості про корупцію містяться в багатьох історичних джерелах, зокрема античних і давньосхідних цивілізацій. Протягом тривалого часу корупція існує та процвітає за будь-якого правового режиму та будь-якої влади, відмінним є тільки її обсяг у різних країнах. Корупція, виступаючи як негативне суспільне явище, стосується і впливає майже на всі сфери людського життя. Насамперед високий рівень корупції знижує авторитет країни на міжнародній арені, перешкоджає економічній діяльності держави, знижує показники виробництва, що безпосередньо впливають на рівень іноземних інвестицій. На внутрішньому рівні знижується рівень довіри населення до чинної влади, створюється загроза ведення і функціонування підприємницької діяльності тощо.

Натепер Україна є однією з найкорумпованіших країн світу. Підтвердженням цього є дослідження міжнародної неурядової організації Transparency International, яка щороку надає рейтинг країни за показником корупції та формує місця та бали країн за показником корупції. Так, у 2018 році Україна посіла 120 місце із 180 країн та отримала 32 бали зі 100 можливих [1]. З огляду на це справедливо наголосити на тому, що проблема визначення сутності і правової природи корупційних ризиків, механізми, що сприяють їхньому зниженню, є вкрай актуальними та потребують подальших досліджень.

Стан дослідження. Проблема корупції в усіх виявах, її причини та методи подолання привертає увагу чималої кількості науковців. Серед них – М. Мельник, М. Хавронюк, С. Серьогін, О. Онищук. Питання корупційних ризиків, їх поняття, класифікація та заходи усунення вивчались такими науковцями, як К. Бугайчук, А. Волошенко; як підставу розірвання трудових відносин корупційне правопорушення розглядали у своїх працях О. Луценко, О. Соколова та ін. У зазначених дослідженнях використовується фундаментальний підхід для вивчення всіх аспектів корупції, а тому вони можуть стати точкою відліку для інших систематичних досліджень цієї проблематики.

Мета дослідження – всебічний, поглиблений аналіз доктринальних підходів до визначення категорії «корупційні ризики», виклад авторських пропозицій щодо вирішення проблематики корупційних ризиків та зменшення їх впливу на трудові відносини.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проблеми корупційних ризиків у сфері праці потребує визначення поняття та сутності корупції як суспільно-негативного явища взагалі. Енциклопедії та словники найчастіше говорять, що слово корупція походить від латинського corruptio, що означає псування, розбещування, підкуп [2]. Так, розглядаючи тлумачення поняття «корупція», Словник української мови визначає, що це підкупність, продажність урядовців

і громадських діячів [3]. У багатомовному юридичному словнику-довіднику корупція розглядається у двох визначеннях: 1) використання посадовою особою свого службового становища з метою особистого збагачення; 2) підкуп і продажність серед державних, політичних і громадських діячів, а також урядовців і службовців державного апарату [4, с. 99–100].

У міжнародних документах корупція визначається по-різному. У резолюції «Практичні заходи боротьби з корупцією», поширеній на VIII Конгресі Організації Об'єднаних Націй із запобігання злочинності, термін корупція пов'язується з порушеннями етичного, дисциплінарного, адміністративного характеру, що проявлялися у протизаконному використанні свого службового становища суб'єктом корупційної діяльності [5, с. 9]. Довідковий документ Організації Об'єднаних Націй «Про міжнародну боротьбу з корупцією» визначає її як зловживання державною владою для одержання вигоди в особистих цілях [5, с. 9–10]. Міждисциплінарна група з корупції Ради Європи надає таке визначення корупції: хабарництво та будь-яка інша винагорода особі, якій доручено виконання певних обов'язків у державному або приватному секторі, що веде до порушень зобов'язань, покладених на неї за статусом державної посадової особи, приватного співробітника, незалежного агента, або іншого роду відносини з метою отримати будь-які незаконні вигоди для себе та інших [5, с. 10].

Таким чином, міжнародні нормативні акти надають підстави для розширення поняття «корупція», виводячи його за межі безпосереднього хабарництва, зокрема, зміст поняття «корупція» доповнюється такими елементами, як вигода для себе та інших, винагорода за відмову від виконання законних службових обов'язків.

Поглиблюючись у правову доктрину, слушно зауважити про чималу кількість наукових дискусій та думок з приводу проблеми визначення сутності та поняття корупції. Так, зокрема, М. Мельник наголошує на тому, що корупція – соціальне явище, зумовлене соціальними закономірностями розвитку та справляє негативний вплив на соціальні процеси. Корупція пронизує всі соціальні сфери суспільства, певним чином деформуючи суспільні відносини [6, с. 20]. Науковець визначає корупцію як спосіб мислення, який зумовлює спосіб життя [6, с. 11].

Слушною є позиція А. Куракіна, яка збігається із висновками щодо корупції, які надані у міжнародних документах. Зокрема, науковець наголошує, що корупція – це соціальне явище, що виявляється в розкладанні суспільства та держави. [7] Не можна не погодитись із думкою С. Серьогіна, який зазначає, що корупція бере свій початок ще із зародження державності й відображає суперечності між недостатністю ресурсів для задоволення власних потреб і прагненням деяких посадових осіб використати власне становище з метою більш повного задоволення особистих потреб та потреб найближчого оточення [8, с. 3].

Беручи до уваги розробки науковців та праці міжнародних організацій, законодавець закріпив поняття корупція на державному рівні, що знайшло своє вираження у Законі України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р. № 1700-VII. Отже, легальне визначення поняття «корупція» таке: використання особою наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб, або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей [9].

Таким чином, можна зробити висновок, що поняття «корупція» є складним і багатогранним, яке потрібно розглядати у комплексі відповідних ознак. Зокрема, корупція: по-перше, є певною системою відносин, по-друге, певний психологічний стан особи, що пов'язується із порушенням загальнообов'язкових норм, по-третє, є соціально-негативним явищем, яке впливає на функціонування суспільних інститутів і, найголовніше, поняття корупції не зводиться до хабарництва.

Розглядаючи корупційні ризики безпосередньо в площині трудових відносин, доречно наголосити на тому, що, як правило, корупція для них становить небезпеку перш за все через її непомітність і неврегульованість. Йдеться, зокрема, про декларативність норм Закону України «Про запобігання корупції». Саме в ньому вперше було застосована категорія «корупційні ризики», проте легальне визначення цього поняття відсутнє. У межах доктрини це поняття визначається по-різному. К. Бугайчук визначає це поняття через дію або стан, що виступає передумовами для вчинення корупційних правопорушень [10, с. 3–4]. К. Заїка розглядає корупційні ризики через призму системи явищ, що виникають під час діяльності публічної влади і створюють небезпеку вчинення корупційного або пов'язаного із корупцією правопорушення [11, с. 36–37].

На наш погляд, під корупційним ризиком у сфері праці слід розуміти сукупність негативних факторів, що виникають на підприємстві незалежно від форми власності і виступають передумовою для вчинення корупційного правопорушення чи правопорушення, пов'язаного з корупцією.

Серед робіт науковців можна знайти велику кількість досліджень стосовно причин виникнення та розвитку корупції. На думку В. Побережного та В. Бутенко, основними корупційними ризиками є: зрощування державного апарату з підприємницькими та комерційними структурами, формування їхніх ділових відносин поза межами правового поля; ставлення громадськості до існування корупції та сприяння її розвитку; складність урядової структури бюрократичних процедур; низький рівень оплати праці та надання соціальних послуг; лобіювання прийняття та зміни нормативно-правових актів [12; 13].

Про причини, пов'язані з корупційними ризиками безпосередньо в Україні, наголошує М. Хавронюк. По-перше, це кумівство, тобто політичне заступництво і таємні домовленості, політичний протекціонізм, внаслідок чого формуються особисті стосунки, що ослабляють механізми контролю та запобігання корупції; по-друге, це занадто слабкий розвиток політичної свідомості суспільства, його громадянських інституцій, що унеможливлює громадський контроль. Окрім цього, науковець стверджує про так зване почуття безкарності, яке породжує недостатня визначеність, непослідовність у проведенні антикорупційної політики. Попри це, особливими проблемами виявляються наявність у посадових осіб надто широких розпорядчо-дозвільних (дис-

креційних) повноважень для прийняття рішень на свій розсуд, що дає їм можливість створювати зайві ускладнення, перебільшувати свою роль у вирішенні питань, пов'язаних зі зверненнями громадян; поширеність у кадровій політиці випадків заміщення посад та прийняття на роботу не на підставі ділових і моральних якостей, а через знайомство за колишньою роботою, особисту відданість, близькість політичних уподобань; відсутність у більшості установ, підприємств та організацій окремих підрозділів або спеціально призначених працівників, на яких покладаються обов'язки організації роботи щодо запобігання корупційним та іншим посадовим правопорушенням [14, с. 47–53].

У цьому аспекті неможливо не згадати таке поняття, як «непотизм», що полягає в негативному впливі родинних зв'язків на службові (трудові) відносини службовців (працівників) і на якість їхньої службової (трудової) діяльності, у можливому зловживанні службовим (посадовим) становищем в інтересах родичів. Непотизм являє собою одну з форм прояву корупції, за якої особисті інтереси особи, засновані на її родинних зв'язках (властивостях), протиставляються громадським, державним та іншим інтересам у вигляді зловживання посадовим (службовим) становищем. Негативний вплив родинних відносин на об'єктивність і неупередженість і якість виконання трудових обов'язків, а також конфлікт інтересів і його дозвіл за участю працівників є причинами, що зумовили необхідність правового регулювання протидії непотизму в трудових відносинах.

Зазначене регулювання було закріплено у ст. 25-1 КЗпП і обмежує спільну роботу родичів на одному підприємстві, у цьому разі визначальною є роль власника, який наділений правом запровадження такого обмеження [15, ст. 25-1].

Проаналізувавши позиції науковців та провівши власні дослідження, доречно стверджувати, що серед основних передумов, що виступають джерелом для виникнення та існування корупційних ризиків на підприємстві, є: низький рівень громадської правосвідомості; правовий нігілізм; низький рівень та незадовільні умови праці окремих категорій працівників; неоднозначний зміст законів та підзаконних актів, через що їх зміст може тлумачитись помилково; зниження довіри населення до влади; професійна некомпетентність працівників та роботодавців; непотизм.

Поглиблюючись безпосередньо у систему методів боротьби із таким суспільно негативним явищем, як корупція, необхідно виходити, що боротьба з корупцією поділяється на два рівні, зокрема на дії імперативного характеру (протидія) та дії превентивного характеру (запобігання). Така боротьба має виходити та ґрунтуватися на правових принципах і здійснюватися державою шляхом залучення до цього відповідних суб'єктів. Безперечно, провідну роль у цій боротьбі відіграє саме превентивний метод.

Запобігання корупції – це недопущення, завчасне відвернення корупційних діянь. На сучасному рівні запобігання корупції здійснюється шляхом різного роду заборон, правил та обмежень, мета яких – запобігати вчиненню корупційних правопорушень та правопорушень, пов'язаних з корупцією. Зазначені правила, заборони та обмеження містяться у законах та підзаконних актах.

Доречним видається поділяти механізм запобігання корупції на нормативний та інституційний складники. Так, основним нормативно-правовим актом антикорупційного законодавства в Україні визнається Закон України «Про запобігання корупції». Іншими актами, що утворюють основу антикорупційної політики, є: Конституція України; Кодекс України про адміністративні правопорушення (розділ 13-А, що визначає відповідальність за правопорушення, пов'язані із корупцією); Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією (ратифікована Законом України від 16 березня 2005 року № 2476-IV); Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ратифікована Законом України від 18 жовтня 2006 року № 252-V); Конвенція ООН проти корупції (ратифікована Законом України від 18 жовтня 2006 року № 251-V) тощо.

Інституційний складник проявляється у створенні відповідних уповноважених суб'єктів, які обов'язково утворюються в органах державної влади, місцевого самоврядування, підприємствах та установах і здійснюють контроль за додержанням антикорупційного законодавства.

Розглядаючи у правовому контексті протидію корупції, необхідно визнати її вторинність щодо запобігання. О. Онищук визначає протидію корупції як скеровування діяльності спеціально визначених суб'єктів публічної адміністрації проти будь-яких розпочатих корупційних проявів [16, с. 36]. Поняття запобігання корупції є ширшим, ніж протидія. Це виявляється у тому, що повноваженнями щодо запобігання корупційним діянням наділена велика кількість державних і недержавних суб'єктів, а компетенція щодо протидії корупції є вичерпною, при цьому посадові особи і підрозділи Національної поліції, Національне агентство з питань запобігання корупції, Національне антикорупційне бюро зобов'язані займатись як запобіганням, так і протидією корупції.

Надаючи рекомендації щодо засобів запобігання і протидії корупції, слід акцентувати увагу на двох загальновизнаних механізмах боротьби із корупцією: сінгапурському та європейському (шведському). Перший – передбачає запровадження суворої юридичної відповідальності та контролю за корупційними суб'єктами (більшою мірою найвищого рівня). Другий – послаблення обмежень і заборон у суспільстві, зокрема, йдеться про зменшення контролю та тиску на економіку, розширення свободи слова, посилення прозорості у публічних справах.

Екстраполюючи зазначені механізми на українську державу в добу розвитку євроінтеграційних процесів, можна стверджувати, що найбільш вдалим для нашої країни стане комплексне застосування зазначених методів. Йдеться про розумне поєднання суворої юридичної відповідальності з послабленням обмежень і заборон. З одного боку, особа не буде вчиняти корупційних правопорушень під загрозою суворої відповідальності (досвід Сінгапуру), а з іншого – тому що не буде бачити у цьому потребу (європейський досвід).

Поміж цього позитивно відобразяться на антикорупційній політиці такі заходи, як посилення гарантій державного захисту осіб, що сприяють боротьбі із корупційними діяннями, чітке розмежування повноважень між органами, завдання яких – провадити антикорупційну політику в Україні, задля уникнення їх дублювання, широке залучення громадян до боротьби з корупцією, тобто збільшення тиску на потенційних правопорушників засобами соціального впливу.

Необхідно визнати той факт, що законодавець зі свого боку здійснив спробу упорядкувати та поліпшити антикорупційну політику. З огляду на це потребують роз'яснення деякі легальні поняття, що лежать в основі корупційних ризиків. Ідеться про поняття «корупційне правопорушення» та «правопорушення, пов'язане із корупцією» Так, на законодавчому рівні у ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» надається визначення корупційному правопорушенню, а саме як діянню, що містить ознаки корупції, вчинене особою, зазначеною у ч. 1 ст. 3 цього Закону, за яке законом встановлена кримінальна, дисциплінарна та/або цивільно-правова відповідальність [6]. Звідси можна дійти висновку про класифікацію корупційних правопорушень, зокрема на кримінальні, цивільні та дисциплінарні. Кримінальні правопорушення – це злочини, вичерпний перелік яких міститься в Особливій частині Кримінального кодексу України [17].

Цивільні корупційні правопорушення, як правило, випливають із цивільно-правових відносин і містяться у Цивільному кодексі України. Відповідальність настає з моменту правопорушення у зв'язку із заподіянням моральної або матеріальної шкоди.

Говорячи про корупційні правопорушення у сфері праці, то юридичною підставою для відповідальності тут слугують такі нормативно-правові акти, як Кодекс законів про працю та дисциплінарні статути підприємств, установ та організацій. Особливістю цього виду правопорушень є те, що відповідальність за вчинення дисциплінарних корупційних правопорушень накладається відповідною адміністрацією підприємств, установ, організацій. При чому суб'єкт, який уповноважений притягати особу до дисциплінарної відповідальності, мусить діяти відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку, в порядку підпорядкованості та відповідно до дисциплінарних статутів і положень [15]. Таким чином, дисциплінарна юридична відповідальність встановлюється у зв'язку із порушенням трудової та службової дисципліни, а якщо у них міститься корупційний склад, то він визначається Кодексом законів про працю. Зокрема, серед додаткових підстав для розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу з окремими категоріями працівників за певних умов КЗпП визначає перебування всупереч вимогам Закону України «Про запобігання корупції» в прямому підпорядкуванні у близької особи [15].

У зазначеній класифікації корупційних правопорушень відсутні адміністративні правопорушення. Причиною цього є віднесення законодавцем цієї категорії до правопорушень, пов'язаних із корупцією. Кодекс України про адміністративні правопорушення чітко окреслює ті правопорушення, за які передбачена адміністративна відповідальність, їх перелік міститься у главі 13-А кодексу (Адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією). Це порушення обмежень щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності, порушення встановлених законом обмежень щодо одержання подарунків, порушення фінансового контролю, порушення вимог щодо запобігання та врегулювання інтересів невжиття заходів протидії корупції та інші [18].

Зазначені діяння, хоча і не мають ознак корупції та, попри це, напряму пов'язані із нею. Протиправні діяння цього виду можуть викривати та приховувати корупційні правопорушення та є свідомим актом особи, тобто вчиняються умисно.

Засоби успішної боротьби із корупцією передбачають взаємоузгоджену взаємодії органів державної влади на всіх рівнях. На жаль, досвід показує, що Україна ще не досягла такого етапу розвитку, за якого взаємодія між органами влади призводила б до значних зрушень в антикорупційній політиці. Виходячи з цього, вкрай необхідним видається застосування тих механізмів боротьби із корупцією, що успішно застосовуються і функціонують у інших країнах світу.

Серед таких можемо виділити поділ корупції на види (банківська поліцейська, політична) та рівні (така, що становить особливу небезпеку для суспільства та повсякденна) та їх нормативне закріплення, взаємодія з міжнародними антикорупційними органами, створення ефективного та незалежного органу по боротьбі з корупцією [19; 20, с. 125; 21, с. 18–19; 22].

Висновки. Таким чином, визначившись із поняттям «корупція», виявивши її суспільно негативні наслідки та причини вчинення корупційних дій, нами сформульовано поняття корупційних ризиків у сфері праці, під якими слід розуміти сукупність негативних факторів, що виникають на підприємстві, установі, організації незалежно від форми власності і виступають передумовою для вчинення корупційного правопорушення чи правопорушення, пов'язаного з корупцією.

Аналіз нововведень в антикорупційному законодавстві України говорить про те, що законодавцем урегульовано чимало проблемних питань, пов'язаних із корупцією, але наявні механізми боротьби повною мірою не забезпечують істотних зрушень у правовому регулюванні корупційних діянь, про що свідчить негативна антикорупційна динаміка країни. Основною причиною існування корупційних ризиків та низького рівня антикорупційної динаміки в сфері трудових відносин зокрема, з одного боку, лишається людський фактор: професійна некомпетентність, малорозвинена громадська правосвідомість, правовий нігілізм, з іншого – недостатня увага з боку законодавця до наявних у суспільстві проблем: низький рівень заробітної плати працівників, непотизм, незадовільні умови праці, невизначеність або відсутність нормативних актів, що регулюють певну сферу суспільних відносин, зокрема професійних, наявність чималої кількості державних органів, що здійснюють контроль за корупційними справами з однаковими дубльованими повноваженнями.

З огляду на це доречним є використання зарубіжного досвіду та правових механізмів запобігання корупційним ризикам. Так, найбільш вдалим для України видається застосування імперативного підходу (досвід Сінгапуру) із запровадженням суворої юридичної відповідальності за корупційні діяння у комплексі з послабленням певних обмежень і заборон у суспільстві. Крім цього, на увагу заслуговують ті механізмі боротьби із корупцією, які використовують у своїй антикорупційній політиці більшість розвинених країн світу. Дієвим засобом боротьби з корупцією лишається засіб соціального впливу, таким чином, залучення громадян, які не є представниками державних органів, до антикорупційної діяльності створить позитивну атмосферу у межах підприємства, що позитивно відобразиться на антикорупційній динаміці країни загалом. Окрім цього, вкрай необхідним є налагодження міцної співпраці з Європейськими антико-

рупційними органами з метою залучення важливого досвіду боротьби із корупційними ризиками і перенесення його в площину національного законодавства.

Література

1. Офіційний сайт Transperency International в Україні. URL: https://ti-ukraine.org/research/indeks-spryjnyattya-koruptsiyi-2018/1.

2. Шемшученко Ю.С. Юридична енциклопедія. Т. 3. Київ.1998. 216 с.

3. Потебня О.О., Білодід І.К. Словник української мови: в 11 томах. Т. 4, 1973. 302 с.

4. Голубовська І.О., Шовковий В.М., Лефтерова О.М. та ін. Багатомовний юридичний словник-довідник. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2012. 543 с.

5. Ревак І.О. Корупція: теоретико-методологічні засади дослідження : монографія. Львів : ДУВС. 2011. 220 с.

6. Мельник М.І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії. Київ : Атіка, 2001. 304 с.

7. Куракин А.В. Коррупция : понятие, характеристика и формы проявления в сфере государственного управления. *Современное право*. 2002. № 3. С. 36.

8. Серьогін С.М. Державний службовець у відносинах між владою і суспільством : монографія. Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2003. 456 с.

9. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056.

10. Бугайчук К.Л. Корупційні ризики: поняття, класифікація, методологія оцінки, заходи усунення. *Зб. тез доп. V Міжнар. наук.практ. конф.* (м. Харків, 31 берез. 2017 р.). МВС України, Харків. нац. унт внутр. справ; Кримінол. асоц. України. Харків : ХНУВС, 2017. С. 3940.

11. Заїка К.П. Корупційні ризики: поняття та засоби їх мінімізації. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. № 2. С. 35–38.

12. Бутенко В.І. Природа і причини корупції в Україні. Перспективи розвитку та протидії корупції. URL: http://www.jimagazine.lviv.ua/ji-junior/N32-1/butenko.htm.

13. Побережний В.В. Сутність та причини корупції в системі органів державної влади. URL: http://academy.gov.ua/ej/ej12/txts/10pvvodv.pdf.

14. Калмиков Д.О., Сінченко Д.В., Сорока О.О., Хавронюк М.І., Шведова Г.Л. Запобігання корупції: методичні рекомендації для місцевих активістів / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ : ФОП Москаленко О.М., 2017. 242 с.

15. Кодекс законів про працю України: затв. Законом УРСР від 10.12.1971 р. № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. № 50 (Додаток). Ст. 375.

16. Онищук О.О. Концептуальні засади запобігання та протидії корупції в Україні. *Адвокат*. 2010. № 9. С. 35–37.

17. Кримінальний кодекс України : Закон № 2341-III від 05.04.2001. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.

18. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон № 8073-X від 07.12.1984. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 11221.

19. Підбережник Н.П. Антикорупційна політика в країнах Західної Європи: досвід для України. *Ефективність державного управління*. 2013. Вип. 37. С. 123–132.

20. Ільєнок Т.В. Зарубіжний досвід адміністративно-правової протидії корупції. *Юридична наука*. 2012. № 12. С. 42–51.

21. Беглиця В.П. Досвід європейських країн щодо формування антикорупційної стратегії. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія «Державне управління»*. 2015. Т. 263, Вип. 252. С. 17–23.

22. LOI No 2016-1691 du 9 décembre 2016 relative à la transparence, à la lutte contre la corruption et à la modernisation de la vie économique. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/jo_pdf.do?id=JORFTEXT000033558528.

Красюк Т. В.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри трудового права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Зал Д. О.,
студент
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

УДК 338.15
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-31

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОВОДЖЕННЯ З ВІДХОДАМИ ЕЛЕКТРОННОГО ТА ЕЛЕКТРИЧНОГО ОБЛАДНАННЯ

Кідалов С. О.

У статті здійснено аналіз наявної нормативно-правової бази та запропоновано шляхи удосконалення її з метою розвитку державної системи природоохоронного управління завдяки належному екологічному врядуванню, вдосконаленню природоохоронного законодавства та підвищенню рівня його дотримання, а також наближенню законодавства України до права (acquis) Європейського Союзу.

Зокрема, в Україні не існує визначеного переліку видів товарів і продукції, що належать до ВЕЕО, відсутній статистичний облік обсягів їх утворення та переробки, а також законодавча база щодо регулювання процесу поводження з ними. Недостатність потужностей з переробки ВЕЕО, відсутність схем їх збирання призводять до надходження їх на звалища з усіма негативними наслідками для довкілля. Ситуація потребує системного підходу та скорішого вирішення.

Головне завдання полягає у створенні умов для підвищення стандартів життя населення шляхом впровадження системного підходу до поводження з відходами на державному та місцевому рівнях, зменшення нескінченної кількості обсягів відходів та посилення якості переробки й обов'язку повторного їх використання.

Ключові слова: *нормативно-правові акти, ВЕЕО, Європейський Союз, стратегія, природоохоронне законодавство, технічний регламент, використання відходів.*

В статье проведен анализ имеющейся нормативно-правовой базы и предложены пути совершенствования ее с целью развития государственной системы природоохранного управления путем надлежащего экологического управления, совершенствования природоохранного законодательства и повышения уровня его соблюдения, а также приближения законодательства Украины к праву (acquis) Европейского Союза.

В частности, в Украине не существует определенного перечня видов товаров и продукции, относящихся к ОЭЭО, отсутствует статистический учет объемов их образования и переработки, а также законодательная база по регулированию процесса обращения с ними. Недостаточность мощностей по переработке ОЭЭО, отсутствие схем их сбора приводят к поступлению их на свалки со всеми отрицательными последствиями для окружающей среды. Ситуация требует системного подхода и скорейшего решения.

Главная задача заключается в создании условий для повышения стандартов жизни населения путем внедрения системного подхода к обращению с отходами на государственном и местном уровнях, уменьшения бесконечного количества объемов отходов и усиления качества переработки и обязанности повторного их использования.

Ключевые слова: *нормативно-правовые акты, ОЭЭО, Европейский Союз, стратегия, природоохранное законодательство, технический регламент, использование отходов.*

The article analyzes the existing legal framework and proposes ways to improve it in order to develop the state environmental management system through good environmental governance, improve environmental legislation and increase its compliance, including approximation of EU legislation with the acquis.

In Ukraine, unlike in EU countries, there is no definition of the list of goods and products related to WEEE, there is no statistical record of the volume of their production and processing, and there is no legal basis for regulating the process of handling them. Lack of WEEE processing facilities, lack of collection schemes lead to their landfill with all the negative environmental consequences. The situation needs a systematic approach and a quicker solution.

The main task is to create conditions for raising living standards by introducing a systematic approach to waste management at the state and local levels, overcoming an endless amount of waste, and enhancing the quality of recycling and the obligation to reuse it.

Waste generated from maintenance, processing of raw materials of different origin, industries containing hazardous substances, including wastes of electrical and electronic equipment are the result of imperfect legal framework, lack of effective control, including accounting and reporting, and also a quality waste management system.

Overcoming this problem is important in the rapid development of electronic resources and energy infrastructure of the state.

Compared with European countries in Ukraine, the low level of recycling and recycling of household waste and the high rate of their disposal at landfills that are overloaded and their work does not meet environmental and sanitary standards.

However, by adopting strategies, certain laws, methodological recommendations, instructions, etc., the state sets itself the tasks it is trying to solve.

The list and excursion of the regulatory elements of the electronic and electrical waste system will enable us to understand the need for further improvement of legal regulation in order to achieve the common goal for the state and each person personally.

Key words: *regulations, WEEE, European Union, strategy, environmental legislation, technical regulations, waste management.*

Постановка проблеми та її актуальність. На відміну від країн ЄС в Україні не існує визначеного переліку видів товарів і продукції, що належать до ВЕЕО, відсутній статистичний облік обсягів їх утворення та переробки, а також законодавча база щодо регулювання процесу поводження з ними. Недостатність потужностей з переробки ВЕЕО, відсутність схем їх збирання призводять до надходження їх на звалища з усіма негативними наслідками для довкілля. Ситуація потребує системного підходу та скорішого вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Схожі проблеми аналізували у своїх працях О. Німко, Н. Максіменцева, А. Оскірко, О. Говрилюк та інші.

Метою статті є аналіз Європейських та національних нормативно-правових документів у сфері поводження

Кідалов С. О., 2019

з електронними та електричними відходами, пошук більш дієвої системи контролю та обґрунтування наукових пропозицій і рекомендацій щодо вдосконалення чинного законодавства України у досліджуваній сфері.

Виклад основного матеріалу. Правове регулювання поводження з відходами, в тому числі відходами електричного та електронного обладнання, здійснюється в Україні за допомогою певного переліку нормативно-правових актів.

Підписанням документа «Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» Україна взяла на себе зобов'язання з впровадження положень Рамкової Директиви № 2008/98/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 19 листопада 2008 р. «Про відходи та скасування деяких директив» у національне законодавство від трьох до п'яти років від набуття чинності Угодою. Серед зобов'язань передбачається встановлення механізму повного покриття витрат згідно з принципом «забруднювач платить» та принципом розширеної відповідальності виробника [1].

У 2019 році були прийняті Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року, що затверджені Законом України від 28 лютого 2019 року № 2697-VIII (далі – Стратегія), який набрав чинності 01 січня 2020 року. Відповідно до цієї Стратегії мета державної екологічної політики полягає в досягненні задовільного стану довкілля шляхом запровадження екосистемного підходу до всіх напрямів соціально-економічного розвитку України [2].

В Україні прийнятий і діє Закон України «Про відходи». Він визначає правові, організаційні та економічні засади діяльності, пов'язаної із запобіганням або зменшенням обсягів утворення відходів, їх збиранням, перевезенням, зберіганням, сортуванням, обробленням, утилізацією та видаленням, знешкодженням та захороненням, а також з відверненням негативного впливу відходів на навколишнє природне середовище та здоров'я людини на території України [3].

До Верховної Ради подано законопроєкт «Про відходи електричного та електронного обладнання» від 30.10.2019 р. № 2350. Його метою є введення системи розширеної відповідальності виробника щодо електричного та електронного обладнання, сприяння сталому виробництву та споживанню електричного та електронного обладнання, запобігання утворенню ВЕЕО (у тому числі шляхом створення умов для повторного використання), створення системи управління ВЕЕО, забезпечення високого ступеня створення та повернення в економічний обіг цінної вторинної сировини, зменшення видалення відходів ВЕЕО [4].

Важливе місце серед нормативно-правових актів, що регулюють відносини щодо утилізації ВЕЕО, посідає Податковий кодекс України. Так, він визначає ставки податку за розміщення відходів у спеціально відведених для цього місцях чи на об'єктах [5].

Методичні рекомендації з організації збирання, перевезення, перероблення та утилізації побутових відходів, що затверджені наказом Міністерства з питань житлово-комунального господарства України від 07.06.2010 р. № 176, спрямовані на належну організацію діяльності у сфері поводження з побутовими відходами, в тому числі й щодо організації робіт із санітарного очищення районів індивідуального житлового будівництва населених пунктів [6].

Підзаконний нормативний акт – Інструкція щодо заповнення форми звітності № 1-ТПВ «Звіт про поводження з твердими побутовими відходами», яка затверджена наказом Міністерства будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України за погодженням з Держкомстатом, відносить відпрацьоване ЕЕО до змішаних твердих побутових відходів [7].

Відповідно до Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, що затверджена Законом України від 18 березня 2004 року № 1629-IV, визначається механізм досягнення Україною відповідності третьому Копенгагенському та Мадридському критеріям набуття членства в Європейському Союзі. Цей механізм включає адаптацію законодавства, утворення відповідних інституцій та інші додаткові заходи, необхідні для ефективного правозастосування [8].

Також існує Технічний регламент безпеки низьковольтного електричного обладнання та план заходів із його застосування, який містить визначення поняття «низьковольтне електричне обладнання». Цей план розроблений з урахуванням Директиви 2002/95/ЄС Європейського Парламенту та Ради ЄС від 27 січня 2003 року «Про обмеження використання деяких небезпечних речовин в електричному та електронному обладнанні». Він визначає вимоги щодо застосування певних небезпечних речовин в ЕЕО [9].

Згідно з постановою КМ України «Про затвердження Порядку ведення реєстру об'єктів утворення, оброблення та утилізації відходів» ведеться зазначений реєстр на підставі звітних даних виробників відходів, відомостей спеціально уповноважених органів виконавчої влади у сфері поводження з відходами [10].

Ст. 55 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» присвячена охороні навколишнього природного середовища від забруднення відходами [11].

Закон України «Про житлово-комунальні послуги» у ст. 13 відносить вивезення побутових відходів до комунальних послуг та послуг з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій [12].

Згідно зі ст. 33 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» до делегованих повноважень виконавчих органів сільських рад у сфері регулювання земельних відносин та охорони навколишнього природного середовища належить в тому числі і визначення території для розміщення відходів відповідно до законодавства, а також здійснення контролю за діяльністю суб'єктів підприємницької діяльності у сфері поводження з відходами [13].

Була прийнята постанова КМ України «Про затвердження Положення про контроль за транскордонними перевезеннями небезпечних відходів та їх утилізацією/видаленням і Жовтого та Зеленого переліків відходів», згідно з якою з 1 вересня 2000 р. в Україні впроваджено міжнародну систему контролю за транскордонним перевезенням небезпечних відходів і затверджено Жовтий та Зелений переліки відходів, які дозволено перевозити [14].

Постанова КМ України «Про затвердження Програми поводження з твердими побутовими відходами» передбачала створення умов, що сприятимуть забезпеченню повного збирання, перевезення, утилізації,

знешкодження та захоронення побутових відходів, обмеження їх шкідливого впливу на навколишнє природне середовище та здоров'я людини [15].

Постановою КМ України «Про затвердження Порядку ведення державного обліку та паспортизації відходів» були затверджені єдині правила ведення державного обліку та паспортизації відходів, дія яких поширюється на підприємства, установи, організації всіх форм власності, громадян – суб'єктів підприємницької діяльності, діяльність яких пов'язана з утворенням відходів та здійсненням операцій поводження з ними [16].

Для запобігання утворенню або зменшення обсягів утворення відходів, вдосконалення механізму їх обліку КМ України видав постанову «Про затвердження Порядку виявлення та обліку безхазяйних відходів» [17].

З метою контролю за обсягами утворених відходів суб'єкти господарювання, діяльність яких призводить виключно до утворення відходів, для яких показник загального утворення відходів становить від 50 до 1000 умовних одиниць, щороку подають декларацію про відходи. КМ України видав постанову «Про затвердження Порядку подання декларації про відходи та її форми» [18].

Інструкція щодо заповнення типової форми первинної облікової документації № 1-ВТ «Облік відходів та пакувальних матеріалів і тари» встановлює порядок ведення первинного обліку відходів та пакувальних матеріалів і тари згідно з типовою формою № 1-ВТ, яку заповнюють ФОП та підприємства, у процесі діяльності яких утворюються відходи [19].

Як сучасна правова держава Україна обрала пріоритетний напрям розвитку в галузі управління відходами, орієнтуючись на досвід інших держав, зокрема держав, що входять до складу ЄС, шляхом вдосконалення сучасного українського законодавства, адаптації нормативно-правових актів. Розв'язання проблеми поводження з відходами має здійснюватись на державному рівні, зокрема й шляхом впровадження ефективного законодавчого регулювання, яке має будуватись на врахуванні національних особливостей та позитивному досвіді європейського законодавства [20].

Як зауважують П.О. Масляк, Я.Б. Олійник, А.В. Степаненко, «проблема відходів у багатьох країнах світу стала особливо актуальною, оскільки вони не тільки займають родючі землі, але й зумовлюють забруднення навколишнього середовища» [21].

Висновки. Норми національного права, які закріплені в певних правових актах, що досліджені в статті, визначають правила, за якими без порушень і без штрафних санкцій можна організувати процес збирання, зберігання, утилізації та обліку відходів ВЕЕО. На цій основі можна забезпечити ще і фінансове зростання для підприємств. Отже, дотримання правил, зазначених у досліджених нормативно-правових актах, є основним орієнтиром для досягнення безвідходного виробництва. На жаль, в чинному правовому полі нормативної техніки щодо інформативної політики держави стосовно порядку поводження з відходами, в тому числі і ВЕЕО, компенсаційного характеру дотримання зазначеного порядку і високих штрафних санкцій за його недотримання не існує.

Попри велику кількість законів, підзаконних нормативно-правових актів, інструкцій, стратегій, методичних рекомендації та інших відомчих і локальних актів, збереження, відновлення та збалансоване використання відходів електронної і електричної сировини залишається на низькому рівні.

Література

1. Про відходи та скасування деяких Директив : Директива Європейського Парламенту та Ради від 19.11.2008 р. 2008/98/ЄС. URL: https://menr.gov.ua/news/31288.html.

2. Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України 28.02.2019 р. № 2697-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2697-19.

3. Про відходи : Закон України від 06.07.2012 р. № 5179-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/187/98-%D0%B2%D1%80.

4. Про відходи електричного та електронного обладнання : проєкт закону від 30.10.2019 р. № 2350. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67234http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67234.

5. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2011. № 13–14, № 15–16, № 17. Ст. 112. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2755-17.

6. Методичні рекомендації з організації збирання, перевезення, перероблення та утилізації побутових відходів : Наказ Міністерства з питань житлово-комунального господарства України від 07.06.2010 р. № 176. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0176662-10.

7. Інструкція щодо заповнення форми звітності N 1-ТПВ «Звіт про поводження з твердими побутовими відходами» : наказ Міністерства будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України від 19.09.2006 р. № 308. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0308667-06.

8. Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18.03.2004 р. № 1629-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1629-15.

9. Технічний регламент безпеки низьковольтного електричного обладнання : Постанова КМУ від 16.12.2015 р. № 1067. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1067-2015-%D0%BF.

10. Порядок ведення реєстру об'єктів утворення, оброблення та утилізації відходів : Постанова КМУ від 31.08.1998 р. № 1369. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1360-98-%D0%BF.

11. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1264.

12. Про житлово-комунальні послуги : Закон України від 09.11.2017 р. № 2189-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2189-19.

13. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 01 травня 1997 р. № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/280/97-%D0%B2%D1%80.

14. Про затвердження Положення про контроль за транскордонними перевезеннями небезпечних відходів та їх утилізацією/видаленням і Жовтого та Зеленого переліків відходів : Постанова КМ України від 13.07.2000 р. № 1120. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1120-2000-%D0%BF.

15. Про затвердження Програми поводження з твердими побутовими відходами : Постанова КМ України від 04.03.2004 р. № 265. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/265-2004-%D0%BF.

16. Про затвердження Порядку ведення державного обліку та паспортизації відходів : Постанова КМ України від 01.11.1999 р. № 2034. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2034-99-%D0%BF.

17. Про затвердження Порядку виявлення та обліку безхазяйних відходів : Постанова КМ України від 03.08.1998 р. № 1217. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1217-98-%D0%BF.

18. Про затвердження Порядку подання декларації про відходи та її форми : Постанова КМ України від 18.02.2016 р. № 118. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/118-2016-%D0%BF.

19. Про затвердження типової форми первинної облікової документації № 1-ВТ «Облік відходів та пакувальних матеріалів і тари» та Інструкції щодо її заповнення : Наказ Мінприроди України 07.07.2008 р. № 342. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/z0824-08.

20. Зерук В.А. Аналіз нормативно-правової бази реалізації політки поводження з відходами в Україні. URL: file:///C:/Users/Sergey/Downloads/Upsal_2013_12_33%20(1).pdf.

21. Масляк П.О., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Словник-довідник учня з економічної і соціальної географії світу. Київ : Лібра, 1996. 328 с.

Кідалов С. О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Національного університету біоресурсів
і природокористування України

УДК 349.6
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-32

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ І НАВКОЛИШНЄ ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

Поклонська О. Ю., Коптяєва А.Ю., Вербицька А. О.

З кожним роком перед світом постає питання забруднення земель, повітря, води. За різними прогнозами вчених та міжнародних організацій дії людей підштовхують світ до екологічної катастрофи. У погіршенні екологічної ситуації найчастіше звинувачують різноманітні підприємства, які викидають у повітря шкідливі речовини. Так, справді, підприємства найбільше забруднюють навколишнє середовище, але не тільки вони є винуватцями екологічних проблем. Авторами було досліджено стан навколишнього середовища в Дніпропетровській області. Розглянуто стан землі та повітря різної місцевості цієї області. Проаналізовано такі питання: площа землі, викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря, основні підприємства-забруднювачі та інше. Також надано пропозиції щодо покращення стану навколишнього середовища у цій області.

Ключові слова: *земельне право, охорона землі, навколишнє середовище, водні ресурси, викиди шкідливих речовин, рекультивація.*

С каждым годом перед миром появляется вопрос загрязнения земель, воздуха, воды. По разным прогнозам учёных и международных организаций действия людей подталкивают мир к экологической катастрофе. В ухудшении экологической ситуации чаще всего обвиняют различные предприятия, которые выбрасывают в воздух вредные вещества. Да, действительно, предприятия больше всего загрязняют окружающую среду, но не только они являются виновниками экологических проблем. Авторами было исследовано состояние окружающей среды в Днепропетровской области. Рассмотрено состояние земли и воздуха различной местности данной области. Проанализированы следующие вопросы: площадь земли, выбросы загрязняющих веществ в атмосферный воздух, основные предприятия-загрязнители и прочее. Также даны предложения по улучшению состояния окружающей среды в данной области.

Ключевые слова: *земельное право, охрана земли, окружающая среда, водные ресурсы, выбросы вредных веществ, рекультивация.*

Unfortunately, for thousands of years, man has intensely interfered with nature without violating the balance in it. Particularly complicated relations of societies and nature in the XX century, when in the process of scientific and technological revolution sharply increased anthropogenic impact on the environment. Due to the dramatic increase in introduction, intensive industrialization and urbanization on the planet, economic pressures have begun to exceed the ability of environmental systems to self-purify recovery. In human-nature relations, a crisis has arisen, which has caused similar problems of a global nature. Every year the issue of pollution of land, air, water arises before the world. Environmentalists from around the world are convinced that it is unlikely that we will be able to completely prevent the effects of the disaster. However, today there are a large number of "green" organizations that have undertaken to find possible solutions to the world's environmental problems. International cooperation in the environmental field allows for joint development and programs on environmental protection, conclude international conventions. To save the planet will be possible only on condition of common understanding. Educating environmental awareness is what is of the utmost importance today. According to various forecasts of scientists and international organizations, human actions are pushing the world to environmental catastrophe. The deterioration of the environmental situation is often blamed on various enterprises that release harmful substances into the air. Yes, businesses are the most polluting ones, but not only are they responsible for environmental problems. The authors investigated the state of the environment in the Dnipropetrovsk region. The state of the earth and the air of different terrain of the given area is considered. The following issues are analyzed: land area, pollutant emissions into the air, major pollutants, and more. Suggestions are also made to improve the environment in the area. It also analyzes what has already been done to improve the environment in the Dnipropetrovsk region.

Key words: *land law, land protection, environment, water resources, emissions of harmful substances, reclamation.*

Постановка проблеми. У наш час дуже важливо аналізувати стан землі й навколишнього середовища на будь-якій території України. Ми обрали Дніпропетровську область, адже саме тут є міста, які мають прекрасні родючі землі, але високий рівень забруднення навколишнього середовища своєю чергою погіршує стан землі. Нині здійснюється дуже мало заходів, які можуть сприяти ліквідації цієї проблеми.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Проблемами аналізу стану навколишнього середовища, вивчення факторів впливу на екологічну ситуацію займались такі зарубіжні та вітчизняні вчені, як: О. Фещенко, В. Данилов-Данильян, Л. Мельник, О. Скакальський, Л. Хенс, Е. Гірусов, І. Сотник, В. Тарасова, О. Балацький, Т. Галушкіна, С. Генсирук, З. Герасимчук, М. Долішній, С. Дорогунцова, О. Мінца, В. Сташук, В. Трегобчук, Т. Хачатурова, М. Хвесик, А. Яцик та інші. Аналіз публікацій дає змогу констатувати, що цьому питанню приділяється не досить уваги, адже з розвитком технологій підвищується рівень забрудненості.

Мета статті – аналіз стану земельного та навколишнього середовища Дніпропетровської області та виявлення факторів, які мають негативний вплив.

Виклад основного матеріалу. На думку О. Остапішиної та П. Вишемирського, навколишнє середовище – середовище, в якому функціонує підприємство (організація, установа), охоплюючи атмосферне повітря, водні об'єкти, земельні ділянки, природні ресурси, флору, фауну, людей, а також взаємозв'язки між ними [7, с. 71]. Доцільно зазначити, що Дніпропетровська область розташована у південно-східній частині України, в басейні середньої і нижньої течії Дніпра. На сході вона межує з Донецькою, на півдні – із Запорізькою й Херсонською, на заході – з Миколаївською та Кірово-

Поклонська О. Ю., Коптяєва А.Ю., Вербицька А. О., 2019

градською, на півночі – з Полтавською та Харківською областями України. Територія області – 31,92 тис. км^2, що становить 5,3% території країни. Адміністративний центр області – місто Дніпро, що розташоване по обох берегах річок Дніпро та Самара. Область поділяється на 22 адміністративні райони, включає в себе 13 міст обласного і 7 – районного підпорядкування, 46 селищ міського типу, 1435 сільських населених пунктів [1].

В області близько 1,5 тисячі водойм та ставків площею понад 26 тисяч гектарів. На півдні територія області омивається водами Каховського водосховища. За різноманітністю і значимістю природних ресурсів Дніпропетровська область є однією з найбагатших в Україні. Майже на всій території області переважають родючі чорноземні ґрунти. Розгалужена система водопостачання дає змогу вести інтенсивне сільське господарство. Дніпропетровщина багата на корисні копалини. Мінерально-сировинна база характеризується широкою різноманітністю видів і значними запасами деяких корисних копалин. В області виявлено близько 300 родовищ та значні запаси паливно-енергетичної сировини – вугілля, нафти, газу й газоконденсату, а також талько-магнезитової, каолінової, уранової, будівельної та ін. Родовища залізної (м. Кривий Ріг) та марганцевої руди (м. Марганець та м. Покров) – світового значення. У результаті геологорозвідувальних робіт виявлено золоторудні родовища в Солонянському та Нікопольському районах [6].

Які ж фактори та яким чином впливають на навколишнє середовище Дніпропетровської області? Якщо звернутися до даних Дніпропетровської обласної державної адміністрації про стан навколишнього природного середовища в Дніпропетровській області за 2018 рік, які опрацьовані в 2019 році та розглядають стан повітря, водні ресурси, земельні ресурси та ґрунти, можемо стверджувати таке.

Як бачимо на таблиці 1, викиди шкідливих речовин в атмосферу в 2018 році становили 614,3 тис. т, що на 43,0 тис. т (7%) менше, ніж у 2017 році.

Проаналізувавши статистичні дані, можемо стверджувати, що основними забруднювачами довкілля у 2018 році залишаються підприємства металургійної,

Таблиця 1

Обсяги викидів в атмосферне повітря забруднюючих речовин стаціонарними джерелами у районах та містах області у 2018 р.

Населені пункти	*Обсяги викидів, т*		*Збільшення (+) / зменшення (-) викидів у 2018 р. проти 2017 р., т*	*Обсяги викидів у 2018 р. до 2017 р., %*	*Викинуто в середньому одним підприємством, т*
	у 2017 р.	*у 2018 р.*			
Дніпропетровська область	657324,601	614328,408	-42996,193	93,5	972,039
м. Дніпро	45681,375	47085,974	1404,599	103,1	264,528
м. Вільногірськ	1235,369	1085,865	-149,504	87,9	180,978
м. Кам'янське	57750,912	755,262	-214,306	77,9	94,408
м. Жовті Води	969,568	103312,269	45561,357	178,9	2348,006
м. Кривий Ріг	323903,953	267432,592	-56471,361	82,6	3663,460
м. Марганець	344,491	289,608	-54,883	84,1	41,373
м. Нікополь	25332,795	26181,145	848,350	103,3	1246,721
м. Новомосковськ	92,513	137,572	45,059	148,7	10,582
м. Покров	8063,851	314,134	-289,728	52,0	12,565
м. Павлоград	603,862	964,862	55,864	106,1	241,216
м. Першотравенськ	908,998	8266,050	202,199	102,5	918,450
м. Синельникове	58,988	54,944	-4,044	93,1	5,494
м. Тернівка	43696,011	33432,864	-10263,147	76,5	8358,216
райони					
Апостолівський	48598,505	28976,868	-19621,637	59,6	2897,687
Васильківський	84,268	57,313	-26,955	68,0	8,188
Верхньодніпровський	355,485	377,274	21,789	106,1	17,149
Дніпровський	881,401	1086,411	205,010	123,3	37,462
Криворізький	404,366	373,712	-30,654	92,4	23,357
Криничанський	120,744	114,229	-6,515	94,6	12,692
Магдалинівський	1560,294	1370,986	-189,308	87,9	171,373
Межівський	145,763	143,893	-1,870	98,7	28,779
Нікопольський	397,479	404,196	6,717	101,7	36,745
Новомосковський	239,392	174,214	-65,178	72,8	14,518
Павлоградський	44805,668	40706,564	-4099,104	90,9	4070,656
Петриківський	1237,208	1327,554	90,346	107,3	165,944
Петропавлівський	48432,856	48356,302	-76,554	99,8	3719,716
Покровський	71,965	81,884	9,919	113,8	16,377
П'ятихатський	158,95	175,808	16,858	110,6	14,651
Синельниківський	116,843	99,398	-17,445	85,1	11,044
Солонянський	77,114	63,228	-13,886	82,0	5,748
Софіївський	108,327	81,243	-27,084	75,0	10,155
Томаківський	210,261	201,089	-9,172	95,6	33,515
Царичанський	236,048	186,834	-49,214	79,2	26,691
Широківський	104,666	98,292	-6,374	93,9	19,658
Юр'ївський	334,312	557,975	223,663	166,9	79,711

добувної промисловості та виробники електроенергії. Найбільш екологічно небезпечними видами економічної діяльності є видобування металевих руд, виробництво електроенергії, чавуну, сталі та феросплавів. Такими підприємствами є: ВП «Придніпровська ТЕС» АТ «ДТЕК Дніпроенерго», ВП «Криворізька ТЕС», АТ «ДТЕК Дніпроенерго», ПАТ «Дніпровський меткомбінат», АТ «Нікопольський завод феросплавів», ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг», ПАТ «Південний гірничо-збагачувальний комбінат», ПрАТ «Північний гірничо-збагачувальний комбінат», ПАТ «ІНТЕРПАЙП Нижньодніпровський трубопрокатний завод», ПрАТ «ЮЖКОКС», ПрАТ «Дніпровський коксохімічний завод», АТ «Покровський гірничо-збагачувальний комбінат» [3, с. 6–15].

Щодо стану водних ресурсів, то насамперед зазначимо, що це обсяги поверхневих, підземних і морських вод відповідної території, вони також виступають об'єктом земельного права. Дніпропетровська область повністю розташована в межах басейну р. Дніпро, що є головною рікою гідрографічної мережі Дніпропетровщини. Стік річки зарегульований каскадом Дніпровських водосховищ і в межах області присутні три з них: південна частина Кам'янського та північна частина Дніпровського, а також є вихід до Каховського водосховища. Загальна довжина р. Дніпро в межах області становить 261 км. В межах Кам'янського водосховища – 66 км, у межах Дніпровського водосховища – 94 км, у межах Каховського водосховища – 101 км. У 2018 у поверхневі водні об'єкти Дніпропетровської області було скинуто у складі зворотних вод підприємствами-водокористувачами 360,3 тис. т забруднюючих речовин. Порівняно з 2017 відзначалось зниження сумарного обсягу скинутих забруднюючих речовин на 61,1 тис. т [4, с. 21–25].

Далі йтиметься про сільськогосподарські землі Дніпропетровської області та їх стан. Так, територія зазначеної області займає 3192,3 тис. га, з них: сільськогосподарські землі – 2581,5 тис. га, ліси та інші лісовкриті площі – 192,8 тис. га, забудовані землі – 193,2 тис. га, відкриті заболочені землі – 26,1 тис. га, відкриті землі без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом – 41,6 тис. га. Усього земель (суші) – 3036,6 тис. га, води – 155,5 тис. га. Основний фонд ґрунтового покриття Дніпропетровської області становлять чорноземи звичайні різної глибини гумусового шару та механічного складу: від легкосуглинкових до легкоглинистих. Найбільшу питому вагу займають сільськогосподарські угіддя – 78,7%, що свідчить про високий рівень сільськогосподарського освоєння земель. До основних джерел забруднення сільськогосподарських угідь відносять забруднення ґрунтів важкими металами, пестицидами, нітратами, радіоактивними елементами [2].

Головною причиною забруднення ґрунтів є наднормативне внесення отрутохімікатів, мінеральних добрив. Одним з основних чинників антропогенного впливу на земельні ресурси є гірничо-видобувна промисловість. Розробка корисних копалин відкритим способом потребує проведення розкривних робіт, що призводить до порушення земель.

Основні підприємства, що порушують землі області, –гірничозбагачувальні комбінати, які проводять розробку корисних копалин.

Для покращення стану ґрунтів були запропоновані заходи рекультивації, які мають на меті штучне відновлення родючості ґрунтів і рослинного покриву. Інформація станом на 01.01.2019 щодо рекультивованих земель, яку надано підприємствами області, свідчить: АТ «Марганецький ГЗК» проведені роботи з рекультивації на земельних ділянках загальною площею 6,0 га; ПрАТ «Центральний ГЗК» проведені роботи з гірничотехнічної рекультивації в загальному об'ємі 3194,8 тис. м^3; АТ «Покровський ГЗК» проведені роботи з технічної рекультивації відпрацьованих ділянок загальною площею 20,0 га, біологічної рекультивації земельних ділянок – 172,5 га; ПрАТ «СУХА БАЛКА» проведені роботи з гірничотехнічної рекультивації порушених земель у загальному об'ємі 332,8 тис. м^3; ПАТ «Кривбасзалізрудком» виконано засипку некондиційною рудною фракцією та пустими породами зони зсуву в загальному об'ємі 556,923 тис. м^3, у тому числі шахти «Тернівська» – 227,781 тис. м^3, «Родіна» – 211,089 тис. м^3, «Гвардійська» – 118,053 тис. м^3; – ТОВ «СІ-АЛЬ» проведені роботи з рекультивації на площа 2,1 га; – ВСП ШУ «Павлоградське» ПрАТ «ДТЕК ПАВЛОГРАДВУГІЛЛЯ» проведені роботи на ш. Тернівська землі м. Тернівка з нанесення родючого шару на площі 10,5413 га та з біологічної рекультивації – 2,0 га; ВСП «ШУ Тернівське» ПрАТ «ДТЕК ПАВЛОГРАДВУГІЛЛЯ» проведені роботи на 3 блоці ш. Западно-Донбаська зі зняття родючого ґрунту на земельних ділянках загальною площею 6,0 га, на ш. Самарській уч. № 11–12 проведені роботи з нанесення гірничої маси та родючого ґрунту на земельних ділянках площею 1,66 га та 1,66 га відповідно; Філія ПУМТС ПрАТ «ДТЕК ПАВЛОГРАДВУГІЛЛЯ» на ділянці рекультивації складу вибухових речовин проведені роботи з нанесення родючого шару на земельних ділянках загальною площею 10,683 га; Філія «ЦЗФ «Павлоградська» ПрАТ «ДТЕК ПАВЛОГРАДВУГІЛЛЯ» на ділянці випереджувальної рекультивації площею 46,5 га проведені роботи з нанесення гірничої маси на земельних ділянках загальною площею 10,0 га [5, с. 180–185].

На законодавчому рівні цю проблему допомагає вирішити Закон України «Про охорону земель» від 2003 року з поточною редакцією від 2017 року, мета якого – забезпечення раціонального використання земель, відтворення та підвищення родючості ґрунтів, інших корисних властивостей землі, збереження екологічних функцій ґрунтового покриву та охорони довкілля. Також слід зазначити, що на території Дніпропетровської області діє «Програма розвитку земельних відносин і охорони земель у Дніпропетровській області на 2011–2018 роки», затверджена рішенням Дніпропетровської обласної ради від 25.03.2011 № 73-5/VI. Мета цієї Програми полягає у проведенні державної політики, спрямованої на збалансоване забезпечення потреб населення і галузей економіки в земельних ресурсах, раціональне використання та охорону земель, захист їх від виснаження, деградації, забруднення, підвищення врожаїв екологічно чистої продукції та забезпечення продовольчої безпеки держави, збереження ландшафтного й біологічного різноманіття, створення екологічно безпечних умов для проживання населення і провадження господарської діяльності, стабілізація та нарощування обсягів виробництва в рослинництві, підвищення родючості ґрунтів (регулювання водного режиму, гіпсування ґрунтів), забезпечення життєздатності сільського господарства, його конкурентоспроможності на внутрішньому й зовнішньому ринках. Натепер затверджено програми

в усіх районах та містах області та у всіх сільських та селищних радах. Основними завданнями та заходами Програми є: 1) організація робіт з підвищення родючості ґрунтів шляхом меліоративних заходів; 2) встановлення меж населених пунктів; 3) проведення інвентаризації земель; 4) розмежування земель державної та комунальної власності; 5) нормативно-грошова оцінка [8].

Виходячи з вищевикладеного матеріалу, можемо запропонувати власні пропозиції щодо вирішення проблеми, висвітленої в статті. Вважаємо необхідною глобальну перевірку всіх підприємств металургійної, добувної промисловості та виробників електроенергії, адже саме вони є лідерами забруднення навколишнього природнього середовища. Також варто провести низку досліджень, а саме який склад, кількість та яка шкода знаходиться у викидах на підприємствах. Обов'язковою є розробка проєктів щодо повної ліквідації такого явища, як забруднення. Також треба розвивати свідомість громади з питання, що може бути далі, якщо нічого не змінити, а наслідки страшні: кислотні опади, смог, заростання і зникнення водойм, зменшення видової різноманітності морської і річкової флори та фауни, неродючість ґрунтів, що призведе до знищення природи в цілому. Люди мусять розуміти, що лише вони мають змогу змінити та покращити стан природи. Потрібно брати масову участь у відновленні родючості ґрунтів, очищенні вод усім жителям планети.

Висновок. Навколишнє середовище – середовище, в якому функціонує підприємство, охоплюючи атмосферне повітря, водні об'єкти, земельні ділянки, природні ресурси, флору, фауну, людей, а також взаємозв'язки між ними. Аналізуючи ситуацію, ми розуміємо, що на території Дніпропетровської області потрібно проводити багато заходів рекультивації, відновлення водних об'єктів та зменшення викидів у навколишнє середовище. Негативний вплив відбувається через роботу підприємств, які перелічені в статті. Позитивним моментом є те, що Дніпропетровська обласна рада щороку аналізує цей стан і вживає певних заходів щодо відновлення ґрунтів, води, повітря. Також одним зі шляхів вирішення цієї проблеми є розробка багатьох проєктів, спрямованих на блокування будь-яких проявів забруднення навколишнього середовища.

Література

1. Дніпропетровська обласна державна адміністрація, офіційний сайт. Географія та природний потенціал Дніпропетровської області. URL: http://old.adm.dp.gov.ua/__c2257e83007a028b.nsf/b19e47826f35603ec2256f29003c32ff/5dc45f038c30495dc225720d004426c8 (дата звернення: 20.10.2019).

2. Дніпропетровська обласна державна адміністрація. Екологічний паспорт Дніпропетровської області за 2018 рік. URL: https://adm.dp.gov.ua/storage/app/media/uploadedfiles/ekopasport2018.pdf (дата звернення: 23.10.2019).

3. Дніпропетровська обласна державна адміністрація. РЕГІОНАЛЬНА ДОПОВІДЬ про стан навколишнього природного середовища в Дніпропетровській області за 2018 рік. С. 6–15. URL: https://adm.dp.gov.ua/storage/app/media/uploadedfiles/regionalna_dopovid_ecology_2018.pdf (дата звернення: 25.10.2019).

4. Дніпропетровська обласна державна адміністрація. РЕГІОНАЛЬНА ДОПОВІДЬ про стан навколишнього природного середовища в Дніпропетровській області за 2018 рік. С. 21–25. URL: https://adm.dp.gov.ua/storage/app/media/uploadedfiles/regionalna_dopovid_ecology_2018.pdf (дата звернення: 25.10.2019).

5. Дніпропетровська обласна державна адміністрація. РЕГІОНАЛЬНА ДОПОВІДЬ про стан навколишнього природного середовища в Дніпропетровській області за 2018 рік. С. 180–185. URL: https://adm.dp.gov.ua/storage/app/media/uploadedfiles/regionalna_dopovid_ecology_2018.pdf (дата звернення: 25.10.2019).

6. Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека. Водойми в Дніпропетровській області. URL: https://www.libr.dp.ua/ (дата звернення: 26.10.2019).

7. Довкілля: Словник-довідник з екології : навчально-методичний посібник / уклад. О.Г. Лановенко, О.О. Остапішина. Херсон : П.П. Вишемирський В.С., 2013. С. 71.

8. Рішення Дніпропетровської обласної ради від 25.03.2011 № 73-5/VI. URL: https://oblrada.dp.gov.ua/oficiyni-documenti/rishennia-6-sklykannia/ (дата звернення: 24.10.2019).

Поклонська О. Ю.,
викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ

Коптяєва А. Ю.,
здобувач вищої освіти 3 курсу юридичного факультету
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ

Вербицька А. О.
здобувач вищої освіти 3 курсу юридичного факультету
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ

УДК 342.922
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-33

ФОРМИ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ В ПРАВООХОРОННІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ

Комірчий П. О.

Кадрове забезпечення публічної служби в правоохоронній сфері України є унормованим на рівні національного адміністративного законодавства, в якому міститься комплекс вимог щодо здійснення цього процесу в межах відповідних форм і процедур. Автором доводиться, що форми кадрового забезпечення публічної служби у правоохоронній сфері України як об'єктивні і конструктивні прояви взаємоузгодженого функціонування складових елементів механізму забезпечення публічної служби у відповідній сфері становлять певну систему, якою охоплені форми стратегічної організаційно-штатної роботи, навчально-підготовчі форми, форми добору і відбору кадрів, форми призначення на посаду, форми, що стосуються процесу проходження служби, форми, що стосуються припинення публічної служби. Обґрунтовується, що наявні в законодавстві вимоги щодо форм кадрового забезпечення публічної служби у відповідній сфері сприяють належному укомплектуванню правоохоронних органів якісними кадрами, уможливлюють ефективне та раціональне керування кадровим забезпеченням.

Ключові слова: *кадри, кадрове забезпечення, правоохоронний орган, публічна служба, публічне адміністрування.*

Кадровое обеспечение публичной службы в правоохранительной сфере Украины является нормативным на уровне национального административного законодательства, в котором содержится комплекс требований по осуществлению этого процесса в пределах соответствующих форм и процедур. Автором доказывается, что формы кадрового обеспечения публичной службы в правоохранительной сфере Украины как объективные и конструктивные проявления взаимосогласованного функционирования составляющих элементов механизма обеспечения публичной службы в соответствующей сфере являют собой определенную систему, охватывающую формы стратегической организационно-штатной работы, учебно-подготовительные формы, формы отбора кадров, формы назначения на должность, формы, касающиеся процесса прохождения службы, формы, касающиеся прекращения публичной службы. Обосновывается, что имеющиеся в законодательстве требования относительно форм кадрового обеспечения публичной службы в соответствующей сфере способствуют надлежащему укомплектованию правоохранительных органов качественными кадрами, делают возможным эффективное и рациональное управление кадровым обеспечением.

Ключевые слова: *кадры, кадровое обеспечение, правоохранительный орган, публичная служба, публичное администрирование.*

The staffing of the public service in the law enforcement area of Ukraine is standardized at the level of national administrative legislation, which contains a set of requirements for the implementation of this process within the relevant forms and procedures. The author proves that the forms of staffing of the public service in the law enforcement sphere of Ukraine, as objective constructive manifestations of the mutually functioning of the public service provision mechanism constituent elements in the relevant field, constitute a certain system that encompasses: forms of strategic organizational and staff work; educational training forms; forms of recruitment and selection of personnel; forms of appointment; forms related to the service process; forms regarding the termination of public service. It is substantiated that the requirements in the legislation regarding the forms of staffing for public service in the relevant field contribute to the proper staffing of law enforcement bodies with high-quality personnel and makes efficient and rational management of staffing possible. It is determined that at the normative level to the human resources of the public service in the law enforcement sphere of Ukraine there is a considerable number of normative requirements (standards) regarding the static and dynamic manifestation of this security, which is conditioned by the actual need for the alternative direction of the relevant phenomenon and the process for the proper staffing of the administration of the subject of the public administration human resources, enabling efficient and rational management of staffing and increasing the level of uniqueness of this phenomenon. It is concluded that the standardized by the provisions of the current administrative legislation of Ukraine personnel support of the public service in the field of law enforcement is characterized by a significant number of forms of staffing and procedures of staffing, carried out in accordance with the procedure enshrined in the legislation, within the specified forms, objectively significant practical reality. The availability of a set of forms and procedures for staffing enables the formation of a public service in the field of law enforcement so that the public service bodies of the relevant field can make sufficient use of their own potential to achieve the purpose of their creation and functioning, carrying out their tasks and performing their own functions.

Key words: *law enforcement, public administration, public service, staff, staffing.*

Постановка проблеми та її актуальність. Кадрове забезпечення у загальному контексті є окремою галуззю (напрямом) кадрової політики, що підпорядкована меті цієї політики й органічно взаємопов'язана з іншими її спрямуваннями. У цьому сенсі кадрове забезпечення публічної служби у правоохоронній сфері України є феноменом, що виявляється у статичному та динамічному аспекті, а тому є: 1) галуззю кадрової політики, що має системний характер, власну структуру, принципи та функції, безпосередньо спрямовані на діяльність і процес з належним чином здійснюваного укомплектування органів публічної служби у сфері правоохорони професійно підготовленими, кваліфікованими кадрами (з урахуванням особливостей проходження служби у відповідних органах); 2) нормативно врегульованою, особливою та цілеспрямованою управлінською діяльністю уповноважених осіб у структурі органів публічної служби у сфері правоохорони, а також процесом і сукупністю відносин, у межах яких реалізовується комплекс форм, методів,

Комірчий П. О., 2019

процедур і заходів уможливлення належного функціонування органів публічної служби у правоохоронній сфері шляхом вчасного та оптимального укомплектування цих органів якісними кадрами.

Отже, кадрове забезпечення публічної служби у правоохоронній сфері нашої держави є досить складним й узгодженим процесом, котрий має виявлятись в практичній діяльності у передбачених чинним адміністративним законодавством способах, порядку та формах. При цьому слід звернути увагу на те, що досі форми кадрового забезпечення публічної служби у зазначеній сфері не були предметом комплексного дослідження, в якому б враховувались усі актуальні зміни в адміністративному законодавстві України, що є особливою актуальною проблемою вітчизняної науки адміністративного права. Безумовно, ця проблема також є й важливою практичною проблемою. Це пояснюється надзвичайною актуальністю кадрового забезпечення в умовах численних адміністративно-правових перетворень, які відбуваються в нашій державі, та наявними факторами загрози національній безпеці (зокрема, це тимчасова окупація окремих територій України [1, с. 30], корупція у правоохоронних органах та в структурі суб'єктів публічного адміністрування загалом [2, с. 26–27, 35]), котрі певною мірою мінімізуються унаслідок належного функціонування органів публічної служби в правоохоронній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кадрове забезпечення та форми цього забезпечення вже були предметом дослідження багатьох українських вчених, зокрема В.Б. Авер'янова, С.О. Андренко, О.Ю. Антипцевої, М.І. Ануфрієва, О.М. Бандурки, Ю.П. Битяка, К.Л. Бугайчук, В.М. Вац, Т.Ю. Витко, В.Ю. Грітчиної, Н.А. Дубини, В.О. Зозулі, Т.Є. Кагановської, К.О. Капустіної, А.М. Клочка, О.М. Клюєва, О.В. Красноборова, А.М. Кузнєцова, С.А. Масленникової, О.О. Панової, С.В. Подкопаєва, В.В. Сухоноса, І.О. Чухлебова, В.Г. Яцуби. При цьому слід констатувати таке: 1) сьогодні в наявній науковій літературі відсутнє узгоджене розуміння феномену кадрового забезпечення загалом та форм кадрового забезпечення публічної служби в правоохоронній сфері зокрема; 2) особливості кадрового забезпечення публічної служби в правоохоронних органах ще не були комплексно досліджені вченими з урахуванням останніх змін законодавства. Все це сукупно актуалізує потребу узагальнення наукової думки про актуальні форми кадрового забезпечення публічної служби в сфері правоохорони й окреслення сутності та структури форм цього забезпечення.

Отже, **метою статті** є з'ясування юридичної сутності структури форм кадрового забезпечення публічної служби в правоохоронній сфері нашої держави. Ця мета дотягатиметься шляхом критичного аналізу наявних наукових досліджень українських вчених, котрі вже розглядали проблеми кадрового забезпечення публічної служби, а також шляхом дослідження чинного законодавства України в частині, що унормовує процес кадрового забезпечення публічної служби загалом та правоохоронної сфери зокрема.

Виклад основного матеріалу. У загальному контексті форми кадрового забезпечення є спеціальним виявом такої юридичної конструкції, як форми адміністративно-правового забезпечення. При цьому український вчений-адміністративіст Д.В. Мамчур вважає, що в адміністративно-правовому контексті формою забезпечення є зовнішнє вираження певних дій, котрі здійснюються відповідними суб'єктами в межах наданих їм повноважень й можуть вважатись належною підставою для настання чи ненастання правових наслідків [3, с. 10, 14]. Однак в аспекті кадрового забезпечення, на думку С.Г. Гаспарян, яка розглядає означене питання в межах кадрового забезпечення судово-експертних установ, відповідними формами кадрового забезпечення є «зовнішнє вираження діяльності з кадрового забезпечення судово-експертних установ, яке відображає його сутність, цілі, завдання, зміст та особливості (відбір і добір кандидатів на посади експертів окремих судово-експертних установ, професійну підготовку експертів (навчання, підвищення кваліфікації, професійну атестацію експертів), оцінювання та контроль, просування службою, мотивацію, соціальне забезпечення, правове виховання)» [4, с. 10].

Тобто можемо дійти закономірного висновку, що *форми кадрового забезпечення публічної служби у правоохоронній сфері України* – це об'єктивні й конструктивні прояви взаємоузгодженого функціонування складових елементів механізму забезпечення публічної служби у відповідній сфері, що відображають сутність, цілі, завдання, зміст та особливості належного функціонування органів публічної служби в правоохоронній сфері, а також спрямовані на перетворення закріплених у нормативно-правових актах вимог щодо здійснення кадрового забезпечення у практичну дійсність.

Оскільки форми кадрового забезпечення публічної служби у правоохоронній сфері є об'єктивним проявом відповідної забезпечувальної діяльності, можемо дійти висновку, що ці форми окреслюють певні процедури кадрового забезпечення (кадрові процедури), а види цих процедур зумовлюють видову структуру вказаних форм. Зазначене у тій чи іншій мірі підтверджується в процесі критичного аналізу актуальних методико-теоретичних підходів юристів-адміністративістів і економістів [5, с. 189–195; 6, с. 43–44; 7, с. 132–192; 8, с. 283–284] до виокремлення форм кадрового забезпечення загалом та вказаних форм забезпечення кадрами в контексті сфери правоохорони. Під поняттям «процедури кадрового забезпечення публічної служби в правоохоронній сфері України» пропонуємо розуміти встановлені адміністративним законодавством України публічно-правові правила, котрими впорядковується діяльність публічної служби у відповідній сфері й формується високоефективний та кваліфікований кадровий склад цієї публічної служби, а також забезпечуються права, свободи та законні інтереси суб'єктів кадрового забезпечення шляхом здійснення компетентним суб'єктом комплексу дій та заходів, прийняття та виконання управлінських рішень в межах передбачених форм кадрового забезпечення публічної служби у сфері правоохорони.

З огляду на викладене, а також на сукупність нормативних вимог до кадрового забезпечення публічної служби можемо дійти закономірного висновку про можливість окреслення структури форм кадрового забезпечення публічної служби в правоохоронній сфері відповідно до логіки послідовного здійснення управлінських дій стосовно реалізації процедур кадрового забезпечення публічної служби у сфері правоохорони.

1. *Форми стратегічної організаційно-штатної роботи з кадрового забезпечення публічної служби у сфері правоохорони*. Відомо, що від чисельності працівників, котрі виконують певні функціональні

обов'язки, залежить статус підрозділу, кількість керівників та рівнів керування, можливість спеціалізації, особливості організації праці, тому штатна чисельність держоргану в правоохоронній сфері – це найважливіша характеристика цього органу, його підрозділів та один із факторів, що визначає параметри організаційної структури [9, с. 33]. У цьому контексті важливе значення має організаційно-штатна робота як особлива група форм кадрового забезпечення публічної служби, що охоплює низку процедур кадрового забезпечення, що можуть здійснюватися в межах цих форм.

Саме тому з метою більш комплексного розгляду досліджуваного питання вважаємо доцільним окремо розглядати базові форми організаційно-штатної роботи з кадрового забезпечення публічної служби, а також інші форми, котрі є групами форм кадрового забезпечення, що вченими розглядаються в межах форм організаційно-штатної роботи з кадрового забезпечення публічної служби (наприклад, стосовно підготовки кадрів, набору кадрів, їх атестації тощо). У цьому контексті досліджувана група форм кадрового забезпечення має такі основні форми-елементи базової організаційно-штатної роботи:

1) облік кадрового складу. Облік кадрового складу публічної служби у розглядуваній сфері – це вид управлінського обліку, що виявляється у кількісному вимірюванні та якісній характеристиці діяльності щодо кадрового забезпечення публічної служби у сфері правоохорони (зокрема, облік найму, переміщення, переведення та звільнення службовців) та може використовуватися для виявлення, організації, регулювання та подання інформації й даних щодо кадрового забезпечення відповідної публічної служби;

2) планування кадрового складу (потреби в кадрах) публічної служби у правоохоронній сфері України. Це планування покликане вирішувати завдання щодо забезпечення підприємства необхідним для досягнення цілей персоналом, відповідності завдань та персоналу, який їх виконує, відповідного рівня кваліфікації персоналу, мотивації тощо [10, с. 10]. При цьому основними ідеями такої форми є вимоги стосовно: а) об'єктивності форми; б) ґрунтування планування, з одного боку, на положеннях чинного законодавства та на актуальних здобутках доктрини адміністративного права, публічного адміністрування у відповідній частині, а з іншого – на людиноцентристській спрямованості діяльності держави; в) узгодженості планування кадрового складу не лише з нормативними актами законодавства, але й з внутрішніми документами державного органу; г) реальності та конкретності планування кадрового складу; ґ) стратегічного попередження проблем у кадровому забезпеченні;

3) розподіл штатної чисельності між органами й підрозділами. Ця форма організаційно-штатної роботи з кадрового забезпечення публічної служби у сфері правоохорони заснована на результатах планування кадрового складу й повинна у повній мірі раціонально та оптимально здійснюватися, відповідаючи плану кадрового складу. Також мають враховуватись проблеми практичної дійсності, котрі унеможливлюють належну реалізацію відповідної форми кадрового забезпечення;

4) стимулювання належної службової активності кадрів, зміцнення службової дисципліни, законності та поваги до прав людини й людської гідності, а також посилення позитивної відповідальності в діяльності публічної служби. Належна службова активність кадрів публічної служби є результатом високого рівня самосвідомості публічних службовців, проте не слід ігнорувати те, що не всі публічні службовці є високосвідомими особами, а також те, що не всі високосвідомі службовці можуть постійно залишатись такими, попри агресивну обстановку, в якій вони виконують службові завдання (певна річ, особливо це стосується діяльності публічної служби у сфері правоохорони).

2. *Навчально-підготовчі форми кадрового забезпечення публічної служби у сфері правоохорони*. Ця група виявляються у таких формах кадрового забезпечення: 1) у відборі кандидатів на навчання до закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання; 2) в особливій формі перебігу процесу навчання; 3) у завершенні процесу навчання, позитивні результати якого передбачають подальший розподіл випускника до державного органу, в якому він буде проходити службу.

3. *Форми добору і відбору публічних службовців у правоохоронній сфері України*. Сьогодні, як зазначають В.С. Венедіктов і М.І. Іншин, комплектування органів виконавчої влади всіх рівнів висококваліфікованими кадрами, спроможними забезпечити економічний та соціальний розвиток держави, набуло першочергового значення [11, с. 4], що є цілком закономірним з огляду на важливість дисциплінованої, ефективної та раціональної діяльності публічних службовців щодо підтримання життєздатності держави. Українська вчена О.П. Єфремова справедливо зазначає: «Ефективність діяльності державного органу значною мірою визначається ступенем відповідності державних службовців посадам, котрі вони займають чи мають зайняти» [12, с. 159]. Водночас слід враховувати також і те, що на сучасному етапі розвитку суспільства завдання, що ставляться перед публічними службовцями у правоохоронній сфері (зокрема, в ОВС) стають все більш складними, багатогранними та відповідальними [13, с. 1], що зумовлює потребу у підвищенні вимог до відповідних публічних службовців. Саме тому посилюються також вимоги до добору і відбору публічних службовців, унаслідок чого на публічну службу потрапляють найбільш конкурентоздатні, добросовісні та відповідальні особи.

4. *Форми призначення на посаду публічної служби у сфері правоохорони та заміщення цієї посади, розстановки кадрів*. Призначенням на посаду публічної служби у сфері правоохорони слід розуміти юридичне оформлення (закріплення) адміністративно-правового посадового статусу публічного службовця органу публічної служби у правоохоронній сфері, що регламентується чинним законодавством і виявляється у формі розпорядчого документа (зокрема, наказу, указу, постанови). Що стосується заміщення посади, то це фактичний і юридично значущий спосіб набуття громадянином, призначеним на посаду, відповідного адміністративно-правового посадового статусу, оформленого призначенням.

5. *Форми кадрового забезпечення, що стосуються процесу проходження служби в органах публічної служби в сфері правоохорони*. Ця група форм є найбільш об'ємною (об'єднує не лише низку окремих форм кадрового забезпечення, але й їх підгрупи, які мають власну формальну структуру), оскільки стосується різних аспектів кадрового забезпечення публічної служби, ускладнених проблемами та особливостями перебігу службових відносин, які є особливо складними публічно-правовими відносинами за участю публіч-

них службовців. Такі відносини зумовлені можливостями суміщення посад, переміщення, вертикальної та горизонтальної ротації кадрів, службового просування службовців, проведення службового розслідування, перебування службовців у відпустках, передбачених спеціальним законодавством про відпустки. З огляду на вимоги щодо об'єму наукової статті в її межах ми окреслимо лише окремі з цих форм, а саме:

1) форми оцінювання ефективності роботи публічних службовців та контролю за виконанням ними службових обов'язків. У межах цієї форми забезпечення об'єктивуються можливості: а) виявляти працівників, котрі не виконують поставлені перед ними задачі в необхідному обсязі, та надати їм змогу виправити свої помилки; б) виявляти та заохочувати працівників, що сумлінно виконують свої обов'язки, користуються авторитетом, мають значні успіхи у службовій діяльності, заслуговують на підвищення або переміщення на посаду з більш відповідальними функціональними обов'язками [14, с. 179];

2) форми підвищення кваліфікації, професіоналізму, а також перепідготовки кадрів (форми профорієнтаційної роботи). Ця форма ґрунтується на такій логіці: якщо базовий рівень професіоналізму та кваліфікації особи є нормативною умовою для заміщення нею певної вакантної посади у відповідному органі публічної служби, то подальше перебування цієї особи на посаді (та просування службою) є можливим лише за умови, що ця особа завжди буде актуалізувати власний професіоналізм та рівень професійної кваліфікації.

6. *Форми кадрового забезпечення, що ґрунтуються на припиненні службових відносин з публічними службовцями у сфері правоохорони* (припиненні публічної служби). Під припиненням публічної служби у загальному контексті можна розуміти відмову державного службовця від державно-службових повноважень або відмову суб'єкта призначення від виконання державно-службових повноважень. При цьому, як зазначає українська вчена Ю.Г. Фаєр, «при припиненні державної служби сторони, на відміну від припинення трудового договору, мають чітко дотримуватися законодавчих приписів і не мають права здійснювати припинення за взаємною домовленістю без відповідного правового визначення» [15, с. 14].

Висновки. На нормативному рівні до кадрового забезпечення публічної служби в правоохоронній сфері України існує значна кількість нормативних вимог (стандартів) стосовно статичного та динамічного вияву цього забезпечення. Це зумовлюється фактичною потребою безальтернативного спрямування відповідного феномену та процесу на належне укомплектування суб'єкта публічної адміністрації якісними кадрами, уможливлення ефективного та раціонального керування кадровим забезпеченням і підвищення рівня однозначності цього явища, а також результатів його об'єктивного вияву. Саме тому унормоване положеннями чинного адміністративного законодавства України кадрове забезпечення публічної служби у сфері правоохорони характеризується значною кількістю форм кадрового забезпечення, а також їх підформ та процедур кадрового забезпечення, що здійснюються відповідно до порядку, закріпленого у законодавстві, в межах вказаних форм, об'єктивуючи їх в юридично значимій практичній діяльності. Наявність окресленого обсягу форм і процедур кадрового забезпечення дозволяє формувати публічну службу у правоохоронній сфері таким чином, щоб органи публічної служби відповідної сфери могли в достатній мірі використовувати власний потенціал для досягнення мети свого створення та функціонування, здійснюючи свої завдання та реалізуючи свої функції.

Література

1. Суббот А.І. Інформаційна безпека суспільства. *Віче*. 2015. № 8. С. 29–31.

2. Гладкий В.В. Кримінометричний аналіз прийнятності корупції та умов формування ціни корупційної послуги. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2019. Т. 26, № 2. С. 24–39. DOI:10.31359/1993-0909-2019-26-2-22.

3. Мамчур Д.В. Адміністративно-правові засади забезпечення транспортної дисципліни в державі : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2010. 19 с.

4. Гаспарян С.Г. Адміністративно-правові засади кадрового забезпечення судово-експертних установ України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2019. 20 с.

5. Андренко С.О. Принципи, форми та методи кадрового забезпечення органів внутрішніх справ України. *Митна справа*. 2013. Спец. вип., № 2. С. 189–195.

6. Антипцева О.Ю., Калініна О.М. Сучасні форми кадрового забезпечення маркетингової служби підприємства. *Збірник тез доповідей XLIV наук.-практ. конф. наук.-пед. працівн., наук., аспірант. та співробітн. академії*, м. Харків, 18–25 лют. 2011 р. Харків : [б. в.], 2011. Ч. 5. С. 43–44.

7. Кагановська Т.Є. Кадрове забезпечення державного управління в Україні : монографія. Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2010. 330 с.

8. Ткачук В.О. Теоретичні основи ефективного забезпечення робітничими кадрами підприємств промисловості. *Вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія «Економічні науки»*. 2011. № 1 (55). С. 282–287.

9. Галкін Д.В. Організаційно-штатна робота у міліції Радянської України. *Право і безпека*. 2009. № 5. С. 33–36.

10. Криворученко А.Г., Шишкин В.О. Система та основні методи кадрового забезпечення у системі управління вітчизняними підприємствами. *Менеджмент та підприємництво: тренди розвитку*. 2017. № 1. С. 8–15.

11. Венедіктов В.С., Іншин М.І. Сутність та основні напрямки кадрової політики в сфері державної служби. *Форум права*. 2005. № 1. С. 4–8.

12. Єфремова О.П. Конкурс як різновид кадрової процедури при формуванні кадрового потенціалу державної служби України. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія «Економіка і право»*. 2013. № 21. С. 159–164.

13. Перепелиця А.В. Особливості професійного відбору персоналу до органів внутрішніх справ. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2008. № 2. С. 1–9.

14. Клочко А.М. Кадрове забезпечення органів внутрішніх справ України: порядок та основні елементи. *Форум права*. 2014. № 4. С. 175–180.

15. Фаєр Ю.Г. Припинення державної служби як інститут адміністративного права : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеса, 2015. 20 с.

Комірчий П. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
докторант кафедри публічного управління та адміністрування
Національної академії внутрішніх справ

УДК 342.951
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-34

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРИВАТНОЇ ДЕТЕКТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Мулявка Д. Г.

У науковій статті висвітлено проблеми, пов'язані з адміністративно-правовим регулюванням приватної детективної діяльності. Визначено особливості законотворчої діяльності, розглянуто спроби затвердити базовий закон, яким би визначалися правовий статус та гарантії діяльності приватних детективів. Охарактеризовано ефективність адміністративно-правового регулювання у досліджуваній сфері. Сформульовано пропозиції, спрямовані на вдосконалення адміністративно-правового регулювання приватної детективної діяльності в Україні.

Ключові слова: *адміністративно-правове регулювання, правове регулювання, приватна детективна діяльність, приватні детективи, правоохоронні органи.*

В научной статье освещены проблемы, связанные с административно-правовым регулированием частной детективной деятельности. Определены особенности законотворческой деятельности, рассмотрены попытки утвердить базовый закон, который бы определял правовой статус и гарантии деятельности частных детективов. Охарактеризована эффективность административно-правового регулирования в исследуемой сфере. Сформулированы предложения, направленные на совершенствование административно-правового регулирования частной детективной деятельности в Украине.

Ключевые слова: *административно-правовое регулирование, правовое регулирование, частная детективная деятельность, частные детективы, правоохранительные органы.*

The scientific article is devoted to the issues of administrative regulation of private detective work in Ukraine. The essence is defined by private detective activity and its social significance in society and the state. The influence is determined by the legitimization of private detective activity on trust in law enforcement agencies in Ukraine. The author examines the historical aspects of the adoption of bills in the field of legal regulation of private detective activities, none of which have acquired the status of law. The phenomenon of administrative regulation is considered as the influence of the norms of law on public relations with the aim of streamlining them. The conclusion is made that scientific approaches to the essence of legal regulation can be applied to the issues of administrative regulation of private detective activity. The objectives of legal regulation are defined in the studied area. Such goals include: protecting the rights and freedoms of man and citizen, filling the state budget at the expense of taxes, improving interaction with law enforcement agencies, creating a mechanism for countering crime nationwide.

Features are considered administrative-legal relations in the field of private detective work in Ukraine. Attention is focused on the presence of public interest. The differences are described between administrative-legal and other legal relations in the studied area.

The author concludes that it is necessary to include in the discussion of bills on private detective activity a wide range of subjects. A broad discussion should be held with the participation of private detectives, representatives of law enforcement and other government agencies, scientists, and representatives of civil society.

The author offers his own definition of administrative regulation of private detective work. The article contains solutions to problems that reduce the effectiveness of administrative regulation of private detective work in Ukraine.

Key words: *administrative and legal regulation, legal regulation, private detective activity, private detectives, law enforcement agencies.*

Постановка проблеми та її актуальність. Останнім часом в Україні досить гостро постає проблема правового врегулювання приватної детективної діяльності. Зниження довіри до правоохоронних органів та низька ефективність системи протидії злочинності вимагають вжиття нестандартних засобів нівелювання негативного впливу деліктів на розвиток суспільних відносин. Проблеми законотворчої діяльності, пов'язаної з регулюванням правового статусу приватних детективів, стають нині дуже важливими ще й тому, що у сфері правоохоронної діяльності накопичилося багато невирішених питань, для розв'язання яких натепер не вистачає певного ресурсу держави. За таких умов було б доцільно залучити ресурс недержавних суб'єктів правоохоронної діяльності, до яких у тому числі належать і приватні детективи та їх об'єднання. На жаль, незважаючи на численні спроби прийняти закон, який регулював би правовий статус приватних детективів та визначив би основні засади приватної детективної діяльності, досі такий закон не набув чинності. У період з 2000 року, коли було зареєстровано перший із законопроєктів у досліджуваній сфері, і до 13 квітня 2017 року, коли Верховна Рада прийняла законопроєкт «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» № 3726, який пізніше було ветовано Президентом України, законотворча діяльність була досить активною. Однак натепер приватні детективні послуги продовжують надаватися поза межами правового регулювання. Це має своїми наслідками таке: по-перше, недоотримання державним бюджетом надходжень у вигляді податків; по-друге, тінізацію приватної детективної діяльності з ухиленням частини учасників підприємницьких відносин, які надають детективні послуги, від реєстрації та оподаткування. Врешті-решт, усе це знижує ефективність діяльності всієї правоохоронної системи і потребує свого негайного вирішення, що зумовлює актуальність та новизну теми цієї статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми, пов'язані із правовим статусом приватних

Мулявка Д. Г., 2019

детективів і законодавчим регулюванням приватної детективної діяльності, досліджували у своїх роботах К. Бугайчук, А. Волинська, І. Гончаренко, В. Поливанюк, Т. Пономарьова, П. Попов, І. Риженко, О. Чередниченко, В. Черков, І. Шопіна, А. Юрченко та інші автори. Разом із тим питання адміністративно-правових аспектів правового регулювання детективної діяльності висвітлені у наукових джерелах ще не досить.

Метою цієї статті є визначення адміністративно-правових аспектів правового регулювання детективної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Удосконалення системи публічного управління ставить на порядок денний питання щодо визначення тих прогалин у правовому регулюванні, наявність яких не дає змоги ефективно реалізовувати права, свободи та інтереси учасників суспільних відносин. До вказаної категорії належать і приватні детективи та їх об'єднання, а також фізичні та юридичні особи, які користуються детективними послугами [1, с. 851]. Нині є всі підстави вести мову про те, що надання приватним детективам та їх об'єднанням офіційного статусу є нагальною потребою подальшого розвитку та підвищення ефективності реалізації державою її правоохоронної функції. При цьому слід відзначити, що самі приватні детективи та детективні агентства (об'єднання приватних детективів) мають отримати повноцінний статус суб'єктів реалізації правоохоронної функції в державі, що передбачає наділення їх відповідними повноваженням у цій сфері [2].

Слід сказати, що спроби нормативно урегулювати приватну детективну діяльність робилися протягом двох десятиліть: так, 5 квітня 2000 року було запропоновано проєкт Закону України «Про приватну детективну діяльність» № 5237 народним депутатом Ю. Кармазіним; 7 квітня 2004 року внесено до Верховної Ради України проєкт Закону України «Про приватну детективну діяльність» № 5380 (автори – народні депутати В. Кафарський, О. Бандурка та В. Мойсик); 1 липня 2004 року зареєстровано проєкт Закону України «Про приватну детективну діяльність» № 5380-1 (автори – народні депутати Ю. Кармазін, В. Онопенко та М. Оніщук); 25 лютого 2008 року внесено до парламенту проєкт Закону України «Про приватну детективну діяльність» № 2120 (автор – народний депутат В. Мойсик), 13 грудня 2012 р зареєстровано проєкт Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» № 1093 (автори – народні депутати В. Швець, В. Малишев). Жоден із цих законопроєктів не отримав підтримки Верховної Ради України [3, с. 14–15].

13 квітня 2017 року Верховною Радою України було ухвалено законопроєкт «Про приватну детективну (розшукову) діяльність», однак він так і не набув статусу закону, адже Президент України скористався своїм правом вето, яке парламент не зміг подолати, і законопроєкт було знято з розгляду. Зауваження, які були висунуті Главою держави [4], стосувалися того, що, враховуючи визначену законопроєктом мету здійснення приватної детективної (розшукової) діяльності – пошук, збирання та фіксація інформації, розшук предметів, майна, людей і тварин, встановлення фактів та з'ясування різних обставин, а також характер послуг, що можуть надаватися суб'єктами приватної детективної (розшукової) діяльності, та наданих таким суб'єктам прав, згадані вище повноваження відповідають напрямам діяльності центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, та Національної поліції України. Крім того, Президент України висунув зауваження стосовно того, що суб'єктам приватної детективної (розшукової) діяльності дозволяється збирання, фіксування та дослідження відомостей, необхідних для розгляду справ, зокрема, у кримінальному судочинстві, а також пошук і збір даних, які можуть бути приводом або підставою для звернення замовника приватних детективних послуг до правоохоронних органів або до суду з метою захисту його законних прав та інтересів (пункти 1, 7 частини третьої статті 12). За відсутності чіткої конкретизації відомостей чи даних, які дозволяється збирати, фіксувати та досліджувати суб'єктам приватної детективної (розшукової) діяльності, на думку Президента України, фактично допускається можливість збирання такими суб'єктами доказів для розгляду справ у кримінальному судочинстві. Викликали заперечення Глави держави також надання суб'єктам приватної детективної (розшукової) діяльності права здійснювати зовнішнє спостереження на відкритій місцевості, у громадських місцях та на транспорті, надання послуг, пов'язаних із забезпеченням захисту інформації з обмеженим доступом (комерційної, промислової, професійної таємниці) замовника приватних детективних (розшукових) послуг, та деякі інші положення законопроєкту, зокрема щодо їх узгодження з нормами законів України «Про інформацію» [5] та «Про доступ до публічної інформації» [6], за якими до інформації з обмеженим доступом належить конфіденційна, таємна та службова інформація.

У Верховній Раді України IX скликання зареєстровано одразу два законопроекти у досліджуваній сфері: проєкт Закону про приватну детективну (розшукову) діяльність № 1228 від 2 вересня 2019 року та проєкт Закону про детективні послуги № 1228-1 від 20 вересня 2019 року. Кожен з них має свої переваги і недоліки, але у будь-якому разі одне можна стверджувати з усією категоричністю: подальше зволікання з прийняттям закону, який врегулював би діяльність приватних детективів, погіршує і так досить складну ситуацію у сфері функціонування ринку детективних послуг.

Особливістю підходів до сутності правового регулювання, зумовлених різноманітністю підходів до праворозуміння, є те, що кожен з цих підходів має своє обґрунтування, свій понятійно-логічний апарат, а вибір одного з них врешті-решт залежить від дослідника і зумовлений специфікою та завданнями певного дослідження. Виділення ж найбільш загальних закономірностей кожного підходу дає змогу розглянути феномен правового регулювання у таких аспектах. Так, в інструментальному аспекті правове регулювання – це частина (елемент) правового впливу держави на суспільні відносини за допомогою специфічних правових засобів (норм права, правовідносин, актів реалізації права) з метою упорядкування, закріплення, охорони і розвитку суспільних відносин; виходячи з теорії позитивного права, правове регулювання – нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини, що здійснюється як за допомогою спеціальних правових засобів, так і завдяки іншим правовим явищам, до яких належать правосвідомість,

правова культура, принципи права. В інституційному аспекті правове регулювання – це процес, наслідками якого є здійснення цілеспрямованого правового впливу держави на суспільні відносини. У нормативно-юридичному аспекті правове регулювання – це здійснюване за допомогою спеціальних юридичних засобів упорядкування суспільних відносин, що включає їх юридичне закріплення, охорону, контроль за їх стабільністю та відновлення у разі порушення. У діяльнісному аспекті правове регулювання – це діяльність держави, її органів і посадових осіб, а також уповноважених на те громадських організацій щодо встановлення обов'язкових для виконання юридичних норм (правил) поведінки суб'єктів права, їх реалізації в конкретних відносинах та застосування державного примусу до правопорушників з метою досягнення стабільного правопорядку в суспільстві [7, с. 1059]. Адміністративно-правове регулювання як окремий вид правового регулювання має розглядатися, виходячи із визначених вище принципів. Отже, адміністративно-правове регулювання приватної детективної діяльності являє собою упорядковуючий вплив на суб'єктів суспільних відносин з метою визначення цілей, завдань, методів, способів вказаного виду діяльності, її принципів, прав, обов'язків та юридичної відповідальності приватних детективів тощо. Чому це регулювання є саме адміністративно-правовим? Тому що в його основі лежить публічний інтерес, пов'язаний зі створенням в Україні надійного механізму реалізації прав і свобод людини і громадянина, а також системи протидії злочинності. Одним з учасників адміністративно-правового регулювання приватної детективної діяльності завжди є держава в особі її органів та посадових осіб. Так, наприклад, взаємодія між представниками Національної поліції та приватними детективами буде носити адміністративно-правовий характер. При цьому завдання публічного управління полягає тут у створенні належних умов для приватної детективної (розшукової) діяльності з тим, щоб вона давала змогу досягти чотирьох основних цілей: а) посилити рівень захисту прав і свобод людини і громадянина; б) сприяти використанню ресурсу суб'єктів приватної детективної (розшукової) діяльності для ефективної протидії злочинам та правопорушенням; в) підвищувати авторитет правоохоронних органів та довіру до них у суспільстві; г) сприяти детінізації ринку детективних (розшукових) послуг, що буде мати своїми наслідками збільшення надходжень до державного бюджету України.

Висновки. На підставі викладеного вище можна зробити такі висновки. Адміністративно-правове регулювання приватної детективної діяльності являє собою упорядковуючий вплив на суб'єктів вказаного виду діяльності з метою досягнення визначених вище цілей правового регулювання. Натепер ефективність адміністративно-правового регулювання приватної детективної діяльності слід визнати дуже низькою. Це зумовлене відсутністю базового законодавчого акта, яким регулювалися би найбільш важливі питання приватної детективної діяльності. Так, до цих найбільш важливих питань слід віднести: правовий статус приватних детективів, особливості взаємодії їх з правоохоронними органами, гарантії додержання приватними детективами прав і свобод людини і громадянина, особливості додержання приватними детективами законодавства України про захист персональних даних та інших актів інформаційно-правового характеру та ін.

На жаль, жоден законопроєкт, який був покликаний регулювати приватну детективну діяльність, так і не набув статусу закону. Разом із тим, враховуючи, що нині у Верховній Раді Україні перебувають на розгляді одразу два законопроекти у досліджуваній сфері, було б доцільно провести комплекс заходів за участю приватних детективів, їх асоціацій, представників правоохоронних та інших державних органів, науковців, представників громадськості з метою з'ясування проблемних питань реалізації положень указаних законопроєктів та вибору найбільш доцільних варіантів розв'язання цих проблем у правовому полі. На нашу думку, такі заходи дадуть змогу визначити своєчасно проблеми правового регулювання, які можуть бути викликані прийняттям указаних законів, та створити ефективну національну модель приватної детективної діяльності.

Література

1. Соколенко О.Л. Поняття та ознаки правоохоронної функції держави як основи правоохоронної діяльності. *Форум права*. 2012. № 4. С. 847–852.

2. Голубов А.Є. Приватні детективи та детективні агентства як суб'єкти реалізації правоохоронної функції в державі. *Справедливість, закон і суспільство у сучасній державі* : матеріали науково-практичної інтернет-конференції (м. Київ, 4 жовтня 2018 року). URL: http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1900%3A260918-20&catid=227%3A6-102018&Itemid=280&lang=ru (дата звернення: 11.10.2019).

3. Мулявка Д.Г., Шопіна І.М., Бедренко М.А. Принципи приватної детективної (розшукової) діяльності : монографія. Київ : «Видавництво Людмила», 2019. 88 с.

4. Пропозиції Президента України до Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57580 (дата звернення: 11.10.2019).

5. Про інформацію: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650.

6. Про доступ до публічної інформації: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 32. Ст. 314.

7. Шопіна І.М. Щодо концептуальних підходів до визначення поняття правового регулювання. *Форум права*. 2011. № 2. С. 1055–1061. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11simvpr.pdf (дата звернення: 11.11.2019).

Мулявка Д. Г.,
кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри оперативно-розшукової діяльності
Університету державної фіскальної служби України

УДК 342.951:351.82
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-35

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИНЦИПИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ

Приходько А. А.

На думку автора, концепт «принципи адміністративно-правового забезпечення запобігання та протидії корупції в Україні» – це сукупність термінів, які наділені власними характеристиками, однак у сукупному використанні позначають нормативно сформований перелік міжнародних та національних гарантій, засад та антикорупційних стандартів, а також систему звичаєвих правил ефективної дії встановлених законодавством превентивних, репресивних та наслідково-ліквідаційних антикорупційних механізмів. У статті розкрито чотири групи принципів адміністративно-правового забезпечення запобігання та протидії корупції.

Ключові слова: *адміністративно-правове забезпечення, антикорупційні механізми, викорінення корупції, запобігання, корупція, принципи, протидія.*

По мнению автора, концепт «принципы административно-правового обеспечения предотвращения и противодействия коррупции в Украине» – это совокупность терминов, которые наделены собственными характеристиками, однако в совокупном использовании обозначают нормативно сформированный перечень международных и национальных гарантий, принципов и антикоррупционных стандартов, а также систему обычных правил эффективного действия установленных законодательством превентивных, репрессивных и следственных ликвидационных антикоррупционных механизмов. В статье описаны четыре группы принципов административно-правового обеспечения предотвращения и противодействия коррупции.

Ключевые слова: *административно-правовое обеспечение, антикоррупционные механизмы, искоренение коррупции, коррупция, предотвращение, принципы, противодействие.*

According to the author, the concept "principles of administrative and legal support for the prevention and combating corruption in Ukraine" is a combination of terms that are endowed with their own characteristics, but when used together they mean a list of international and national guarantees, principles and anti-corruption standards, as well as a system of ordinary rules effective action of preventive, repressive and investigative-liquidation anti-corruption mechanisms established by law.

The article discloses four groups of principles of administrative and legal support for the prevention and combating of corruption. The author included to them the following components: a) conceptual foundations of Ukraine's orientation towards the development of a civilized country in which a person is not only recognized, but also perceived as the highest social value, and the duty of the state is to provide it with all the necessary benefits; b) advisory, basic principles of the international fight against corruption, the implementation of which provides for the obligation to strictly observe them; c) a system of legal and organizational foundations for the eradication of corruption in Ukraine, standards for the application of preventive and repressive anti-corruption mechanisms, rules for eliminating the consequences of corruption offenses; d) a set of guidelines, both common for all and single for a specific representative of the public administration, which determine the content and direction of the administrative activities of anti-corruption bodies, as well as other entities involved in the process of eradicating corruption. The author believes that these components form a system of principles of administrative and legal support for the prevention and combating of corruption.

Key words: *administrative and legal support, anti-corruption mechanisms, corruption eradication, corruption, prevention, principles, counteraction.*

Постановка проблеми та її актуальність. Після Революції Гідності боротьба з корупцією стала найбільш пріоритетним напрямом на шляху до євроінтеграції України. Свідченням цього вважається прийняття комплексу антикорупційних законів та створення державно-владних інституцій із попередження корупції [1, с. 102].

Дослідження принципів адміністративно-правового забезпечення запобігання та протидії корупції загалом та діяльності суб'єктів його реалізації зокрема, особливо в умовах вищезазначеного, є актуальним як для заповнення теоретичних прогалин у галузі адміністративного права, створення підвалин для наступних гносеологічних пошуків у досліджуваній сфері, так і для покращення розуміння та практичної реалізації діяльності таких суб'єктів [2, с. 162].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремим питанням про принципи адміністративно-правового забезпечення присвячено праці таких учених, як М. Аракелян, Л. Богачова, О. Іванов, С. Кашкин, В. Колесніченко, Б. Костенко, А. Кухарук, В. Литвиненко, О. Оржель, О. Орловський, О. Прилипчук, А. Пухтецька, Є. Ткаченко та інші. Однак до заявленої нами проблематики їхні наукові пошуки звернені не були, а стосувались загальних чи суміжних аспектів.

Метою цієї статті є формування системи принципів адміністративно-правового забезпечення запобігання та протидії корупції в Україні.

Виклад основних положень. За нашим баченням, концепт «принципи адміністративно-правового забезпечення запобігання та протидії корупції в Україні» – це сукупність термінів, які наділені власними характеристиками, однак у сукупному використанні позначають нормативно сформований перелік міжнародних та національних гарантій, засад та антикорупційних стандартів, а також систему звичаєвих правил ефективної дії встановлених законодавством превентивних, репресивних та наслідково-ліквідаційних антикорупційних механізмів.

Причому ми переконані, що для формулювання системи аналізованих принципів навряд чи доцільно обме-

Приходько А. А., 2019

жуватися виключно напрацюванням українських учених та національних нормотворців. Позаяк такі принципи фактично закладають підґрунтя та напрями для подальшого розвитку як науки адміністративного права, так і законодавства про запобігання та протидію корупції, до них важливо включити і принципи права Європейського Союзу [3, с. 161].

Зокрема, принципи права ЄС – це основні засади цієї правової системи, які визначають зміст правотворчої, правозастосовної і правоохоронної діяльності Союзу загалом і його держав-членів [4, с. 135; 5, с. 58]. Європейський суд під загальними принципами права ЄС розуміє неписане право ЄС, а саме загальні принципи міжнародного права та загальні правові принципи, що поділяються всіма державами-членами ЄС. Юридичною підставою включення принципів права до правової системи ЄС виступають установчі договори Союзу [6, с. 48].

На думку деяких правників, загальні принципи союзного права, сформульовані стосовно права Спільноти, становлять третє (поряд з первинними та вторинними) джерело права. Такий підхід не знайшов відображення в договорах або вторинних джерелах права, але він помітний у рішеннях Суду. Своєю чергою німецька правова наука відносить загальні принципи права Спільноти до первинного права ЄС і вважає їх доповненням юридичних норм, що містяться в установчих Договорах [7, с. 324].

Наприклад, принцип демократичної рівності припускає забезпечення Союзом у всій своїй діяльності рівності своїх громадян, що користуються однаковою увагою з боку інститутів, органів і установ ЄС. Принцип представницької демократії є важливою основою функціонування Союзу, відповідно до якої держави-члени представлені в інститутах Союзу: у Європейській раді своїми главами держав або урядів, а в Раді – своїми урядами, які самі є демократично відповідальними перед національними парламентами або перед їхніми громадянами. А громадяни безпосередньо представлені на рівні Союзу в Європейському парламенті. Крім того, кожний громадянин має право брати участь у демократичному житті Союзу, де процес прийняття рішень, наскільки можливо, є відкритим і максимально наближеним до громадян. У формуванні європейської політичної свідомості й вираженні волі громадян Союзу головна роль приділяється політичним партіям європейського рівня. Відповідно до принципу демократії, заснованої на участі громадян, інститути Союзу мають підтримувати відкритий, прозорий і регулярний діалог із цивільним суспільством, адекватними способами забезпечувати можливість громадянам і суспільним об'єднанням громадян доводити до відома про свої думки й привселюдно обмінюватися ними у всіх сферах діяльності Союзу [8, с. 185–186].

Своєю чергою принципи європейського адміністративного права були вперше сформульовані у праці Юргена Шварце "Europaisches Verwaltungsrecht" (з нім. – «Європейське адміністративне право») 1988 р.; до них було віднесено: принцип законності; можливість скасування (або відкликання) незаконного адміністративного акта; принцип недискримінації; юридична визначеність; право на захист; принцип пропорційності; принцип поваги до фундаментальних прав людини та громадянина; принцип субсидіарності; принцип належної адміністрації; принцип прозорості; принцип застосування; принцип прямої дії [9, с. 79].

Дефініції (європейські принципи адміністративного права), на думку О. Прилипчук, слід розглядати як сукупність принципів європейського адміністративного права та європейського адміністративного простору, які відображають процеси адміністративної конвергенції та поглиблення інтеграції в Європі. Адміністративні принципи є не просто ідеями, що спираються на волю управлінців. Вони містяться в організаційних структурах і адміністративних процедурах на всіх рівнях державного управління. Суб'єкти державного (публічного) управління зобов'язані дотримуватися цих правових принципів, що забезпечуються незалежними контрольними органами, системами правосуддя, судочинства та парламентського нагляду [10, с. 48].

Тут важливо уточнити співвідношення принципів європейського адміністративного права із принципами європейського права: принципи європейського права мають загальний характер та застосовуються щодо визначення автономності європейського права, примату над національним правом, безпосередності застосування тощо; а галузь європейського адміністративного права відносить до своїх принципів основоположні вимоги щодо діяльності органів публічної адміністрації та їхніх взаємин із приватними особами [9, с. 79].

У межах власної праці О. Прилипчук [10, с. 49] наводить групову приналежність таких принципів і окремо зазначає, що їх слід відмежовувати від європейських принципів належного урядування. Зокрема, європейськими принципами адміністративного права є:

1) «юридична визначеність»: принцип правової держави; принцип верховенства права; принцип надійності; принцип передбачуваності; принцип зв'язаності адміністрації законом; принцип недискримінації; принцип пропорційності; принцип доцільності (обґрунтованості); принцип процедурної справедливості; принцип своєчасності; принцип професіоналізму тощо;

2) «відкритість і прозорість»: принцип відкритості на противагу секретності; принцип прозорості на противагу дискретності; принцип винятковості конфіденційного та секретного характеру діяльності органів публічної влади; принцип набрання законної сили тільки після офіційного опублікування; принцип підлеглості публічних адміністрацій зовнішньому контролю; принцип обов'язкового обґрунтування та наведення підстав прийнятого рішення особі, чиї права або законні інтереси зачіпаються у зв'язку з його прийняттям тощо;

3) «відповідальність»: принцип відповідальності органів публічної адміністрації; презумпція вини органу публічної адміністрації у відносинах з громадянином; принцип відшкодування органами публічної влади збитків, заподіяних внаслідок порушення прав і законних інтересів громадян та інших осіб; принцип формалізованих процедур з метою уникнення абстрактної відповідальності; принцип примату інтересів людини і громадянина у відносинах з органами публічної влади тощо;

4) «ефективність і результативність»: принцип ефективної адміністрації; принцип ефективного та результативного виконання європейського законодавства та ін.

Зазначаючи про принципи європейського урядування, слід відзначити, що сама концепція «урядування» не є новою. Вона така ж стара, як і людська цивілізація. Загалом термін «урядування» означає: процес прийняття рішень та процес, яким це рішення впроваджується (імплементується) або не впроваджується

(не імплементується). Урядування може бути вживане у декількох контекстах, зокрема, корпоративне урядування, міжнародне урядування, національне урядування, місцеве урядування [11; 12].

Система європейського врядування спирається на розгалужену систему принципів, які, на думку О. Оржель, можна об'єднати у декілька категорій (груп):

– засадничі принципи, які також можна охарактеризувати як конституційні: верховенство права, повага до прав та свобод людини, рівне ставлення, відсутність дискримінації;

– принципи належного врядування: субсидіарність, пропорційність, відкритість, ефективність, підзвітність, узгодженість, активна участь громадян;

– принципи, які характеризують європейське врядування як унікальну, специфічну форму взаємодії між різними учасниками процесу прийняття управлінських рішень в ЄС, вироблення та реалізації європейських політик на наднаціональному, національному, субнаціональному рівнях. Принципами, що визначають особливість, «виокремішність» європейського врядування можна вважати: горизонтальність, розвиненість координації, відносини непідпорядкування та партнерства, що пов'язують його учасників, зростання значення лідерства і комунікації, наявність єдиних стандартів і процедур, що забезпечують ефективність взаємодії в системі європейського врядування;

– принципи, на яких ґрунтуються окремі спільні політики чи програми ЄС, наприклад доповнюваність і комплементарність, характерні для європейської політики згуртування; пристосування європейської комунікативної політики, її повідомлень та сигналів до національних, регіональних чи місцевих потреб, забезпечення права громадян ЄС на повну та невикривлену інформацію [13, с. 20].

Таким чином, принципи європейського права, європейського адміністративного права та європейського урядування – це концептуальні засади орієнтування України у бік розвитку цивілізаційної країни, у якій людина не тільки визнається, а й сприймається як найвища соціальна цінність, а обов'язком держави є забезпечення її всіма необхідними благами.

Окрім загальних європейських засад, визначальне значення мають і спеціалізовані принципи подолання корупції. Як приклад, в ухваленій 15 грудня 1975 року Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 3514(XXX) «Заходи проти корупції, що практикуються транснаціональними й іншими корпораціями, їх посередниками та іншими причетними до цього сторонами» [14] закріплені такі антикорупційні принципи: 1) засудження всіх проявів корупції; 2) системного вжиття заходів запобігання транснаціональним проявам корупції; 3) міжнародної співпраці; 4) ведення статистичних та моніторингових інформаційних матеріалів про стан корупції в окремо взятій країні.

У Декларації ООН про боротьбу з корупцією і хабарництвом у міжнародних комерційних операціях від 16 грудня 1996 р. закріплені такі як: принцип ефективних та конкретних заходів боротьби з усіма формами корупції; принцип криміналізації за дачу хабарів; принцип єдиних стандартів і методів обліку; принцип визнання незаконного збагачення державних посадових осіб або обраних представників злочином; принцип міжнародного співробітництва [15].

Відповідною Резолюцією № R(97) 24 визначено 20 основних засад, як така діяльність має реалізовуватися на національному рівні, зокрема необхідно: 1) проводити ефективні заходи для запобігання корупції та в зв'язку з цим піднімати суспільне розуміння і просування етичної поведінки; 2) гарантувати визнання національної та міжнародної корупції кримінально караним діянням; 3) гарантувати, що ті, хто відповідає за запобігання, розслідування, судове переслідування і судове рішення по випадках корупції є незалежними й автономними; 4) забезпечувати відповідні заходи для конфіскації і позбавлення доходів у результаті випадків корупції; 5) забезпечувати відповідні заходи, щоб запобігти тиску на юристів, які займаються викриванням корупції [16].

А основними принципами Стамбульського плану дій є розвиток ефективної і прозорої системи державної служби, посилення боротьби з хабарництвом та забезпечення чесності в бізнесі, підтримка активної участі громадськості у реформах [17, с. 14].

Окремо зазначимо, що згідно з Модельним законом «Основи законодавства про антикорупційну політику» від 15 листопада 2003 року, принципами антикорупційної політики є: 1) партнерство суб'єктів формування та реалізації заходів антикорупційної політики; 2) пріоритет заходів попередження корупції і моральних начал боротьби з корупцією; 3) неприпустимість встановлення антикорупційних стандартів нижче рівня, визначеного законами держави; 4) неприпустимість покладання на одного і того ж суб'єкта антикорупційної політики відповідальності за розробку, реалізацію і контроль над реалізацією заходів антикорупційної політики; 5) підтримання оптимальної чисельності осіб, що заміщають державні посади, і осіб, які перебувають на державній і муніципальній службі; 6) цільове бюджетне фінансування заходів антикорупційної політики; 7) визнання підвищеної суспільної небезпеки корупційних правопорушень осіб, що заміщають посади, передбачені конституцією й іншими законами держави; 8) неприпустимість обмеження доступу до інформації про факти корупції, корупціогенні фактори та заходи реалізації антикорупційної політики [18].

Ці та інші принципи поступово імплементуються у вітчизняне законодавство. Як приклад, у Законі «Про засади запобігання і протидії корупції», що діяв у 2013 році, було задекларовано перелік принципів антикорупційної діяльності, які є міжнародно визнаними стандартами. Перелік не є вичерпним, але всі принципи тією чи іншою мірою знайшли втілення у конкретних нормах. На думку Б. Костенко, А. Кухарук та Т. Саченко, редакційна недосконалість викладення не зменшує цінності окреслення умов протидії корупції [17, с. 21].

Чинний Закон України від 14.10.2014 року № 1700-VII «Про запобігання корупції» [19] не передбачає принципів запобігання і протидії корупції. Однак аналіз антикорупційного законодавства до принципів дає підстави віднести такі як: принцип верховенства права; принцип законності; принцип комплексного здійснення правових, політичних, соціально-економічних, інформаційних та інших заходів; принцип пріоритетності запобіжних заходів; принцип невідворотності відповідальності за вчинення корупційних та пов'язаних з корупцією правопорушень; принцип відкритості та прозорості діяль-

ності органів державної влади та органів місцевого самоврядування; принцип участі громадськості у заходах щодо запобігання і протидії корупції [20].

Остатню групу аналізованих принципів становлять принципи адміністративної діяльності публічної адміністрації у сфері запобігання та протидії корупції. Наприклад, до системи принципів діяльності антикорупційних органів входять: 1) загальноправові, які визначають базові засади діяльності центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом і деталізують правовий статус антикорупційного суб'єкта; 2) спеціальні, що безпосередньо спрямовані на забезпечення діяльності органу, які розподіляються на: а) моральні та професійно-етичні; б) керівні (професійні) принципи [1, с. 122].

Висновки. Усе вищевикладене дає можливість сформулювати висновок, згідно з яким систему принципів адміністративно-правового забезпечення запобігання та протидії корупції становлять:

1) принципи європейського права, європейського адміністративного права та європейського урядування як концептуальні засади орієнтування України у бік розвитку цивілізаційної країни, у якій людина не тільки визнається, а й сприймається як найвища соціальна цінність, а обов'язком держави є забезпечення її всіма необхідними благами;

2) міжнародні антикорупційні стандарти як рекомендаційні, базові основи боротьби з корупцією, імплементація яких передбачає обов'язок їх неухильного дотримання;

3) національні антикорупційні стандарти як система правових та організаційних засад викорінення корупції в Україні, стандартів застосування превентивних та репресивних антикорупційних механізмів, правил щодо усунення наслідків корупційних правопорушень;

4) принципи діяльності публічної адміністрації у сфері запобігання та протидії корупції як сукупність керівних настанов як спільних для всіх, так і одиночних для конкретного її представника, що визначають зміст та спрямованість адміністративної діяльності антикорупційних органів, а також інших суб'єктів, залучених до процесу викорінення корупції.

Література

1. Іванов О.В. Адміністративно-правовий статус Національного агентства з питань запобігання корупції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Науково-дослідний інститут публічного права. Київ, 2019. 304 с.

2. Литвиненко В.І. Мета та принципи діяльності суб'єктів протидії корупції. *Форум права*. 2015. № 4. С. 162–168.

3. Орловський О.С. Принципи сучасного українського муніципалізму: постановка проблеми. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 64. С. 160–165.

4. Кашкин С.Ю. Право Европейского Союза : учебник для вузов. Москва : Юрайт : Высш. образование, 2010. 1119 с.

5. Аракелян М.Р. Право Європейського Союзу : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Одеса : Фенікс, 2012. 390 с.

6. Богачова Л.Л. Принципи європейського і національного права (порівняльно-правовий аналіз критеріїв класифікації). *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2013. Вип. 26. С. 47–60.

7. Ткаченко Є.В. Загальні принципи права в правовій системі Європейського Союзу. *Університетські наукові записки*. 2009. № 1. С. 323–330.

8. Колесніченко В.В. Принципи права Європейського Союзу у світлі Лісабонського договору. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / ред. кол.: С.В. Ківалов (керівник авт. кол.), Л.І. Кормич (ред.), М.А. Польовий (відп. секр.) та ін. ОНЮА, Південноукр. центр ґендер. проблем. Одеса, 2009. Вип. 36. С. 181–187.

9. Пухтецька А.А. Поняття та принципи європейського адміністративного права. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2012. Т. 129. С. 78–81.

10. Прилипчук О. Європейський адміністративний простір: принципи та засади. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2016. Вип. 2. С. 46–50.

11. Що є належне урядування? *Центр політико-правових реформ*. URL: https://pravo.org.ua/files/administr/reforma/What%20is%20good%20governance%20%28ukr%29.doc.

12. Official documents issued by ESCAP. *UNESCAP*. URL: http://www.unescap.org/ huset/gg/governance.htm.

13. Оржель О. Принципи європейського врядування. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2009. Вип. 4. С. 10–20.

14. Меры против коррупции, практикуемой транснациональными и другими корпорациями, их посредниками и другими причастными к этому сторонами: Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 15 декабря 1975 року 3514 (XXX). *UNDOCS*. URL: https://undocs.org/ru/A/RES/3514%28XXX%29.

15. Декларація ООН про боротьбу з корупцією і хабарництвом у міжнародних комерційних операціях від 16 грудня 1996 р.: Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію. Київ : Школяр, 1999. С. 83–87.

16. Резолюція Комітету міністрів Ради Європи «Про двадцять принципів боротьби з корупцією»: Міжнародний документ від 06.11.1997 № R(97)24. / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 994_845.

17. Костенко Б.О., Кухарук А.В. Імплементація європейських стандартів запобігання та боротьби з корупцією в національне законодавство : навчально-методичні матеріали / уклад. Т.А. Саченко. Київ : НАДУ, 2013. 60 с.

18. Модельний закон «Основи законодавства про антикорупційну політику» : Міжнародний документ від 15.11.2003. / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_944/ed20031115/find?text=%CF%F0%E5%E4%F3%EF%F0%E5%E6%E4%E5%ED%E8%E5+%EA%EE%F0%F0%F3%EF%F6%E8%E8.

19. Закон України від 14.10.2014 року № 1700-VII «Про запобігання корупції». *Голос України*. 2014. № 206.

20. Іванцов В.О. Принципи запобігання та протидії корупції: аналіз антикорупційного законодавства. *Правові, економічні та соціальні аспекти протидії корупції* : матеріали наук.- практ. семінару (Миколаїв, 20–21 травня 2016 р.). НУК, 2016.

Приходько А. А.,
кандидат юридичних наук, адвокат

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-36

ЄДИНИЙ МЕДИЧНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ В ПАРАДИГМІ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

Сіделковський О. Л.

Стаття присвячена проблематиці формування єдиного медичного простору України у парадигмі розвитку вітчизняного адміністративного права. Констатовано, що медична реформа зумовлює необхідність розробки адекватних заходів правового регулювання, передовсім адміністративно-правового. Стверджується про доцільність початкового виокремлення принципів формування єдиного медичного простору України. Вони мають стати певного роду «дороговказом» для реформування системи охорони здоров'я.

Акцентується увага на тій обставині, що нині ми є свідками активного етапу здійснення медичної реформи в Україні. Є всі підстави говорити про те, що за певними ознаками це найбільш дієвий варіант її проведення порівняно з іншими спробами реформування вітчизняної системи охорони здоров'я.

Ключові слова: *єдиний медичний простір, медичне право, адміністративне право, права пацієнтів, медична реформа.*

Статья посвящена проблематике формирования единого медицинского пространства Украины в парадигме развития отечественного административного права. Констатировано, что медицинская реформа обусловливает необходимость разработки адекватных мер правового регулирования, прежде всего административно-правового. Утверждается о целесообразности начального выделения принципов формирования единого медицинского пространства Украины. Они должны стать своего рода «путеводителем» для реформирования системы здравоохранения.

Акцентируется внимание на том обстоятельстве, что сейчас мы являемся свидетелями активного этапа осуществления медицинской реформы в Украине. Есть все основания говорить о том, что по определённым признакам это наиболее действенный вариант её проведения по сравнению с другими попытками реформирования отечественной системы здравоохранения.

Ключевые слова: *единое медицинское пространство, медицинское право, административное право, права пациентов, медицинская реформа.*

The article is devoted to the problem of formation of the single medical space of Ukraine in the paradigm of development of national administrative law. It is stated that medical reform necessitates the development of adequate legal regulation measures, first of all administrative and legal ones.

It is argued that it is advisable to initially identify the principles of forming a single medical space in Ukraine. They have to become a kind of "guide" to reforming the health care system.

Attention is drawn to the fact that we are currently witnessing an active phase in the implementation of medical reform in Ukraine. There is every reason to say that this is by far the most viable option compared to other attempts to reform the national healthcare system.

The author presents arguments that prove the importance of forming a single medical space in terms of legal reality. These include the following: the presence of a normatively defined division of the health care system into public, communal and private ones, which, subject to the introduction of a single medical space, causes a certain unification of the activities of the respective medical institutions; the combination of the need to create a single medical space with the implementation of medical reform in Ukraine during 2016–2019, which is primarily aimed at changing the system of financing the medical sector; Ukraine's European integration aspirations cannot be ignored in the construction of Ukraine's single medical space. If our country's public policy has been built for more than one year, taking into account the potential accession of Ukraine to the European Union, then we must take this fact into account in finding ways to improve the legal regulation of medical activity.

The article raises the question that the only medical space, considered in the theoretical and methodological dimension, necessitates the formulation of a question and proposals for its solution in the context of constitutionally defined free medical care.

It was stated that the paradigm of administrative law development, based on the principles of human-centrism, is able to ensure priority of patients' rights, freedoms and legitimate interests in the provision of medical care. Undoubtedly, in the sphere of medical activity, when forming a state of a single medical space, the approach should be just as follows: a person should be perceived as the main "addressee" of the public authority's duties, that is, an entity to which the state should "serve".

Key words: *common medical space, medical law, administrative law, patients' rights, medical reform.*

Сіделковський О. Л., 2019

Ми є свідками того, що нині стрімко розвиваються нові напрями суспільного життя, що, відповідно, зумовлює оновлення суспільних відносин, які при цьому виникають. Не є винятком і медична діяльність, сфера охорони здоров'я загалом. Медична реформа зумовлює необхідність розробки адекватних заходів правового регулювання, передовсім адміністративно-правового. Вони, своєю чергою, мають перебувати у парадигмі розвитку вітчизняного адміністративного права. Це важливо для того, щоб вони: а) були життєздатними; б) характеризувались перспективністю, тобто можливістю зберігати свій регулюючий потенціал через тривалий період часу.

Необхідність наукової розвідки проблематики єдиного медичного простору України у парадигмі розвитку вітчизняного адміністративного права зумовлена таким:

1. Єдиний медичний простір – відносно нове явище для вітчизняної охорони здоров'я та практично нерозроблене (недосліджене) у рамках правової науки загалом та адміністративно-правової зокрема.

2. Поєднання необхідності формування єдиного медичного простору з проведенням у нашій державі протягом 2016–2018 рр. медичної реформи, яка передовсім спрямована на зміну системи фінансування медичної галузі.

3. Наявність нормативно визначеного поділу системи охорони здоров'я на державну, комунальну та при-

ватну, що за умови впровадження єдиного медичного простору зумовлює певну уніфікацію діяльності відповідних медичних закладів.

4. Конституційно визначена у статті 49 Основного Закону держави безоплатність надання медичної допомоги у державних та комунальних закладах охорони здоров'я має бути врахована у формуванні єдиного медичного простору. При цьому важливо вибудувати таку модель фінансових розрахунків, щоб як для державних та комунальних, так і для приватних медичних закладів така система була не тільки соціально, але й економічно привабливою.

5. Доцільність початкового виокремлення принципів формування єдиного медичного простору України. Вони мають стати певного роду «дороговказом» для реформування системи охорони здоров'я.

6. Євроінтеграційні прагнення нашої держави не можуть не бути враховані у разі побудови єдиного медичного простору України. Якщо публічна політика нашої держави уже не один рік будується з урахуванням потенційного вступу України до Європейського Союзу, то ми маємо ураховувати цей факт у пошуку шляхів удосконалення правового регулювання медичної діяльності.

7. Загальноправова та загальносоціальна тенденція щодо уніфікації підходів до врегулювання (упорядкування) тих чи інших соціальних процесів. Такого роду тенденція має бути врахована у формуванні єдиного медичного простору України [1, с. 55].

Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19 листопада 1992 року № 2801-XII містять визначення, відповідно до якого охорона здоров'я – це система заходів, що здійснюються органами державної влади та органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, закладами охорони здоров'я, фізичними особами-підприємцями, які зареєстровані в установленому законом порядку та одержали ліцензію на право провадження господарської діяльності з медичної практики, медичними та фармацевтичними працівниками, громадськими об'єднаннями і громадянами з метою збереження та відновлення фізіологічних і психологічних функцій, оптимальної працездатності та соціальної активності людини за максимальної біологічно можливої індивідуальної тривалості її життя. Стаття 33 цього нормативно-правового акта «Забезпечення надання медичної допомоги» свідчить, що медична допомога надається відповідно до медичних показань професійно підготовленими медичними працівниками, які перебувають у трудових відносинах із закладами охорони здоров'я, що забезпечують надання медичної допомоги згідно з одержаною відповідно до закону ліцензією, та фізичними особами- підприємцями, які зареєстровані та одержали відповідну ліцензію в установленому законом порядку і можуть перебувати з цими закладами у цивільно-правових відносинах. Медична допомога за видами поділяється на екстрену, первинну, вторинну (спеціалізовану), третинну (високоспеціалізовану), паліативну, медичну реабілітацію [2].

Формально кажучи, ми бачимо, що «медична конституція», як нерідко називають Основи законодавства України про охорону здоров'я, ставить знак рівності між найтиповішими представниками: державними, комунальними та приватними закладами охорони здоров'я. Все це, здавалося б, наштовхує на думку про реальне існування єдиного медичного простору, де на рівних правах існують усі вищеперераховані суб'єкти. Проте на практиці це не так. Приватні заклади мають обмежену можливість конкурувати за, скажімо, бюджетні кошти, що виділяються на лікування пацієнтів. Чи зможе медична реформа, що нині проводиться в Україні, змінити ситуацію?

Схоже на те, як стверджує С.Г. Стеценко, що нинішній етап медичної реформи в України носить більш системний характер, оскільки він проявляється низкою характерних особливостей, які відрізняють його від попередніх, зокрема:

– по-перше, він підкріплений нормативно-правовими змінами чинного законодавства. Причому йдеться не про внесення змін та доповнень до наявних законів, а появою нових законів, положення яких спрямовані на врегулювання суспільних відносин у сфері медичної діяльності;

– по-друге, відбувається фактична спроба розділити обов'язки щодо фінансування медичної допомоги між державою, місцевим самоврядуванням та громадянами України. Без внесення змін до статті 49 Конституції України [3, с. 57–58].

Нині ми є свідками активного етапу здійснення медичної реформи в Україні. Є всі підстави говорити про те, що за певними ознаками це найбільш дієвий варіант її проведення порівняно з іншими спробами реформування вітчизняної системи охорони здоров'я. Наскільки він є ефективним та суспільно корисним, ми зможемо оцінити пізніше, проте вже зараз можемо констатувати таке:

1) ці зміни відчувають усі: пацієнти, лікарі, суспільство і держава загалом. Перші дві категорії поки що переважно на рівні підсвідомості, проте є і суто реальні кроки, як-то старт з 1 квітня поточного року вибору лікаря первинної ланки надання медичної допомоги;

2) створено абсолютно новий державний орган – Національну службу здоров'я України. За формальними ознаками це центральний орган виконавчої влади, за фактичними – основний «тримач коштів», які держава виділятиме на фінансування надання медичної допомоги;

3) швидкість проведення медичної реформи. Вона є істотною. Поява нового закону, видання низки підзаконних нормативно-правових актів, впровадження нових організаційно-правових механізмів всередині сфери охорони здоров'я, все це відбувається протягом місяців [4, с. 128].

Нині варто навести аргументи, котрі свідчать про важливість формування єдиного медичного простору з точки зору правової дійсності. До них можуть бути віднесені такі:

1. Наявність нормативно визначеного поділу системи охорони здоров'я на державну, комунальну та приватну, що за умови впровадження єдиного медичного простору зумовлює певну уніфікацію діяльності відповідних медичних закладів.

2. Поєднання необхідності формування єдиного медичного простору з проведенням у нашій державі протягом 2016–2019 рр. медичної реформи, яка передовсім спрямована на зміну системи фінансування медичної галузі.

3. Євроінтеграційні прагнення нашої держави не можуть не бути враховані під час побудови єдиного медичного простору України. Якщо публічна політика

нашої держави уже не один рік будується з урахуванням потенційного вступу України до Європейського Союзу, то ми маємо ураховувати цей факт у пошуку шляхів удосконалення правового регулювання медичної діяльності.

Єдиний медичний простір має формуватися на засадах людиноцентризму. Пацієнт має бути метою здійснення такого роду реформ. Ми поділяємо думку Р.С. Мельника, який зазначає, що сучасне адміністративне право виконує ті завдання, які були невідомі цій галузі права попереднього історичного періоду розвитку нашої правової системи. Концепція людиноцентризму, орієнтація на практику Європейського суду з прав людини, євроінтеграційні прагнення України, принцип верховенства права – це лише частина юридичних явищ та категорій, які визначають мету адміністративного права, впливають на внутрішню структуру та формують предмет його регулювання [5, с. 47].

Певного роду містком між проблематикою адміністративно-правового забезпечення медичної галузі та створенням єдиного медичного простору має бути напрацювання механізмів взаємодії лікувально-профілактичних закладів різної форми власності та підпорядкування: державних, приватних, комунальних, відомчих. Для їх функціонального поєднання необхідно напрацювати механізм, який дасть змогу, з одного боку, забезпечувати права пацієнтів на якісну та доступну медичну допомогу, проте з іншого – міститиме економічні стимули брати участь у функціонуванні єдиного медичного простору; не йтиме всупереч ідеології децентралізації, що активно пропагується у державі; відповідатиме правовим та іншим традиціям українського суспільства.

Звідси постає питання: якщо для людини здоров'я – це важлива соціальна цінність, яка підтверджується державою, то чи є у людини право на здоров'я? Це питання не є надто простим. Правова наука та наука адміністративного права не дає на це питання однозначної відповіді. Право на здоров'я, на думку О.В. Тихомирова, є природним правом людини. Його не можна заборонити, позбавити цього права його носія або обмежити в цьому праві. Ним володіють і здорові, і хворі, в тому числі душевнохворі. В тому сенсі право на здоров'я асоційоване з правом на життя, слідуючи йому, і поняттям правоздатності. Обмеження або втрата дієздатності не позбавляє і не применшує права на здоров'я, як і самого цього блага [6, с. 33]. Варто зазначити, що не зі всіма із вказаних аргументів необхідно погодитись. Сумніви викликає таке:

– чому право на здоров'я – це природне право? Хіба воно рівнозначне праву на життя? Хіба воно в одному із ним порядку, на одному рівні?

– хіба не можна (нехай навіть у теоретико-методологічному вимірі) обмежити в цьому праві? Приміром, засуджений, який страждає певним захворюванням, об'єктивно потребує надання медичної допомоги, проте у доступі до неї адміністрація установи виконання покарань йому відмовляє. Це не обмеження права на здоров'я?

Єдиний медичний простір, що розглядається у теоретико-методологічному вимірі, зумовлює необхідність постановки питання та пропозицій щодо його вирішення у контексті конституційно визначеної безоплатності медичної допомоги. Як стверджують С.Г. Стеценко та В.О. Галай, конституційно визначені права людини і громадянина у сфері охорони здоров'я включають у себе:

1. Права, які безпосередньо належать до сфери охорони здоров'я: право на життя; право на охорону здоров'я; право на медичну допомогу; право на медичне страхування.

2. Права, які опосередковано стосуються охорони здоров'я: правовий захист від будь-яких незаконних форм дискримінації, пов'язаних зі станом здоров'я; оскарження неправомірних рішень і дій працівників закладів та органів охорони здоров'я; право на відшкодування як матеріальної, так і моральної шкоди, завданої життю та здоров'ю; право на захист у суді у разі порушення прав громадян у галузі охорони здоров'я та прав пацієнтів; право на достатній життєвий рівень; безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище; санітарно-епідемічне благополуччя території і населеного пункту; безпечні і здорові умови праці, навчання, побуту та відпочинку; право на участь в обговоренні проєктів законодавчих актів і внесення пропозицій щодо формування державної політики в галузі охорони здоров'я; право на участь в управлінні охороною здоров'я та проведенні громадської експертизи з цих питань; право на об'єднання в громадські організації з метою сприяння охороні здоров'я [7, с. 12].

Стосовно людиноцентризму, то, без всякого сумніву, сучасне його розуміння (як і ініціювання цього терміна та його імплементація у площину адміністративного права) по праву належить відомому українському адміністративісту професору В.Б. Авер'янову, наукові праці якого (передовсім початку III тисячоліття) пролили світло на визначення, розуміння та реалізацію його у рамках адміністративно-правової дійсності. Дуже складно заперечувати позицію цього фахівця, який зазначав, що «нині необхідність докорінного перегляду доктринальних оцінок адміністративного права підтверджується об'єктивними потребами згадуваної зміни самої ідеології публічної влади: від «керування» держави людиною – до «служіння» держави людині і суспільству в цілому. Отже, усе більше коло відносин у сфері здійснення публічної влади набуватиме ознак, невластивих «класичній» природі управління, котра традиційно характеризується усталеною формулою «влада-підпорядкування». У нових умовах людина, яка потраплятиме у сферу дії адміністративного права, має позиціонуватись не як «об'єкт владарювання» з боку держави, а насамперед як головний «адресат» виконуваних публічною владою обов'язків, тобто як суб'єкт, якому має «служити» держава» [8, с. 401]. Без всякого сумніву, у сфері медичної діяльності, під час формування державою єдиного медичного простору, підхід має бути саме таким: людина має сприйматись як головний «адресат» виконуваних публічною владою обов'язків, тобто як суб'єкт, якому має «служити» держава. Служити і у частині побудови системи, де людина може отримати доступну та якісну медичну допомогу у зручний для себе спосіб.

Таким чином, проблематика єдиного медичного простору України у контексті його нормативно-правового забезпечення має перебувати у парадигмі розвитку вітчизняного адміністративного права. А вона, своєю чергою, базуючись на засадах людиноцентризму, здатна забезпечити пріоритет прав, свобод та законних інтересів пацієнтів під час надання медичної допомоги.

Література

1. Сіделковський О.Л. Правове забезпечення формування єдиного медичного простору України (теоретико-методологічні аспекти дослідження). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2018. № 4. С. 54–62.
2. Основи законодавства України про охорону здоров'я. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4. Ст. 19.
3. Стеценко С.Г. Медична реформа в Україні: право, політика, мораль. *Публічне право*. 2017. № 4. С. 57–61.
4. Сіделковський О.Л. Правове забезпечення єдиного медичного простору України: до постановки питання. *Публічне право*. 2018. № 2. С. 126–131.
5. Мельник Р.С. Загальне адміністративне право : навчальний посібник /Тихомиров А.В. Теория медицинской услуги и медицинского деликта : учебно-научое пособие. Москва : НП ИЦ «ЮрИнфоздрав», 2012. 110 с.
6. Стеценко С.Г. Медичне право України (реалізація та захист прав пацієнтів) : монографія / С.Г. Стеценко, В.О. Галай. Київ : Атіка, 2010. 168 с.
7. Авер'янов В.Б. Вибрані наукові праці / Упорядники: Андрійко О.Ф., (керівник колективу), Нагребельний В.П., Кисіль Л.Є., Педько Ю.С., Дерець В.А., Пухтецька А.А., Кірмач А.В., Люлька Л.В. ; За заг. ред.: Ю.С. Шемшученко, О.Ф. Андрійко. Київ : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2011. 448 с.

Сіделковський О. Л.,
кандидат медичних наук,
директор клініки «Аксімед»

УДК 342.9+349.6
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-37

ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВЧИНЕННЯ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ДОВКІЛЛЯ В УКРАЇНІ : СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Хижня Л. Є.

Акцентовано, що визначення сутності адміністративної відповідальності у сфері охорони довкілля вимагає застосування дедуктивного методу наукового пізнання, що дає змогу слідувати від розуміння загальної категорії до спеціальних її складників. Наголошено, що розуміння сутності адміністративної відповідальності у сфері захисту довкілля має головною проблемою бланкетний характер відповідних норм адміністративного законодавства як регулятора відповідних суспільних відносин. Визначено, що підставами адміністративної відповідальності у сфері захисту довкілля є вчинення порушення норм адміністративно-деліктного законодавства України. Встановлено, що до системи чинного законодавства з питань застосування заходів адміністративної відповідальності у сфері захисту довкілля належать міжнародно-правові акти та договори, ратифіковані Верховною Радою України. Здійснено аналіз положень Декларації з проблем навколишнього середовища, прийнятої на засіданні Організації Об'єднаних Націй у Стокгольмі у 1972 році. Встановлено, що у Декларації вперше зроблено акцент на розумінні «довкілля» як природного, так і антропогенного, тобто створеного людиною, при цьому наголошується, що має бути забезпечена безпека не лише природних ресурсів та об'єктів, але й іншого оточуючого людину середовища.

Ключові слова: *адміністративне правопорушення, довкілля, об'єкт, природні ресурси, суб'єкти, фізичні особи, юридичні особи.*

Акцентировано, что определение сущности административной ответственности в области охраны окружающей среды требует применения дедуктивного метода научного познания, позволяющего следовать от понимания общей категории до специальных её составляющих. Отмечено, что в понимании сущности административной ответственности в сфере защиты окружающей среды главной проблемой является бланкетный характер соответствующих норм административного законодательства как регулятора данных общественных отношений. Определено, что основаниями административной ответственности в сфере защиты окружающей среды является совершение нарушения норм административно-деликтного законодательства Украины. Установлено, что к системе действующего законодательства по вопросам применения мер административной ответственности в сфере защиты окружающей среды относятся международно-правовые акты и договоры, ратифицированные Верховной Радой Украины. Осуществлён анализ положений Декларации по проблемам окружающей среды, принятой на заседании Организации Объединённых Наций в Стокгольме в 1972 году. Установлено, что в Декларации впервые сделан акцент на понимании термина «окружающая среда» как естественной, так и антропогенной, то есть созданной человеком, при этом отмечается, что должна быть обеспечена безопасность не только природных ресурсов и объектов, но и другой окружающей человека среды.

Ключевые слова: *административное правонарушение, окружающая среда, объект, природные ресурсы, субъекты, физические лица, юридические лица.*

It is emphasized that the definition of the essence of administrative responsibility in the field of environmental protection requires the use of a deductive method of scientific knowledge, which allows one to follow from understanding the general category to its special components. It is noted that understanding the essence of administrative responsibility in the field of environmental protection has the main problem of its blanket nature of the relevant norms of administrative law as a regulator of relevant public relations. It is determined that the basis of administrative responsibility in the field of environmental protection is a violation of the administrative-tort legislation of Ukraine. It has been established that the current legislation on the application of administrative responsibility measures in the field of environmental protection includes international legal acts and treaties ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine. The analysis of the provisions of the Declaration on Environmental Issues adopted at the United Nations meeting in Stockholm in 1972 was carried out. It was established that the Declaration for the first time focused on the understanding of the "environment" as natural, as well as man-made, that is, created by man, and it is noted that the safety of not only natural resources and objects, but also other human environment should be ensured. It was emphasized that the application of measures of administrative responsibility for committing offenses in the field of environmental protection provides for the application of regulatory legal provisions not only of legislative level, but also of a subordinate nature, which should be classified according to the subject of publication; legal content; on the subject of legal regulation. It is noted that it is necessary to solve the problem of harmonization of domestic legislation on the application of administrative responsibility measures in accordance with international and European standards. It was emphasized that the implementation of activities to systematize administrative-tort legislation is aimed at helping to improve the effectiveness of law enforcement and enforcement, which has the inevitable result of the formation of an appropriate level of legal culture and legal activity of the public.

Key words: *administrative offense, environment, object, natural resources, subjects, individuals, legal entities.*

Постановка проблеми та її актуальність. Визначення нормативно-правових засад застосування адміністративної відповідальності у сфері захисту довкілля вирішує стратегічне завдання захисту та охорони навколишнього природного середовища, є базисом забезпечення раціонального використання природних ресурсів, є пріоритетною основою впровадження концепції

Хижня Л. Є., 2019

сталого розвитку, що є загальновизнаним міжнародно-правовим стандартом розбудови взаємин людини і природи.

Ступінь розробленості проблеми. Дослідження проблематики забезпечення ефективності адміністративно-правового регулювання суспільних відносин загалом і з питань застосування адміністративної відповідальності за вчинення порушень у сфері захисту довкілля зокрема було в різні часи предметом наукових досліджень В.Б. Авер'янова, Ю.П. Битяка, Д.М. Бахраха, Ю.Н. Старилова, О.І. Остапенко, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова, А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, Ю.О. Легези, І.П. Голосніченка, М.Ф. Стахурського, Н.І. Золотарьової, С.Г. Стеценка та ін.

Метою дослідження є визначення сучасного стану та перспектив удосконалення системи правового регулювання застосування заходів адміністративної відповідальності за вчинення порушень у сфері захисту довкілля.

Виклад основного матеріалу. О.А. Улютіна підкреслює, що реалізація адміністративно-правового регулювання відносин у галузі використання природних ресурсів має відбуватися в межах взаємодії органів виконавчої та законодавчої влади, громадянського суспільства та природи, що забезпечує стратегію і тактику охорони навколишнього природного середовища й раціонального природокористування [1, с. 19].

На підставі загальновизнаних критеріїв класифікації системи нормативно-правових актів України за територією дії необхідно виділити акти, що застосовуються на території України (зокрема, Закон України від 28 лютого 2019 року № 2697-VIII «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» [2]), та акти, застосування яких обмежується певним регіоном. До останньої групи необхідно віднести такі нормативно-правові акти, як Закон України від 18 листопада 1997 року № 637/97-ВР «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними» [3], Гірничий закон України від 6 жовтня 1999 року № 1127-XIV [4], Закон України від 10 лютого 2000 року № 1436-III «Про заборону на проведення суцільних рубок у гірських ялицево-букових лісах Карпатського регіону» [5] та ін.

Виділяються і регіональні природоресурсні програмні документи (зокрема, такими актами у Дніпропетровській області є Програма створення і використання матеріальних резервів для запобігання, ліквідації надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру та їх наслідків у Дніпропетровській області до 2022 року», затверджена рішенням Дніпропетровської обласної ради від 24 квітня 2003 року № 137-8/XXIV [6], регіональна програма, спрямована на вирішення екологічних проблем Кривбасу та поліпшення стану навколишнього природного середовища на 2011–2022 роки, що затверджена рішенням Дніпропетровської обласної ради від 29.04.2011 №110-6/VI [7] та ін.).

Ю.О. Легеза виділяє у системі нормативно-правових актів з питань охорони довкілля акти, що діють на території окремого об'єкта [8, с. 90–93], і прикладом реалізації такого критерію класифікації є Закон України від 27 лютого 1991 р. «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» [9], Закон України від 28 лютого 1991 р «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» [10], Закон України від 08 лютого 1995 р. «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» [11], Закон України від 20 червня 1997 р. «Про формування Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення» [12] тощо.

До системи нормативно-правового регулювання застосування заходів адміністративної відповідальності належать і міжнародні нормативно-правові акти, що у встановленому чинним законодавством порядку ратифіковані Верховною Радою України (ч. 1 ст. 9 Конституції України) [13].

У сфері захисту довкілля необхідно виділити такі міжнародні акти, що ратифіковані Верховною Радою України, як Декларація з проблем навколишнього середовища, прийнята на засіданні Організації Об'єднаних Націй у Стокгольмі у 1972 році [14]. У Декларації вперше зроблено акцент на розумінні «довкілля» як природного, так і антропогенного, тобто створеного людиною, при цьому наголошується, що має бути забезпечена безпека не лише природних ресурсів та об'єктів, але й іншого оточуючого людину середовища. У Декларації містяться 26 принципів захисту довкілля, до яких належать такі як:

1) людина має основне право на свободу, рівність і сприятливі умови довкілля, якість якого дає змогу вести гідне і процвітаюче життя, і несе головну відповідальність за охорону і поліпшення навколишнього природного середовища на благо нинішнього і майбутніх поколінь, що вимагає подолання будь-яких проявів політики расизму, дискримінації, апартеїду тощо;

2) принцип забезпечення безпеки використання природних ресурсів, у тому числі вжиття заходів з їх відновлення шляхом оптимізації здійснення публічного управління та контролю;

3) принцип впровадження відновлювальних джерел виробництва енергії;

4) принцип невідворотності відповідальності людини за збереження природних ресурсів та природних об'єктів;

5) принцип раціонального використання невідновлювальних природних ресурсів;

6) принцип підвищеної відповідальності за забруднення довкілля та невжиття заходів зі зменшення шкідливого токсичного впливу на нього;

7) принцип запобігання поширенню порушень, пов'язаних із забрудненням морів та знищенням водних живих ресурсів;

8) принцип пріоритетності соціально-економічного розвитку суспільства, результатом якого має бути забезпечення гідного рівня життя людини;

9) принцип міжнародного співробітництва у сфері запобігання та ліквідації наслідків екологічних стихійних лих та катастроф;

10) принцип поєднання економічної вигоди та раціонального використання природних ресурсів;

11) принцип підтримки інноваційного розвитку суспільства у сфері охорони навколишнього природного середовища;

12) принцип підтримки країн, що належать до країн, що розвиваються, з урахуванням необхідності задоволення їхніх економічних та природоресурсних потреб;

13) принцип сталого розвитку суспільства, держави та природи;

14) принцип раціонального використання природних ресурсів;

15) принцип впровадження благоустрою населених пунктів з метою вирішення задачі забезпечення гідного рівня життя людини і суспільства в цілому;

16) принцип забезпечення ефективної демографічної політики, реалізація якої не заподіює шкоди навколишньому природному середовищу;

17) принцип наукової обґрунтованості управлінських рішень у сфері захисту довкілля;

18) принцип сприяння впровадженню науково-технічного прогресу з урахуванням потреб забезпечення захисту довкілля;

19) принцип обов'язковості екологічної освіти населення незалежно від вікового критерію;

20) принцип міжнародної підтримки науково-дослідних екологічних проєктів;

21) принцип самостійності визначення змістового наповнення внутрішньої державної політики у сфері охорони та захисту довкілля та її здійснення;

22) принцип вжиття заходів із забезпечення механізмів компенсації заподіяної шкоди довкіллю;

23) принцип урахування особливостей національної самоідентифікації у визначенні критеріїв правомірності діяльності у сфері захисту довкілля;

24) принцип рівності суб'єктів механізму захисту довкілля;

25) принцип динамічності у визначенні правового регулювання механізмів відповідальності у сфері захисту довкілля;

26) принцип міжнародного співробітництва у сфері поступової відмови від використання та виробництва зброї масового знищення людей [14].

Варто виділити ще низку міжнародних нормативно-правових актів у сфері захисту довкілля, що ратифіковані Верховною Радою України і впроваджуються її системою органів публічного управління. Такими актами є Орхуська конвенція [15], Конвенція ООН по боротьбі із засухою; Конвенція з біорізноманіття; Рамочна конвенція з охорони та збалансованого розвитку Карпат; Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни та флори, що перебувають під загрозою вимирання; Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин (Боннська конвенція); Конвенція із захисту Чорного моря від забруднення; Європейська ландшафтна конвенція; Конвенція про охорону дикої флори та фауни, а також природного середовища в Європі (Бернська конвенція) [16].

Крім того, актуальності набуває ратифікований «Протокол про стратегічну екологічну оцінку» (Протокол про СЕО) до Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті (Конвенція Еспо), ратифікований Верховною Радою України (№ 562-VIII від 01.07.2015) [17], та «Директива 2001/42/ЄС про оцінку впливу окремих планів і програм на навколишнє середовище» (Директива ЄС про СЕО) [18], імплементація якої належить до однієї з першорядних задач реалізації вимог Угоди про асоціацію між Україною та ЄС [19; 20].

Варто відзначити, що Україною ратифіковано понад двадцять міжнародних програмних документів, зміст яких передбачає вжиття заходів з охорони та захисту довкілля.

До системи нормативно-правового регулювання відносин у сфері захисту довкілля відповідно до положень Закону України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [21] належать і рішення ЄСПЛ.

Зокрема, у справі «Тургут та інші проти Туреччини» ЄСПЛ виніс рішення від 08.07.2008 р. щодо доцільності знесення будинку, що знаходився в межах прибережної морської смуги, незважаючи на наявність дозволу на використання таких земель, а також незважаючи на забезпечення власниками будівлі доступу громадськості до узбережжя [22], при цьому зазначивши, що з метою досягнення балансу особистого та публічного інтересів уряд Туреччини має виплатити компенсацію вилученого нерухомого майна.

Висновки. Залишається невирішеною проблема гармонізації вітчизняного законодавства з питань застосування заходів адміністративної відповідальності відповідно до міжнародних та європейських стандартів. Зокрема, надзвичайно «болючим» є питання кодифікації адміністративно-деліктного законодавства України.

Здійснення діяльності із систематизації адміністративно-деліктного законодавства переслідує мету сприяння підвищенню ефективності правореалізації та правозастосування, що своїм неминучим результатом має формування належного рівня правової культури та правової активності громадськості [23, с. 10–11; 24, с. 414]. Безумовним прогресивним наслідком систематизації законодавства загалом і адміністративно-деліктного законодавства зокрема є подолання наявних правових колізій у вітчизняній системі права.

Література

1. Улютіна О.А. Адміністративно-правові засади охорони навколишнього природного середовища та природокористування : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ : Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України, 2011. 209 с.

2. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28 лютого 2019 року № 2697-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2019. № 16. Ст. 70.

3. Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними : Закон України від 18 листопада 1997 року № 637/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 9. Ст. 34.

4. Гірничий закон України від 6 жовтня 1999 року № 1127-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 50. Ст.433.

5. Про заборону на проведення суцільних рубок у гірських ялицево-букових лісах Карпатського регіону : Закон України від 10 лютого 2000 року № 1436-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 13. Ст. 99.

6. Про Програму створення і використання матеріальних резервів для запобігання, ліквідації надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру та їх наслідків у Дніпропетровській області до 2022 року : Рішення Дніпропетровської обласної ради від 24.04.2003 р. № 137-8/XXIV URL: http://oblrada.dp.gov.ua/region-programmes/.

7. Довгострокова програма з вирішення екологічних проблем Кривбасу та поліпшення стану навколишнього природного середовища на 2011–2022 роки : затв. рішенням Дніпропетровської обласної ради від 29.04.2011 р. № 110-6/VI. URL: http://oblrada.dp.gov.ua/region-programmes/.

8. Легеза Ю.О. Напрями розвитку нормативних засад публічного управління у сфері використання природних ресурсів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 4. С. 90–93.

9. Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи : Закон України від 27.02.1991 р. (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 16. Ст. 198.

10. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи : Закон України від 28.02.1991 р. (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 16. Ст. 200.

11. Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку : Закон України від 08.02.1995 р. (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 12. Ст. 81.

12. Про формування Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення : Закон України від 20.06.1997 р. (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 36. Ст. 229.

13. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

14. Декларация Конференции Организации Объединённых Наций по проблемам окружающей человека среды (Стокгольм, 1972 г.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_454.

15. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція) від 25.06.1998 р. : ратиф. Україною 06.07.1999 р. *Офіційний вісник України*. 2010. № 33. С. 12. Ст. 1191.

16. Екологічне законодавство України : зб. нормат.-прав. актів станом на 1 вересня 2007 р. Київ : Істина, 2007. 384 с.

17. Протокол про стратегічну екологічну оцінку (Протокол про СЕО) до Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті (Конвенція Еспо), ратифікований Верховною Радою України (Закон України № 562-VIII від 01.07.2015 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b99.

18. Директива 2001/42/ЄС про оцінку впливу окремих планів і програм на навколишнє середовище. URL: http://enref.org/docs/dyrektyva-2001-42-es-pro-otsinku-vplyvu-okremyh-planiv-ta-prohram-na-navkolyshnje-seredovysche/.

19. Додаток до Угоди про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_a11.

20. Додаток XXX до глави 6 «Навколишнє природне середовище» до розділу 5 «Економічне і галузеве співробітництво» до Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом. URL: http://www.kmu.gov.ua/docs/EA/Annexes_title_V/30_Annex.pdf.

21. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.

22. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Тургут та інші проти Туреччини»» від 08.07.2008 р. Застосування Європейської конвенції з прав людини для захисту екологічних прав та довкілля (посібник) / Є. Алексєєва, О. Мелень-Забрамна, Д. Скрильніков, Видавництво «Компанія «Манускрипт», Львів, 2016. С. 166–170.

23. Теорія права і держави : підручник / кол. авт. : А.С. Васильєв та ін. Харків : ТОВ «Одіссей», 2007. 448 с.

24. Болокан І.В. Реалізація норм адміністративного права : проблемні питання теорії та практики : дис. … д.ю.н. : 12.00.07. Запоріжжя, 2017. 549 с.

Хижня Л. Є.,
здобувач кафедри адміністративного
та господарського права
Запорізького національного університету

УДК 342.9+349.6
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-38

ПУБЛІЧНИЙ ІНТЕРЕС ТА ЛЕГІТИМНІ ОЧІКУВАННЯ ЯК СКЛАДНИКИ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ ДОВКІЛЛЯ

Шепель М. А.

У роботі на підставі аналізу міжнародних стандартів захисту права людини на безпечне та сприятливе довкілля обґрунтовано необхідність запровадження у національну правову систему України таких категорій, як «публічний інтерес» та «легітимні очікування». Автором виділено та здійснено змістову характеристику таких міжнародно-правових актів, як Декларація про навколишнє середовище (м. Стокгольм, 1972 р.), Декларація по навколишньому середовищу і розвитку (м. Ріо-де-Жанейро, 1992 р.), Конвенція ООН про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (м. Орхус, 1997 р.). Автором здійснено огляд судової практики захисту права на безпечне довкілля, особливостей його розуміння у міжамериканській правовій системі порівняно із західноєвропейською правовою системою. До особливостей міжамериканської судової системи захисту права на безпечне довкілля віднесено функціонування механізмів захисту прав корінних народів на довкілля (що підтверджується рішенням Міжамериканської комісії з прав людини у справі "Maya Indigenous Communities of the Toledo District v. Belize"), договірний порядок урегулювання спорів у сфері захисту права на безпечне довкілля. Встановлено, що північноамериканське законодавство оперує поняттям «право на здорове довкілля», що належить до системи економічних, соціальних та культурних прав. Обґрунтовано, що принципи задоволення публічного інтересу та врахування легітимних очікувань учасників правовідносин визначають зміст трансформації відносин із захисту права на безпечне довкілля. Підкреслено, що запровадження принципу легітимних очікувань у національну судову систему захисту наданих особі прав та свобод вимагає перегляду розуміння предметної юрисдикції адміністративних судів України.

Ключові слова: *довкілля, легітимні очікування, публічний інтерес, судовий захист, об'єкт, природні ресурси, суб'єкти, фізичні особи, юридичні особи.*

В работе на основе анализа международных стандартов защиты прав человека на безопасную и благоприятную окружающую среду обоснована необходимость введения в национальную правовую систему Украины таких категорий, как «публичный интерес» и «легитимные ожидания». Автором выделена и осуществлена содержательная характеристика таких международно-правовых актов, как Декларация об окружающей среде (г. Стокгольм, 1972 г.), Декларация по окружающей среде и развитию (г. Рио-де-Жанейро, 1992 г.), Конвенция ООН о доступе к информации, участии общественности в процессе принятия решений и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды (г. Орхус, 1997 г.). Автором осуществлён обзор судебной практики защиты права на безопасную окружающую среду, особенностей его понимания в межамериканской правовой системе по сравнению с западноевропейской правовой системой. К особенностям межамериканской судебной системы защиты права на безопасную окружающую среду отнесены функционирование механизмов защиты прав коренных народов на окружающую среду (что подтверждается решением Межамериканской комиссии по правам человека по делу "Maya Indigenous Communities of the Toledo District v. Belize"), договорный порядок урегулирования споров в сфере защиты права на безопасную окружающую среду. Установлено, что североамериканское законодательство оперирует понятием «право на здоровую окружающую среду», что относится к системе экономических, социальных и культурных прав. Обосновано, что принципы удовлетворения публичного интереса и учёта законных ожиданий участников правоотношений определяют содержание трансформации отношений по защите прав на безопасную окружающую среду. Подчёркнуто, что введение принципа легитимных ожиданий в национальную судебную систему защиты предоставленных лицу прав и свобод требует пересмотра понимания предметной юрисдикции административных судов Украины.

Ключевые слова: *окружающая среда, легитимные ожидания, публичный интерес, судебная защита, объект, природные ресурсы, субъекты, физические лица, юридические лица.*

Based on the analysis of international standards for protecting human rights to a safe and favorable environment, the study substantiates the need to introduce such categories as "public interest" and "legitimate expectations" into the national legal system of Ukraine. The author has identified and carried out a substantial characterization of such international legal acts as the Declaration on the Environment (Stockholm, 1972), the Declaration on the Environment and Development (Rio de Janeiro, 1992), Convention UN on access to information, public participation in decision-making and access to justice in environmental matters (Aarhus, 1997). The author reviewed the judicial practice of protecting the right to a safe environment, its understanding in the Inter-American legal system in comparison with the Western European legal system. The features of the Inter-American judicial system for protecting the right to a safe environment include the functioning of mechanisms for protecting the rights of indigenous peoples to the environment (as confirmed by the decision of the Inter-American Commission on Human Rights in the Maya Indigenous Communities of the Toledo District v. Belize case), the contractual procedure for the settlement of disputes in the field of protecting the right to a safe environment. It has been established that North American law operates with the concept of "the right to a healthy environment", which refers to the system of economic, cultural and social rights. It is proved that the principles of satisfying the public interest and taking into account the legitimate expectations of participants in legal relations determine the content of the transformation of relations to protect the rights to a safe environment. It is emphasized that the introduction of the principle of legitimate expectations in the national judicial system of protection of the rights and freedoms granted to a person requires

Шепель М. А., 2019

reviewing the understanding of the subjective jurisdiction of the administrative courts of Ukraine.

Key words: *environment, legitimate expectations, public interest, judicial protection, facility, natural resources, entities, individuals, legal entities.*

Постановка проблеми та її актуальність. Достеменно відомо, що природні ресурси є своєрідним органічним капіталом будь-якої держави та її стратегічним запасом, що визначає соціально-економічний потенціал держави. У сучасних умовах формування нового змісту економічних відносин в Україні постає необхідність не тільки перегляду пріоритетів у використанні окремих видів ресурсів, що склалися в минулому, формуванні нових способів їх використання та відтворювання, але й в удосконаленні правових механізмів забезпечення ефективності технологічних та виробничих процесів, у т. ч. і правових засобів захисту прав суб'єктів правовідносин, що виникають у цій сфері.

Одним із найбільш ефективних серед таких засобів захисту справедливо визнається судовий порядок оскарження. Проте наявність спеціального природоресурсного законодавства, низки процесуальних кодифікованих актів, розгалуженої системи судів в Україні не тільки не сприяє подоланню проблеми визначення юрисдикції спеціалізованих судів щодо розгляду та вирішення категорії справ, що є предметом цього дослідження, а ще більше загострює її. Однозначності у підходах щодо віднесення спорів, що виникають у сфері використання природних ресурсів, до того чи іншого виду судової юрисдикції ще і досі не вироблено ані на рівні законодавства, ані на рівні судової практики.

Ступінь розробленості проблеми. Слід підкреслити, що проблематика дотримання законності набуття спеціальних прав на використання природних ресурсів залишається актуальною і для сучасної юридичної науки, у т. ч. й адміністративно-правової. Необхідно виділити численні фундаментальні дослідження з питань використання природних ресурсів, що в різні часи проводилися такими вченими, як В.І. Андрейцев, А.П. Гетьман, Р.С. Кірін, Н Р. Кобецька, Ю.О. Легеза, П.М. Рабінович, Ю.С. Шемшученко та ін.

Питання визначення юрисдикції розгляду спорів з приводу використання природних ресурсів зводяться, як правило, до встановлення особливостей визначення юрисдикції у розгляді земельних спорів, що знайшло відображення у дослідженнях В.М. Бевзенка, В.В. Квака, Н.В. Коваленко, П.М. Мельника, М.І. Смоковича, В.П. Тимощука та ін.

Загальні аспекти адміністративно-правового регулювання публічного управління в різних сферах і галузях, включаючи використання природних ресурсів, були предметом досліджень багатьох вітчизняних адміністративістів, зокрема: В.Б. Авер'янова, О.Ф. Андрійко, К.К. Афанасьєва, О.М. Бандурки, В.М. Бевзенка, Ю.П. Битяка, Л.Р. Білої-Тіунової, М.Ю. Віхляєва, В.М. Гаращука, Є.А. Гетьмана, І.П. Голосніченка, І.С. Гриценка, Н.Л. Губерської, Є.В. Додіна, Т.Є. Кагановської, Р.А. Калюжного, С.В. Ківалова, Л.П. Коваленко, І.Б. Коліушка, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова, А.Т. Комзюка, О.В. Константого, С.В. Кувакіна, С.О. Кузніченка, О.В. Кузьменко, Є.В. Курінного, М.В. Лошицького, Д.М. Лук'янця, П.С. Лютікова, Р.С. Мельника, О.І. Миколенка, О.М. Музичука, Н.Р. Нижник, С.Г. Стеценка та ін. Проте в наш час відсутні праці, в яких би комплексно аналізувались проблеми розгляду публічно-правових спорів у сфері захисту права на безпечне довкілля урсів у порядку адміністративного судочинства.

Таким чином, необхідність забезпечення раціонального використання природних ресурсів в Україні, визначення шляхів реалізації права виключної власності Українського народу на природні ресурси та відсутність правового регулювання визначення критеріїв розмежування судової юрисдикції зумовлюють актуальність проведення наукового дослідження, присвяченого вирішенню дискусійних питань з приводу вирішення проблем розгляду публічно-правових спорів у сфері використання природних ресурсів у порядку адміністративного судочинства.

Метою дослідження є визначення сутності розуміння публічного інтересу та легітимних очікувань як складників права на судовий захист загалом і у сфері охорони довкілля зокрема.

Виклад основного матеріалу. Уперше міжнародно-правове закріплення права людини на сприятливе довкілля було здійснено під час конференції Організації Об'єднаних Націй у 1972 році у Стокгольмі, внаслідок діяльності якої було ухвалено Декларацію про навколишнє середовище [1]. Декларація про навколишнє середовище є першим міжнародно-правовим документом, де зроблено акцент на доцільності запровадження обов'язку держав, що її ратифікували, не лише забезпечувати безпеку довкілля, але і створювати умови для його сприятливості.

Наступним міжнародно-правовим документом, що було присвячений встановленню стандартів захисту довкілля, є Декларація по навколишньому середовищу і розвитку, прийнята у 1992 році на Конференції ООН у Ріо-де-Жанейро [2], де зроблено акцент на доцільності створення дієвих механізмів доступу до екологічної інформації, доступу до здійснення публічного управління у сфері захисту довкілля, доступу до правосуддя у досліджуваній галузі.

Справедливо одним із фундаментальних нормативно-правових актів, присвячених захисту довкілля, є Орхуська конвенція ООН – «Конвенція ООН про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля» 1998 року, що була ратифікована Верховною Радою Україні 6 липня 1999 року [3].

Певні особливості захисту права на безпечне довкілля має міжамериканська правова система порівняно із західноєвропейською моделлю. До таких особливостей варто віднести створення механізмів захисту прав корінних народів на довкілля (що підтверджується рішенням Міжамериканської комісії з прав людини у справі "Maya Indigenous Communities of the Toledo District v. Belize") [4], договірний порядок врегулювання спорів у сфері захисту права на безпечне довкілля. Північноамериканське законодавство оперує поняттям «право на здорове довкілля», що належить до системи економічних, соціальних та культурних прав [5, с. 180].

До стандартів застосування механізмів захисту права людини на сприятливе «здорове» довкілля, що є загальновживаними в США, необхідно віднести висновок, ухвалений Міжамериканською комісією з прав людини у справах "Mary and Carrie Dann v. United States" 2002 р. [6], "Maya Indigenous Communities of the Toledo District

v. Belize" 2004 р. [7] щодо неприйнятності аргументації держав-відповідачів про те, що певні справи мають розглядатися виключно в межах природоресурсних відносин без їх кореляції із визначенням критеріїв ефективності забезпечення реалізації прав та свобод людини, в тому числі права людини на життя та здоров'я.

Цікавими є підходи, що застосовуються під час врегулювання права корінних народів у їх володінні, користуванні чи розпорядженні землею, що визначає їх походження. Так, у справах Інуїтів проти США та Атабасків проти Канади визначено, що для корінних народів відносини права власності на землю є не лише товарно-виробничими, а і духовно-культурними відносинами, заподіяння шкоди яким безпосередньо впливає на їхнє право на честь, гідність та національну ідентифікацію [8].

Варто відзначити для міжамериканської системи розгляду та вирішення адміністративно-правових спорів у сфері захисту довкілля і результати практики Європейського суду з прав людини. Зокрема, Європейський Суд з прав людини тлумачить положення Декларації по навколишньому середовищу і розвитку, прийнятої у 1992 році на Конференції ООН у Ріо-де-Жанейро [2], як право корінних народів на встановлення обов'язку держав на забезпечення їх доступу до природних ресурсів місцевості, з якою пов'язується їх походження. Вирішення питання користування такими природними ресурсами чи об'єктами має виходити не лише з аргументації економічної доцільності, але і здійснення оцінки проєктів землеустрою у їх взаємозв'язку із реалізацією їхнього права на національну ідентифікацію. Крім того, у разі прийняття управлінських рішень у сфері використання природних об'єктів уряд має здійснювати консультування з племінними народами щодо вирішення питання визначення правового титулу відповідних земель національної ідентифікації (зокрема, таке тлумачення прав корінних народів здійснено у справах Saramaka People v. Suriname 2007 р., Kichwa Indigenous People of Sarayaku v. Ecuador 2012 р.) [9, п. 129, 133–134, 138; 10, п. 159, 177–211].

Необхідно підкреслити, що для міжамериканської системи захисту прав і свобод людини загалом і у сфері охорони довкілля зокрема притаманне еволютивне тлумачення положень національних та міжнародних нормативних актів. Зокрема, у справі Mayagna (Sumo) Awas Tingni Community v. Nicaragua 2001 р. Міжамериканський суд з прав людини, попри відсутність безпосереднього встановлення механізмів захисту прав племінних народів у Американській конвенції щодо права на власність, визначив, що порушення права власності таких суб'єктів на використання земельних ресурсів, що пов'язується зі збереженням традиції племінного способу життя, є порушенням права людини на життя та здоров'я, права людини на приватне та особисте життя, а тому захищаються положеннями ст. 21 Американської конвенції [11].

Відповідно до міжнародних стандартів, зокрема міжамериканських стандартів захисту права на безпечне довкілля, встановлюється принцип транскордонної юрисдикції, що передбачає можливість застосування заходів публічної відповідальності до країни, що межує із територією країни, де заподіяно шкоду, якщо шкода виникла внаслідок порушення стандартів екологічної безпеки сусідньою державою, в тому числі в умовах військової агресії (окупації) (advisory Opinion OC-23/17 on Environment and Human Rights of 15 November 2017) [12].

З урахуванням зазначених вище особливостей судового захисту права на сприятливе довкілля і права людини на життя та здоров'я, як пов'язаного із ним, необхідно відзначити їх унікальність. Унікальність міжамериканської системи полягає у функціонування квазісудового органу контролю – Міжамериканської комісії з прав людини, що є уповноваженим суб'єктом на розгляд такої категорії публічно-правових спорів. При цьому, попри відсутність вказівки на імперативність правозастосування висновків Міжамериканської комісії з прав людини, на практиці її положення використовуються судовими інстанціями під час розгляду та вирішення спорів у сфері захисту права на безпечне довкілля. Встановлений Міжамериканською комісією з прав людини принцип транскордонної відповідальності за заподіяння екологічної шкоди може бути використано Україною у світлі необхідності вирішення проблеми компенсації екологічної шкоди, заподіяної внаслідок окупації територій Донецької та Луганської областей, що корелюється із положеннями Протоколу № 16 до Конвенції про захист прав людини [13].

Європейська та світова судова практика свідчить про зазначену тенденцію щодо встановлення дієвих механізмів захисту не лише визначених чинним законодавством прав, але і такої відносно нової категорії, як «легітимні очікування».

Запровадження у правову систему України категорії «легітимні очікування» насамперед пов'язується із практикою ЄСПЛ, що із прийняттям Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV [14], що визначило механізм реалізації українською державою покладених на неї зобов'язань, які виникають у зв'язку із невиконанням чи неналежним забезпеченням реалізації прав і свобод. Принцип необхідності врахування легітимних очікувань є похідним від принципу правової визначеності, відповідає реалізації інших принципів, таких як добросовісність, правова визначеність, належне урядування, пропорційність, передбачуваність тощо.

Створення дієвих механізмів реалізації таких європейських та світових принципів є гарантією дотримання прав і свобод людини під час розгляду та вирішення спорів в Україні.

Розуміння такої категорії, як «легітимні очікування», є необхідним в аспекті здійснення оцінки ефективності діяльності органів публічного управління в Україні.

Реалізація принципу легітимних очікувань в аспекті створення сприятливого та безпечного довкілля набуває особливого значення з урахуванням того, що природні ресурси («земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України») та низка природних об'єктів (об'єкти природо-заповідного фонду, територіальне море та низка інших особливо охоронюваних об'єктів) (ст. 13 Конституції України; ст. 1 Закону України «Про природно-заповідний фонд») мають характер публічного блага, їх використання має підвищений публічний інтерес і вимагає створення спеціальних режимів забезпечення раціональності природокористування (поєднання економічного прибутку і «екологізації» виробництва як складника концепції сталого розвитку [15]).

Особливого значення тому набуває питання досягнення справедливого балансу між приватними та публічними інтересами. Варто відзначити, що актуальна проблема задоволення публічного інтересу насамперед пов'язувалась із його реалізацією у сфері адміністративно-екологічних правовідносин.

Варто відзначити, що вже починаючи з 80-х років минулого століття виокремлюється стійка тенденція визначення механізмів захисту та реалізації публічного інтересу. Так, у Федеративній Республіці Німеччина під час вирішення еколого-правових спорів адміністративні суди як аргументацію прийняття рішення визначали необхідність задоволення «публічного інтересу» як базису природозахисних відносин. При цьому, за словами дослідників, німецькі суди й законодавча влада стикалися зі значним політичним тиском, щоб здійснювати законні реформи, які б давали змогу захищати публічні інтереси в екологічній сфері [16, с. 198]. У межах німецького адміністративного права під «публічним інтересом» розуміється «природний інтерес особистості», пріоритетність якого для більшості суспільства об'єктивізувалася і відповідним чином легалізувалась [17, с. 100]. Тобто в такому сенсі правові норми, спрямовані на реалізацію публічного інтересу, водночас сприяють реалізації інтересу окремої особи. Реалізація публічного інтересу вимагає встановлення не лише відповідальності громадськості, але і органів публічної адміністрації [17, с. 100].

Варто відзначити, що в межах німецького адміністративного права публічний інтерес належить до категорії «генеральної клаузули», тобто норми, що застосовується у вигляді загального недиференційованого поняття, що створює можливості для застосування адміністративного розсуду під час прийняття управлінських рішень. У такому розумінні застосування категорії «публічний інтерес» вимагає наявності високого рівня правової культури службових осіб суб'єктів публічного управління, передбачає необхідний рівень розуміння сукупності наявних обставин справи, в умовах існування якої є доцільною така категорія [18].

Таке розуміння категорії «публічний інтерес» покладено в основу законодавства низки інших зарубіжних країн. Зокрема, відповідно до законодавства Республіки Польща розуміється категорія «публічний інтерес», що не вимагає законодавчого визначення переліку її складників, її застосування вимагає розуміння наявних обставин справи. Так, відповідно до підходу, запропонованого польським ученим М. Вижиковським, надання категорії «публічний інтерес» категорії «генеральної клаузули», що дозволяє застосовувати розсудний характер змісту публічного інтересу, водночас зовсім не означає його довільності. Для цього, вважає науковець, підлягають нормативному трактуванню якщо й не всі характеристики публічного інтересу (що є неможливим), то хоча б його сутність як суспільної цінності та визначальні його межі, які не можна порушувати в конкретних суспільних та державних умовах [19].

Попри наявний підхід допустимості застосування адміністративного розсуду під час визначення розуміння «публічного інтересу» у польському законодавстві є низка нормативно-правових актів, де у певних сферах така категорія деталізується. Зокрема, такими є закон про просторове планування й господарювання; про банківське право; про нагляд за фінансовим ринком [20, с. 167].

Висновки. Принципи задоволення публічного інтересу та врахування легітимних очікувань учасників правовідносин визначають зміст трансформації відносин із захисту права на безпечне довкілля. Застосування таких принципів є безумовним складником забезпечення ефективності реалізації вимог із встановлення верховенства права як головного регулятора суспільних відносин. Принципи задоволення публічного інтересу та врахування легітимних очікувань мають бути визначені як пріоритетні засади розбудови ефективної системи захисту довкілля, створення умов для сприятливого розвитку людини в умовах необхідності забезпечення екологізації процесів виробництва. Принципи задоволення публічного інтересу та врахування легітимних очікувань мають застосовуватися із поєднанням таких загальновизнаних принципів, як принципи належного урядування, пропорційності, добросовісності, стабільності правового регулювання, передбачуваності, усунення конфлікту інтересів, принцип недопущення суперечливої поведінки тощо. Водночас запровадження принципу легітимних очікувань у національну судову систему захисту наданих особі прав та свобод вимагає перегляду розуміння предметної юрисдикції адміністративних судів України.

Література

1. Декларация Конференции ООН по проблемам окружающей человека среды : международный документ от 16 июня 1972 г. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_454 (дата звернення: 15.09.2019).

2. Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку : міжнародний документ від 14 червня 1992 р. / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_455 (дата звернення: 15.09.2019).

3. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція) : міжнародний документ ООН від 25 червня 1998 р. (ратифікований Законом України від 6 липня 1999 р. № 832-XIV) / *Верховна Рада України. Офіційний вісник України*. 2010. № 33. С. 12. Ст. 1191.

4. Maya Indigenous Communities of the Toledo District v. Belize. URL: http://www.worldcourts.com/iacmhr/eng/decisions/2000.10.05_Maya_Indigenous_Communities_v_Belize.pdf (дата звернення: 15.09.2019).

5. Медведєва М. Міжамериканська система захисту права на безпечне довкілля. Міжнародний судовий форум «*Судовий захист природного довкілля та екологічних прав*» (м. Київ, 7 листопада 2019 року) : Збірник матеріалів. Київ, 2019. С. 178–183.

6. Mary and Carrie Dann v. United States,Case 11.140, Report No. 75/02, Inter-Am. C.H.R., Doc. 5 rev. 1 at 860 (2002). URL: http://hrlibrary.umn.edu/cases/75-02a.html (дата звернення: 15.09.2019).

7. Maya Indigenous Communities of the Toledo District v. Belize. URL: http://www.worldcourts.com/iacmhr/eng/decisions/2000.10.05_Maya_Indigenous_Communities_v_Belize.pdf (дата звернення: 15.09.2019).

8. Case of Mayagna (Sumo) Awas Tingni Community v. Nicaragua : Judgment of the Inter-American Court of human rights of 31 August 2001. URL: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_79_ing.pdf (дата звернення: 15.09.2019).

9. Case of the Saramaka People v. Suriname : Judgment of the Inter-American Court of human rights of 28 November 2006. URL: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_172_ing.pdf (дата звернення: 15.09.2019).

10. Case of the Kichwa Indigenous People of Sarayaku v. Ecuador : Judgment of the InterAmerican Court of human rights of 27 June 2012. URL: http://corteidh.or.cr/docs/ casos/articulos/seriec_245_ing.pdf (дата звернення: 15.09.2019).

11. Case of the Yakye Axa Indigenous Community v. Paraguay : Judgment of the InterAmerican Court of human rights of 17 June 2005. URL: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_125_ing.pdf (дата звернення: 15.09.2019).

12. Advisory Opinion OC-23/17 on Environment and Human Rights of 15 November 2017 / Inter-American Court of Human Rights. URL: http://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/seriea_23_esp.pdf (дата звернення: 15.09.2019).

13. Протокол № 16 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 02.10.2013 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002-13 (дата звернення: 15.09.2019).

14. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.

15. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 70/1 від 25 вересня 2015 року «Перетворення нашого світу. Порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 року». URL: http://sdg.org.ua/ua/resources-2/344-2030-2015 (дата звернення: 15.09.2019).

16. Greve M.S. The Non-Reformation of Administrative Law: Standing to Sueand Public Interest Litigation in West German Environmental Law. *Cornell International Law Journal*. 1989. Vol. 22. P. 197–244.

17. Шерстобоев О.Н. Теория интересов в административно-правовом измерении. *Российский юридический журнал*. 2014. № 3. С. 99–108.

18. Rekosh E. Who defines the public interest? Public interest law strategies in Central and Eastern Europe. URL: http://www.scielo.br/scielo.php?pid=S1806-64452005000100008&script=sci_arttext&tlng=en (дата звернення: 15.09.2019).

19. Weintraub J. Varieties and Vicissitudes of Public Space. *Metropolis: Center and Symbol of Our Times* / ed.by Ph. Kasinitz. New York : New York University Press, Forthcoming, 1995. P. 13–31.

20. Komierzynska E., Zdyb M. Klauzula interesu publicznego w dzialaniach administracji publicznej. *Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska*. 2016. Vol. LXIII, 2. S. 161–179.

Шепель М. А.,
здобувач кафедри адміністративного
та господарського права
Запорізького національного університету

УДК 351.74.:343.24
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-39

ПОЛІЦЕЙСЬКИЙ НАГЛЯД ЗА ОСОБАМИ, ЗВІЛЬНЕНИМИ З МІСЦЬ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Ярмакі Х. П., Ярмакі В. Х.

У статті надаються поняття та особливості поліцейського нагляду, досліджуються історичні аспекти запровадження та розвитку поліцейського нагляду в Європі, розглядається його співвідношення з адміністративним наглядом, аналізуються позиції науковців щодо визначення нагляду та його співвідношення з таким видом перевірочної діяльності, як контроль, розмежовується загальний поліцейський нагляд і спеціальний поліцейський нагляд за окремими категоріям громадян, які схильні до вчинення правопорушень. Особлива увага приділена еволюції нормативно-правового регулювання поліцейського нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі, підставам та порядку встановлення, здійснення та припинення поліцейського нагляду за цією категорією осіб. Надана характеристика правилам нагляду, яких повинні дотримуватись піднаглядні та обмеженням, що встановлюються відносно піднаглядних.

Ключові слова: *безпека, пробація, органи поліції, поліцейський, повноваження поліції, адміністративний нагляд, поліцейський нагляд, запобігання, правообмеження, превенція, спостереження, правова держава, превентивний нагляд, ресоціалізація.*

В статье раскрываются понятие и особенности полицейского надзора, исследуются исторические аспекты возникновения и развития полицейского надзора в Европе, рассматривается его соотношение с административным надзором, анализируются позиции ученых по вопросу определения понятия надзора и его соотношения с таким видом проверочной деятельности, как контроль, проводится разграничение общего полицейского надзора и специального полицейского надзора за отдельными категориями граждан, которые склонны к совершению правонарушений. Особенное внимание уделено эволюции нормативно-правового регулирования полицейского надзора за лицами, освобожденными из мест лишения свободы, основаниям и порядку установления, осуществления и прекращения полицейского надзора за данной категорией лиц. Представлена характеристика правил полицейского надзора, которые должны соблюдать поднадзорные, и ограничениям, устанавливаемых судом в отношении поднадзорных

Ключевые слова: *безопасность, органы полиции, полицейский, полномочия полиции, полицейский надзор, правоограничения, предупреждение, превенция, правовое государство, наблюдение, превентивный надзор, ресоциализация.*

It is provided the concept and features of police supervision; its correlation with administrative supervision is considered; the supervision of the behavior of previously convicted persons and legal acts regulating its implementation are analyzed. Given the central role of supervision in shaping police agency outcomes, the purpose of this paper is to understand ratings of supervisor performance overall and on several distinct dimensions. The description of the police as the strong arm of the State oversight reflects their authorization to enforce laws and policies defined by State institutions. It is concluded that there is a necessity to amend the Law of Ukraine "On the Administrative Supervision of Releases from Prison", other legal acts regulating the issue of supervision and probation.

The Institute for Administrative Supervision of National Police Authorities for persons' behavior released from imprisonment is personally policed by the police. In recent years in Ukraine, there has been a lively discussion between supporters of rigorous measures to combat crime and representatives of human rights organizations who believe that administrative supervision of persons released from imprisonment violates the constitutional rights of citizens. Meanwhile, when considering administrative supervision of persons released from imprisonment, from human rights perspective, one cannot but notice that by restricting the persons' rights who have committed serious crimes and are prone to their repetition, the Law thus directly protects rights and interests the right of obedient part of population, which is also the state's task.

In order to create an effective organizational and legal system of police supervision in Ukraine that would meet the standards of legal democratic state, it would be expedient to carry out in the future a detailed comparative legal analysis of police supervision in the European Union's states on the basis of which to make appropriate amendments to the laws of Ukraine "On Administrative Supervision for Releases from Prison", "On Probation"; to adopt a joint order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and the Ministry of Justice of Ukraine on approval of the Instruction on the organization of administrative supervision of releases from prison by repealing the Instruction adopted in 2003 by the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and the State Department of Ukraine for the Execution of Sentences, the latter was liquidated.

Key words: *security, probation, police, police officer, police authority, administrative supervision, police supervision, prevention, restriction of law, supervision, legal state, preventive supervision, re-socialization.*

Постановка проблеми та її актуальність. Терористичні акти в усьому світі та в Україні послужили каталізатором процесу повсюдного переходу до так званого пріоритету колективної безпеки. Суть його полягає в тому, що заради забезпечення безпеки особи, суспільства та держави можливе часткове або повне обмеження прав і свобод окремих громадян. Об'єктивно це неминуче супроводжується процесом наділення поліцейських органів і спецслужб новими повноваженнями, пов'язаними з посиленням їх наглядової діяльності, розширенням сфери поліцейського нагляду. Незважаючи на об'єктивну зумовленість даних тенденцій, їх швидке поширення в світі, в тому числі в Україні, подібна ситуація викликає цілком виправдане занепокоєння насамперед з точки зору її відповідності принципам правової держави. Разом з тим і сам термін «поліцейський нагляд» найбільш точно віддзеркалює суть посилення напрямів (види, форми, методи) діяльності правоохоронних органів, що використовува-

Ярмакі Х. П., Ярмакі В. Х., 2019

лись і використовуються в українському законодавстві у теперішній час стає напівзабутим, а в «закордонному» словоживанні має сьогодні скоріше негативний відтінок. Такий стан, на наш погляд, потребує переосмислення та наповнення новим змістом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Автори наукових праць з питань сучасного адміністративного нагляду і державного контролю відзначають наявні складності і протиріччя концептуальних основ їх розуміння, розмежування і реформування. Окремі науковці вважають, що існує тільки прокурорський нагляд, а адміністративний нагляд є складовою державного контролю (О.Ф. Андрійко [1], В.М. Гаращук [3]). А, наприклад, Д.М. Бахрах [2], Х.П. Ярмакі [14], А.В. Денисова [4] вважають, що нагляд здійснює не тільки прокуратура, а й органи виконавчої влади, які наглядають, спостерігають за дотриманням правових та техніко-правових приписів як підпорядкованими, так і не підпорядкованими їм суб'єктами. Доводиться констатувати, що в теорії адміністративного права є потреба у нових підходах до дослідження сучасних проблем зазначених інститутів взагалі та адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі, зокрема.

Метою статті є – дослідження окремих аспектів поліцейського нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі.

Виклад основного матеріалу. З прийняттям Закону України «Про Національну поліцію» у 2015 році [8] потрібна принципово інша платформа дослідження інституту поліцейського нагляду як спеціального адміністративного нагляду. При цьому поліцейський нагляд повинен набути такого змісту, який відповідав би загальновизнаним нормам міжнародного права, юридичним стандартам правової, демократичної держави, де права і свободи людини є найвищою цінністю, а держава їх гарантує та забезпечує.

Сучасне вітчизняне законодавство і думки провідних вчених свідчать, що адміністративний нагляд є зовнішньо владною діяльністю компетентних адміністративних органів з проведення перевірок щодо дотримання фізичним особами та організаціями положень законів і підзаконних нормативних правових актів, що встановлюють вимоги до забезпечення різних видів публічної безпеки, незалежно від того, чи перебувають ці суб'єкти у сфері їх безпосереднього адміністративно-регулюючого впливу чи ні.

При цьому співробітники ряду таких органів (Національна поліція України, Державна прикордонна служба України, Служба правопорядку збройних сил України, Національна гвардія України, Служба безпеки України) мають право застосовувати спеціальні правові засоби – заходи прямого (безпосереднього) примусу, що виражаються в затриманні, доставлянні фізичних осіб; здійсненні різного роду оглядів; застосуванні фізичної сили, спеціальних засобів, зброї і так далі. Зазвичай у структуру їх повноважень входить право проведення різноманітних оперативно-розшукових заходів, розшуку злочинців, що переховуються, та інших осіб. Очевидно, що в сукупності зазначені правові засоби головним чином спрямовані на протидію злочинності. Саме їх наявністю відповідні поліцейські органи, до яких можна віднести насамперед Нацполіцію, Прикордонну службу, Нацгвардію, Службу правопорядку ЗСУ, СБУ, і відрізняються від інших державних органів, що беруть участь у боротьбі із злочинами. Слід також брати до уваги спеціальні об'єкти поліцейського нагляду, наприклад, спеціально встановлений державою режим обігу наркотичних і психотропних засобів, зброї та боєприпасів; відомостей, що становлять державну таємницю, спеціальних технічних засобів, призначених для негласного отримання інформації; поведінка осіб, потенційно небезпечних для суспільства. До перерахованого можна також віднести і більш широкі об'єкти – громадські порядок і безпеку.

Особливо слід виділити осіб, що представляють потенційну суспільну небезпеку. Насамперед це особи, звільнені з місць позбавлення волі, а також умовно засуджені і засуджені до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. Крім них, такими об'єктами можуть виступати особи, що мають нездорову психіку, схильні до скоєння певного роду злочинів, хворі на наркоманію або хронічний алкоголізм, які ведуть асоціальний спосіб життя; окремі категорії неповнолітніх; власники джерел підвищеної небезпеки, для яких передбачені спеціальні ліцензійно-дозвільні методи нагляду. У цьому разі об'єктом нагляду є люди (точніше, їх поведінка), що надає нагляду особливі властивості. Персоніфікований нагляд може бути тільки поліцейським, загальний адміністративний нагляд щодо таких людей не здійснюється.

Зауважимо, що правовою основою поліцейського нагляду рівною мірою служать як кримінальне (нагляд за особами, засудженими до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі), так і адміністративне законодавство, на відміну від загального адміністративного нагляду, що здійснюється шляхом спостереження за дотриманням (виконанням) лише адміністративного законодавства та перевірки дотримання техніко-правових приписів, які теж базуються на адміністративному законодавстві.

Дані особливості дозволяють виділити з адміністративного нагляду самостійний вид – поліцейський нагляд і відмежувати його від загального адміністративного нагляду, який, на нашу думку, є найбільш поширеним видом нагляду. Необхідно зауважити, що поліцейський нагляд, будучи видом адміністративного нагляду, на противагу іншому його різновиду (загальний адміністративний нагляд), може бути визначений і як спеціальний адміністративний нагляд.

Інститут адміністративного нагляду органів Національної поліції за поведінкою осіб, звільнених з місць позбавлення волі, є персоніфікованим поліцейським наглядом. В останні роки в Україні проходить жвава дискусія між прибічниками жорстких заходів боротьби зі злочинністю та представниками правозахисних організацій, які вважають, що адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі, порушує конституційні права громадян. Тим часом, розглядаючи адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі, з правозахисної точки зору, не можна не помітити, що, обмежуючи права осіб, які вчинили тяжкі злочини і є схильними до їх повторення, зазначений Закон тим самим безпосередньо захищає права й інтереси правослухняної частини населення, що також є завданням держави. Прикладом тут може бути поліція Ізраїлю, яка займається охороною громадського порядку, ліквідацією злочинності, наглядом

за дотриманням законодавства. Уведений у 2012 році Урядом Ізраїлю план «Поворот», крім інших завдань поліції, передбачив підвищення рівня обслуговування законослухняних громадян. Одним з чинників, якій сприяє реалізації зазначеного у плані завдання, є здійснення поліцією адміністративного нагляду за окремими категоріями громадян, схильних до вчинення злочинів, відносно яких судом встановлено окремі обмеження їх прав і свобод. Здійснення поліцейського нагляду зменшують можливості піднаглядних осіб вчиняти правопорушення, у тому числі порушення прав і свобод людини та громадянина.

Зауважимо, що подібний підхід (обмеження прав і свобод певної категорії правопорушників) характерний для більшості зарубіжних держав, в тому числі країн з розвиненою демократичною системою. У таких державах, як Бельгія, Німеччина, Данія, Франція, Швеція, Японія, існують інститути пробації, а також розвинені більшою чи меншою мірою інститути адміністративного (в тому числі поліцейського) нагляду. США мають одну з найсуворіших систем пробації та пост пенітенціарного нагляду у світі.

У законодавстві Німеччини Поліцейський нагляд (Polizeiaufsicht) за злочинцями став застосовуватися ще в кінці XVIII ст. Вже тоді існувала думка, що необхідні додаткові запобіжні заходи щодо захисту суспільства від соціально небезпечних осіб, і особливо тих, хто після відбуття покарання знову може вчинити злочин. Вперше поліцейський нагляд як додаткове покарання був згаданий в 1787 р. у Кримінальному кодексі імператора Йосифа II, де поліції ставилося в обов'язок вести контроль за поведінкою винних після відбуття ними покарання.

Надалі інститут поліцейського нагляду та порядок його застосування змінювався. В кінці 60-х років 20 сторіччя в Німеччині поліцейський нагляд був скасований і введений адміністративний нагляд органів юстиції за поведінкою засуджених осіб, який більшою мірою відповідає Конституції Німеччини і принципам побудови правової держави.

Відповідно до ст. 64 Конституції України конституційні права і свободи не можуть бути обмежені, крім випадків, чітко передбачених Конституцією України. До таких випадків належать обмеження, що встановлюються відносно окремих категорій засуджених, звільнених з місць позбавлення волі, зокрема:

а) засуджених до позбавлення волі за тяжкі, особливо тяжкі злочини або засуджених два і більше разів до позбавлення волі за умисні злочини, якщо під час відбування покарання їх поведінка свідчила, що вони вперто не бажають стати на шлях виправлення і залишаються небезпечними для суспільства;

б) засуджених до позбавлення волі за тяжкі, особливо тяжкі злочини або засуджених два і більше разів до позбавлення волі за умисні злочини, якщо вони після відбування покарання або умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, незважаючи на попередження органів внутрішніх справ, систематично порушують громадський порядок і права інших громадян, вчиняють інші правопорушення;

в) засуджених до позбавлення волі за один із злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів [7]

Адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі, в Україні має давню історію, він існував у роки, коли Україна знаходилась у складі російській імперії, та в роки існування радянського союзу. Умови адміністративного нагляду та процедури його здійснення поступово з роками пом'якшувались.

Сьогодні порядок прийняття рішення про встановлення нагляду та компетенція по його встановленню урегульовані окремим законодавчим актом – Законом України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» від 01.12.1994 №264/94-ВР (зі змінами, відповідно ЗУ від 23 грудня 2015 року N 901-VIII), а також Законом України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 № 580-VIII [8].

Зазначений нагляд має примусовий та профілактичний характер. Статтею 1 Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» від 01.12.1994 №264/94-ВР визначено вказаний вид адміністративного нагляду як систему тимчасових примусових профілактичних заходів спостереження і контролю за поведінкою окремих осіб, звільнених з місць позбавлення волі, що здійснюється органами Національної поліції.

Останнім часом щодо правової природи адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі, в адміністративно-правовій літературі відсутня єдність поглядів. За радянських часів, коли цей нагляд і встановлювався, і здійснювався міліцією, запитань щодо нього практично не виникало. В наш же час, особливо після того, як адміністративний нагляд почав застосовуватися в судовому порядку, в літературі все частіше висловлюються міркування про необхідність перегляду адміністративно-правового характеру цього заходу, оскільки об'єкт правового регулювання в цьому випадку не відповідає галузевій приналежності норм, за допомогою яких він здійснюється [11]. Певна доля істини в цьому твердженні є, але не можна погодитись з тим, що об'єкт правового регулювання тут не є адміністративно-правовим. Ми тут цілком погоджуємося із А.Т. Комзюком, який зазначає, що «заходи адміністративного примусу, яким є і адміністративний нагляд, можуть застосовуватись для боротьби зі злочинами шляхом їх попередження і припинення, а деякі з них саме для цього і використовуються». Таким чином, можна зробити висновок, що нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі, не є суто адміністративним, а має комплексний, а отже – міжгалузевий характер, оскільки він встановлюється, продовжується і припиняється судом, і тільки суд притягує до відповідальності піднаглядних, які порушили правила нагляду, а поліція здійснює нагляд за дотриманням піднаглядними встановлених правил та обмежень, здійснює виховний вплив на них, документує факти порушення ними Закону.

Більшість вітчизняних адміністративістів називає адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі, адміністративно-запобіжним заходом, проте в ряді випадків його відносять до заходів адміністративного припинення [6]. На думку автора, адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі, є винятково запобіжним заходом, тому що головною метою його є запобігання вчиненню піднаглядним нових правопорушень. Таку ж позицію займає і законодавець, оскільки в ст. 2 Закону «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» зазначено, що адміністратив-

ний нагляд встановлюється з метою запобігання вчиненню злочинів окремими особами, звільненими з місць позбавлення волі, і здійснення виховного впливу на них [7]. Словосполучення «запобігання вчиненню злочинів» доцільно замінити на «запобігання вчиненню правопорушень», оскільки систематичне порушення громадського порядку, прав інших громадян, вчинення інших правопорушень (п. «в» ст.3 Закону «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі») є приводом для встановлення адміністративного нагляду. Крім того, ст. 2 Закону «Завдання адміністративного нагляду» необхідно доповнити і такими: 1) перевиховання засуджених у дусі чесного ставлення до праці, дотримання норм законів та правил співжиття; 2) ресоціалізація та соціальна адаптація засуджених.

Отже, головне завдання адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі, полягає у їх ресоціалізації та соціальній адаптації. Так, під ресоціалізацією ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України розуміється свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. Необхідно зазначити і те, що питання ресоціалізації сьогодні залишається дискусійним. Наприклад, М.І. Бажанов та В.М. Трубников виправлення злочинців вважають практично неможливим, оскільки до людини застосовуються певні обмеження і вона утримується у становищі, де кожен крок є регламентованим, що розвиває пасивність [5].

На думку автора, ресоціалізація осіб, звільнених з місць позбавлення волі, буде мати позитивний ефект тільки за умови вірно побудованого виховного процесу, загальної та індивідуальної роботи із цією категорією осіб, а також ефективно здійснюваного нагляду за їх поведінкою.

Своєю чергою соціальна адаптація – це комплекс правових, економічних, організаційних, соціально-психологічних та інших заходів, які здійснюються щодо звільнених осіб з метою пристосування до умов соціального середовища, захисту їх прав і законних інтересів.

Як зазначено в ст. 7 Закону «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі», адміністративний нагляд здійснюється поліцією. Поліцейські беруть на облік осіб, щодо яких встановлено адміністративний нагляд, фотографують, а у разі необхідності у них беруть відбитки пальців. Поліцейські зобов'язані систематично контролювати поведінку цих осіб, запобігати порушенням ними громадського порядку та прав інших громадян і припиняти їх, проводити розшук осіб, які уникають адміністративного нагляду.

Оскільки адміністративний нагляд становить систему тимчасових примусових профілактичних заходів із спостереження та контролю за поведінкою зазначених осіб, зупинимось детальніше на обов'язках піднаглядних та обмеженнях для них, в забезпеченні виконання яких поліцією і полягає зміст цього нагляду.

Насамперед Закон України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» визначає обов'язки піднаглядних щодо ведення законослухняного способу життя, дотримання громадського порядку і прав громадян. З цією метою вони зобов'язані: прибути у визначений установою виконання покарань термін в обране ними місце проживання і зареєструватися в органі поліції; з'являтися за викликом поліції у вказаний термін і давати усні та письмові пояснення з питань, пов'язаних з виконанням правил адміністративного нагляду; повідомляти поліцейських, які здійснюють адміністративний нагляд, про зміну місця роботи чи проживання, а також про виїзд за межі району (міста) у службових справах; в разі від'їзду в особистих справах з дозволу поліції в інший населений пункт та перебування там більше доби зареєструватися в місцевому органі поліції [7].

Піднаглядний повинен додержуватись також ряду обмежень, встановлених щодо нього постановою судді. Це можуть бути: заборона виходу з будинку, квартири у визначений час, який не може перевищувати восьми годин на добу; заборона перебування у визначених місцях району (міста); заборона виїзду чи обмеження часу виїзду в особистих справах за межі району (міста); обов'язок з'являтися в поліцію від одного до чотирьох разів на місяць для реєстрації. Обмеження можуть встановлюватися, з урахуванням особи та поведінки піднаглядного, характеру вчинених ним у минулому злочинів, способу його життя, сімейного стану, кола знайомих тощо, як у повному обсязі, так і частково. Слід наголосити на тому, що інші обмеження, крім зазначених в Законі, встановлюватися не можуть, тобто цей перелік є вичерпним [12].

Так, заборона виходу з будинку, квартири у визначений час полягає в тому, що піднаглядний зобов'язаний протягом встановленого йому часу (не більше восьми годин підряд) невідлучно перебувати у будинку (квартирі) за місцем постійного проживання. Час такої заборони має обиратися таким чином, щоб виключити вільне пересування особи в години доби, найбільше придатні для вчинення правопорушень, і навпаки, створити додаткові можливості для позитивного впливу на піднаглядну особу членів сім'ї, рідних, представників громадськості тощо. Зрозуміло, що заборону залишати будинок (квартиру) для піднаглядного слід встановлювати на час, вільний від роботи чи навчання в закладі освіти, і не включати час, необхідний для поїздки і повернення з роботи чи навчання. У разі проживання особи у багатоквартирному будинку вважається, що в цей час особа має перебувати саме в квартирі, в якій вона постійно проживає. Якщо піднаглядний проживає у будинку на праві приватної власності, то в поняття «будинок» включається і присадибна ділянка з господарськими будівлями. На практиці, звичайно, не визнається порушенням, якщо піднаглядний на момент перевірки перебуває безпосередньо біля входу в будинок (під'їзд, квартиру), в якому постійно проживає. Зазвичай піднаглядному забороняється вихід з дому (квартири) в більшості випадків з 22.00 до 6.00 годин. Вважаємо, що в зимові місяці, коли темніє рано, піднаглядному слід забороняти вихід дещо раніше, при цьому враховувати змінність роботи піднаглядного або час його навчання [12].

Заборона перебування у визначених місцях району (міста) ґрунтується на особливостях антигромадської поведінки піднаглядного в минулому або ж одержаній інформації про можливу кримінальну поведінку в майбутньому. Сутність цього обмеження полягає у тому, що у піднаглядного зменшується можливість здійснювати негативний вплив на інших, схильних до правопору-

шень громадян, підтримувати старі та встановлювати нові злочинні зв'язки. У постанові про встановлення обмежень особі мають бути перераховані і конкретно названі всі пункти, де заборонено перебувати піднаглядному, що дозволить уникнути як випадкових помилок з її боку, так і посилання в разі порушення на незнання змісту заборони [13].

Заборона виїзду чи обмеження часу виїзду в особистих справах за межі району (міста) означає, що виїзд піднаглядного за межі адміністративного району або за межі міста не дозволяється без особливого на те дозволу, наданого органом поліції. Варто зауважити, що забороняється виїзд тільки в особистих справах, тому виїзд у відрядження під це обмеження не підпадає.

В разі зміни особою, яка перебуває під адміністративним наглядом, постійного місця проживання дільничний офіцер поліції, який здійснює нагляд, повідомляє про це міськрайвідділ за новим місцем проживання піднаглядного.

Явка піднаглядного в поліцію для реєстрації може бути передбачена від одного до чотирьох разів на місяць. Для явки мають призначатися конкретні дні місяця, які завчасно під розписку оголошуються піднаглядному.

Примусові заходи, що застосовуються до піднаглядного, повинні поєднуватися із наданням соціальної та правової допомоги, вихованням і роз'яснювальною роботою, як поліцейськими, так і працівниками служби пробації. Значення адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі, полягає у тому, що він: по-перше, є заходом попередження та припинення правопорушень, розшуку піднаглядних; по-друге, становить комплекс правових, економічних, організаційних, соціально-психологічних та інших заходів, які здійснюються щодо звільнених осіб з метою пристосування останніх до умов соціального середовища, захисту їх прав і законних інтересів; по-третє, під час його здійснення вирішуються питання щодо працевлаштування, професійної орієнтації (переорієнтації) та перепідготовки, створення належних житлово-побутових умов.

Висновки. Таким чином, можна стверджувати, що адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі, є важливим видом заходів адміністративного примусу, які у першу чергу застосовуються поліцією, тому такий нагляд можна вважати «поліцейським наглядом».

Інститут поліцейського (адміністративного) нагляду в окремих проміжках часу вважався малоефективним та таким, що у правоохоронній практиці не має важливого значення. Оскільки поліцейський нагляд значною мірою обмежував права і свободи громадян, він був предметом жорстких дискусій і в окремі періоди мав більше супротивників, ніж прихильників.

Відомий у XVIII столітті як засіб контролю поліції за поведінкою винних після відбуття ними кримінального покарання він удосконалювався, видозмінювався і навіть відмінявся у деяких державах, щоб через деякий час знову відродитися (Німеччина, Біларусь, Казахстан, Росія тощо).

На підставі аналізу практики здійснення поліцейського нагляду та нормативно-правових актів, що його регламентують, робиться висновок щодо необхідності створення в Україні ефективної організаційно-правової системи поліцейського нагляду, який відповідав би стандартам правової демократичної держави. Доцільним було б у подальшому здійснити детальний порівняльно-правовий аналіз поліцейського нагляду у державах СНД та Європейського Союзу, на підставі якого внести відповідні зміни до законів України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі», «Про пробацію»; прийняти спільний наказ МВС України та Мінюсту України щодо затвердження Інструкції про організацію здійснення адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі, скасувавши чинну Інструкцію, що була прийнята у 2003 році МВС України та Державним Департаментом України з виконання покарань.

Література

1. Андрійко О.Ф. Державний контроль в Україні: організаційно-правові засади : монографія. Київ : «Наук. Думка», 2004. 300 с.

2. Бахрах Д.Н. Важные вопросы науки административного права. *Государство и право*. 1993. № 2. С. 32–43.

3. Гаращук В.М. Теоретико-правові проблеми контролю та нагляду у державному управлінні : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня доктора юридичних наук : спец. 12.00.07 – теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2003. 35 с.

4. Денисова А.В. До питання про особливості адміністративного нагляду органів виконавчої влади у екологічній сфері. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Випуск № 3(18). С. 53–56.

5. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для юрид. вузів і фак. / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін. ; За ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Харків : Право, 1997. С. 188.

6. Мельник І.В. Застосування заходів адміністративного примусу в умовах розбудови правової держави : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2004. 186 с.

7. Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі: Закон України від 01.12.1994 №264/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1994, N 52 (27.12.94), ст. 455.

8. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015, N 40-41 (09.10.2015), ст. 379

9. Про пробацію: Закон України від 5.02.2015 р. № 160-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 93.

10. Соловей Ю.П. Правовое регулирование деятельности милиции в Российской Федерации : дисс. … докт. юрид. наук. Марина, 1993. 346 с.

11. Трубников В.М. Кримінально-виконавче право України. Харків : Право, 2001. 375

12. Ярмакі Х.П. Адміністративно-наглядова діяльність міліції в Україні: Монографія. Одеса : Юридична література, 2006. С. 147.

13. Ярмакі Х.П. Адміністративно-наглядова діяльність міліції в Україні: автореф. дис.д.ю.н.12.00.07. Харківськ. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2007. С. 14.

Ярмакі Х. П.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного права та адміністративного процесу
Одеського державного університету внутрішніх справ

Ярмакі В. Х.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного та міжнародного права
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-40

ДЕЯКІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИЛУЧЕННЯ МАЙНА ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Лісніченко Д. В.

Стаття присвячена аналізу процесуального порядку вилучення майна під час проведення обшуку та огляду. Визначено категорії майна, які можуть бути вилучені під час огляду та обшуку, та проаналізовано їх процесуальний статус. Звернено увагу на недосконалість норм, що регулюють порядок вилучення майна під час проведення слідчих (розшукових) дій, та запропоновані шляхи їх усунення. Розглянуті питання необхідності вилучення майна під час проведення слідчого експерименту та сформульовані моделі дій, які не будуть протирічити чинному законодавству. Обґрунтовано необхідність існування можливості добровільного надання потерпілим, свідком та іншими особами речей та документів слідчому та наведені приклади таких дій в інших країнах.

Ключові слова: *вилучення майна, обшук, огляд, слідчий експеримент, отримання майна.*

Статья посвящена анализу процессуального порядка изъятия имущества при проведении обыска и осмотра. Определены категории имущества, которые могут быть извлечены при осмотре и обыске, и проанализирован их процессуальный статус. Обращено внимание на несовершенство норм, регулирующих порядок изъятия имущества при проведении следственных (розыскных) действий, и предложены пути их устранения. Рассмотрены вопросы необходимости изъятия имущества при проведении следственного эксперимента и сформулированы модели действий, которые не будут противоречить действующему законодательству. Обоснована необходимость существования возможности добровольного предоставления потерпевшим, свидетелем и другими лицами вещей и документов следователю, приведены примеры существования таких действий в других странах.

Ключевые слова: *изъятие имущества, обыск, осмотр, следственный эксперимент, получение имущества.*

The article is devoted to the analysis of the procedural procedure for seizure of property during the search and inspection. The difference between search and search is analyzed. The procedural procedure for examining a petition for a search was investigated. The categories of property that can be removed during inspection and search are identified and their procedural status is analyzed. Attention is drawn to the imperfection of the rules governing the seizure of property during investigative (search) actions. Proposed ways to eliminate these shortcomings. Specific features of the seizure of items not specified in the court search order are stated separately. Identified categories of things and documents that can be removed even if they are not specified in the search warrant.

Procedural procedure and peculiarities of property seizure during the review are analyzed. Attention is drawn to the cases of detection of things and documents that are relevant for criminal proceedings during such investigative (investigative) action as an investigative experiment. The position that the investigative experiment does not foresee the possibility of seizure of property is substantiated. Algorithms of actions are formulated and proposed, which will allow procedurally correct implementation of the property seizure, if it is found during the investigation experiment.

Attention was drawn to the existence of facts of voluntary transfer of property to the investigator. The investigative practice on the stated facts is analyzed, and the imperfection of the procedural registration of the facts of voluntary transfer of property is noted, which negatively reflects on the admissibility of them as evidence. The necessity of procedural regulation of such action as separate investigative (investigative) action has been proved. The legislation of foreign countries, where such action exists, is analyzed. This action will allow the victim to fully exercise their procedural rights.

It also substantiates the necessity of introducing a mechanism for requiring investigators for items that are necessary for conducting investigative (investigative) actions. Examples of such mechanisms exist in the laws of different countries.

Key words: *seizure of property, search, examination, investigative experiment, obtaining property.*

Здебільшого вилучення майна під час досудового розслідування здійснюється з метою збирання доказів, оскільки для забезпечення конфіскації, спеціальної конфіскації та забезпечення цивільного позову застосовується такий захід забезпечення кримінального провадження, як арешт майна.

У юридичній літературі обґрунтовано зазначається, що серед способів збирання доказів слідчі (розшукові) дії мають найбільшу вагу [1, с. 249]. Крім цього, слідчі (розшукові) дії є однією з основних кримінальних процесуальних форм вилучення майна.

Дослідженню інституту слідчих дій приділено багато уваги як вітчизняними, так і закордонними ученими-процесуалістами. Наукові праці вчених Ю.П. Аленіна, В.П. Бахіна, Ю.М. Білозерова, В.І. Зажицького, Н.С. Карпова, В.Ж. Кукліна, О.М. Ларіна, І.М. Лузгіна, Є.Д. Лук'янчикова, В.Т. Маляренка, О.Р. Михайленка, М.М. Михеєнка, В.Т. Нора, Л.І. Петрухіна, Д.П. Письменного, О.П. Рижакова, С.М. Стахівського, М.С. Строговича,Л.Д. Удалової, А.П. Черненка, С.О. Шейфера, В.Ю. Шепітька, М.Є. Шумили та інших внесли значний вклад у розуміння слідчих дій, а також у шляхи їх розвитку та еволюції. Однак через надзвичайну значимість слідчих дій для кримінального процесу, різні підходи та наявність різних думок залишили цілу низку дискусійних аспектів, у тому числі стосовно вилучення майна під час проведення слідчих дій.

Глава 20 КПК України присвячена слідчим (розшуковим) діям. Аналіз цієї глави, яка містить у собі перелік та порядок застосування слідчих (розшукових) дій, дає змогу стверджувати, що слідчими (розшуковими) діями, процесуальний порядок проведення яких передбачає вилучення речей, документів (майна), є обшук та огляд [2].

Лісніченко Д. В., 2019

З позиції ефективного розслідування зауважимо, що як у минулому, так і нині обшук є однією з найбільш ризикованих і водночас однією з найбільш плідних слідчих (розшукових) дій, що включає і вилучення майна. Адже майже жодне розслідування не може обійтися без обшуку з тієї простої причини, що саме обшук передбачає дії слідчого щодо пошуку або збору речових доказів [3, с. 16].

Водночас обшук та огляд мають суттєві відмінності. Так, огляд місця події може проводитись до моменту, з якого розпочинається кримінальне провадження (ч. 2 ст. 214 КПК України), тобто до моменту внесення відомостей до ЄРДР, а провадження обшуку допускається лише за наявності кримінального провадження.

Однією з основних відмінностей обшуку від огляду є мета їх застосування. Так, в обшуку вона більш конкретна, але значно вужча за мету огляду, в ході якого акцентується увага на всебічному дослідженні, детальній фіксації як обстановки, навколишнього середовища, так і об'єкта, що оглядається, можливо, з подальшим його вилученням.

Деякі науковці зазначають, що відповідно до пункту 7 частини 3 статті 234 КПК України клопотання про обшук має містити відомості про речі, документи або осіб, яких планують відшукати. Тому що у разі задоволення клопотання про проведення обшуку без чіткого переліку об'єктів компетентні особи можуть визнати майже будь-яку річ, предмет, документ такими, що мають відношення до кримінального провадження, і вилучити їх, що є загрозою безпідставного порушення прав, свобод та охоронюваних законом інтересів особи [4, с. 109].

Ми не можемо погодитись з такою позицію, оскільки слідчий чи прокурор у момент складання клопотання не можуть передбачити наявність всіх можливих речей та документів, які можуть знаходитись на місці проведення обшуку. Потрібно пам'ятати, що пошукова функція обшуку спрямована не лише на пошук заздалегідь ідентифікованої речі, а й на пошук інших предметів, що можуть знаходитись за місцем проведення обшуку. Оскільки обшук за своєю суттю є несподіваною слідчою дією, то злочинець або інші заінтересовані особи після проведення обшуку та вилучення предметів, які вказані в ухвалі, усвідомлять необхідність знищення доказів, які слідчий, можливо, і виявив, але був позбавлений можливості їх вилучення. На наше переконання, наявність норми, яка б зобов'язувала слідчого, прокурора або уповноважену особу, яка здійснює обшук, вилучати виключно речі і документи, які зазначені в ухвалі, безпідставно звузить процесуальні можливості органів досудового розслідування.

Відповідно до ч. 7 ст. 236 КПК України під час обшуку вилученню підлягають:

1) речі, які вказані в ухвалі слідчого судді про дозвіл на обшук і для виявлення яких проводиться ця слідча (розшукова) дія;

2) речі, вилучені законом з обігу, незалежно від їх відношення до кримінального провадження;

3) речі, що не входять до переліку, щодо якого прямо надано дозвіл на відшукання в ухвалі про дозвіл на проведення обшуку, та не належать до предметів, які вилучені законом з обігу;

4) речі, які мають значення для кримінального провадження та вилучені під час особистого обшуку осіб, які перебувають у приміщенні під час проведення обшуку.

Що стосується першої категорії, то це речі та документи, які на переконання слідчого, прокурора беззаперечно мають значення для кримінального провадження, і саме на пошук яких береться дозвіл на проведення обшуку.

Що стосується другої категорії, а саме речей, заборонених законом в обігу (наркотичних засобів, психотропних речовин, зброї, боєприпасів, вибухівки та ін.), то випадки їх виявлення є також непоодинокими. Цілком логічною є вимога закону щодо вилучення таких речей і предметів та невіднесення останніх до категорії тимчасово вилученого майна, оскільки вони (наприклад, наркотичні речовини, психотропні засоби, зброя, вибухівка, боєприпаси та ін.) апріорі не можуть кому-небудь належати на праві власності. Процедура призначення експертизи та час на її проведення позбавляють органи досудового розслідування у встановлений законом строк для подачі клопотання про накладення арешту на тимчасово вилучене майно визначити та процесуально закріпити факт того, що вилучений об'єкт належить до предмета, забороненого законом в обігу. Отже, де-юре закон не відносить предмети, заборонені законом в обігу, до тимчасово вилученого майна та не вимагає від органів досудового розслідування звертатись до суду з проханням про накладення арешту, а де-факто слідчий, прокурор, будучи дуже обмежені часом подання клопотання про накладення арешту, змушені у встановлений законом строк звертатись з клопотанням про таке накладення арешту, навіть коли об'єктом виступає предмет, який заборонений законом в обігу.

Окремо потрібно зупинитись на категорії речей та документів, що не входять до переліку, щодо якого прямо надано дозвіл на відшукання в ухвалі про дозвіл на проведення обшуку, та не належать до предметів, які вилучені законом з обігу. Дуже часто в ході проведення обшуку слідчий, прокурор, який здійснює вказану слідчу дію, виявляє предмети чи документи, які не входять у перелік зазначених в ухвалі, але мають велике значення для встановлення обставин скоєння злочину. Це логічно, оскільки слідчий, прокурор, який здійснює розслідування, на момент складання клопотання на дозвіл на проведення обшуку не володіє інформацією (знанням) про повний перелік об'єктів, що стосуються обставин скоєння злочину, тому позбавлений можливості зазначити в клопотанні весь перелік таких речей. У зв'язку з чим вважаємо логічною можливість вилучення таких речей слідчим. Крім цього, доволі частими є випадки виявлення під час обшуку речей та документів, які свідчать про скоєння інших злочинів. Можливість їх вилучення забезпечує виконання завдань кримінального провадження, а саме забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура (ст. 2 КПК України).

Внаслідок аналізу норм чинного КПК України ми дійшли висновку, що речі і документи можуть бути вилучені під час проведення обшуку, не будучи зазна-

ченими у відповідній ухвалі слідчого судді за наявності достатніх підстав, передбачених ч. 2 ст. 167 КПК України, а саме:

1) підшукані, виготовлені, пристосовані чи використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення та (або) зберегли на собі його сліди;

2) були призначені (використані) для схиляння особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення або винагороди за його вчинення;

3) є предметом кримінального правопорушення;

4) одержані внаслідок учинення кримінального правопорушення та/або є доходами від них, а також майно, на яке їх було повністю або частково перетворено.

Що стосується огляду, то багато в чому механізми вилучення подібні до обшуку. Згідно з ч. 1 ст. 237 КПК України огляд здійснюють з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин учинення кримінального правопорушення. Законодавець передбачив такі види огляду: місцевості, приміщення, речей та документів.

Говорячи про критерії речей і документів, які можливо вилучити в ході огляду, законодавець зазначив такі:

1) речі й документи, які мають значення для кримінального провадження;

2) речі, вилучені з обігу (частина 5 статті 237 КПК України).

На відміну від обшуку, під час огляду тимчасово вилученим майном вважають усі речі й документи, які мають значення для кримінального провадження, крім тих, які заборонені законом в обігу (частина 7 статті 237 КПК України).

Відповідно до ч. 5 ст. 237 КПК України всі речі, вилучені під час проведення огляду, підлягають негайному огляду й опечатуванню із завіренням підписами осіб, які брали участь у проведенні огляду. Ст. 236 КПК України, яка врегульовує процесуальний порядок проведення обшуку, такої вимоги не містить, водночас наведені у ч. 5 ст. 237 КПК України вимоги, на нашу думку, мають бути поширені і на речі, що вилучені під час проведення обшуку.

У разі якщо огляд речей і документів, які були вилучені, на місці здійснити неможливо або ускладнений, то їх тимчасово опечатують і зберігають у такому вигляді доти, доки не буде здійснено їх остаточні огляд й опечатування (частина 5 статті 237 КПК України).

Деякі науковці вважають, що вилучення речей (майна), документів може мати місце не тільки під час обшуку, огляду та затримання. Зокрема, до таких дій повною мірою може належати слідчий експеримент. Ми не можемо погодитись з такою думкою, оскільки переконані, що кожній процесуальній дії, в тому числі і слідчій (розшуковій), притаманний виключний перелік інструментів, елементів, тактичних прийомів та засобів, властивих саме цій процесуальній дії. Відповідно до ст.ст. 168, 208, 234, 236, 237 КПК України вилучення майна можливе лише у разі обшуку, огляду та затримання.

Однак зазначена проблема має місце в практичній діяльності. На підставі вивчення слідчої практики та власного досвіду в правоохоронних органах ми дійшли висновку, що непоодинокими є випадки, коли в ході проведення слідчого експерименту виявляються предмети, які мають значення для кримінального провадження. Під час дослідження матеріалів кримінальних проваджень траплялись випадки, коли в рамках проведення слідчого експерименту виявлялись предмети, які мали значення для кримінального провадження та вилучались у рамках вказаної слідчої (розшукової) дії, про що вносились відповідні відомості до протоколу слідчого експерименту. Ми вважаємо таку практику помилковою, оскільки слідчий експеримент у структурі слідчих (розшукових) дій переслідує інші завдання. Слідчий експеримент не розцінюється як процесуальна дія, спрямована на вилучення майна, про що вказує і стаття 240 КПК України «Слідчий експеримент», в якій відсутні норми, що передбачають таке вилучення.

Ми вважаємо, що вилучення предметів у рамках проведення слідчого експерименту не відповідає вимогам чинного КПК. На нашу думку, оптимальним та таким, що відповідає нормам чинного законодавства, є проведення вилучення виявленого предмета в рамках огляду місцевості. Отже, якщо під час слідчого експерименту був виявлений предмет, що має значення для кримінального провадження, слідчий зупиняє проведення слідчого експерименту та оголошує, що буде проведений огляд місцевості. Учасниками огляду виступають учасники слідчого експерименту. Також понятими під час огляду можуть бути присутні поняті під час слідчого експерименту, на що немає прямої заборони закону (тобто участь понятих у декількох слідчих (розшукових) діях). У рамках огляду здійснюється вилучення предмета у відповідності до ст.ст. 223, 237 КПК України. Надалі слідчий оголошує про продовження слідчого експерименту. У разі неможливості переривання слідчого експерименту за наявності постанови про створення слідчої групи, відразу в ході проведення слідчого експерименту, інший слідчий, що входить до зазначеної слідчої групи, може проводити огляд місцевості. Зазначений алгоритм дій, на нашу думку, не суперечить КПК України, відповідає завданням слідчих (розшукових) дій та не дасть підстави ставити під сумнів допустимість отриманих доказів у результаті такого вилучення.

На нашу думку, окремо варто сказати про можливість отримання майна органами досудового розслідування під час кримінального провадження. Частина 2 статті 93 КПК України зазначає, що сторона обвинувачення здійснює збирання доказів шляхом проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, проведення інших процесуальних дій [2].

У зв'язку з цим збирання доказів стороною обвинувачення шляхом проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, витребування (тимчасовий доступ до речей та документів) цілковито залежить від ініціативи цієї сторони, тобто слідчого чи прокурора. Сторона обвинувачення ініціює початок застосування тієї чи іншої форми збирання доказів. На нашу думку, такий стан справ не в повному обсязі відповідає інтересам держави та суспільства на теренах боротьби зі злочинністю. Така безальтернативність нівелює прагнення громадянського суспільства до комунікації з правоохоронними органами. Позбавляє можливості зафіксувати свою правову позицію.

Варто наголосити, що в практичній діяльності мають місце непоодинокі факти, коли потерпілий чи свідок бажають надати якісь докази щодо кримінального провадження, і це не дивно. Потерпілий, як ніхто інший, зацікавлений у відновленні своїх порушених прав і здебільшого намагається всіляко допомагати правоохоронним органам. Відсутність механізму надання доказів потерпілим фактично позбавляє потерпілого його права на відстоювання своїх інтересів та можливості сприяння органам досудового розслідування у відновленні порушених прав, що, на нашу думку, є недопустимим.

На практиці за наявності таких фактів здебільшого органи досудового розслідування застосовують такий алгоритм. Органи досудового розслідування відбирають у потерпілого заяву про бажання видачі певної речі чи документа, а надалі здійснюють огляд указаних предметів зі складанням протоколу огляду предмета з фіксацією в ньому інформації, що предмети, які підлягають огляду, видані конкретною особою. У такому алгоритмі немає порушень чинного законодавства, але, вважаємо, у разі таких дій залишається процесуально не зафіксованим сам факт передачі речей і документів, що може стати перешкодою для визнання речей і документів допустимими доказами в суді. Своєю чергою для недопущення таких фактів органи досудового розслідування у разі виявлення бажання особи видати певні речі і документи, які мають вагоме значення для кримінального провадження, застосовують такий захід, як тимчасовий доступ до речей і документів, що, по-перше, не зовсім відповідає правовій природі вказаного заходу, а по-друге, вимагає витрати часу на дотримання процедури здійснення.

Крім того, потрібно зазначити, що особою, яка матиме бажання сприяти досудовому розслідуванню, може бути не лише потерпілий. Це може бути особа, яка має певні зв'язки з потерпілим, наприклад родинні, трудові, товариські, і бажає допомогти у відновленні порушених прав потерпілого. Вона може мати лише статус свідка.

Також як і у разі застосування витребування речей за допомогою такого способу збирання доказів (речей, документів) стороною обвинувачення можуть бути отримані від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових і фізичних осіб будь-які речі, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, за винятком речей, вилучених законом з обігу.

У працях науковців, опублікованих до набрання чинності КПК України 2012 року, обґрунтовувалася доцільність відображення факту подання доказів у самостійному протоколі, який пропонувалося іменувати «протоколом подання доказів», «протоколом добровільної видачі доказів» та ін. Ми вважаємо, що з прийняттям чинного КПК України необхідність у зазначеній процесуальній дії нікуди не ділась та досі є нагальною.

На нашу думку, вказана проблема на достатньому рівні вирішена в кримінально-процесуальному законодавстві Республіки Казахстан. КПК Казахстану містить статтю 259 «Надання особі, яка здійснює досудове розслідування, предметів і документів з ініціативи осіб, які ними володіють», в якій зазначено:

«Сторони, а також інші особи, керівники та інші посадові особи підприємств, установ, організацій вправі надавати особі, яка здійснює досудове розслідування, предмети і документи, які на їхню думку можуть мати значення для справи.

Особа, яка здійснює досудове розслідування, зобов'язана оглянути наданий предмет, документ за правилами і прийняти його, якщо є підстави вважати, що предмет або документ має або в подальшому може мати значення для справи. Предмети, документи, які не мають значення для такої справи, але вилучені з обігу, також мають бути прийняті.

У разі надання предмета, документа, що не має значення для справи і не вилученого з обігу, особа, яка здійснює досудове розслідування, негайно після огляду повертає предмет, документ за належністю» [5].

Ми вважаємо, що подібного механізму вкрай не вистачає національному законодавству. Його запровадження не порушує жодних прав, оскільки це добровільна дія, без ознак примусу. Також наявність такого механізму призведе до оптимізації досудового розслідування, дасть змогу більш раціонально використовувати час. Ще одним важливим, на нашу думку, аспектом є те, що надання суспільству ініціативи в сприянні боротьбі зі злочинністю матиме виховний характер на шляху розвитку громадянського суспільства та налагоджуватиме взаємодію між суспільством та правоохоронними органами.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар / За заг. ред. В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. Київ : Юстініан, 2012. 1224 с., с. 249.

2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI: (станом на 11.01.2019 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17 (дата звернення: 20.08.2019).

3. Благодир А.А. Застосування примусу під час провадження слідчих дій : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, НУВС. 2009. 20 с.

4. Моргун Н.С. Засада недоторканності права власності у досудовому кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 213 с.

5. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852 (дата звернення: 18.08.2019).

Ліснiченко Д. В.,
старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблемних питань кримінального аналізу
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 343.122 (477)
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-41

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ НАДАННЯ ЗАХИСНИКОМ ПРОФЕСІЙНОЇ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Мартовицька О. В.

У науковій статті здійснено дослідження генезису дії чинного КПК України з 2012 року і дотепер з питань законодавчого забезпечення надання захисником правової допомоги на стадії досудового розслідування, а також гарантій з цих питань, що закріплено в Конституції України. Встановлено наявні розбіжності, неузгодженість та прогалини між Основним Законом, чинним КПК України і Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» з питань забезпечення і реалізації надання захисником професійної правничої допомоги учасникам кримінального судочинства. На підставі результатів дослідження запропоновані конкретні пропозиції і рекомендації з метою удосконалення чинного кримінального процесуального законодавства України.

Ключові слова: *досудове розслідування, кримінальний процес, правова допомога, адвокат, захисник, учасники провадження, статус, положення, закон, процесуальні правовідносини, міжнародні акти, захист, суб'єкти, функція, наукова позиція.*

В научной статье выполнено исследование генезиса действия действующего КПК Украины с 2012 года по настоящее время по вопросам законодательного обеспечения предоставления защитником правовой помощи на стадии досудебного расследования, а также гарантий, которые закреплены в Конституции Украины. Установлены явные расхождения, несогласованность и пробелы между Основным Законом, действующим КПК Украины и Законом Украины «Об адвокатуре и адвокатской деятельности» в вопросах обеспечения и реализации предоставления защитником профессиональной юридической помощи участникам уголовного производства. На основании результатов исследования предоставлены конкретные предложения и рекомендации с целью усовершенствования действующего уголовного процессуального законодательства Украины.

Ключевые слова: *досудебное расследование, уголовный процесс, правовая помощь, адвокат, защитник, участники производства, статус, положение, закон, процессуальные правоотношения, международные акты, защита, субъекты, функция, научная позиция.*

The author of the article examined the development of the genesis and current status of use of the Criminal Procedure Code of Ukraine from November 21, 2012 on the existing problematic issues of providing professional legal assistance by the defense counsel, the realization of rights, freedoms and legal interests by participants in criminal proceedings. During the research, the author analyzed the norms of the Constitution of Ukraine, as well as the Law of Ukraine "On Advocacy and Advocate Activity", criminal procedural and other legislation. Also the author of the article pointed out legislative and normative fixation of obligation to provide realization of the constitutional right for legal aid during the pretrial investigation and trial by officials conducting pre-trial investigation, procedural guidance for pre-trial investigation and trial. During the research the author made a comparative analysis of the provisions of the previous Criminal Procedure Code of Ukraine adopted in 1960 and other legislation of that time and the current Criminal Procedure Code of Ukraine adopted in 2012 on the issues discussed in the article. Such research helped to generalize both positive and negative experience of law enforcement activities, which contributed to determine certain proposals and recommendations for improvement current legislation on the issues discussed in the article. In addition, the author identified the existing differences, inconsistencies and gaps between the Basic Law, the current Criminal Procedure Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On Advocacy and Advocate Activity" on the provision of professional legal assistance to the participants of criminal procedure and the realization of their rights, freedoms and legal interests in criminal proceedings. Based on the results of the research, analysis of the current legislation of Ukraine, international legal acts, decisions of the European Court of Human Rights, law enforcement practice of pre-trial investigation bodies, prosecutor's offices, judicial instances, specific proposals and recommendations were made. These proposals are aimed to improve the current criminal procedure law in part of the protection by the defense lawyer and officials of the rights, freedoms and legal interests of citizens got included in criminal proceedings. These proposals will be send to the Verkhovna Rada of Ukraine for their legislative fixation.

Key words: *pre-trial investigation, criminal procedure, legal assistance, lawyer, defense attorney, participants in the proceedings, status, position, law, procedural legal relationship, international acts, protection, criminal defendants, function, scientific position.*

Постановка проблеми та її актуальність. Удосконалення надання захисником правової допомоги на стадії досудового розслідування апробовані національною історією кримінального судочинства, але потребують свого удосконалення, що є актуальним питанням сьогодення для України. Прийняття у 2012 році чинного КПК України з його новелами, зокрема і в частині надання захисником правової допомоги на етапі досудового розслідування, внесло концептуальні зміни в цьому напрямі. Водночас підписання Україною низки міжнародно-правових актів та договорів вимагає подальшого удосконалення надання правової допомоги захисником. Своєю чергою рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), які стали частиною національного законодавства України, мають враховуватись як посадовими особами, так і захисниками у правозастосуванні, що підтверджується значною кількістю звернень нашої країни до цієї міжнародної судової інституції. Забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи є одним із головних чинників визначення демократичної правової держави, що гарантовані Конституцією нашої країни, а згідно зі ст. ст. 55 та 59 така професійна

Мартовицька О. В., 2019

правнича допомога має бути забезпечена особам, що потрапили у кримінально-процесуальні правовідносини [1]. Враховуючи актуальність порушених питань, виникає потреба в дослідженні вказаного напряму кримінального процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Порушені в статті питання розглядалися в роботах учених: С.Є. Абламського, О.М. Бандурки, Ю.В. Бауліна, В.П. Бож'єва, В.В. Борисова, Т.В. Варфоломеєвої, Б.Л. Ващука, В.І. Галагана, І.М. Гальперіна, Л.В. Головка, В.Г. Гончаренка, Ю.М. Грошевого, М.І. Гошовського, Є.В. Диденка, М.В. Духовського, В.В. Єрохіна, Ю.Д. Зайцева, Я.П. Зейкана, Д.Ю. Кавуна, С.О. Ковальчука, О.А. Калганова, О.В. Капліної, Г.К. Кожевнікова, А.Ф. Коні, В.В. Лисенка, Л.Д. Кокорева, Н.І. Клименка, О.П. Кучинської, О.О. Кочури, В.Г. Лукашевича, Є.Д. Лук'янчикова, В.Т. Маляренка, М.М. Михеєнка, Т.В. Омельченко, В.Т. Нора, О. Павлюченко, М.А. Погорецького, Т.І. Присяжнюка, В.М. Савицького, М.В. Сенаторова, М.С. Строговича, В.М. Тертишника, Л.Д. Удалової, Т.Г. Фоміної, П.В. Цимбала, В.П. Шибіки, О.Г. Шило, М.Є. Шумило, О.О. Юхна, Ю.П. Яновича та інших. Після прийняття у 2012 році КПК України у кандидатській дисертації ці питання частково досліджувались С.Є. Абламським «Захист прав та законних інтересів потерпілого в кримінальному провадженні» (2014 р.); Д.Ю. Кавуном «Кримінальний процесуальний механізм забезпечення прав потерпілого (фізичної особи) на досудовому розслідуванні» (2016 р.); А.В. Мельниченко «Забезпечення прав особи на досудовому розслідуванні» (2018 р.). У монографії ці питання вивчалися В.В. Єрохіним (2018 р.); А.В. Сачко в монографії «Забезпечення верховенства права при застосуванні особливих порядків та режимів кримінального провадження» (2019 р.) та в докторській дисертації з цієї тематики, а також ці питання досліджувались фрагментарно і іншими вченими. Водночас за період дії чинного КПК України до нього, станом на кінець 2019 року, було внесено більш 580 змін, доповнень та поправок, положення яких ще не знайшли свого відображення у дослідженнях учених.

Метою цієї статті є необхідність подальшого дослідження проблемних питань та шляхів їх удосконалення щодо надання професійної правничої допомоги у кримінальному провадженні, що викликано недосконалістю, а в окремих випадках і відсутністю синхронізації між чинним кримінальним процесуальним законодавством України та окремими законами та практикою їх застосування з метою дослідження цих питань та напрацювання пропозицій та рекомендацій із внесення відповідних доповнень та змін до КПК України.

Виклад основного матеріалу. Натепер завданням законодавця є наповнення реальним змістом забезпечення права на професійну правничу допомогу у всіх сферах суспільного життя і насамперед у сфері кримінального судочинства. Саме новели чинного КПК України дещо знизили дискусійність питання про те, хто ж має бути захисником у кримінальному процесі. Однак тільки наявності закону про захист не досить, потрібний правовий механізм його реалізації, щоб людина могла скористатися правовою допомогою тоді, коли вона їй найбільше необхідна. Як слушно зазначили О.Д. Святоцький та В.В. Медведчук, головне не в проголошенні самого права, а у його змісті та правовому механізмі забезпечення та здійснення [2, с. 75–76], що ми підтримуємо. Із приводу «професійності» і «фаховості» у науці точилася активна дискусія стосовно якісних та інших показників, яким має відповідати захисник. При цьому, як зазначав І.Ю. Головацький, поняття «фахівець у галузі права» не має свого офіційного визначення, не може бути співвіднесено із поняттям «вища або повна вища юридична освіта» відповідно до освітньо-кваліфікаційних рівнів, визначених Законом України «Про вищу освіту». Крім того, на його думку, у цьому разі на такого захисника не поширюватимуться Правила адвокатської етики [3, с. 141]. Подібну думку висловлював Я.П. Зейкан, який вказав на недоцільність допуску до участі у справі осіб, які не мають адвокатського посвідчення [4, с. 8], що ми підтримуємо. Як свідчить дослідження, чинний КПК України містить новий підхід до вирішення таких питань та вказує на професійність і наявність належної компетенції захисника-адвоката у сфері надання правничої допомоги, що частково узгоджено із положенням Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [5], зокрема щодо вимог до осіб, які бажають стати захисником-адвокатом (ст.ст. 6 та 7), необхідності складання кваліфікаційного іспиту (ст.ст. 8 та 9), проходження стажування та прийняття присяги (ст.ст. 10, 11, 12), обов'язків захисника-адвоката (ст. 21), а також можливості тимчасового зупинення та припинення права на зайняття адвокатською діяльністю. Справді, натепер у цілому інститут правничої допомоги відповідає сучасним вимогам. Зазначимо, що за чинним законодавством значно ускладнено процедуру отримання посвідчення адвоката. Відповідно до ст. 6 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» захисником-адвокатом може бути фізична особа, яка має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи в галузі права не менше двох років, склала кваліфікаційний іспит, пройшла стажування (крім випадків, установлених цим Законом), склала присягу адвоката України, отримала свідоцтво про право на зайняття адвокатською діяльністю. При цьому стаж юридичної роботи зараховується лише після отримання диплома про вищу юридичну освіту (диплома спеціаліста й більш високого рівня). Однак, незважаючи на позитивність і прогресивність його положень, окремі питання все ж таки потребують повного і комплексного дослідження. Зокрема, необхідно звернути увагу на положення ст. 7 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», де встановлено, що вимоги щодо несумісності з діяльністю адвоката не поширюються на депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів місцевих рад (крім тих, які здійснюють свої повноваження у відповідній раді на постійній основі). На нашу думку, не слід допускати до виконання функції захисту та надавати статус захисника-адвоката тих фахівців у галузі права, які є представниками будь-якої гілки влади, включаючи законодавчу (депутатів будь-яких представницьких органів – від Верховної Ради до органів місцевого самоврядування), виконавчої, включаючи представників правоохоронних органів, та судової (включаючи осіб, які занесені до списку присяжних). Як справедливо зазначили Г.З. Алієв, О.О. Самодіна та А.В. Самодін, у розрізі європейських правових стандартів реалізація прав і свобод людини у сфері кримінальних процесуальних відносин, а також нормативно-правового забезпечення діяльності інституцій адвокатури особливої уваги заслуговують окремі правові аспекти забезпечення конституційних положень права

підозрюваного, обвинуваченого на захист у кримінальному провадженні [6, с. 91]. Таку позицію слід підтримати, але частково. На нашу думку, реалізація конституційних положень з цих питань передбачає надання професійної правничої допомоги кожній особі. У зв'язку з цим слід підтримати думку В.М. Царьова, який відзначив, що найближчими до істини є ті вчені, які вважають захисника самостійним учасником кримінального провадження, а не визначають його процесуальне положення через відношення до обвинуваченого. Адвокат здійснює захист прав законними засобами і на нього покладається навіть більше обов'язків, ніж на обвинуваченого. Крім цього, на нашу думку, на ньому лежить велика моральна відповідальність, яка не має підкорятись, наприклад політичній, партійній, релігійній чи іншій належності. Наведені наукові позиції свідчать про те, що питання, пов'язані з участю захисника-адвоката у кримінальному провадженні, розглядаються в основному через призму відносин із підозрюваним і обвинуваченим. Справді, якщо розглядати це питання тільки у такий спосіб відносин захисника-адвоката із підозрюваним і обвинуваченим, то, на нашу думку, втрачає своє значення змагальність сторін та вільний вибір, зокрема у поданні ними до суду своїх доказів і доведення перед судом їх переконливості та правової позиції. У зв'язку з цим ми підтримуємо думку Л.Д. Удалової, яка вважає, що прогресивним є закріплення додаткових гарантій реалізації принципу змагальності сторін, у тому числі під час досудового розслідування. Зокрема, сторонам гарантуються рівні права щодо збирання та подання до суду клопотань, скарг, речей, документів, доказів, а також реалізації інших процесуальних прав і свобод (ст. 22 КПК України) [7, с. 8–9]. Однак нині спостерігається непропорційність щодо реалізації захисником права на надання правової допомоги учасникам кримінального провадження. Про незалежність, вільний вибір захисника, рівність осіб на доступ до правової допомоги, своєчасну інформативність про право на отримання і реалізацію правової допомоги, компетентність правової допомоги також зазначено й у міжнародних правових документах. Крім цього, взагалі відсутній процесуальний і чіткий механізм щодо збирання захисником доказів, що потребує удосконалення на законодавчому рівні. На нашу думку, також потребує унормування положення ч. 2 ст. 45 чинного КПК України про те, що захисником не може бути адвокат, відомості про якого не внесено до Єдиного реєстру адвокатів України або стосовно якого у Єдиному реєстрі адвокатів України містяться відомості про зупинення або припинення права на зайняття адвокатською діяльністю. При цьому ч. 2 ст. 50 КПК України прямо визначає недопустимість встановлення будь-яких додаткових вимог, крім пред'явлення захисником документа, що посвідчує його особу, або умов для підтвердження повноважень захисника чи для його залучення до участі у кримінальному провадженні. Положення ч. 2 ст. 45 КПК України, хоча і викладено у формі заборони, разом із тим не передбачає підстав та обов'язку перевірки дійсності свідоцтва про право на зайняття адвокатською діяльністю. У зв'язку із цим доцільно доповнити ст. 45 КПК України додатковою частиною 3 та викласти у такій редакції: «У разі виникнення обґрунтованого сумніву щодо невнесення відомостей про адвоката до Єдиного реєстру адвокатів України або наявності у ньому відомостей про тимчасове зупинення чи припинення права особи на зайняття адвокатською діяльністю слідчий, прокурор, слідчий суддя або суд мають право надіслати запит до Ради адвокатів України або відповідної ради адвокатів регіонів, про що повідомляється адвокат, стосовно якого такий запит направлено. Направлення запиту не є підставою для позбавлення адвоката права здійснювати захист у кримінальному провадженні». Крім цього, доцільно ст. 45 КПК України доповнити додатковою частиною 4, яку викласти у такій редакції: «У разі відсутності в Єдиному реєстрі адвокатів України відомостей про конкретного адвоката за зверненням (письмовим запитом) органів досудового розслідування, прокурора, слідчого судді або суду щодо підтвердження дійсності свідоцтва про право особи на зайняття адвокатською діяльністю і відсутністю відповідних відомостей у Єдиному реєстрі адвокатів України щодо допуску до участі адвоката у кримінальному провадженні Рада адвокатів України і відповідні ради адвокатів регіонів надають письмову відповідь та витяг з Єдиного реєстру адвокатів України негайно». Ще одним зі спірних та неузгоджених положень щодо правової підстави початку надання захисником професійної правничої допомоги є договір із захисником. Зокрема, у чинному КПК України не встановлено форму такого договору: чи вона має бути письмовою, чи то усною. Лише загальні положення щодо права укладання такого договору містяться у ст. 51 КПК України. Більш детально це питання відображене лише у Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», де у ст. 27 встановлено, що договір про надання правової допомоги укладається у письмовій формі, але як виняток договір про надання правової допомоги може вчинятися усно у разі, якщо клієнт невідкладно потребує надання правової допомоги, а укладення письмового договору за конкретних обставин є неможливим, з подальшим укладенням договору у письмовій формі протягом трьох днів, а якщо для цього є об'єктивні перешкоди – у найближчий можливий строк. У зв'язку з цим, на нашу думку, для уникнення протиріч між КПК України і вказаним Законом з цих питань доцільно ч. 1 ст. 51 КПК України доповнити положенням та викласти його у такій редакції: «Договір із захисником про правову допомогу у письмовій формі має бути укладений протягом трьох днів, а якщо для цього є об'єктивні перешкоди – у найближчий можливий строк». Крім того, доцільно доповнити додатковою частиною 2 ст. 51 КПК України, яку викласти у такій редакції: «Договір із захисником може вчинятися усно за умови, якщо затримана особа чи особа, яка тримається під вартою, висловила вимогу щодо особистого запрошення захисника і така правова допомога їй потрібна негайно, а конкретні обставини унеможливлюють укладення письмового договору. Про факт укладення усного договору про надання професійної правничої допомоги захисник негайно письмово повідомляє слідчого, прокурора, слідчого суддю або суд, який здійснює кримінальне провадження». У разі усного укладення договору на правову допомогу адвокату слід враховувати й положення ст. 28 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» щодо підстав для відмови в укладенні договору про надання правової допомоги, які не зовсім узгоджуються із положеннями ч. 4 ст. 47 КПК України. Зокрема, у ч. 1 ст. 28 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачено сім підстав щодо відмови виконання захисником своїх обов'язків, водночас у ч. 4 ст. 47 КПК України передбачено лише

чотири такі підстави. Таке протиріччя доцільно усунути за рахунок внесення відповідних доповнень і уточнень до чинного КПК України.

Слід звернути увагу, що у чинному КПК України передбачено положення щодо присутності захисника під час провадження слідчих (розшукових) дій. Проте, враховуючи це положення, чи означає це, що в цьому разі присутність обмежується тільки його пасивною роллю. Однак у кримінальному провадженні захисник не лише присутній під час проведення слідчим різних слідчих (розшукових) дій, але й бере активну участь у них: ставить питання з дозволу слідчого, заявляє клопотання щодо порядку проведення слідчої (розшукової) дії, про його доповнення, знайомиться із протоколом. Таким чином, захисник активно бере участь у слідчих (розшукових) діях і всіма законними засобами й способами прагне з'ясувати обставини, які виправдовують підозрюваного або пом'якшують його відповідальність. Питання виникає з того приводу, що негласні слідчі (розшукові) дії проводяться зазвичай таємно й участь у них захисника проблематична. Як відомо, одним з ефективних засобів, який дає змогу захиснику виконувати свої професійні обов'язки у кримінальному провадженні, є подання клопотань. З їхньою допомогою він може спонукати слідчого до провадження тих чи інших слідчих (розшукових) дій, призначення експертиз, перевірки певних доказів і версій, доводити до відома слідчого, прокурора свою думку про доведеність оголошеної підозри, обґрунтованість кваліфікації, доцільність прийняття конкретних процесуальних рішень. Клопотання захисника, як зазначає І.М. Одинцова, – це його письмове або усне офіційне звернення до слідчого, прокурора, керівника слідчого підрозділу, слідчого судді або працівників оперативних підрозділів, які вповноважені за дорученням слідчого здійснювати кримінальну процесуальну чи оперативно-розшукову діяльність, про вчинення цими особами дій, що входять до їхньої компетенції, і спрямоване на захист прав та законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого. Перед тим як заявити клопотання у захисника має сформуватися тверда переконаність, що воно не потягне за собою погіршення становища підзахисного. Захисник також має з'ясувати його думку про необхідність подання клопотання, узгодити з ним зміст, повідомляти про те, як можуть бути використані в інтересах захисту дані, отримані в результаті клопотання, які рішення у справі можуть бути прийняті за клопотанням. У клопотаннях захисника можуть ставитися питання про доцільність вилучення певних документів, про допит нових свідків, проведення впізнання, освідування та інших слідчих (розшукових) дій, призначення експертиз, про скасування або зміну запобіжного заходу, про закриття провадження тощо [8, с. 209], що ми підтримуємо.

Висновки. Здійснюючи дослідження прав захисника у кримінальному провадженні, можна зазначити, що у КПК України права захисника викладено не досить коректно та дещо звужено. Зокрема, у п. 4 ст. 46 КПК України встановлено, що захисник користується процесуальними правами підозрюваного, обвинуваченого, захист якого він здійснює, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо підозрюваним, обвинуваченим і не може бути доручена захиснику. Водночас у Законі України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» права саме адвоката ширші. Тут він має право збирати відомості про факти, які можуть бути використані як докази, зокрема: запитувати й одержувати документи або їх копії від підприємств, установ, організацій, об'єднань, а від громадян – за їх згодою; ознайомлюватися на підприємствах, в установах, організаціях із необхідними документами і матеріалами, крім тих, таємниця яких охороняється законом; отримувати письмові висновки фахівців із питань, що потребують спеціальних знань. З метою повної та ефективної реалізації покладених на захисника обов'язків доцільно права захисника визначити у положеннях КПК України окремо. При цьому, враховуючи особливості кримінальної процесуальної діяльності, права захисника у кримінальному провадженні мають бути визначені більш вагомо, ніж права адвоката, визначені в Законі України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність». Доцільно законодавчо закріпити захиснику право отримувати різні документи, зокрема довідки, характеристики, копії договорів, накладних, а також отримувати предмети від підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, їхніх родичів та інших осіб. При цьому також доцільно передбачити додаткові положення, що на захисника не поширюються владні повноваження на вилучення документів чи інших об'єктів, а документи або предмети, зібрані та пред'явлені захисником, ще не є доказом, тому вони мають бути оцінені щодо належності їх до кримінального провадження, зокрема й щодо допустимості та достовірності.

Література

1. Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. №. 30. Ст. 141.

2. Святоцький О.Д., Медведчук В.В. Адвокатура: історія і сучасність. Київ : Ін. Юре. 1997. 320 с.

3. Головацький І.Ю. Діяльність адвоката-захисника у кримінальному процесі : навчальний посібник. Київ : Атіка. 2003. 352 с.

4. Зейкан Я.П. Захист у кримінальній справі : науково-практичний посібник. Київ : Вища школа. 2002. 271 с.

5. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2013. № 27. Ст. 282.

6. Алієв Г.З., Самодіна О.О., Самодін А.В. Окремі аспекти залучення захисника у кримінальне провадження за новим кримінальним процесуальним законодавством України. *Юридична наука*. 2013. № 3. С. 91–99.

7. Удалова Л. Деякі проблемні питання правозастосування кримінального процесуального законодавства. Збірник матеріалів міжвузівської наукової конференції *«Актуальні питання кримінального процесуального законодавства України»* (Київ, 26 квітня 2013 року). Національна академія прокуратури України. Київ : Алерта. 2013. С. 8–12.

8. Одинцова І.М. Право на захист на досудовому розслідуванні за новим КПК України. *Право і суспільство*. 2013. № 2. С. 207–211.

Мартовицька О. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу
та організації досудового слідства
Харківського національного університету
внутрішніх справ

УДК 343.147
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-42

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ ФІКСУВАННЯ ОБШУКУ ТЕХНІЧНИМИ ЗАСОБАМИ

Смірнов О. С., Тетерятник Г. К.

Стаття присвячена питанням фіксування технічними засобами ходу та результатів проведення слідчої (розшукової) дії – обшуку. У роботі звертається увага на недосконалість кримінального процесуального законодавства в частині регламентації питань фіксування обшуку технічними засобами. Вказується на відсутність єдності термінології, яка застосовується законодавцем у нормах, які регламентують зазначене питання, розрізнену правозастосовну практику. Автором досліджуються організаційно-правові питання повноти та безперервності проведення аудіо- і відеозапису обшуку, значення дотримання умов проведення фіксування обшуку під час вирішення питання про допустимість доказів. Надаються пропозиції із вдосконалення кримінального процесуального законодавства в частині фіксування обшуку технічними засобами.

Ключові слова: *обшук, слідча (розшукова) дія, технічні засоби, фіксування, аудіо- і відеозапис.*

Статья посвячена вопросам фиксации хода и результатов проведения следственного (розыскного) действия – обыска. В работе обращается внимание на несовершенство уголовного процессуального законодательства в части регламентации вопросов фиксации обыска техническими средствами. Указывается на отсутствие единства терминологии, которая используется законодателем в нормах, регламентирующих данный вопрос, разобщенную правоприменительную практику. Автором исследуются организационно-правовые вопросы полноты и непрерывности аудио- и видеофиксации обыска, значение соблюдения условий проведения фиксации обыска при решении вопроса о допустимости доказательств. В работе представлены предложения автора по усовершенствованию уголовного процессуального законодательства в части фиксации обыска техническими средствами.

Ключевые слова: *обыск, следственное (розыскное) действие, технические средства, фиксация, аудио- и видеозапись.*

The article is devoted to fixing the course and results of the investigative (search) action – the search. Mandatory fixation of the search was provided for by the laws of Ukraine, which amended the Code of Criminal Procedure, in 2017. At the same time, the norms of the Code of Criminal Procedure of Ukraine still contain a number of inaccuracies and contradictions regarding the fixation of the search by technical means. These problems affect the effectiveness of the search, the possibility of using its results in evidence. The article provides an analysis of the norms of the Code of Criminal Procedure of Ukraine governing the conduct of audio and video recording of a search. The author has investigated the scientific sources related to this problem, formulated his own vision of resolving discussion issues in the aspect of the chosen problems.

The paper draws attention to the imperfection of the criminal procedural legislation regarding regulation of issues of fixing the search by technical means. It points out the lack of unity of terminology that the legislator uses in the rules governing this issue, a fragmented law enforcement practice.

The author examines the organizational and legal issues of the completeness and continuity of the audio-video recording of the search, the importance of observing the conditions for recording the search when deciding on the admissibility of evidence. The issue of the mandatory fixation of various types of searches by technical means is analyzed. The paper presents the author's suggestions for improving the criminal procedural law in terms of fixing the search by technical means. The author comes to the conclusion that not all types of searches are necessarily subject to audio-video fixations. The technical fixation of the search, which is carried out without the determination of an investigating judge, is not mandatory, since this procedural action is among the urgent ones.

It is proposed to develop instructions for bodies and units authorized to conduct a search, which would regulate the features of using technical means of fixation and audio-video recording during this investigative (search) action.

Key words: *search, investigative (search) action, technical means, fixation, audio-video recording.*

Смірнов О. С., Тетерятник Г. К., 2019

Постановка проблеми. Обшук є однією з найбільш правообмежуючих слідчих (розшукових) дій. З приводу процесуального порядку його проведення виникає досить багато спірних питань та процесуальних конфліктів. Попри організаційно-тактичну складність, велику кількість скарг на дії сторони обвинувачення після проведення обшуку, неоднозначне вирішення судом питань щодо допустимості доказів, отриманих під час проведення обшуків, ця слідча (розшукова) дія є досить поширеною.

Як показує судова статистика, кількість клопотань щодо проведення обшуку щорічно збільшується: станом на 01.05.2014 до слідчих суддів місцевих загальних судів надійшло 86 658 клопотань про надання дозволу на обшук житла чи іншого володіння особи, з яких 71 678 (82,7%) задоволено, у задоволенні 13 645 (15,7%) клопотань – відмовлено; у 2015 році на розгляд місцевих судів надійшло 75 162 клопотання про проведення обшуку житла чи іншого володіння особи (із них задоволено – 61 186 (81,4%)), у 2016 р. – 94 746 (із них задоволено – 76 922 (81,2%)), у 2017 р. – 118 884 (із них задоволено – 96 331 (81%)) [1; 2].

Стан дослідження. Процесуальні та криміналістичні питання проведення обшуку на сучасному етапі досліджувалися багатьма вченими та практикуючими адвокатами: І. Гловюк, Д. Зеленюком, М. Комаровою, Т. Пошиванюком, О. Стареньким, О. Татаровим, Р. Шехавцовим та багатьма іншими.

Не оминув своєю увагою вирішення цієї проблематики і законодавець, який неодноразово з моменту набрання чинності КПК України 2012 року вносив зміни до норм, що регулюють питання, пов'язані із проведенням обшуку та використанням його результатів у дока-

зуванні. Останні такі зміни відбулися у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення дотримання прав учасників кримінального провадження та інших осіб правоохоронними органами під час здійснення досудового розслідування» від 16 листопада 2017 року № 2213-VIII та Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03 жовтня 2017 року № 2147-VIII [3; 4].

Натомість, попри розвиток наукової думки та законодавства у напрямі нормативного врегулювання питань забезпечення прав учасників кримінального провадження під час проведення обшуку, використання його результатів у доказуванні, залишаються не досить врегульованими окремі питання його проведення та фіксування.

Метою статті є отримання наукового результату у вигляді теоретично обґрунтованих положень щодо окремих питань фіксування обшуку технічними засобами та вдосконалення на їх основі чинного кримінального процесуального законодавства.

Виклад основних положень. Фіксування обшуку є важливою гарантією законності його проведення та допустимості отриманих під час слідчої (розшукової) дії доказів. Водночас є низка питань нормативного та організаційного характеру в частині забезпечення вимог КПК України щодо фіксування обшуку.

Загальні вимоги до фіксування обшуку як одного з видів слідчих (розшукових) дій сформульовані у главі 5 КПК України. Так, у ч. 2 ст. 104 КПК України зазначається: «Запис, здійснений за допомогою звуко- та відеозаписувальних технічних засобів під час проведення слідчим, прокурором обшуку, є невід'ємним додатком до протоколу. Дії та обставини проведення обшуку, не зафіксовані у записі, не можуть бути внесені до протоколу обшуку та використані як доказ у кримінальному провадженні».

Вимога щодо обов'язкового фіксування за допомогою аудіо- та відеозапису обшуку житла чи іншого володіння особи на підставі ухвали слідчого судді міститься у ч. 10 ст. 234 КПК України.

Крім того, у ч. 1 ст. 107 КПК України також зазначається, що виконання ухвали слідчого судді, суду про проведення обшуку в обов'язковому порядку фіксується за допомогою звуко- та відеозаписувальних технічних засобів.

На нашу думку, привертає увагу одразу декілька невідповідностей, які містяться у зазначених нормах. По-перше, це назва технічних засобів фіксації обшуку. У ч. 2 ст. 104, ч. 1 ст. 107 КПК України такі засоби визначені, як «звуко- та відеозаписувальні технічні засоби», а у ч. 10 ст. 234 КПК України йдеться про «аудіо- та відеозапис». О. Старенький, досліджуючи зазначене питання, справедливо звертає увагу на те, що засоби фіксації є додатками до протоколу процесуальних дій, а ст. 105 КПК України серед переліку таких додатків містить «аудіо- та відеозапис процесуальної дії», а не «звуко- та відеозаписувальні технічні засоби» [5, с. 194]. Таким чином, необхідним є узгодження термінології у зазначених статтях.

По-друге, іще одна певна суперечність між наведеними нормами існує щодо визначення видів обшуку, які підлягають обов'язковій фіксації за допомогою технічних засобів. Так, у ч. 2 ст. 104 КПК України вказується про обшук взагалі. У ч. 2 ст. 107 та ч. 10 ст. 234 КПК України – про обшук, який проводиться за ухвалою слідчого судді.

Таким чином, обшук, який у невідкладних випадках проводиться на підставі ст. 233 КПК України, до випадків обов'язкового фіксування технічними засобами не належить. Логічно, що такий підхід зумовлений виключністю підстав проведення обшуку без ухвали слідчого судді шляхом проникнення до житла чи іншого володіння особи. Водночас гарантією забезпечення прав учасників такого обшуку, допустимість та достовірність доказів, отриманих під час його проведення, доцільно забезпечувати застосуванням звуко- та відеозаписувальних технічних засобів і в цьому разі. О. Старенький пропонує нормативно закріпити обов'язковий аудіо- та відеозапис і для зазначеного виду обшуку [5, с. 194]. На нашу думку, виключність підстав проведення обшуку без ухвали слідчого судді у невідкладних випадах, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у скоєнні злочину, вказує на те, що особи, які у таких випадках проводять обшук, мусять діяти оперативно, терміново. А тому не завжди є можливість здійснення технічного запису такого обшуку. Вважаємо, що необхідність аудіо- та відеозапису обшуку без ухвали слідчого судді носить рекомендаційний характер.

Крім того, як справедливо зауважують учені, учасникам обшуку нічого не заважає заявити клопотання про проведення технічної фіксації обшуку за допомогою аудіо- та відеозапису в порядку ч. 1 ст. 107 КПК України, адже у цьому разі слідчий, прокурор уже будуть зобов'язані здійснювати таку фіксацію [6].

По-третє, слід звернути увагу, що процитовані норми хоча й не містять вимоги щодо безперервної відеозйомки обшуку, але ч. 2 ст. 104 КПК України вказує на необхідність саме такої фіксації, адже формулювання про те, що «Дії та обставини проведення обшуку, не зафіксовані у записі, не можуть бути внесені до протоколу обшуку та використані як доказ у кримінальному провадженні». Розмірковуючи над зазначеним питанням, окремі процесуалісти звертаються до ч. 5 ст. 27 КПК України, у якій зазначається, що під час судового розгляду та у випадках, передбачених КПК, під час досудового розслідування забезпечується повне фіксування судового засідання та процесуальних дій за допомогою звуко- та відеозаписувальних технічних засобів. На підставі співставлення цих норм М. Комарова робить висновок, що «повне фіксування», як видається, свідчить про необхідність саме безперервного, суцільного фіксування процесуальних дій, зокрема обшуку, на що слід звертати увагу під час надання правової допомоги у кримінальному провадженні [7, с. 81]. Адвокат Д. Зеленюк, навпаки, звертає увагу на те, що «стаття 27 КПК України, яка закріплює вимогу щодо «повного» фіксування процесуальної дії, не розкриває змісту цього поняття та прямо не передбачає заборону переривати таке фіксування» [8].

На нашу думку, така слідча (розшукова) дія, як обшук, не може фіксуватися частково. З урахуванням положень ч. 2 ст. 104 КПК України, згідно з якими дії та обставини проведення обшуку, не зафіксовані у записі, не можуть бути внесені до протоколу обшуку та використані як доказ у кримінальному провадженні,

відсутність безперервного запису може створити підстави для оскарження законності отриманих під час обшуку відомостей. Адже навіть відсутність відеозапису протягом певного часу може стати підставою для осіб, інтереси яких обмежувалися під час проведення обшуку, щоби оскаржувати законність дій сторони обвинувачення, які не фіксувалися. Крім того, у протоколі слідчої (розшукової) дії має фіксуватися її хід та результати. Виникнення будь-яких непередбачуваних під час обшуку ситуацій, які б мали бути зафіксовані у протоколі обшуку, унеможливлено внаслідок заборони вносити такі відомості до протоколу.

Водночас виникає питання щодо характеристик технічних засобів, які мають використовуватися під час проведення обшуку. На практиці обшуки можуть тривати від декількох годин і більше доби. Таким чином, в арсеналі осіб, які проводять обшук, мають бути такі технічні засоби, які можуть працювати безперервно досить тривалий час. Логічно, що необхідною умовою ефективності такого засобу аудіо- і відеозапису є його якісні технічні характеристики, які мають забезпечувати чіткість звуку та зображення.

Проблемним аспектом є також визначення моменту початку та закінчення відеозапису проведення обшуку, законодавство не містить вимог щодо необхідності присутності понятих у кадрі, запису вилучення тощо.

Серед процесуалістів є різні думки щодо вирішення цього питання. Д. Зеленюк, звертаючи увагу на негативну практику органів досудового розслідування запрошувати на обшук понятих, які не відповідають вимозі щодо «незаінтересованих осіб» відповідно до ст. 223 КПК України, вважає доцільним у протокол обшуку включати процес їх добору, що і слугуватиме початковим моментом відеофіксації [8]. Інші вчені стверджують, що відеозапис слід починати з того моменту, коли особі, яка є власником приміщення, де проводиться обшук, слідчий пред'являє ухвалу про проведення обшуку, представляє учасників групи, називає їх, у тому числі спеціаліста, і повідомляє про здійснення відеозапису окремих моментів обшуку [9, с. 40]. На практиці за загальним правилом проведення відеофіксації обшуку і розпочинається з моменту, коли слідчий вживає заходів для вручення ухвали особі, у якої проводиться обшук. На нашу думку, відеофіксація має розпочинатися не просто з моменту вручення ухвали – на відео мають бути зафіксовані й інші обставини, які передували обшуку: добровільність допуску правоохоронців для проведення слідчої (розшукової) дії, відсутність порушень з їхнього боку та щодо самих правоохоронців тощо.

Науковці надають такі рекомендації щодо відеозапису ходу проведення обшуку: фіксування на відеофонограму всіх учасників обшуку і всіх осіб, що перебувають у приміщенні, яке обшукується; зйомка інтер'єру кімнат, які належить обшукати; роз'яснення прав і обов'язків учасників слідчої (розшукової) дії; заходи слідчого щодо організації обшуку; розміщення всіх осіб, які перебувають у приміщенні, в одному приміщенні (кімнаті); розподіл обов'язків між тими, хто обшукує; початок їх роботи; момент, коли слідчий пропонує власнику приміщення добровільно показати місця, де приховані предмети, цінності, які становлять інтерес у кримінальному провадженні та видати їх; місце зберігання, процес вилучення об'єктів, зйомка яких здійснюється крупним планом для кращого їх сприйняття у подальшому відтворенні запису; пояснення особи, яка їх надала та ін. [9, с. 40].

У частині наших рекомендацій щодо фіксування ходу проведення обшуку після його початку вважаємо, що поняті та особа, яка проводить обшук, мусять бути у кадрі. Особливе значення це має під час виявлення та вилучення речей і документів. Водночас слід зазначити, що навіть чітке фіксування дій слідчого та понятих під час обшуку повною мірою не може убезпечити сторону обвинувачення від скарг на те, що інші члени групи, залученої для проведення обшуку, не порушували прав осіб під час проведення слідчої (розшукової) дії, що часто і трапляється на практиці.

Більш зрозумілим та логічним є момент закінчення відеозапису. Більшість процесуалістів, з якими ми повністю згодні, логічно зводять його до ознайомлення власника житла чи іншої особи, учасників обшуку із протоколом обшуку, внесення ними зауважень, заяв та клопотань та підписання протоколу [8; 9, с. 45].

Висновки. Таким чином, слід констатувати, що хоча прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення дотримання прав учасників кримінального провадження та інших осіб правоохоронними органами під час здійснення досудового розслідування» від 16 листопада 2017 року № 2213-VIII і створило додаткові гарантії забезпечення прав осіб під час проведення обшуку, але низка питань аудіо- та відеозапису цієї слідчої (розшукової) дії залишилася невирішеною [4]. Насамперед необхідно привести у відповідність з метою однозначного тлумачення закону термінологію, яка використовується у ст.ст. 104, 107, 236 КПК України в частині фіксування технічними засобами.

Слід зауважити, що наказом Міністерства юстиції України від 30.03.2018 № 951/5 була затверджена Інструкція про порядок використання в органах досудового розслідування Державної кримінально-виконавчої служби України технічних засобів фіксування кримінального провадження під час проведення окремих процесуальних дій (натепер вона втратила чинність) [10]. В Інструкції досить детально визначалися загальні положення, основні терміни (поняття), порядок використання технічних засобів фіксування кримінального провадження під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій, окремим підрозділом було визначено порядок фіксування обшуку за допомогою відеозапису, створення та зберігання оригінальних примірників та резервних копій.

На нашу думку, доцільними є розробка та затвердження наказом подібної спільної інструкції органами та підрозділами, які уповноважені на проведення обшуків, яка б вирішувала на рівні підзаконного нормативно-правового акта окремі питання, пов'язані із застосуванням технічних засобів та проведенням аудіо- і відеозапису обшуку.

Перспективним у контексті тематики видається з'ясування питань, пов'язаних із використанням аудіо- і відеозапису обшуку у доказуванні, компаративістське дослідження використання технічних засобів під час проведення обшуку за кримінальним процесуальним законодавством України та іноземних держав.

Література

1. Судова влада України. Судова статистика. Звітність. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/.

2. Узагальнення ВССУ судової практики щодо розгляду слідчим суддею клопотань про надання дозволу на проведення обшуку житла чи іншого володіння особи від 17 жовтня 2014 р. URL: http://sc.gov.ua/ua/uzagalnennja_sudovoji_praktiki.html.

3. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 3 жовт. 2017 р. № 2147-VII. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2147a-19.

4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення дотримання прав учасників кримінального провадження та інших осіб правоохоронними органами під час здійснення досудового розслідування : Закон України від 16 лист. 2017 р. № 2214-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2213-19

5. Старенький О.С. Обшук як засіб отримання доказів у кримінальному провадженні: окремі новели чинного Кримінального процесуального кодексу. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 1 (15). С. 190–204.

6. Відеофіксація під час винесення та виконання ухвали про обшук. URL: http://kdka.org.ua/2018/06/04/%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B5%D0%BE%D1%84%D1%96%D0%BA%D1%81%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-%D0%BF%D1%96%D0%B4-%D1%87%D0%B0%D1%81-%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B5%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D1%82%D0%B0-%D0%B2%D0%B8/.

7. Комарова М.В. Правові та організаційні засади обшуку у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. Київ, 2019. 256 с.

8. Зеленюк Д. Снимать нельзя останавливать: о главных проблемах видеофиксации обыска. *Вебресурс Pravo.ua*. URL: https://pravo.ua/snimat-nelzja-ostanavlivat-o-glavnyh-probely-videofiksacii-obyska//.

9. Проведення слідчих (розшукових) дій із застосуванням звуко- та відеозаписувальних технічних засобів : методичні рекомендації / В.В. Невгад, Р.М. Дударець, А.А. Саковський, М.П. Климчук. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. 67 с.

10. Про затвердження Інструкції про порядок використання в органах досудового розслідування Державної кримінально-виконавчої служби України технічних засобів фіксування кримінального провадження під час проведення окремих процесуальних дій : Наказ Міністерства юстиції України від 30.03.2018 № 951/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/z0390-18.

Смірнов О. С.,
аспірант
Донецького юридичного інституту Міністерства внутрішніх справ України

Тетерятник Г. К.,
кандидат юридичних наук,
завідувач кафедри кримінального процесу
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 347.73
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-43

ПРАВОВИЙ ДОСВІД ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У СФЕРІ СТИМУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ

Молдованов Д. В.

У статті проаналізовано перспективи створення і діяльності комплексів альтернативної енергетики, які б мали можливість повноцінно забезпечити потребу України в енергоресурсах. Досліджувались теоретичні та практичні проблеми, з якими доведеться зіткнутися у разі впровадження відновлювальної енергетики в тому вигляді, у якому передбачено в Національній стратегії України до 2035 року. Крім того, у дослідженні наведені можливі правові шляхи подолання зазначених загроз та поступове впровадження такого виду електроенергетики.

Ключові слова: *альтернативні джерела енергії, відновлювальна енергетика, вітроелектростанції, сонячні електростанції, «зелений» тариф.*

В статье проанализированы перспективы создания и деятельности комплексов альтернативной энергетики, которые бы могли полноценно обеспечить потребность Украины в энергоресурсах. Исследовались теоретические и практические проблемы, с которыми придётся столкнуться при внедрении возобновляемой энергетики в том виде, в котором предусмотрено в Национальной стратегии Украины до 2035 года. Кроме того, в исследовании приведены возможные правовые пути преодоления указанных угроз и постепенное внедрение данного вида электроэнергетики.

Ключевые слова: *альтернативные источники энергии, возобновляемая энергетика, ветроэлектростанции, солнечные электростанции, «зелёный» тариф.*

The article examines the impact of primary energy sources on the state, highlights both the environmental and general legal aspects. The need to introduce newer renewable energy sources is noted. This is not the first year the neighboring European states have been engaged in this activity, following the example of which Ukraine is trying to introduce this type of energy.

However, as we were exploring this topic, we encountered a number of obstacles to its rapid implementation and legal problems in its operation. So these problems affect both the environmental side of public policy and economic and financial.

To the problems that will bring with them alternative energy sources, we distinguish the following: 1. Large area occupied by renewable energy facilities for energy generation. At the same time, similar power generation capacities with primary sources occupy many times smaller land. 2. It is not possible to install wind farms close to cities, as they generate too much noise when generating energy, which causes discomfort not only for humans but also for animals, thus damaging the ecosystem. 3. The tariff aimed at promoting renewable energy is too large, which negatively affects the overall financial picture. Thus, with the current development of renewable energy, we can speak of the rapid depletion of state budget funds to pay the specified tariff. Summarizing the above, it is necessary to state the negative impact of renewable energy, at the level of development that Ukraine has today, on the state of the country as a whole.

Without solving these problems, Ukraine will not be able to make full use of renewable energy and receive the mentioned benefits from its operation. Thus, possible means have been found that Ukraine can implement to overcome them and create optimal conditions for the development of the industry in question. These funds are successfully used in European countries, such countries are rapidly developing the renewable energy sector and according to national strategic plans, consider it possible already in 2050 to completely switch to energy consumption generated from alternative sources. This transition will have a positive impact on the economic, political life of the state and increase the national security level of the country.

Key words: *alternative energy sources, renewable energy, wind power, solar power, green tariffs.*

Молдованов Д. В., 2019

Постановка проблеми. У всьому світі динамічно розвиваються програми, за якими для відновлювальних джерел енергії відведена головуюча роль на світовому енергетичному ринку. Україна також заохочує впровадження відновлювальних джерел енергії. Так, надаються державні дотації, податкові пільги та інша державна підтримка для тих, хто вирішив перейти на альтернативні джерела енергії або розпочати діяльність з продажу електроенергії, генерованої з альтернативних джерел.

Відповідно до Директиви 2009/28/ЄС до 2020 року частка використання відновлюваних джерел енергії в країнах-членах ЄС має становити 20% від загального обсягу енергопостачання, що дають змогу зменшити залежність від імпортованого викопного палива та підвищити рівень використання нових енергетичних технологій [1].

Нові альтернативні джерела енергії мають певні переваги над старими викопними, які до того ж є вичерпаними та можуть закінчитись у майбутньому. Однак при цьому є і певні загрози у активному розвитку альтернативної енергетики.

Результати аналізу наукових джерел і публікацій демонструють недостатню розробленість цієї теми. Так, недостатніми є дослідження проблематики альтернативної енергетики, а саме недоліків у системі впровадження зазначеної галузі. Так, серед вітчизняних учених зазначену тематику досліджують Н.А. Вальдман, С.С. Дев'яткіна, Н.І. Дунаєвська, Б.К. Ільєнко, Г.М. Калетнік, С.О. Кудря, Л.Л. Озерова, С.Г. Плачкова, М.С. Труб та інші. Серед іноземних дослідників тематики альтернативної енергетики слід назвати таких науковців, як Ван ден Броек, В. Дорнбург, Е. Смитс, А. Фаідж, Б. Фішер та ін.

Метою цієї статті є визначення потенційних ризиків, що можуть настати за умови переходу на альтернативні джерела енергії без обмежень їх використання, враховуючи європейський досвід та знаходження засобів протидії таким ризикам.

Виклад основного матеріалу. Виробництво та споживання енергії пов'язане з різними видами життє-

діяльності людини: з обігрівом житла, приготуванням їжі, переміщенням людей та виробництвом певних благ цивілізації. На такому етапі всі джерела енергії можливо поділити на:

1) викопні (вугілля, нафта тощо);

2) ядерні і термоядерні джерела енергії;

3) відновлювальні джерела енергії (енергія вітру, сонця, води тощо).

Так, за даними Державної служби статистики України, у 2018 році було спожито в країні 10 011 794,42 тонн палива, з яких – 45 354 тис. т вугілля, 31 623 793,9 м^3 природного газу, 2 469 508,1 т нафти. Крім того, 34,3% всієї енергії України імпортується з інших країн світу [4].

Перероблення такої кількості сировини негативно позначається на загальному стані екології. Так, спалювання викопного твердого та рідкого палива супроводжується виділенням вуглекислого, сірчистого і чадного газів, а також пилу, сажі та інших забруднювальних речовин. Видобуток вугілля відкритим способом, як і торфорозробки, ведуть до руйнування та зміни природних ландшафтів. Розливи нафтопродуктів і нафти під час видобутку і транспортування здатні нанести шкоду біосфері на значних територіях. Також через високу вартість енергоносіїв збільшується кінцева вартість продуктів, під час виготовлення яких потрібна значна кількість енергії, у зв'язку з чим конкурентоздатність вітчизняних виробників знижується, що негативно впливає на обсяги промислового виробництва та загальний рівень життя населення.

Нині Україна йде у напрямі стратегічного розвитку та розширення використання відновлювальних джерел енергії в галузі енергетики. Необхідно зазначити, що саме курс на розвиток відновлювальної енергетики продиктований європейськими віяннями, спрямованими на розвиток цієї галузі.

Однак чи справді курс слідування за європейськими стандартами, вибраний Україною, настільки бездоганний та економічно вигідний?

У науковій праці вважається за доцільне розглядати такі різновиди альтернативних джерел енергії, як вітрові та сонячні електростанції, як основні засоби для генерації відновлювальних видів електроенергії.

Так, вітрова електростанція – група вітрових електричних установок або окрема вітрова електроустановка, устаткування і споруди, розташовані на певній території, які функціонально пов'язані між собою і становлять єдиний комплекс, призначений для виробництва електричної енергії шляхом перетворення кінетичної енергії вітру на електричну енергію [15].

На думку О.І. Соловей, вітроустановки виробляють електричну енергію практично без забруднення довкілля, але при цьому їх негативний вплив пов'язаний із відведенням під будівництво значних площ і зміною ландшафту, загрозою загибелі птахів, металоємністю вітроустановок, що зумовлює забруднення під час виробництва металу [11].

Таким чином, основним економічним недоліком вітроенергетичних станцій (ВЕС) є використання під будівництво ВЕС значних земельних ресурсів. Під потужні промислові ВЕС необхідна площа з розрахунку від 5 до 15 км^2/МВт залежно від рози вітрів і місцевого рельєфу району. Максимальна потужність, яка може бути отримана з 1 км^2 площі, залежить від району будівництва ВЕС, типу станції і технологічних особливостей конструкції; середнє значення отриманої потужності становить приблизно 10 МВт. Для ВЕС потужністю 1000 МВт потрібна площа в 70–200 км^2. Крім того, вироблення сонячної енергії за допомогою наземних сонячних панелей, які з'єднуються у великі сонячні електростанції, потребують відведення також значних територій. Так, у середньому на 1 МВт баштової сонячної електростанції для слідкуючих геліостатів потрібна площа близько 0,035 км^2. У цілому площа, необхідна для сонячних електростанцій на 1 МВт потужності, становить по різних країнах світу 0,001–0,008 км^2 [13].

Однак слід пам'ятати, що земля в Україні є основним національним багатством, яке перебуває під особливою охороною держави [6].

У своїй праці Є.С. Лазеба зазначає, що земля завжди була, є і буде обмеженим ресурсом, у зв'язку з чим завдання держави – забезпечувати ефективне її використання. Під ефективністю використання земель необхідно розуміти економічний результат від їх використання [10].

Так, Запорізька атомна станція займає близько 4 кв. км та виробляє близько 6 000 МВт [14]. Тобто виходячи із даних, вказаних вище, можна встановити, що для виробітку 6 000 МВТ за допомогою відновлювальних джерел енергії потрібно близько 420–1200 кв. км, що є дуже великою площею для розміщення вітроустановок або сонячних панелей на земельних ділянках.

Крім того, ще один з недоліків таких ВЕС – неприємні звуки, що утворюються під час обертання лопатей ротора. Люди бідкалися, що нерідко під час наближення до електростанції вони починали відчувати дискомфорт, а іноді навіть напади невмотивованого страху. Тварини і птахи мали за краще одразу залишати зони, забудовані ВЕС, а перелітні птахи відхилялися від звичного маршруту і робили гаки в декілька кілометрів, щоб їх облетіти. Особливу екологічну проблему становлять шумові впливи вітроагрегатів потужністю 250 кВт і більше [13].

Крім того, ще одним, та мабуть, основним фінансовим недоліком електростанцій, що виробляють електроенергію з альтернативних джерел енергії, необхідно вважати вартість електроенергії, за якою держава зобов'язується її купити.

Так, ЗУ «Про альтернативні джерела енергії» встановлено, що «зелений» тариф – спеціальний тариф, за яким закуповується електрична енергія, вироблена на об'єктах електроенергетики, зокрема на введених в експлуатацію чергах будівництва електричних станцій (пускових комплексах), з альтернативних джерел енергії (а з використанням гідроенергії – лише мікро-, міні- та малими гідроелектростанціями) [15].

Отже, відповідно до встановлених тарифів закупівля електричної енергії державою, яку виробляють приватні домогосподарства з енергії сонячного випромінювання об'єктами електроенергетики, величина встановленої потужності яких не перевищує 30 кВт та які введені в експлуатацію з 01 січня 2017 року по 31 грудня 2019 року, становить 550,21 коп/кВт·год (без ПДВ) [16].

Однак роздрібний тариф на електричну енергію, що відпускається для кожного споживача станом на IV квартал 2018 року для I класу напруги, встановлений АТ «ХАРКІВОБЛЕНЕРГО» у 178,079 коп/кВт·год (без ПДВ) та для II класу напруги – 212,776 коп/кВт·год (без ПДВ) [8].

За даними, які в своїй статті наводить Б.К. Ільєнко, за останні півтора року в Україні з'являлись щокварталу 400 нових СЕС потужністю близько 8 МВт, тобто 2400 СЕС сумарною потужністю 48 МВт.

За даними Інституту відновлюваної енергетики НАН України, у 2017 р. установлена потужність СЕС України становила 740 МВт, вироблено 710 млн кВт·год. електроенергії. Тут доплата за «зелений» тариф становить більш як 3 млрд грн [7].

На сайті Державної служби статистики України міститься інформація про постачання електроенергії з відновлювальних джерел енергії, а саме з сонячної та вітрової енергії. Так, у 2010 році вона становила 4 тис. т н.е.; 2011 рік – 10 тис. т н.е.; 2012 рік – 53 тис. т н.е.; 2013 рік – 104 тис. т н.е.; 2014 рік – 134 тис. т н.е.; 2015 рік – 134 тис. т н.е.; 2016 рік – 124 тис. т н.е.; 2017 рік – 149 тис. т н.е., при цьому дані взяті за 2014–2017 роки без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях [5].

Таким чином, спостерігається велике зростання електроенергії, видобутої з відновлювальних джерел енергії. Крім того, державні видатки, які спрямовані на розвиток сектору альтернативної енергетики, щороку збільшуються, що негативно може відбитися на Державному бюджеті країни.

Вирішенням проблеми з державними видатками на оплату «зеленої» енергії, що все збільшуються, може стати зменшення ставки «зеленого» тарифу до розмірів середнього тарифу, який розрахований для споживачів II класу напруги без ПДВ. Таким чином, держава зможе підтримати енергетичні кооперативи та приватні домогосподарства, генеруючі установки яких виробляють електричну енергію з альтернативних джерел енергії та для яких встановлено «зелений» тариф, адже вони здебільшого належать до побутових споживачів, для яких різниця між споживанням ними електричної енергії за тарифом 1,68 грн з ПДВ та продажу 2,1 грн (середнього тарифу, який розрахований для споживачів II класу напруги без ПДВ) буде приносити добрі дивіденди.

Вирішенням проблеми встановлення вітроелектростанцій може слугувати їх встановлення на території, не зайнятої людьми. Так, уряд Великобританії затвердив план, відповідно до якого до 2030 року морські вітроелектростанції мають виробляти третину електроенергії в країні. Уряд Великобританії планує додатково стимулювати бізнес, затвердивши видатки на ці цілі близько 250 мільйонів фунтів стерлінгів (близько 329 мільйонів доларів) [3].

Станом на кінець 2013 року в світі експлуатувалося більше 60 ВЕС, встановлених у морі, загальною потужністю близько 6 ГВт, в основному стаціонарних (2 плавучі в Норвегії та Португалії) і на внутрішніх водоймах (3 – в Німеччині, Нідерландах і Швеції). Більше половини наявної потужності припадає на Великобританію. Крім того, в світі розвиваються технології, які дають змогу ставити ВЕС як на мілководді, так і в місцях, де станція не буде встановлюватись на дні водойми (тобто на глибині), а буде діяти за принципом поплавку [2, с. 211–215].

Крім того, необхідно зазначити, що відповідно до Конвенції ООН з морського права, яка ратифікована ЗУ № 728-XIV від 03.06.1999 № 31, суверенітет прибережної держави поширюється за межі її сухопутної території і внутрішніх вод, а в разі держави-архіпелагу – її архіпелажних вод, на що примикає морський пояс, званий територіальним морем. Зазначений суверенітет поширюється на повітряний простір над територіальним морем, так само як на його дно і надра. Ширина територіального моря встановлюється та не може перевищувати дванадцяти морських миль, які відміряються від вихідних ліній, визначених відповідно до цієї Конвенції [9].

Глибина територіальних вод України на Азовському морі становить близько 2–4 метрів [12, с. 390], що відмінно підходить для встановлення вітроелектростанцій на морському дні.

Користуючись прикладом уряду Великобританії пропонується також стимулювати бізнес у цьому напрямі шляхом надання відповідних дотацій на будівництво морських вітрових електростанцій, підвищеного «зеленого» тарифу порівняно з наземними електростанціями відновлювальної енергетики, за яким буде закупатись згенерована електроенергія, та податкових пільг для зазначеного бізнесу.

Висновки. У статті наголошується про необхідність подальшого реформування системи електроенергетики в галузі альтернативної енергетики. Зазначається, що держава щороку втрачає великі кошти з державного бюджету на стимулювання споживачів та виробників електроенергії з альтернативних джерел енергії шляхом купівлі електроенергії за «зеленим» тарифом, що значно вищий за показники в інших країнах та економічно не дуже вигідний для самої України.

Крім того, ставиться питання про скасування або зменшення «зеленого» тарифу та впровадження нових стимулюючих заходів для виробників електроенергії з альтернативних джерел.

Також задля економії земельних ресурсів України пропонується займатись розробкою та впровадженням вітроелектростанцій на морі, а саме на смузі в Азовському морі, яка належить Україні на праві територіальних вод.

Література

1. Directive 2009/28/EC of the European Parlment and of the Council of 23 April 2009 on the promotion of the use of energy from renewable sources. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32009L0028.

2. Вальдман Н.А. Морские ветровые електростанции / Н.А. Вальдман, М.С. Труб, Л.Л. Озерова. Санкт-Петербург. Крыловский государственный научный центр, 2015. № 86 (370). С. 209–220.

3. До 2030 року третину електроенергії Британії вироблятимуть вітряки, розташовані у морі. *Новинний портал Finance.ua*. 2019. URL: https://news.finance.ua/ru/news/-/445292/do-2030-goda-tret-elektroenergii-britanii-budut-vyrabatyvat-vetryaki-raspolozhennye-v-more.

4. Енергетичний баланс України (продуктовий). Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/.

5. Енергоємність за 2007–2017 роки. Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/.

6. Земельний кодекс України : від 25 жовтня 2008 р. № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3-4.

7. Ільєнко Б. Переваги застосування відновлюваних джерел енергії не такі однозначні. *Інтернет-видання ZN.UA*. 2018. URL: https://www.dt.ua/energy_market/navischo-y-komu-mi-oplachuyemo-zeleniy-tarif-287103_.html.

8. Інформація щодо роздрібних тарифів на електричну енергію, що відпускається для кожного класу споживачів, крім населення, на території України на IV квартал 2018 року. / НКРЕКП. URL: http://www.nerc.gov.ua/?id=34869.

9. Конвенція Організації Об'єднаних Націй з морського права від 03.06.1982 (ратифікована Законом України № 728-XIV від 03.06.1999). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1999, № 31, ст. 254.

10. Лазеба Є.С. Підвищення ефективності використання земель сільськогосподарського призначення в Україні. *Ефективна економіка*. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3062.

11. Ландау Ю.О. Електроенергетика та охорона навколишнього середовища. Функціонування енергетики в сучасному світі. Частина 1. Розділ 3. *Перспективи розвитку відновлювальної нетрадиційної енергетики* / С.О. Кудря, Ю.О. Ландау, О.І. Соловей. URL: http://energetika.in.ua/ua/books/book-5/part1/section-3].

12. Масляк П.О. Проблемы охраны природных систем Чёрного и Азовского морей и водных ресурсов / П.О. Масляк, П.Г. Шищенко. Географія України : підручник для 8–9 класів середньої школи. Київ : Зодіак-ЕКО, 2000. 434 с.

13. Науково-пізнавальне видання «Енергетика: історія, сучасність і майбутнє». Книга 5. Електроенергетика та охорона навколишнього середовища. Функціонування енергетики в сучасному світі. *Енергетика. Історія, сучасність і майбутнє*. URL: http://energetika.in.ua/ua/books/book-5.

14. Пам'ятні дати та події. Запорізька АЕС. URL: https://www.npp.zp.ua/uk.

15. Про альтернативні джерела енергії : Закон України від 20 лютого 2003 року № 555-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 24. Ст. 155.

16. Про встановлення «зелених» тарифів на електричну енергію для приватних домогосподарств : Постанова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг від 23 березня 2019 року № 447 / НКРЕКП: офіційний вебсайт. URL: http://www.nerc.gov.ua/?id=39687.

Молдованов Д. В.,
аспірант
Харківського національного університету
внутрішніх справ

УДК 351.74:159.9
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-44

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ СТОСОВНО ФЕНОМЕНУ «КОРПОРАТИВНА КУЛЬТУРА»

Авдєєва А. В., Цільмак О. М.

У статті проаналізовано історичні аспекти виникнення та розвитку наукових поглядів щодо феномену корпоративної культури. Виокремлено основні етапи становлення корпоративної культури. Висвітлено стан дослідження феномену корпоративної культури в Національній поліції України. З урахуванням вітчизняного і зарубіжного досвіду зроблено висновки щодо необхідності дослідження юридико-психологічних аспектів корпоративної культури поліцейських.

Ключові слова: *культура, корпоративна культура поліцейських, етапи становлення, Національна поліція, розвиток організації.*

В научной статье проанализированы исторические аспекты возникновения и развития научных взглядов относительно феномена корпоративной культуры. Выделены основные этапы становления корпоративной культуры. Освещено состояние исследования феномена корпоративной культуры в Национальной полиции Украины. С учетом отечественного и зарубежного опыта сделаны выводы касательно необходимости исследования юридико-психологических аспектов корпоративной культуры полицейских.

Ключевые слова: *культура, корпоративная культура полицейских, этапы становления, Национальная полиция, развитие организации.*

The scientific article analyzes the historical aspects of the emergence and development of scientific views on the phenomenon of corporate culture. There are three main stages of corporate culture formation (Phase I - the emergence of scientific views on corporate culture and its components (XIX century - 70-ies. XX century). Stage II – intensification of research on the phenomenon of corporate (organizational) culture (80-ies. years of XX century - beginning of XXI century.); III stage – national research of corporate culture (beginning of XXI century - untill now)). Each of these stages has scientific achievements and inventions are certain, in particular in labours defined: concept, signs, component elements, functions, approaches to determining the level of formation, ways of strengthening of corporate culture and others.

It is emphasized that the modern period of development of our country is characterized by changes and large-scale transformations that are occurring in the bodies and units of the National Police of Ukraine. The state of research of the corporate culture phenomenon in the National Police of Ukraine is also covered.

It is specified that the corporate culture of police officers should be considered as a set of normative moral and ethical principles, norms, rules and standards of police behavior, which determine their overall level of life-culture and provide effective solution to the professional and official tasks of law enforcement and law enforcement activities. Therefore, the development and justification of scientific and practical recommendations on the basic provisions of the corporate culture of police officers, based on the study of the legal and psychological aspects of corporate culture in the National Police, is quite relevant. As this will help to generate positive public opinion on the professional activities of police officers, improve the image of the service in the ranks of the National Police, attract new staff and more.

Key words: *culture, corporate culture of police officers, stages of formation, National police, organization development.*

Авдєєва А. В., Цільмак О. М., 2019

Постановка проблеми та її актуальність. Повноцінне функціонування будь-якого колективу неможливе без визначення основних правил взаємодії між суб'єктами цих відносин. Спілкування в площині «керівник – підлеглий», «працівник – працівник» або «працівник – заявник» вимагає чіткої регламентації, дотримання норм і правил як самої організації, так і суспільства в цілому.

У сучасних умовах розвитку суспільства до державних службовців всіх ланок управління прикута дуже значна увага, тому надзвичайно важливою є така сфера суспільного життя, як культура, особливо корпоративна й організаційна, яка є свого роду корінням (фундаментом) організації, від міцності якого залежить стійкість та рівень сприйняття останньої спільнотою.

Сьогодні відбуваються трансформації й в уявленнях образу сучасного поліцейського, тому розроблення та обґрунтування науково-практичних рекомендацій щодо основних положень корпоративної культури поліцейських на основі дослідження юридико-психологічних аспектів корпоративної культури в Національній поліції є доволі актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для опису культури організації дослідники користуються різноманітними близькими за сенсом термінами, такими як «управлінська культура», «виробнича культура», «культура трудових відносин», «організаційна культура», «ділова культура», «підприємницька культура», «внутрішня культура компанії», «корпоративна культура», «організаційний клімат» тощо. Дуже важливим є розуміння того, чи є ці визначення тотожними, в чому полягає різниця між ними, оскільки велика кількість різноманітних визначень корпоративної і організаційної культури, які в багатьох випадках суперечать одне одному, викликає багато труднощів для пізнання і застосування на практиці. Для логічної послідовності і цілісності даного дослідження необхідно визначити поняття «організація» і «корпорація».

Етимологія поняття «організація» пов'язана с латинським корінням ("organizo" – «спільно, стрункий вид, влаштовую») і використовується в декількох значеннях, одне з яких – об'єднання людей, суспільних груп, держав на базі спільності інтересів, мети, програми дій тощо.

У науці термін «організаційна культура» був запропонований американським соціологом Т. Парсонсом у 1956 р. Він розглядав організацію як систему, яка являє собою стійкий комплекс повторюваних і взаємопов'язаних соціальних дій. Система в цілому і її елементи виконують функції, зумовлені цільовим аспек-

том системи та її структурою. Т. Парсонс виділяв такі чотири підсистеми в загальній системі соціальної дії: біологічний організм, систему особистості, соціальну систему, систему культури. Елементи системи соціальної дії утворюють ієрархію, в якій підсистема культури займає домінантне положення, оскільки цінності и соціальні норми суспільства керують діями його членів і тим самим забезпечують здатність спільного соціального життя. Отже, підсистема культури виконує нормативну функцію. Саме цю підсистему ми і будемо аналізувати в процесі нашого дослідження.

Економічні, політичні і соціальні зміни життя обов'язково проєктуються на організаційне середовище, впливаючи на нього прямо чи опосередковано. Зовнішні фактори впливають на всі ресурси організації – матеріально-технічні, людські, інформаційні, фінансові. Завдяки цьому процесу відбуваються організаційні зміни, які впливають на сприйняття організації оточуючими.

Що стосується корпорації, то вона являє собою організацію, в чомусь близьку, однак і відмінну від інших людських організацій, таких як громади, асоціації, союзи, інститути тощо. Особливість корпорації полягає в тому, що вона об'єднує людей за професійними ознаками, но також включає й інші зв'язки, які дозволяють індивіду відчути стабільність та ідентичність у своїй соціальній групі.

Існує різноманіття тлумачень терміна «корпорація» залежно від наукової галузі, яка розглядає цей термін.

У правовій літературі корпорація розглядається як форма організації підприємницької діяльності, яка передбачає договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів підприємств, що об'єдналися, з делегуванням ними окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників органам управління корпорації.

У рамках загальносоціологічного підходу існує два варіанти трактування корпорації: по-перше, це група осіб, які об'єднані за професійними, комерційними, становими інтересами; по-друге, це елемент соціальної структури.

На думку І. Храбрової, найбільш осмислене визначення корпорації надане в американській економіко-правовій системі: «Корпорація – це організація, яка ставить перед собою певні цілі, націлена на суспільне благо, володіє певними правами, зареєстрована відповідно до законодавства, діє на постійній основі і несе обмежену відповідальність»[1].

Отже, аналізуючи визначення корпорації, ми виявляємо деякі загальні риси, такі як форма організації, наявність структури и наявність спільних інтересів, управлінські функції і володіння юридичними правами. У такому розумінні корпорація виступає як елемент соціальної структури, певна відособлена цілісна самодостатня група, суб'єкт діяльності, який володіє юридичними правами, власністю, тобто як система взаємодій і зв'язків.

З огляду на це корпоративність можна інтерпретувати як спосіб дій певної групи, об'єднаної спільними інтересами, яка має власний статус. Корпоративність – це принцип, який розкриває взаємовідносини особистості і групи, особистості і суспільства, групи і суспільства.

Корпоративну організацію можна визначити як особливу систему зв'язків між людьми в процесі здійснення ними спільної діяльності. Корпоративні організації за формою і змістом досить різноманітні, але вони схожі за своєю суттю, адже всі вони об'єднують людей за певними якостями та інтересами для реалізації конкретних цілей.

Отже, можна вважати, що терміни «корпоративна культура» і «організаційна культура» є схожими за своїм значенням і змістом, часто використовуються як синоніми. Однак для цього дослідження доцільним є вживання терміна «корпоративна культура», оскільки це поняття найбільш конкретно відображає структуру і зміст діяльності Національної поліції України в сучасних умовах.

Корпоративна культура у такому вигляді, як вона існує сьогодні, склалася відносно нещодавно. Це не означає, що її не існувало зовсім. Вона розвивалась у вигляді окремих думок і сприймалась як щось сформоване.

Метою статті є аналіз наукових праць вітчизняних і зарубіжних вчених з різних галузей, виокремлення етапів становлення та розвитку наукових поглядів стосовно феномену корпоративної культури.

Виклад основного матеріалу. Проаналізувавши наукові погляди щодо ґенези феномену корпоративної культури, ми вважаємо, що слід виділити певні етапи її становлення.

І етап – зародження наукових поглядів щодо корпоративної культури та її складників (XIX ст. – 70-ті рр. XX ст.). Представниками цього етапу були Гельмут Карл Бернхард фон Мольтке, Ф. Тейлор, А. Файоль, М. Шериф, Е. Джакус та ін.

Першим представником цього етапу був Німецький фельдмаршал, військовий теоретик Гельмут Карл Бернхард фон Мольтке, який використовував поняття «корпоративна культура» для характеристики взаємин в офіцерському середовищі.

З 1895 року Фредерік Тейлор почав свої дослідження з наукової організації праці, відомі у всьому світі.

У 1916 році, всього через кілька років після публікації Ф. Тейлором своєї теорії організації управління, французький теоретик і практик менеджменту Анрі Файоль опублікував роботу «Загальне і промислове управління», де узагальнив напрацьовані ним схеми управління, створивши системну теорію менеджменту.

На початку XX століття одним із перших це поняття використав Музафер Шериф, турецький психолог, автор низки відомих експериментів в соціальній психології, у своїй книзі «Психологія соціальних норм» у 1936 році.

У літературі доволі часто трапляється думка, що концепція корпоративної культури бере свій початок з так званих Хоторнських експериментів, які були проведені з 1925 до 1932 рр. на фабриці «Вестерн Электрікс» в США групою дослідників, яку очолював Елтон Мейо. Тоді завдяки анонімним опитуванням працівників заводу вдалося встановити, що в колективі існують неофіційні норми поведінки, які в окремих випадках перешкоджали спробам керівництва удосконалити виробництво. Саме після Хоторнських експериментів вчені почали замислюватись про вплив взаємовідносин в колективі на продуктивність праці.

У 1952 році англієць Елліотт Джакус, якого можна вважати одним з основоположників організаційної культури, у своїй книзі надав визначення культури підприємства як образу мислення, способу дії, трансформованого в звичку, який поділяють усі працівники тією чи іншою мірою та який повинні сприйняти новачки, щоб адаптуватися в колективі.

До початку 80-х років XX століття систематичного розроблення корпоративної (організаційної) культури в літературі не відмічалося, були тільки поодинокі й епізодичні спроби осягнути це явище. Це питання не мало відгуку серед науковців, дослідників та осіб зі сфери управління. Американські дослідники почали займатися цим поняттям в 1970–1980-х роках, проте важливо зазначити, що термін «корпоративна культура» ще не виник в той час.

Представниками цього етапу були професори Гарвардської школи бізнесу Ренато Таджурі і Джордж Літвін, які вивчали організаційну (корпоративну) культуру в рамках концепції організаційного клімату. Свої напрацювання вони виклали у виданій 1968 року книзі «Організаційний клімат: дослідження концепції». У 70-ті роки в США були опубліковані праці Х. Транса, в яких приділялася увага різноманітним традиціям, обрядам і ритуалам, прийнятим в організаціях.

Думка про те, що організації мають свої культури, висловлювалася багатьма дослідниками, більшість з яких вважала, що основи теорії корпоративної культури були закладені в 1973 році американським соціологом Кліффордом Гіртцем в книзі "The Interpretation of Cultures".

У вітчизняній науці на даному етапі розвитку окремі питання корпоративної культури були описані видатним українським педагогом і письменником, розробником теорії і методики виховання в колективі А. Макаренком. Про цінності і норми поведінки як компоненти культури зазначав у своїх творах В. Сухомлинський.

II етап – активізація досліджень феномену корпоративної (організаційної) культури (80-ті рр. XX ст. – початок XXI ст). Представниками цього етапу були А. Кеннеді, П. Друкер, Е. Шейн, К. Камерон і Р. Куінн, С.П. Роббінс, Р. Уотерман та ін.

Новий етап розвитку корпоративної культури розпочався у 80-х роках XX століття після публікації праць низки зарубіжних дослідників. У 1982 році американські науковці звернули увагу на раціональні управлінські теорії, на яких базуються універсальні методи взаємин у колективі, і відзначили, що ті перестали себе виправдовувати. Виявилося, що однакові управлінські впливи в різних організаційних середовищах викликають різні, а іноді і протилежні поведінкові реакції, а сам механізм управління багато в чому визначається традиціями та культурними особливостями.

Ці дослідження дуже вплинули на розвиток корпоративної культури. Вчені чітко сформулювали ідею про те, що особа, яка впливає на стан справ в організації, повинна займатися не тільки економічними питаннями, але й керувати ціннісними установками організації, тобто створювати сенс роботи в цій компанії.

Корпоративна культура описувалася у різних галузях науки. Так, в галузі *економіки* представниками були А. Кеннеді («Корпоративна культура», 1982), Д. Грейвз («Корпоративна культура: діагноз і зміни», 1986), А. Вілкінс («Розвивальний корпоративний характер», 1989), Дж. Тернер («Створюючи корпоративну культуру: від розбіжностей до гармонії», 1992), К. Берквіст («Постмодерні організації», 1993) та ін.

Дослідження Т. Діла і А. Кеннеді, Т. Пітерса і Р. Уотермена викликали чималий інтерес до розробки поняття «корпоративна культура», оскільки цим вченим вдалося продемонструвати переваги компаній, які мають сильну та виважену культуру.

У галузі соціології та у сфері *організаційного управління* нові або трансформовані погляди пропонують Пітер Друкер, Р. Блейк, К. Шольц, М. Мексон. Першою важливою теоретичною працею з розгляду даної проблеми вважають книгу американського психолога Е. Шейна «Організаційна культура і лідерство» (1985). Свій внесок на даному етапі зробив і німецький психолог Рольф Рютінгер, який детально розробив соціально-психологічні моделі корпоративної культури. Окремих питань корпоративної культури в своїх розробках торкався психолог Девід Мацумото.

Одними з найвідоміших дослідників питань організаційної культури є американські менеджери, визнані світом фахівці у сфері вирішення соціальних питань в організації К. Камерон і Р. Куінн. Запропонована ними типологія організаційної культури вважається універсальною, тобто її можна адаптувати під будь-яку організацію чи підприємство. Базується вона на чотирьох групах критеріїв, які визначають стрижневі цінності організації. До першої групи віднесено гнучкість та дискретність, до другої – стабільність і контроль, до третьої групи – внутрішній фактор та інтеграцію, до четвертої належать зовнішній фактор та диференціація.

III етап – вітчизняні дослідження корпоративної культури (початок XXI ст. – досі). Представниками цього етапу були В. Співак, Ю. Палеха, Г. Хаєт, Л. Карамушка, Н. Завацька, К. Гнєзділова, Н. Наконечна та ін.

Так, В. Співак стверджував, що дуже часто в основі зростання або втрати довіри до організації є обставини, які прямо чи опосередковано належать до її корпоративної культури. Стиль керівництва, психологічний клімат в колективі, сформований імідж – все це впливає на результати діяльності будь-якого колективу. Керівник повинен вміти передбачати наслідки своїх рішень, в тому числі і в культурологічному аспекті. У своїй книзі він дає відповіді на ключові запитання, які виникають в процесі побудови єдиної корпоративної структури організації, внутрішньоорганізаційних взаємовідносин та репутації.

Ще один представник соціології А. Пригожин вважає, що вміло визначивши функції, мотивацію, розвиток стосунків між працівниками, узгодження інтересів, залучивши працівників до вироблення загальних цілей, можна розвинути організаційну культуру до рівня корпоративної, коли інтереси і дії працівників максимально зосередяться на меті організації в цілому.

Існують також філософські погляди на феномен корпоративної культури. Так, А. Заньковський розглядав корпоративну культуру як набір філософських та ідеологічних уявлень, цінностей, переконань, сподівань, атитюдів і норм, які пов'язують організацію в єдине ціле та поділяються усіма її представниками. Ю. Палеха вважав, що системоутворюючим фактором організаційної культури є стан середовища, що формується та розвивається особистостями та колективами. І.С. Семененко акцентував увагу на тому, що майже відсутні фахівці з питань формування і розвитку корпоративної культури, не здійснюється їх підготовка, відсутні механізми розповсюдження передового досвіду у цій сфері.

У галузі менеджменту на цьому етапі проводиться велика кількість фундаментальних досліджень як корпоративної культури, так і окремих її складників. Так, О. Виханький і А. Наумов вважали, що організаційна культура складається зі стійких норм, уявлень, принципів і вірувань відносно того, як ця організація має и може

реагувати на зовнішні впливи, як треба поводити себе в організації, який сенс у функціонуванні організації тощо.

М. Виходець у своїй монографії висвітлив теоретичні та практичні засади культури організації. Він проаналізував такі питання, як психологічні риси співробітників, стиль і манера взаємовідносин, корпоративна культура, інтелектуальна влада менеджера, менеджерський етикет. Вчений розглянув нові підходи до конфліктних ситуацій, ключові елементи культури й антикультури, вплив хвороб і лікарських препаратів на виконання службових обов'язків.

М. Гакова у своїх дослідженнях дійшла висновку, що корпоративна культура – це інструмент в руках менеджера, за допомогою якого можливо істотно впливати на результативність поведінки персоналу підприємств готельно-ресторанного господарства. В умовах мінливого зовнішнього і внутрішнього корпоративного середовища феномен культурного потенціалу може забезпечити економічній системі досягнення більшої стійкості, інноваційної сприйнятливості, конкурентні переваги та здатність до постійного розвитку.

Особливий інтерес становлять наукові розробки в галузі психології і педагогіки. Численна кількість робіт підкреслює зацікавленість фахівців з різних сфер і галузей розвитком корпоративної культури.

Широке коло питань розкривається в начальному посібнику за загальною редакцією Григорія Львовича Хаєта [2], де визначено, що корпоративна культура – могутній і потужній інструмент управління персоналом. Розвиток корпоративної культури пояснюється взаємозв'язком з видом менеджменту, середовищем, періодами часу, технологією і особистістю того, хто працює. Посібник містить багато конкретних методик – моніторингу корпоративної культури, її кваліметричної оцінки, планування розвитку, психологічного тренінгу, навчання із залученням слухачів у процес діяльності тощо.

Вагомим внеском в розвиток феномену організаційної культури в галузі психології можна вважати монографії, посібники та статті відомого фахівця у сфері організаційної та економічної психології Л. Карамушки. Значущість організаційної культури для професійного становлення членів організацій та їх трудової адаптації підкреслювала Н. Завацька. Вона запропонувала методику визначення функцій корпоративної культури.

У галузі педагогіки серед актуальних проблем професійної підготовки майбутніх викладачів вищої школи К. Гнєзділова вважала недостатньо дослідженим питання формування їх корпоративної культури. Вчена зазначала, що розв'язання цієї проблеми можна здійснити шляхом упровадження у процес магістерської підготовки майбутніх викладачів розробленої педагогічної системи.

З останніх робіт в галузі психології привертає до себе увагу дисертація Н. Наконечної «Психологічні умови розвитку корпоративної культури вищого навчального закладу приватної форми власності», захист якої відбувся у 2016 році. У результаті здійснення цього дослідження були теоретично обґрунтовані психологічні умови розвитку корпоративної культури вищого навчального закладу. Також була практично доведена можливість та доцільність психокорекції.

Особливий інтерес становлять наукові дослідження корпоративної культури в силових структурах А. Метелькова («Формування організаційної культури майбутніх прикордонників», 2010), О. Ходаня («Критерії та показники сформованості корпоративної культури майбутніх офіцерів: результати дослідження», 2010), Л. Шемчука («Критерії, показники і рівні сформованості корпоративної культури майбутніх офіцерів органів внутрішніх справ», 2014) [3], О. Цільмака («Правові та психологічні основи корпоративної міліцейської культури», 2014) [4].

Отже, третій етап ознаменувався широким розповсюдженням на території України феномену корпоративної культури. Були проведені фундаментальні дослідження в соціології та організаційно-управлінській сфері, економіці, в сфері кадрового менеджменту, філософії, організаційній психології, психології праці, педагогіці, юридичній психології. Результатами цих досліджень стали численні наукові доробки та винаходи, в яких визначалися поняття, ознаки, складники, функції, підходи до визначення рівня сформованості, а також шляхи зміцнення корпоративної культури тощо. Провідні фахівці та експерти ще більше переконуються у тому, що гнучка, виважена, спрямована на результат корпоративна культура є потужною рушійною силою організації, за допомогою якої підвищується мотивація співробітників. Наслідком такого підвищення є зростання рівня розвитку організації.

Висновки. Корпоративна культура впливає на усі сфери життя особи (як на професійну, так і на соціальну). На нашу думку, корпоративною культурою поліцейських слід вважати сукупність нормативно закріплених морально-етичних принципів, норм, правил і стандартів поведінки поліцейських, які визначають їх загальний рівень життєдіяльнісної культури та забезпечують ефективне вирішення професійних і службових завдань правоохоронної та правозастосовної діяльності. Отже, сьогодні постає необхідність у розробці та обґрунтуванні науково-практичних рекомендацій щодо напрямів корпоративної культури поліцейських на основі дослідження юридико-психологічних аспектів корпоративної культури в Національній поліції. Це сприятиме формуванню позитивної думки громадськості щодо професійної діяльності поліцейських, підвищенню іміджу служби в лавах Національної поліції, залученню нових кадрів тощо.

Література

1. Храброва И.А. Корпоративное управление: вопросы интеграции. Москва : ИД «Альпина», 2000. 198 с.

2. Корпоративна культура: навчальний посібник / Хаєт Г.Л., Єськов О.Л. та ін. ; за заг. ред. Г.Л. Хаєта. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 403 с.

3. Шемчук Л.О. Корпоративна культура як предмет наукових досліджень. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Педагогіка і психологія»*. Випуск 40. 2013. С. 133–137.

4. Цільмак О.М. Правові та психологічні основи корпоративної міліцейської культури. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 2. С. 150–152.

Авдєєва А. В.,
ад'юнкт денної форми навчання
докторантури та аспірантури
Одеського державного університету внутрішніх справ

Цільмак О. М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри соціології та психології
Національного університету
«Одеська юридична академія»

УДК 351.741
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-45

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК ВЛУЧНОЇ СТРІЛЬБИ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ІЗ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ НАВЧАННЯ

Геращенко О. С., Головацький О. О.

У даній науковій статті розглянуто питання про практичне формування навичок влучної стрільби в процесі навчання курсантів вищих навчальних закладів зі специфічними умовами навчання. Обґрунтовано, що зазначена навичка об'єктивно вважається однією із найважливіших при здійсненні майбутніми поліцейськими своєї професійної діяльності. Визначено, що при вивченні курсантами вищих навчальних закладів зі специфічними умовами навчання вогневої підготовки необхідно не тільки навчити їх прийомам і правилам стрільби, але і психологічно підготувати їх до застосування зброї в умовах несення служби. Метою роботи є формування знань про навички влучної стрільби у курсантів вищих навчальних закладів зі специфічними умовами навчання під час навчання їх вогневої підготовки.

Ключові слова: *вогнепальна зброя, курсант, стрілянина, навчальні заклади зі специфічними умовами навчання, влучність, психологічна напруга, навичка, формування навичок, вогнева підготовка.*

В данной научной статье рассмотрен вопрос о практическом формировании навыков меткой стрельбы в процессе обучения курсантов высших учебных заведений со специфическими условиями обучения. Обосновано, что указанный навык объективно считается одним из важнейших при осуществлении будущими полицейскими своей профессиональной деятельности. Определено, что при изучении курсантами высших учебных заведений со специфическими условиями обучения огневой подготовки необходимо не только обучить их приемам и правилам стрельбы, но и психологически подготовить их к применению оружия в условиях несения службы. Целью работы является формирование знаний о навыках меткой стрельбы у курсантов высших учебных заведений со специфическими условиями обучения во время обучения их огневой подготовке.

Ключевые слова: *огнестрельное оружие, курсант, стрельба, учебные заведения со специфическими условиями обучения, меткость, психологическое напряжение, навык, формирование навыков, огневая подготовка.*

This scientific article reveals the issue of marksmanship skills formation in the course of teaching cadets in higher educational establishments with specific learning environment. It was justified that abovementioned skill is objectively considered to be one of the most significant in future policemen' professional activity. It was defined that the process of firearm training of cadets in higher educational establishments with specific learning environment requires teaching not only shooting techniques and rules, but also mental set to use weapons during a service. The aim of work is cadets' knowledge formation about marksmanship skills in the course of firearm training in higher educational establishments with specific learning environment.

It is revealed that one of the most frequent mistakes that occur during the production of a shot is a sharp pull on the trigger. It is noted that this error manifests itself in beginning shooters who are just undergoing the process of learning the basics of controlling the trigger pull or those who have developed the wrong reflex of the indicated depression.

On the basis of the conducted training in firing training among cadets of higher educational institutions with specific learning conditions, the interrelation of reasons complicating the consistency of aiming and pulling the trigger actions with the changes occurring in the course of reflex reactions in the cadet's body was determined.

Identified as necessary and useful recommendations during the training sessions on fire training for cadets of educational institutions with specific learning conditions are the following: firing a shot against the background of natural "stability" without reacting to each minor deviation of the weapon from the aiming point; the implementation of techniques that are aimed at the observance of the arrows of motion smoothness.

Key words: *firearm, cadet, shooting, educational, aiming accuracy, psychological tension, skill, skill formation, firearm training.*

Постановка проблеми та її актуальність. Сьогодні особливу увагу привертає питання практичного формування навичок влучної стрільби в процесі навчання курсантів у вищих навчальних закладах із специфічними умовами навчання. Дане питання має значення для практичної діяльності поліцейських при виконанні ними службових обов'язків, адже вони уповноважені, а іноді і зобов'язані застосовувати вогнепальну зброю для припинення небезпечних протиправних дій злочинців (зокрема, в екстремальних ситуаціях).

Водночас питання індивідуальних тактичних способів дій із вогнепальною зброєю в процесі виконання поліцейськими повсякденних оперативно-службових завдань (затримання озброєного злочинця в квартирі, приватному секторі, громадському місці, будівлях і спорудах тощо) також заслуговує на окрему увагу. Поряд із розробкою навчальних програм з вогневої підготовки залишається у недостатній мірі вивченим процес формування у курсантів навичок влучної стрільби з вогнепальної зброї. Зауважимо, що ці аспекти займають чільне місце у практичній діяльності поліцейських.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти підвищення рівня вогневої підготовки поліцейських, а також формування навичок влучної стрільби досліджувалися у працях М.І. Ануфрієва, С.М. Банаха, В.Р. Булачека, Г.Н. Будаг'янца, І.С. Винярчука, Ю.А. Лапутіної, О.М. Калиніченко, О.О. Юр'єва та інших авторів.

Метою даної наукової роботи є визначення особливостей формування навичок влучної стрільби у здобувачів вищої освіти навчальних закладів із специфічними умовами навчання, а також розробка конкретних пропозицій і рекомендацій щодо підвищення рівня вогневої підготовки майбутніх поліцейських в Україні.

Геращенко О. С., Головацький О. О., 2019

Виклад основного матеріалу. Згідно із загальним правилом розробка та впровадження для курсантів вищих навчальних закладів із специфічними умовами навчання індивідуальної тактичної підготовки в стрільбі з пістолета неможлива без подальшого розвитку спеціальної навчальної дисципліни «Вогнева підготовка», яка передбачена навчальними планами. Нагадаємо, що вогнева підготовка передбачає комплекс заходів, спрямованих на вивчення поліцейським основ стрільби з вогнепальної зброї, правомірного її застосування (використання) та вдосконалення навичок безпечного поводження з нею, швидкісної та влучної стрільби по нерухомих і рухомих цілях, з різних положень, в обмежений час, в русі тощо [1].

У попередніх дослідженнях нами неодноразово було підкреслено, що розвиток індивідуальної тактичної підготовки та навичок влучної стрільби з вогнепальної зброї у курсантів має супроводжуватися об'єктивно закономірними інтеграційними процесами як на основі традиційних і класичних форм і методів викладання, так і на основі інноваційних методів (ситуативні вправи, тренінги, поліцейські квести). З огляду на це сьогодні стає актуальним об'єднання наявних знань, умінь і навичок вогневої і тактичної підготовки, узагальнення їх до рівня моделей і концепцій з подальшою розробкою теорії прикладної тактико-технічної підготовки в стрільбі з пістолета.

У контексті розглянутої проблеми слід відзначити, що основним завданням стрільця є влучність кожного пострілу. Відомо, що влучний постріл досягається за рахунок купчастості стрільби та суміщення її в центрі мішені. Влучна стрільба залежить від уміння стрільця виконувати в єдиному процесі три основні дії, такі як приціл (наведення і утримання зброї в районі (точці) прицілювання), утримання дихання і спуск курка (дві останні дії – це дії, пов'язані із натиском на спусковий гачок [2, с. 33].

Професійне натискання на спусковий гачок відіграє велику роль для здійснення влучного пострілу, а також є головним показником підготовки стрільця. Як показує практика, більшість помилок під час виконання вправ з вогнепальною зброєю виникає виключно через неправильне натискання на спусковий гачок. Відзначимо, що навіть помилки під час прицілювання можуть показати влучний результат, але ось помилки, допущені під час натискання спускового гачка, неминуче призводять до незадовільних результатів.

Одна з найбільш частих помилок, які трапляються під час здійснення пострілу, – це різке натискання на спусковий гачок. Особливістю даної дії є те, що різке натискання на спусковий гачок супроводжується напругою груп м'язів, в результаті чого відбувається різке натискання правою рукою на рукоятку пістолета з натисканням на спусковий гачок не прямо назад, а вбік. Такі дії призводять до зміщення зброї, наслідком чого є відсутність влучного пострілу. Інструктори-практики відзначають, що дана помилка проявляється у стрільців-початківців, які тільки вчаться основам контролю натискання на спусковий гачок, або ж у тих, які виробили неправильний рефлекс зазначеного натискання.

З цього приводу цікавою є думка деяких науковців. Так, О.О. Юр'єв серед інших причин, що ускладнюють узгодженість дій прицілювання і натиснення на спусковий гачок, відзначає те, що сам постріл супроводжується сильним звуковим ефектом та віддачею зброї [3, с. 98]. Він наводить стандартну ситуацію. Якщо новачку дати навчальні (холості) патрони, він спокійно буде ними заряджати зброю, цілитися і натискати на спусковий гачок. Але як тільки він виконає один – два постріли бойовим патроном і відчує удар у плече від віддачі зброї, він буде поводитися інакше. Знаючи, що постріл супроводжуватиметься ударом в плече, стрілець разом з натисненням на спусковий гачок мимоволі напружуватиме м'язи і подаватиме плече вперед, щоб протидіяти удару. Отже, у цього стрільця на базі безумовного рефлексу сформується умовний рефлекс на очікуваний удар [3, с. 99].

Водночас вважаємо за необхідне до вказаного додати наступне. Як показує практика проведення занять з вогневої підготовки серед курсантів вищих навчальних закладів із специфічними умовами навчання, причини, що ускладнюють узгодженість дій прицілювання і натиснення на спусковий гачок, пов'язані зі змінами, що відбуваються у протіканні рефлекторних реакцій в організмі курсанта. По-перше, курсантові доводиться змінювати протікання деяких безумовних рефлексів. По-друге, у процесі освоєння нових рухів, фізіологічною основою чого є утворення нових умовно-рефлекторних зв'язків, курсант постійно повинен контролювати себе, щоб не допустити утворення і закріплення у числі нових умовних зв'язків небажаних навичок, які можуть надалі мати шкідливий вплив на якість стрільби з вогнепальної зброї.

Слід зазначити, що якщо вчасно не виявити у курсантів, які проходять навчання вогневої підготовки, вищезазначені помилки, то вони переростають у вироблений рефлекс під час стрільби, що у свою чергу призводить до відсутності влучності. Потім доведеться докласти багато зусиль і часу, щоб позбутися напрацьованих зазначених негативних навичок.

У контексті викладеного зазначимо, що серед практикуючих тренерів поширена думка, що іноді легше навчити нового учня, ніж виправити у іншого стрільця вже засвоєну рухову навичку з помилками. Сьогодні ні у кого не викликає сумнівів умовно-рефлекторна та функціонально-структурна природа рухової навички. Порушення рухової навички стрільців можна інтерпретувати як утворення небажаних рухових умовних рефлексів. З огляду на це автоматизацію рухової дії не варто вважати показником ефективності, адже автоматичними можуть бути і помилкові варіанти рухових дій [4, с. 39].

На наш погляд, техніка влучної стрільби включає в себе розумовий контроль за натисканням на спусковий гачок, яке за своєю природою та технічним виконанням має бути плавним. Як було нами зазначено вище, головною проблемою у більшості курсантів під час навчання стрільбі з вогнепальної зброї є різке натискання на спусковий гачок, що призводить до відсутності влучного пострілу та незадовільного виконання навчальної вправи. Вважаємо, що цьому сприяє сильне психологічне напруження курсанта. На підтвердження наведеного прикладу О.О. Юр'єва зазначимо, що, виконуючи тренувальні вправи із незарядженою навчальною зброєю, всі курсанти можуть плавно натиснути на спусковий гачок, щоб при цьому зброя залишилася в нерухомому положенні. Однак, як тільки вони починають виконувати ці вправи з бойовою зброєю, напрацьований навик

втрачається. Даний факт свідчить про те, що не всі курсанти здатні самостійно здолати страх перед пострілом.

Поряд із натисканням на спусковий гачок під час навчання стрільбі з вогнепальної зброї курсанти повинні здійснювати також такі рухи, як наведення зброї на ціль. У контексті настанов викладачів-тренерів або інструкторів про те, що виконувати постріл потрібно на фоні природної «стійкості», мається на увазі те, що не рекомендується терміново реагувати на кожне незначне відхилення зброї від точки прицілювання. Вважаємо ці настанови також необхідними та корисними під час проведення занять з вогневої підготовки у курсантів навчальних закладів зі специфічними умовами навчання.

До вказаного також слід додати, що корисними під час проведення занять з вогневої підготовки серед курсантів є також методи, за якими вплив на дії стрільця здійснюється шляхом створення відповідних образів або установок. Прикладами подібних методів можуть бути, зокрема, створення відповідних образів, асоціацій. Наприклад, виконання пострілу має асоціюватися з наповненням та раптовим падінням краплини води. Також можна використовувати самонакази типу: «не чекайте моменту пострілу», «виконуйте постріл як неважливу дію». Корисними під час навчання курсантів можуть стати і прийоми, згідно з якими стрільцям пропонується дотримуватися плавності рухів.

Висновки. З огляду на наведене можна підсумувати, що практична значущість дослідження полягає у тому, що проведений аналіз методичних прийомів та настанов дозволяє розширити знання про особливості формування навичок влучної стрільби у здобувачів вищої освіти навчальних закладів із специфічними умовами навчання і може лягти в основу подальших розробок методичних підходів щодо навчання і вдосконалення техніки серед курсантів.

Література

1. Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 26 січня 2016 року № 50. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0260-16#n1.

Геращенко О. С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри тактико-спеціальної, вогневої
та фізичної підготовки
Одеського державного університету внутрішніх справ

Головацький О. О.,
викладач кафедри тактико-спеціальної, вогневої
та фізичної підготовки
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 351.74
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-46

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ УДОСКОНАЛЕННЯ ВИКЛАДАННЯ ВОГНЕВОЇ ПІДГОТОВКИ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ЗІ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ НАВЧАННЯ

Ульянов О. І., Конєв О. Ю.

У статті викладені основні методики вдосконалення викладання вогневої підготовки у вищих навчальних закладах зі специфічними умовами навчання. Запропоновано новий підхід до розробки вправ зі стрільби, а також поліцейських квестів для курсантів, які пройшли курс базової вогневої підготовки, з урахуванням специфіки їхньої подальшої професійної діяльності у відповідних практичних підрозділах Національної поліції (для дільничних офіцерів поліції, для оперуповноважених підрозділів кримінальної поліції, для слідчих).

Обґрунтовано необхідними під час викладання вогневої підготовки у курсантів базові вправи зі стрільби, поряд із цим запропоновано разом зі швидкісними вправами включити до стрільб спеціальні вправи, розроблені з урахуванням напряму підготовки майбутніх поліцейських, зокрема дільничних офіцерів поліції, оперуповноважених кримінальної поліції, слідчих тощо.

Ключові слова: *вогнева підготовка, тактична медицина, професійна підготовка, вогнепальна зброя, екстремальні умови, поліцейські квести.*

В данной научной статье изложены основные методики совершенствования преподавания огневой подготовки, которые можно использовать при подготовке будущих полицейских в высших учебных заведениях со специфическими условиями обучения.

Предложен новый подход к разработке упражнений по стрельбе, а также полицейских квестов для курсантов, которые прошли курс базовой огневой подготовки, с учётом специфики их дальнейшей профессиональной деятельности в соответствующих практических подразделений Национальной полиции (для участковых офицеров полиции, для оперуполномоченных подразделений криминальной полиции, для следователей).

Обоснованы необходимыми во время преподавания огневой подготовки у курсантов базовые упражнения по стрельбе, наряду с этим предложено вместе со скоростными упражнениями включить в стрельбы специальные упражнения, разработанные с учётом направления подготовки будущих полицейских, в частности участковых офицеров полиции, оперуполномоченных криминальной полиции, следователей.

Ключевые слова: *огневая подготовка, тактическая медицина, профессиональная подготовка, огнестрельное оружие, экстремальные условия, полицейские квесты.*

This scientific article outlines the main methods of improving the teaching of fire training that can be used in training future police officers in higher educational institutions with specific learning conditions.

A new approach to the development of shooting exercises, as well as police quests for cadets who have completed basic fire training, taking into account the specifics of their future professional activity in the relevant practical police units (for district police officers, for criminal investigation police officers, for investigators).

It was substantiated the necessity of basic shooting exercises in the course of firearm training, among others it was proposed to include special exercises of shooting together with rapid fire exercises, geared towards the training direction of future police officers, in particular, local police officers, criminal intelligence investigators and investigators.

The appropriate training exercises were created on the basis of the experience gained and the analysis of mistakes committed by police officers in practice while using firearms. The above-mentioned exercises should reflect the specificity of different police departments activity and must focus on skills progression for the professional use of firearms by future policemen. It will provide an opportunity for the instructor to simulate a certain situation into an educational exercise, taking into account the peculiarities of using firearms by policemen in practice.

It was defined that conducting practical exercises in the form of a police quest in the educational establishments with specific training conditions is an effective mean of solidifying the theoretical knowledge and developing practical skills necessary for cadets in their future professional activity. Implementation of above-mentioned practical exercises will produce practical component in the course of cadets' teaching, their skills acquisition for completing tasks in both standard and non-standard situations, and, as a result, are obligatory conditions for successful practical activity.

Key words: *fire training, tactical medicine, vocational training, firearms, extreme conditions, police quests.*

Постановка проблеми. Значна частина повсякденної оперативно-службової діяльності в підрозділах Національної поліції здійснюється в умовах підвищеного ризику. Ця діяльність перш за все пов'язана з екстремальними ситуаціями під час боротьби правоохоронців із правопорушниками. На жаль, як показує практичний досвід, під час затримання правопорушників або транспортних засобів трапляються непоодинокі випадки, коли поліцейські отримують тяжкі поранення, іноді з летальним результатом. Основними причинами таких тяжких наслідків стають тактично непрофесійні дії під час затримання правопорушників, а також грубі помилки у поводженні з вогнепальною зброєю.

Наявні численні дослідження причин втрат особового складу в ході виконання оперативно-службових завдань, що проведені на основі архівних кримінальних справ, матеріалів службових і прокурорських перевірок, свідчать про те, що непрофесійні дії поліцейських сприяли здійсненню проти них злочинних намірів з боку осіб, які вчиняють протиправні дії.

Практична підготовка поліцейських характеризується низкою особливостей, які необхідно враховувати під час викладання вогневої підготовки для курсантів у вищих навчальних закладах зі специфічними умовами

Ульянов О. І., Конєв О. Ю., 2019

навчання, таких як: стрільба на випередження, без ретельного прицілювання, в обмежений час; стрільба в русі; стрільба на коротких дистанціях.

Головним завданням навчальної дисципліни «Вогнева підготовка» є формування у курсантів готовності до ефективного застосування вогнепальної зброї в ситуаціях, коли виникають до цього підстави, передбачені Законом України «Про Національну поліцію» [1].

Вогнева підготовка у вищих навчальних закладах зі специфічними умовами навчання є одним із провідних предметів [2–4]. Уміння влучно та професійно володіти вогнепальною зброєю є основою вогневої підготовки майбутніх офіцерів поліції. Актуальність вивчення цієї навчальної дисципліни полягає в тому, що кожен курсант зобов'язаний досконало володіти вогнепальною зброєю, що у майбутньому дасть змогу йому не тільки професійно виконувати свої обов'язки, але і в екстремальних випадках зберегти своє життя та життя інших людей від протиправних посягань злочинців.

Метою статті є визначення та обґрунтування теоретико-методологічних засад удосконалення викладання вогневої підготовки у вищих навчальних закладах зі специфічними умовами навчання, що сприятиме виробленню у майбутніх поліцейських навичок щодо застосування вогнепальної зброї у різних стресових умовах та екстремальних ситуаціях, а також надання пропозицій щодо впровадження інноваційних методик.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти з вироблення методичних рекомендацій щодо удосконалення викладання вогневої підготовки у вищих навчальних закладах МВС України досліджувалися у працях М. Ануфрієва, Г. Будагьянц, В. Волянського, В. Гурського, А. Жбанчика, І. Закорко, О. Комісарова, Ю. Корнійчука, О. Кузнецова, Д. Сіротченкова, В. Тимофєєва та інших провідних науковців.

Разом із тим питанню впровадження поліцейських квестів та елементів тренінгових технологій під час проведення занять з вогневої підготовки уваги приділено не досить, що і актуалізує зазначене дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті досліджуваного питання слід зазначити, що Наказом МВС України № 50 від 26 січня 2016 року «Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України» визначено порядок планування, проведення та обліку занять, здійснення контролю знань, умінь та навичок осіб молодшого, середнього та вищого складу Національної поліції України. Відповідно до п. 6 зазначеного підзаконного нормативно-правового акта різновидами службової підготовки серед іншого є тактична та вогнева підготовка. Нагадаємо, що вогнева підготовка передбачає комплекс заходів, спрямованих на вивчення поліцейським основ стрільби з вогнепальної зброї, правомірного її застосування (використання) та вдосконалення навичок безпечного поводження з нею, швидкісної та влучної стрільби по нерухомих і рухомих цілях, з різних положень, в обмежений час, у русі тощо [5]. Рівень володіння вогнепальною зброєю курсантами, їх знання нормативної бази щодо застосування цієї зброї зумовлює у майбутньому належне виконання ними своїх службових обов'язків як офіцерів поліції, а також створює основи для особистої безпеки і дотримання публічного порядку в нашій країні.

Вогнева підготовка як базовий складник службової підготовки майбутніх поліцейських передбачена навчальними планами у вищих навчальних закладах зі специфічними умовами навчання.

Мета викладання вогневої підготовки спрямована на те, щоб забезпечити майбутніх поліцейських необхідним комплексом знань, умінь і практичних навичок застосування теоретичних знань щодо подальшого прийняття правомірних рішень та психологічної готовності до дій у ситуаціях різних ступенів ризику, а також застосування вогнепальної зброї, у тому числі в екстремальних ситуаціях проведення спеціальних операцій із затримання правопорушників, самооборони, захисту громадян від протиправних посягань.

Окрім вищезазначеного наказу, ще один підзаконний нормативно-правовий акт, а саме Наказ МВС України від 26 квітня 2019 № 334 «Про затвердження Курсу стрільб для поліцейських та норм витрат боєприпасів, пострілів, вибухових пакетів і гранат поліцейськими під час проведення практичних стрільб», визначає порядок організації і проведення з поліцейськими структурних підрозділів центрального органу управління поліції, міжрегіональних територіальних органів Національної поліції та їх відокремлених підрозділів, територіальних органів поліції, установ, що належать до сфери управління Національної поліції, практичних стрільб із пістолета, штурмової гвинтівки (автомата), кулемета (ручного кулемета), ручного протитанкового і підствольного гранатометів, снайперської гвинтівки, помпової рушниці, практичних занять з кидання ручних гранат, а також умови та порядок виконання вправ зі стрільби (спортивних стрілецьких вправ з прикладної стрільби) та кидання ручних гранат і нормативів з вогневої підготовки [6].

Відзначимо, що в наказі передбачено навчальні тренувальні вправи зі стрільби. Вправа зі стрільби – це кількісно-якісний показник виконання поліцейським прийомів і дій з бойовою зброєю у межах тиру (стрільбища) [2, с. 77]. За загальним правилом вправи зі стрільби та кидання ручних гранат поділяються на три категорії: 1) перша категорія вправ – виконуються поліцейськими виключно під час навчання у ЗВО МВС, установах поліції та спрямовані на формування знань, умінь і навичок поводження зі зброєю під час стрільби: 2) друга категорія вправ – виконуються у ЗВО МВС, органах (підрозділах), установах поліції, зокрема на заняттях зі службової підготовки та на навчальних зборах, спрямовані на вдосконалення знань, умінь і навичок поводження зі зброєю під час стрільби: 3) третя категорія вправ – виконуються поліцейськими підрозділів поліції особливого призначення (у тому числі на навчальних зборах), поліцейськими, які залучаються до проведення спеціальних (антитерористичних) операцій, та спрямовані на формування як індивідуальних, так і групових висококваліфікованих навичок поводження зі зброєю під час стрільби в екстремальних умовах. Під час виконання вправ цієї категорії поліцейські обов'язково забезпечуються відповідним екіпіруванням та засобами індивідуального захисту.

На наш погляд, заслуговує на увагу перша та друга категорії вправ, оскільки саме вони найчастіше передбачені навчальними планами у вищих навчальних закладах зі специфічними умовами навчання. Усі зазначені вправи зі стрільби є цілком досконалими та спря-

мовані, зокрема, на прищеплення початкових навичок:

– у стрільбі по нерухомій цілі в необмежений час;

– прицільної стрільби по нерухомій цілі в необмежений час;

– стрільби з двох рук по нерухомій цілі в обмежений час;

– ведення вогню із заміною магазину, а також на навчання стрільби по нерухомій цілі в обмежений час;

– стрільби після фізичного навантаження по нерухомій цілі в обмежений час; стрільби з перенесенням вогню в обмежений час тощо.

Водночас зазначені вправи дають змогу курсантам набути:

– знання правил і заходів безпеки;

– основ стрільби;

– відомостей з внутрішньої і зовнішньої балістики;

– матеріальної частини зброї, боєприпасів та інших основних положень під час стрільби з вогнепальної зброї;

– вміння зробити технічно правильний постріл (правильне прицілювання, вибір району прицілювання, спуск курка з бойового взводу); правильне розміщення зброї і боєприпасів у спорядженні, вміння миттєво привести його в бойову готовність, вибір вогневої позиції і використання укриття; навички швидкого перезаряджения (заміни магазинів) і самостійне швидке усунення виникаючих затримок, які ніхто не допоможе усунути в реальній бойовій обстановці;

– вміння ідентифікувати ціль і миттєво проводити юридичну оцінку ситуації; виконання вправ курсу стрільб (початкових, навчальних і контрольних) у різних умовах (у разі слабкого і достатнього освітлення, на різних дистанціях), спираючись на вміння в найкоротший час зробити постріл.

Безперечно, вищезазначені вправи є базовими та необхідними під час викладання вогневої підготовки у курсантів, однак, на нашу думку, поряд із початковими та швидкісними вправами є сенс включити до стрільб спеціальні вправи, розроблені з урахуванням напряму підготовки майбутніх поліцейських, зокрема дільничних офіцерів поліції, оперуповноважених кримінальної поліції, слідчих тощо.

Наказом МВС України № 900 від 20.09.2016 року регламентовано загальні правила щодо проведення стрільб для поліцейських різних підрозділів. Однак слід зауважити, що діяльність поліцейських кожного підрозділу Національної поліції під час виконання ними службових обов'язків має свої особливості, які впливають на застосування ними вогнепальної зброї у різних екстремальних ситуаціях. Практичний досвід показує, що в оперуповноважених блоку кримінальної поліції виникають ситуації із застосуванням вогнепальної зброї, які є відмінними від ситуацій, в яких вогнепальну зброю застосовують дільничні офіцери поліції або слідчі. Це залежить від напрямів їхньої службової діяльності, поставлених перед ними задач та конкретних екстремальних випадків, в яких поліцейські застосовують вогнепальну зброю.

Вважаємо, що під час викладання вогневої підготовки у вищих навчальних закладах зі специфічними умовами навчання необхідно враховувати перш за все досвід та особливості застосування вогнепальної зброї поліцейськими різних підрозділів (дільничними офіцерами поліції, оперуповноваженими кримінальної поліції, слідчими, патрульними,), які відрізняються між собою.

На наш погляд, під час викладання вогневої підготовки курсантам, які вже здобули початкову вогневу підготовку, доречним є впровадження вправ зі стрільби, що максимально відображають специфіку діяльності поліцейських різних підрозділів на практиці. Наприклад, для підготовки майбутніх дільничних офіцерів поліції мають бути вправи, які відображають специфіку професійної діяльності дільничного офіцера поліції та ситуації, в яких він має право застосувати вогнепальну зброю. Відповідні вправи мають бути розроблені і для майбутніх фахівців підрозділів кримінальної поліції, і для слідчих.

Важливим моментом при цьому також буде врахування помилок, яких припускалися поліцейські (дільничні, оперуповноважені кримінальної поліції, слідчі, патрульні) під час застосування вогнепальної зброї.

Отже, на підставі отриманого досвіду та аналізу помилок, які були допущені на практиці поліцейськими під час застосування вогнепальної зброї, можна сформувати відповідні тренувальні вправи для їх виконання у розрізі вивчення останніми вогневої підготовки. Зазначені вправи мають максимально відображати специфіку діяльності поліцейських різних підрозділів на практиці та спрямовані на вироблення навичок щодо професійного застосування вогнепальної зброї майбутніми поліцейськими. Своєю чергою такий позитивний досвід дасть можливість інструктору моделювати певну ситуацію у навчальну вправу, враховуючи особливості застосування вогнепальної зброї поліцейськими на практиці, та помилки, яких вони припустилися під час такого застосування. Мета виконання таких тренувальних вправ – надалі уникнути допущення майбутніми поліцейськими зазначених вище помилок та набуття ними практичних навичок щодо професійного застосування вогнепальної зброї.

У цьому напрямі вважаємо за необхідне запропонувати під час навчання курсантів вогневої підготовки відпрацювання ними обов'язкових вправ, зокрема у кількості 6–8 (наприклад, 2 початкові, 2 швидкісні та 2 спеціальні вправи). Вважаємо за необхідне у майбутньому приділити максимальну увагу вправам зі стрільби за відповідними напрямами підготовки курсантів, які максимально відображають специфіку діяльності поліцейських різних практичних підрозділів, а також відпрацюванню спеціально розроблених поліцейських квестів: окремо для підготовки фахівців превентивної діяльності, окремо для кримінального блоку і для слідчих.

Слід зазначити, що проведення практичних занять у формі поліцейського квесту в закладах зі специфічними умовами навчання є ефективним засобом закріплення теоретичних знань та розвитку практичних навичок, що необхідні курсантам у майбутній професійній діяльності.

Впровадження поліцейських квестів та елементів тренінгових технологій під час проведення занять з вогневої підготовки насамперед сприяє забезпеченню практичного складника навчання курсантів, набуттю ними навичок виконання завдань як у стандартних, так і нестандартних ситуаціях, що є обов'язковими умовами успішної практичної діяльності.

Щодо механізму проведення поліцейських квестів з вогневої підготовки слід зазначити таке: завдання, яке отримує кожна з команд, має бути пов'язане із розв'язанням ситуаційного завдання та характеризува-

тися особливостями практичної діяльності дільничних офіцерів поліції за напрямом підготовки фахівців для превенції; оперуповноважених кримінального блоку для підготовки фахівців кримінальної поліції і т.д. Отже, на нашу думку, завдання, передбачені у поліцейських квестах з вогневої підготовки, мають перш за все відображати особливості практичної діяльності відповідного підрозділу Національної поліції для курсантів за напрямом їхньої професійної підготовки (дільничні офіцери поліції, оперуповноважені кримінального блоку, слідчі). Разом із тим під час складання завдань для поліцейських квестів з вогневої підготовки необов'язково визначати відстань під час стрільби або вихідне положення, з якого виконується вправа. Зазначені вправи з вогнепальної зброї у квесті мають бути змодельовані з урахуванням ситуативного завдання, яке відображає застосування вогнепальної зброї або майбутнім дільничним, або оперуповноваженим, або слідчим.

До вказаного слід додати, що у майбутньому поліцейські квести з вогневої підготовки можна проводити з урахуванням положень таких навчальних дисциплін, як тактико-спеціальна підготовка та тактична медицина, що у сукупності сприятиме виробленню у майбутніх поліцейських навичок не тільки щодо застосування ними вогнепальної зброї, але й щодо надання першої невідкладної долікарської допомоги, що зменшить кількість можливих жертв у тій чи іншій екстремальній ситуації.

На нашу думку, актуальним є залучення до проведення навчальних занять з вогневої підготовки з курсантами вищих навчальних закладів зі специфічними умовами навчання поліцейських-практиків із різних підрозділів Національної поліції. Це можуть бути бінарні заняття як форма навчання за участю викладача-теоретика та практичного працівника. Мета бінарного заняття – створити умови практичного застосування знань, навичок та вмінь і надати можливість курсантам побачити результативність своєї роботи. Проведення бінарних занять забезпечує формування у курсантів цілісної системи уявлень про вогневу підготовку поліцейського із застосуванням практичних вправ.

Водночас позитивним моментом є також взяття участі практичного працівника в організації та проведенні поліцейського квесту з вогневої підготовки як інноваційної форми навчання та ефективного засобу закріплення у курсантів теоретичних знань та практичних навичок.

Висновки. Удосконалення викладання вогневої підготовки у вищих навчальних закладах зі специфічними умовами навчання не має обмежуватися тільки положеннями відповідних наказів, воно потребує моделювання ситуацій з урахуванням практичного досвіду застосування вогнепальної зброї поліцейськими різних підрозділів Національної поліції. Такий підхід має бути відображений у формуванні відповідних квестів для курсантів з урахуванням практичного досвіду застосування вогнепальної зброї поліцейськими підрозділами Національної поліції.

Література

1. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 року. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/580-19/page?text=%E1%E5%F1%B3%E4%E8.

2. Вогнева підготовка : навчально-методичний посібник / Жбанчик А.В., Комісаров О.Г., Тимофєєв В.П., Сіротченков Д.Ю., Кузнецов О.І. Дніпро : ДДУВС, 2017. 149 с.

3. Ануфрієв М.І. Службова підготовка працівників органів внутрішніх справ : навчально-методичний посібник. Київ : РВВ МВС України, 2003. 440 с.

4. Будагьянц Г.Н. Огневая подготовка. Пути повышения профессионального мастерства : учебное пособие / Г.Н. Будагьянц, И.П. Закорко. Луганск : РИО ЛАВД, 2005. 460 с.

5. Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України № 50 від 26 січня 2016 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0260-16#n17.

6. Про затвердження Курсу стрільб для поліцейських та норм витрат боєприпасів, пострілів, вибухових пакетів і гранат поліцейськими під час проведення практичних стрільб : Наказ МВС України № 334 від 26 квітня 2019 року.

Ульянов О. І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри тактико-спеціальної, вогневої
та фізичної підготовки
Одеського державного університету внутрішніх справ

Конєв О. Ю.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри тактико-спеціальної, вогневої
та фізичної підготовки
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-47

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ НА БУКОВИНІ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ. (З 1774 Р. ПО 1786 Р.)

Бутирін Є. О.

Проаналізовано причини поділу Речі Посполитої між Австрією, Пруссією та Росією. Зазначено, що ініціатива приєднання Буковини належала безпосередньо імператору Йосифу II. Акцентовано на тому, що на Буковині до приєднання цих земель до Австрії діяла система управління під Молдовською зверхністю, в якій чиновники не отримували платню. На основі аналізу правової системи Австрії досліджено організаційно-функціональні засади місцевого самоврядування на Буковині у складі Австрійської імперії.

Ключові слова: *дистрикт, староста, цинут, магнати, шляхта, військова адміністрація, патент.*

Проанализированы причины раздела Речи Посполитой между Австрией, Пруссией и Россией. Отмечено, что инициатива присоединения Буковины исходила непосредственно от императора Иосифа II. Акцентировано внимание на том, что на Буковине до присоединения этих земель к Австрии действовала система управления под Молдавским превосходством, в которой чиновники не получали зарплату. На основании анализа правовой системы Австрии исследованы организационно-функциональные основы местного самоуправления на Буковине в составе Австрийской империи.

Ключевые слова: *дистрикт, староста, цинут, магнаты, шляхта, военная администрация, патент.*

The reasons for dividing the Commonwealth of Both Nations between Austria, Prussia and Russia have been analyzed in the paper. It has been noted that the initiative to join Bukovina came directly from Emperor Joseph II. It has been emphasized that in Bukovina, prior to the annexation of these lands to Austria, there was a system of government under the Moldavian superiority in which officials did not receive payment. On the basis of the analysis of the Austrian legal system, the organizational and functional foundations of local self-government in Bukovina within the Austrian Empire have been investigated.

Bukovina consisted of four tzinuts: Chernivtsi, Vyzhnytsia, Seretsky, Suchavskyi, and a separate Rus-Kimpolunsky (Dovgopolsky) regions. Tzinut consisted of 12 suburbs, each of which in turn covered 10 communities.

Each tzinut was headed by a starosta ("parkalab"), appointed by the Moldavian ruler, whose jurisdiction was taxes and litigation. A starosta controlled three pysari ("logothete"). One of them was responsible for taxing the trenches and the other was dealing with correspondence and court cases. Depending on the size of the subordinate territory, up to 80 court officers reported to starosta, namely: foot court officials ("byrany"), under the auspices of the captain; equestrian court officials ("Umbalators"), led by a lieutenant; local police ("Arnauts") led by Corporal.

At the initiative of General K. von Enzenberg, a regional office was established and was directly under the control of the head of the military government. The staff of the newly formed body consisted of a chairman, a Wallachian secretary, a protocolist, a chancellor and interpreters – Wallachian and Polish. The cashier and the accountant were in charge of the finances, and the legal case was entrusted to a staff auditor, under the jurisdiction of which there were several chancellors and two district auditors.

However, on November 1, 1786, Joseph II abolished the Military Administration and annexed Bukovina to the Kingdom of Galicia and Lodomeria, which became its 19th district. Bukovyna joined the Galician province as a political and administrative district on February 1, 1787. Bukovina's legal status was confirmed by a Cesarean patent of September 29, 1790, and lasted until April 4, 1849. Since those events the Teresian political views on Galicia as a temporary acquisition and integration of the Kingdom of Galicia and Lodomeria into the Austrian state system began.

Key words: *district, starosta, tzinut, magnates, shliakhta, military administration, patent.*

Постановка проблеми та її актуальність. Унаслідок завершення Північної війни (1700–1721 рр.) європейські країни опинилися у новій геополітичній ситуації, в якій найпотужніші держави – Австрія, Пруссія, Росія та Франція – намагалися завершити переділ східної периферії вестфальського простору та прилеглих до нього регіонів. Цю нову реальність наочно відчула на собі Річ Посполита після смерті свого короля Августа II Саксонського у 1733 р. Наступні події були позначені як боротьба за польську спадщину, в якій взяли безпосередню участь Австрія, Саксонія, Росія та Франція, кожна з яких політично та військово підтримувала свого кандидата на королівський престол.

До цього зовнішнього чинника додалась внутрішньополітична криза у вигляді постійної боротьби між магнатеріями, якій конче ослаблена королівська влада вже не могла завадити. Польський історик (а у 1908–1913 рр. і намісник Галичини) М.Г. Бобжинський про тогочасну Польщу писав, що «то був образ грубого матеріалізму, позбавлений світла <…> Непроходима пітьма огорнула польські уми<…> Королівські міста занепали економічно, а унаслідок насильства шляхти вони втратили свою незалежність. Доля приватних міст не дуже відрізнялася від долі села, де шляхтич вважав селян річчю, своїм маєтком<…> Та сама іржа, що пожерла народ, не пощадила також і магнатів. І вони назагал діяли кожний задля власної особистої амбіції і користі<…> Загальна анархія, що закінчилася першим розбором краю [1].

Метою статті є розгляд місцевого самоврядування на Буковині у складі Австрійської імперії у другій половині XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. Показово, що, попри наявний занепад державного устрою, більша частина шляхти федерації обох народів не вважала за потрібне його реформувати. І лише незначна частина нобілітету розуміла потребу в негайних радикальних змінах. Саме

Бутирін Є. О., 2019

вони, долаючи супротив консервативної більшості магнатів та шляхти, намагались провести у 70-х рр. XVIII ст. військову та фінансову реформи, а на початку 80-х рр. й реформувати право та судочинство. Зокрема, лунали пропозиції щодо надання містам більшої самоврядності та послаблення кріпосницької залежності селян [2, с. 39]. Зазначимо, що це були не пусті пропозиції. Що стосується самоврядування, то 18 квітня 1791 р. був прийнятий Закон про вільні королівські міста в державах Речі Посполитої [3, с. 69–78].

Війна Російської та Оттоманської імперій додала нової динаміки в розвиток геополітичної ситуації в Європі, і занепокоєний її наслідками Фрідріх II ще у 1769 р. спрямував до м. Санкт-Петербургу пропозиції щодо розділу Речі Посполитої, напрацьовані графом Лінаром.

Посеред сепарованої польської шляхти існувало стійке переконання, що «чорні орли» – Австрія, Пруссія та Росія – завжди будуть сваритися щодо «білого орла» – Речі Посполитої – і не зможуть нічого удіяти. Але сталося дещо інакше, адже одній німкені та двом німцям вдалося домовитись. Не бажаючи посилення Австрії та Пруссії за рахунок польських земель, Росія тривалий час відмовлялась від участі в цьому проєкті, але після того, як Австрія пристала на прусські пропозиції, довелось зголоситися й Росії.

Рішення щодо розділу було спочатку таємно ухвалене 4 січня 1772 р. між Пруссією та Росією у м. Санкт-Петербурзі [4, с. 131–137]. 25 липня того ж року в російській столиці було підписано й окрему конвенцію між Австрійською та Російською імперіями. За домовленостями до Пруссії відійшло Польське Помор'я та частини Куявії й Великої Польщі. Росія набула Інфлянту й східну частину Білорусі до Західної Двіни, Дніпра та його правої притоки Друті і суходільної лінії, що тяглася від верхів'я Друті до Західної Двіни. Австрія залучила до себе Малу Польщу і Галичину з Руським, Белзьким і західними околицями Волинського та Подільського воєводств.

Дивно, але сучасні науковці наводять будь-які дати щодо юридичного оформлення розподілу Речі Посполитої, не посилаючись на конкретні джерела. Так, В.М. Клапчук зазначає, що перший поділ датований 5 червня 1772 р., коли повноважні представники Пруссії, Австрії та Росії підписали у Петербурзі договір, за яким вони забрали території по периметру Речі Посполитої. М. Кріль наполягає, що ця подія відбулась 19 лютого 1772 р. В.Ковальчук зазначає: «На початку 1772 р. між Австрією, Пруссією та Росією відбулися перемовини стосовно розподілу Речі Посполитої, що закінчилися підписанням окремої декларації, яка забезпечувала трьом названим державам однакову участь у її розподілі. Її підписала 19 лютого 1772 р. австрійська імператриця Марія-Терезія, 28 лютого – прусський король Фрідріх II, 5 березня – російська імператриця Катерина II». Насправді ця подія відбулась 25 липня 1772 р. [5].

Окупанти намагались отримати від польської влади затвердження розбору краю. 19 квітня 1773 р. у м. Варшаві був скликаний сейм, який, працюючи в умовах російсько-пруссько-австрійської військової присутності, 30 вересня 1773 р. ратифікував поділ Речі Посполитої більшістю голосів [6].

І хоча Її Апостольська Величність Імператриця-Королева Марія-Терезія публічно скаржилася з приводу участі у прилученні польських земель, наголошуючи, що тільки слабкість турків та неможливість розраховувати на допомогу Англії та Франції, побоювання відносно вірогідної війни з Росією та Пруссією, бідність та голод, що спіткали її землі, примусили її до того неправедного кроку, який заплямував її правління й отруїв її дні. На ці скарги саркастично відреагував її спільник в цій справі Фрідріх II Великий: «Вона плакала, проте своє брала» [7, с. 104].

Мало хто сьогодні згадує у наукових розвідках та підручниках той факт, що фактичний поділ Речі Посполитої розпочався не з пропозицій Фрідріха II, а з військових операцій австрійської армії щодо Спижу та Сяндеччини. Скориставшись кризовою ситуацією та внутрішньою анархією, яка утворилась в Речі Посполитій, австрійські війська за наказом Йосифа II зайняли спочатку Спиж у 1769 р. як угорську заставу, яка належала Польщі з 1412 р., а трохи пізніше – у 1770 р. – частину Сяндеччини.

Одночасно з наказом військовим про окупацію було видане цісарське веління про пильний пошук у віденських та будапештських архівах правовстановлюючих актів щодо тих земель. І коли Річ Посполита подала ноту протесту щодо окупації, у відповідь вона отримала офіційний акт від 25 жовтня 1770 р., в якому містився вивід прав Угорщини стосовно прилучених територій. Однак цим все не завершилось. Цісар наказав продовжувати пошук в архівах правовстановлюючих документів на права австрійської корони щодо інших польських земель. Архіваріуси працювали, а тим часом Австрія, Пруссія та Росія на дипломатичному рівні вже домовились про поділ Речі Посполитої. До 1772 р. вже було готове правове підґрунтя – історична довідка за підписом угорського історика І. Бенцура «Вивід прав королівства Угорщини до Малої (Червоної) Русі і Поділля та Чехії до князівства Освєнціму і Затора». «Вивід<…>» був виданий у м. Відні в надвірній друкарні чотирма мовами – латиною, німецькою, французькою та польською [8]. Зокрема, у «Виводі<…>» зазначалось, що згідно зі свідоцтвами найвіродостойніших польських та угорських істориків XI та XII ст., а також багатьох інших автентичних документів (до «Виводу<…>» додавалось 17 правовстановлюючих документів. 12 документів підтверджували права Угорщини на Галичину, а 5 – права Чехії на князівства Освєнцім та Затор) угорські королі були тоді (а навіть і давніше) на основі найсправедливіших прав посідачами Королівства Малої (Червоної) Русі (Regnum Russiae), а передовсім двох частин цього Королівства – Галичини і Лодомерії, які відтоді і дотепер належать до королівського угорського титулу, з яких одна простягається далеко на Поділля, а друга займає значну частину Волині, а також Перемиської землі й інших значних територій.

Юридичне оформлення територій, що відійшли Габсбурзькій монархії, відбулося в тому ж році. Цісарівна Марія-Терезія 11 вересня поставила свій підпис під декретом, відповідно до якого щодо земель Королівства Галичини і Лодомерії (Konigreich Galizien und Lodomerien) проголошувалось відновлення прав (terrae revindicatae), а королівство ставало невід'ємною частиною імперії [9, с. 9–10], бо галицькі землі входили до складу Угорщини під зверхністю короля Андраша II, який з 1205 р. титулував себе rex Galiciae et Lodomeriae. Було нагадано й те, що з 1526 р. угорська королівська корона належала домові Габсбургів. Відтоді до титулу

імператора додалось формулювання «король Галичини і Лодомерії».

Дізнавшись про це, Фрідріх II, ледве стримуючи свою радість, підбадьорював австрійського посланника при прусському дворі барона фон Світена: «Шукайте далі, може статися, що у вас знайдеться ще право на якесь польське воєводство» [10, с. 12].

Нагадаємо, що Підкарпатська Русь (Закарпаття) ще з XI ст. була частиною Королівства Угорського, а отже, ще до переділів Речі Посполитої входила до складу Австрійської імперії як частина Пожонського (Братиславського) намісництва Угорського королівства.

Так само агресивно діяли Габсбурги й унаслідок поразки, яку зазнала Оттоманська імперія у війні з Росією. Знаний дослідник історії Буковини австрійської доби Р.Ф. Кайндель у своїй габілітаційній роботі дослідив процес приєднання Буковини до Австрійської імперії і піддав конструктивній критиці румунського історика Д. Веренку, який, на його думку, помилково визначив порядок розробки планів щодо приєднання Буковини. Р.Ф. Кайндель зазначив, що ініціатива інкорпорації належала не державному канцлеру і графу В.А. Кауніцу, а безпосередньо імператору Йосифу II. Йосиф II ще у 1772 р. обговорював плани приєднання до імперії частини Валахії. Однак у наступному році у нього вже з'явився намір приєднання частини Північної Молдовії, що межувала з Галичиною та Семигороддям, себто Буковини. У роботі наводився уривок з листа Йосифа II до Марії-Терезії від 19 червня 1773 р., де обґрунтовувалася потреба приєднання цієї території [11, с. 26]. Отже, окупація Буковини розпочалася ще до виходу з території краю російських військ, на що австрійський уряд отримав згоду російського командування. Йосиф II 8 серпня 1774 р. віддав наказ щодо зайняття Буковини і Хотинської райї [12, с. 10]. 31 серпня 1774 р. австрійські війська увійшли до Чернівців, а за наступні три доби була окупована майже вся Буковина [13, с. 131]. Австрійсько-турецьку конвенцію щодо уступки Портою «на вічні часи» Австрії Буковини, окрім Хотинської райї, було підписано 7 травня 1775 р. 12 травня наступного року ті ж самі сторони підписали конвенцію щодо демаркації північно-східних кордонів між Чернівецьким цинутом і Хотинською райєю [14, с. 43; 46–48]. Вона набула статусу герцогства, тому в титулі імператора з'явилось формулювання «герцог Буковини». Використовувались назви «Буковинський дистрикт», «Чернівецький генералат» та «Галицький прикордонний генералат» [15, с. 172]. 8 лютого 1775 р. під проводом військової адміністрації Буковина отримала особливий статус, який передбачав культурну, релігійну, правову та економічну автономію. Було розпочато майже десятирічний період панування військової адміністрації, завданням якої було інтегрувати герцогство в австрійську державу, поширити на нього загальноімперське законодавство та визначити вектор соціально-економічного розвитку.

На чолі військового правління стояв голова військової адміністрації, який сконцентрував у своїх руках всю повноту адміністративної та судової влади. У свою чергу голова був підпорядкований Надворній військовій раді, дорадчому органу при імператорові, а також військовому командуванню у м. Львові [16]. Першим очільником краю став генерал, під чиїм безпосереднім командуванням була окупована Буковина, – Г. фон Сплені (нім. Gabriel Anton von Splény von Miháldy). Історія зберегла для нас Один із його звітів перед Віднем (1775 р.) «Опис Буковинського дистрикту: за його минулим і донині ще існуючим станом, разом з пропозиціями, як у майбутньому можна було б поліпшити дотеперішній статус краю в політиці та економіці» [17].

12 жовтня 1777 р. Буковина присягнула на вірність Габсбургам. До присяги були приведені всі стани краю, що свідчило про прийняття населенням австрійського підданства. Більшість населення становили українці (себто русини), молдовці, румуни та ін. Відряджений Йосифом II для знайомлення з краєм та його населенням австрійський офіцер інформував імператора, що більша частина тутешніх мешканців складалася з «руснаків», що переважно говорять люди «по-руськи», і тільки приблизно чверть населення говорить молдовською [18, с. 5–10]. Проте серед місцевої шляхти переважали молдовці, а у попередні часи державною мовою вважалася молдовська, тому й урядовці австрійської військової адміністрації Буковини сприймали місцеве населення як волохів. Однак румунський політичний діяч початку XX ст. А. Ончул неупереджено зазначав, що більшість буковинського населення під час австрійської окупації була української національності. Згодна з цим і традиція [19, с. 5–10]. Наприкінці XVIII ст. посилилася німецька колонізація Буковини. До середини наступного століття вже існувало 19 німецьких колоній. У цей же час виникли й п'ять поселень росіян-старообрядців. Більшість населення мешкала в селах, окрім м. Чернівці, яке у 1776 р. налічувало лише 2 тис. містян [20, с. 121, 194]. Існувало ще два містечка – Садгора (2 871 мешканець) та Вижниця (4 447 мешканців). Саме на м. Чернівці припадала найбільша концентрація торгового, ремісницького та промислового населення, а також незначна кількість інтелігенції. Що стосується ремісників, що мешкали в містах та містечках (Чернівці, Садгора, Вижниця, Кіцмань), то вони були представлені шевцями, кушнірами, кравцями, ткачами, ковалями, теслярами [21]. Ремісницькі цехи почали засновуватись ще у 1783 р., а на початку наступного століття їх налічувалось 19 [22]. Що стосується промислового виробництва, то найбільш поширеною галуззю була харчова. Також вироблялись будівельні матеріали, розвинутою була деревообробка. Виникла низка скляних гут – Стара Гута, Красна, Нова Гута [23]. Саме німецькі колоністи домінували в торгівлі, промисловості та ремісництві.

Проте основну масу населення складали селяни, яких в краї на кінець XVIII ст. налічувалось приблизно 16 тис. родин [24]. Їхнє тяжке становище зумовлювало піднесення селянського руху, на який жорстко реагувала влада. Однак репресії не досягали своєї мети. Так, у звідомленні окружного комісару Буріяна від 18 лютого 1839 р. знаходимо таке: «Поваги до панів немає, а вибрані громадою представники заміщують всі власті» [25, с. 21]. Протистояння між сільськими громадами було тривалим. Так, в петиції, яку у серпні 1840 р. направили цісареві 22 громади околу, зазначалось, що за останню чверть століття на повагу цісаря та губернатора Галичини було спрямовано понад 60 скарг. Тричі делегатів приймав цісар, але для селян так нічого й не було зроблено.

У цих складних соціальних умовах Г. фон Сплені став до реорганізації адміністративного устрою та організації органів місцевого самоврядування, бо він дуже

критично ставився до тієї системи управління, яка панувала на Буковині під Молдовською зверхністю. Зокрема, він писав, що весь адміністративний персонал, за винятком арнаутів, не отримував від князя ніякої платні. Отже, легко собі уявити, як ці чиновники виконували свою службу і як вони пригнічували народ. Вищі посадовці виконували свої обов'язки не довічно, адже їх каденція не перевищувала трьох років. Посада діставалась тому з кандидатів, хто пропонував найбільшу ціну. І після цього його зусилля були спрямовані на повернення витрачених грошей та збагачення у найкоротший час всіма правдами та неправдами, адже такі посадовці зовсім не переймалися страхом покарання [26, с. 47].

Фактично Буковинський дистрикт входив до кількох адміністративних одиниць імперії – Руського і Молдовського кимполунгів та Чернівецького і Сучавського цинутів. Кимполунгами називали адміністративні одиниці, що характеризувались значною територією з гірським ландшафтом, невеликою чисельністю мешканців та слабкою інфраструктурою і маленьким адміністративним апаратом. У свою чергу цинути являли собою великі адміністративно-територіальні одиниці Молдовського князівства, які були поділені на дрібніші одиниці – околи.

Так, з 1 серпня 1794 р. Буковина складалася з чотирьох цинутів (Чернівецький, Вижницький, Серетський, Сучавський та окремий Русько-Кимполунзький (Довгопільський) окіл [27]). Цинут складався з 12 околів, кожний з яких обіймав по 10 громад.

Кожний цинут очолювався старостою (паркалабом), що призначався молдовським володарем, у компетенції якого були податки та судочинство. У підпорядкуванні старости знаходились три писарі (логофети), один з яких оприходував податкові збори з окопів, а інші переймалися кореспонденцією та судовими справами. Залежно від розміру підлеглої території в підпорядкуванні старости знаходились до 80 судових служителів (піші судові чиновники (бирани) під зверхністю капітана, кінні судові чиновники (умбалатори) на чолі з лейтенантом, крайова міліція (арнаути) під проводом капрала).

У свою чергу окіл підпорядковувався призначеному наміснику, на якого покладався обов'язок здійснювати судочинство в дрібних справах, тим самим надаючи допомогу в цій функції старості цинуту. Для збору податків у кожний окіл призначалися два злоташі. Низовим рівнем цієї адміністративної ієрархії виступало село, на чолі якого стояв сільський староста (двірник), на допомогу якому призначалися три підстарости (ватамани).

У 1778 р. генерала Г. фон Сплені було заміщено генералом К. фон Енценбергом (нім. Karl von Enzenberg), який також добре розумівся та орієнтувався в буковинських справах і продовжив реорганізацію місцевого самоврядування. За його ініціативою було створено крайову канцелярію, що знаходилась у безпосередньому підпорядкуванні очільника військового правління. Штат новоствореного органу налічував голову, волоського секретаря, протоколіста, канцеляриста та перекладачів – волоського і польського. Фінансами опікувався касир і рахівник, а юридична справа покладалася на штабсаудитора, в підпорядкуванні якого знаходилось кілька канцеляристів та два дистрикт-аудитора [28, с. 185–243].

Зазнав змін й адміністративний поділ. У краї були створені два дистрикти – Чернівецький та Сучавський, які обійняли Руський та Молдовський кимполунги, що продовжували зберігати певні особливості самоврядування. Дистрикти обіймали по сім околів, до складу яких входило по 110 та 133 населених пункти.

К. фон Енценбергом докладались зусилля щодо розбудови м. Чернівці. Це місто поступово перетворювалось на справжній адміністративний центр краю. З 1782 р. керував містом громадський суд у складі судових засідателів.

Відповідно до рескрипту двору, датованого 25 серпня 1785 р., Надвірною військовою радою було доручено Військовій адміністрації розробити проєкт щодо міського порядку для міст Буковини – Чернівців, Сучави та Серету. У січні наступного року розроблений проєкт міського статуту був спрямований К. фон Енценбергом на розгляд до м. Львова, а звідти вже до м. Відня, де клерки Надвірної ради достатньо швидко відредагували проєкт, прибравши з нього найбільш прогресивні задумки та зробивши декілька доповнень. 8 лютого 1786 р. Надвірна військова рада затвердила міський статут, який після цього набув юридичної сили для буковинських міст Чернівців, Сучави та Серету. Це був нормативно-правовий акт, який вперше визначив правовий статус буковинських міст та той порядок, за яким повинні були жити ці міста. Відповідно до статуту мешканці міста християнського віросповідання складали міську громаду. Вже у травні 1786 р. під пильним наглядом комісара Військової адміністрації відбулись вибори до міського суду м. Чернівців, на яких було обрано міського суддю та чотирьох радників [29, с. 19]. Суд наймав діловода, канцеляриста, поліціанта, п'ятьох слуг та двох нічних сторожів. В установі було запроваджене протокольне діловодство, вівся бухгалтерський облік прибутків та витрат, визначалось грошове утримання для службовців [30, с. 185–243].

Однак вже 1 листопада 1786 р. Йосиф II скасував Військову адміністрацію та приєднав Буковину до Королівства Галичини і Лодомерії, яка стала його 19 округом [31, с. 13]. Фактично Буковина доєдналася до складу Галицької губернії як політико-адміністративний округ 1 лютого 1787 р. [32]. Таке правове становище Буковини було підтверджене цісарським патентом від 29 вересня 1790 р. і протрималось аж до 4 квітня 1849 р. [33]. Саме з цих подій починається виразний розрив з терезіанськими політичними поглядами на Галичину як на тимчасове придбання. Розпочинається інтеграція Королівства Галичини і Лодомерії до австрійської державної системи [34, с. 4–5].

Висновки. Таким чином, у статті розглянуто та проаналізовано причини поділу Речі Посполитої між Австрією, Пруссією та Росією. Акцентовано на тому, що на Буковині до приєднання цих земель до Австрії діяла система управління під Молдовською зверхністю, в якій чиновники не отримували платню. На основі аналізу правової системи Австрії досліджено організаційно-функціональні засади місцевого самоврядування на Буковині у складі Австрійської імперії.

Література

1. Bobrzynski M. Dzieje Polski w zarysie. Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1879. S. 420.
2. Lesnodorski B. Dzieło Sejmu Czteroletniego, 1788–1792 : studium historyczno-prawne. Wrocław : Wydawn. Zakladu Narodowego im. Ossolińskich, 1951. 473 s. S. 39.
3. Miasta nasze krolewskie wolne w panstwach Rzeczypospolitej. Konstytucja 3 maja. Dokumenty naszej tradycji / Opracowal Jerzy Lojek. Lublin : Wydawnictwo lubelskie, 1984. S. 69–78.
4. Под стягом России: сборник архивных документов. Москва : Русская книга, 1992. С. 131–137.
5. Клапчук В.М. Адміністративно-територіальний поділ території сучасної Івано-Франківської області: від короля Казимира III великого до незалежної України. *Карпатський край*. 2012. № 2. С. 4–17 ; Кріль М. Організація австрійського управління на Добромильщині в останній третині XVIII – на початку XIX ст. *Літопис Бойківщини*. 2012. Ч. 2/83(94). С. 62–70 ; Ковальчук І.В. Роль Галичини у державотворчих процесах Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918). *Наукові проблеми державотворення України* : матеріали наукової конференції. Вінницький національний технічний університет, 7 листопада 2017 р. С. 56–63 ; Под стягом России : сборник архивных документов. Москва : Русская книга, 1992. С. 137–140.
6. Kraszewski J. Polska w czasie trzech rozbiorów 1772–1797 : studia do historyi ducha i obyczaju. T. 1. Poznań : Żupański, Jan Konstanty ; Drukarnia J. I. Kraszewskiego Dr W. Łebiński, 1874. 327 s. ; Kaplan H. The first partition of Poland. New York : Columbia University Press, 1962. 215 p.
7. Magenschab H. Josef II. Revolucionář z boží milosti. Praha : Brána : Knižní klub,1999. 241 s. S. 104.
8. J. Benezur Jurium Hungariae in Russiam Minorem et Podoliam. Bohemiaeque in Osvenciensem et Zatoriensem Ducatum praevia explicatio. Vindob, 1772 ; німецькою: Vorläufige Ausführung der Rechte des Königreichs Hungarn auf Klein oder Roth Reussen und Podolien und des Königreichs Böheim auf die Herzogthümer Auschwitz und Zator. Wien, 1772 ; французькою: Expose preliminaire de droits du Royaume de Hongrie sur Klein ou Roth Reussen et Podolia et du Royaume de Böheim sur les duchés d'Auschwitz et de Zator. Vienne, 1772 ; та польскою: Wywod poprzedzajacy praw Krony Węgierskiey do Rusi Czerwonejy do Podola, tak iako Korony Czeskiey do Xięstw Oswiecimskiego y Zatorskiego. W Wiedńiu, 1772.
9. Стеблій Ф. Часи австрійського абсолютизму (1772–1860-ті роки). Адміністративно-правовий статус. Система управління. *Історія Львова* : У 3 т. / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України / Редкол. : Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій, Л. Батрак. Львів : «Центр Європи», 2007. 559 с. Т. 2 : 1772 – жовтень 1918. С. 9–10.
10. Свистун Ф. Прикарпатская Русь подъ владеніемъ Австріи : [в 2 ч.]. Львів : Тип. Ставропиг. Ин-та, 1895. 350 с. Ч. І. С. 12.12
11. Kaindl R. F. Die Erwerbung der Bukowina durch Österreich. Czernowitz, 1894. S. 26.
12. Kaindl R. F. Die Erwerbung der Bukowina durch Österreich. Czernowitz, 1894. S. 10.
13. Beer A. Die erste Theilung Polens. Wien : C. Gerold's Sohn, 1873. XIV, 329. s. S. 131.
14. Polek J. Die Erwerbung der Bukowina durch Österreich. Czernowitz : Pardini, 1889, S. 43, 46–48.
15. Werenka D. Bukowina`s Entstehen und Aufblühen, Maria Theresia`s Zeit. I. Teil : 1772 – Juni 1775. Wien : J. Comission bei F. Tempsky, 1892. S. 172.
16. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). Ф. 1178. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–2.
17. Габріель фон Сплені. Опис Буковини / пер. з нім., передм. і ком. О.Д. Огуя, М. М. Сайка. Чернівці : Рута, 1995. 110 с. ; General Spleny`s Beschreibung der Bukowina / Herausgegeben von Dr. Johann Polek. Czemowitz, 1893.
18. Oncial A. Chestia românească in Bucovina. *Viața Românească*. Vol. 31. 1913. № 10. P. 5–10. P. 6.
19. Oncial A. Chestia românească in Bucovina. *Viața Românească*. Vol. 31. 1913. № 10. P. 5–10. P. 7.
20. Fisher E., Żukowski L. Die Bukowina. Czernowitz, 1899. S. 121, 194.
21. ДАЧО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 20.
22. ДАЧО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 988. Арк. 2–20.
23. ДАЧО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 184. Арк. 1–15.
24. ДАЧО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1308. Арк. 20–105.
25. Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст. : збірник документів / Архівне управління МВС УРСР / Упоряд. Ф. Шевченко. – Київ: Укрполітвидав, 1949. 299 с. С. 21.
26. Габріель фон Сплені. Опис Буковини / пер. з нім., передм. і ком. О.Д. Огуя, М. М. Сайка. Чернівці : Рута, 1995. 110 с. С. 47.
27. ДАЧО. Ф. 29. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 5, 6, 8.
28. Добржанський О.В. Система органів влади Буковини у складі Австрійської (Австро-Угорської) монархії. *Історія розвитку органів влади на території Чернівецької області : монографія* / С.М. Гакман [та ін.]. Чернівці : Букрек, 2014. 812 с. С. 185–243.
29. Никифорак М. В. Державний лад і право на Буковині в 1774–1918 рр. : Автореф. дис. … доктора юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права, історія політичних і правових вчень». Київ, 2004. 36 с. С. 19.
30. Добржанський О.В. Система органів влади Буковини у складі Австрійської (Австро-Угорської) монархії. *Історія розвитку органів влади на території Чернівецької області : монографія* / С. М. Гакман [та ін.]. Чернівці : Букрек, 2014. 812 с. С. 185–243.
31. Сайко М.М. Приєднання Буковини до Австрії і його вплив на соціально-економічний та політичний устрій краю (70–80-і роки XVIII – початок XIX ст.) : автореф. дис. … канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Чернівці, 1991. 21 с. С. 13.
32. Polek J. Die Vereinigung der Bukowina mit Galszsen im Jahre 1786. Czernowitz, 1900. S. 7.
33. ДАЧО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 10.
34. Tokarz W. Galicya w początkach ery Józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783. Kraków, 1909. S. 4–5.

Бутирін Є. О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та філософії права
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 343.359.2
DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-48

НАРИС ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ ТА ІНШИХ ПЛАТЕЖІВ

Гритенко О. А., Старинець Є. А.

У статті досліджено історичний розвиток кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків та інших платежів. Проаналізовано історичні аспекти виникнення та становлення кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків та інших зборів. Сформульовано етапи виникнення та розвитку законодавства про злочинне ухилення від сплати податків і платежів в Україні. Встановлено, що за час історичного розвитку відповідальності за ухилення від сплати податків та інших платежів в державі існували громадяни, які не бажали сплачувати податки і всіляко ухилялися від цього, тому держава протягом століть намагалась зібрати максимальну кількість податків і не допустити ухилення від їх сплати, застосовуючи різні форми відповідальності, зокрема і кримінальну.

Ключові слова: *злочин, податок, збори, кримінальна відповідальність, ухилення.*

В статье исследовано историческое развитие уголовной ответственности за уклонение от уплаты налогов и других платежей. Проанализированы исторические аспекты возникновения и становления уголовной ответственности за уклонение от уплаты налогов и других сборов. Сформулированы этапы возникновения и развития законодательства о преступном уклонении от уплаты налогов и платежей в Украине. Установлено, что за время исторического развития ответственности за уклонение от уплаты налогов и других платежей в государстве существовали граждане, не желающие платить налоги и всячески уклоняющиеся от этого, поэтому государство в течение веков пыталось собрать максимальное количество налогов и не допустить уклонения от их уплаты, применяя различные формы ответственности, в частности и уголовной.

Ключевые слова: *преступление, налог, сборы, уголовная ответственность, уклонение.*

The article is devoted to the historical development of criminal liability for tax evasion and other payments. The historical aspects had been analyzed of the genesis and formation of criminal liability for tax evasion and other charges are analyzed. Liability for non-payment of taxes was established earlier than for non-payment of other payments. It was defined that the most preferred criminal liability design was one where there was no comprehensive list of evasion methods, or no indication of the method at all. It was formulated the genesis stages of the emergence and development of legislation on criminal tax evasion and payments in Ukraine. There is a separation of conditional stages into: registration of fiscal functions of the ancient Russian state, as well as the establishment of separate rules for tax evasion and other payments; establishing responsibility for non-payment of payments and taxes separately in each principality; consolidation and formation of the system of responsibility for non-payment of taxes and customs payments; codification work and gradual preparation of a well-structured system of administrative and criminal liability for non-payment of taxes and payments; gradual transition from administrative to criminal liability for non-payment of taxes; additions to the criminal legislation, articles of criminal law concerning tax of payments to the budgets, as well as reformation of tax and customs legislation; and at list criminalization of acts in the form of non-payment of taxes and other payments. It is proved that during all the historical development of the responsibility for tax evasion and other payments in the state there were citizens who did not want to pay taxes and in every way evade it, and accordingly, the state throughout the centuries tried to collect the maximum amount of taxes and prevent evasion from them, payment using different forms of liability, in criminal law.

Key words: *crime, tax, fees, criminal liability, evasion.*

Гритенко О. А., Старинець Є. А., 2019

Постановка проблеми та її актуальність. Сучасна система відповідальності за несплату податків та інших платежів має тривалу історію формування, завдяки якій кримінальна відповідальність за вказані діяння відповідає всім основним ознакам юридичної відповідальності, але при цьому має низку специфічних особливостей.

Зокрема, це те, що законодавство, що передбачає відповідальність за несплату податків та інших платежів, вельми нестійке і має властивість постійно змінюватися. Це пов'язано з тим, що податки та інші платежі використовуються як економічні інструменти, тобто в певні періоди і відповідно до конкретних потреб держави вони повинні відмінятися, обнулятися або, навпаки, збільшуватися.

Проте відповідальність за несплату податків та інших платежів виникає одночасно з появою таких. Це нерозривно пов'язано з появою і оформленням держави і виконанням нею своїх функцій. Отже, без системи податків та інших платежів держава існувати не може.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми кримінально-правових аспектів ухилення від оподаткування були досліджені у працях П.П. Андрушка, Л.П. Брич, В.М. Вересова, А. Веткіна, В. Вишневського, П.А. Вороб'я, Н.О. Гуторової, О.О. Дудорова, А. Крисоватого, Я.М. Кураш, І. Мельника, В.Р. Мойсика, В.В. Лисенка, В.О. Навроцького, Л. Омеляновича, С. Онисько, О.І. Перепелиці, Ю.М. Сухова, Є.Л. Стрельцова та інших вчених.

Метою статті є проведення комплексного дослідження історичних джерел, які висвітлюють становлення кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), що дозволить сформулювати етапи виникнення та розвитку законодавства про злочинне ухилення від сплати податків та інших платежів в Україні.

Виклад основного матеріалу. Відповідальність за несплату податків, зборів та інших платежів розвивалася в різний час. Зокрема, відповідальність за несплату податків була встановлена раніше, ніж за

несплату інших платежів, і безпосередньо була пов'язана з формуванням першої податкової системи Стародавньої Русі, яка існувала ще до прийняття християнства. Відповідно до цієї системи кожен, що знаходився під владою князя, був зобов'язаний віддати в рахунок податку те, що міг [4, с. 207–488].

У міру розширення впливу Київської Русі змінювалася і податкова система. Тепер вже князь зі своєю дружиною виїжджав для збору податку, забираючи все, що заслуговувало, на його погляд, уваги. Ніякої системності, економічно обґрунтованих стабільних норм в оподаткуванні в цей період не було. Зібране у вигляді податків часто наступного дня відправлялося на далекі ринки сусідніх держав, здебільшого до Візантії. Така податкова політика спричиняла протести населення. Вперше централізована і впорядкована система спадкування (постійні величини податкових ставок, визначені місця збору податкових платежів, торгівлі та обміну), з'явилась у 945–962 рр. Зібрані податки йшли на утримання князя і його наближених, церкви [1, с. 91]. Що стосується законодавчого закріплення норм, які регулюють оподаткування, то слід вказати окремі статті «Руської Правди». Зокрема, у статтях 42, 43 короткої редакції і статтях 96, 97 «Руської Правди» встановлюються такі види податків, як корм, городові й мостові гроші [8, с. 282].

Таким чином, до початку періоду татаро-монгольської навали в Стародавній Русі були сформовані певні основи відповідальності за несплату податків і платежів. При цьому відповідальність за несплату податків була структурована і закріплена в «Руській Правді», а відповідальність за несплату платежів лише починала оформлюватися. Однак ці процеси були завершені з початком монголо-татарської навали, яка змінила всю податкову систему того часу.

Податкові платежі в цей період стали формою плати за спокійне існування. Контроль над збором податків здійснювали намісники-баскаки. При несплаті податку або його сплаті в неповному розмірі баскак повідомляв Золоту Орду, а покарання не змушувало себе довго чекати. Каральні походи Орди надовго відбивали охоту не сплачувати податки. Однак корупція не оминула і намісників Золотої Орди, внаслідок чого інститут баскаків поступово втратив своє значення і був знищений [9, с. 112].

Про відповідальність за несплату платежів також ідеться і в Білозерській митній грамоті 1497 р. [11, с. 217] та інших джерелах, а також в основному джерелі кримінального права того періоду – Судебнику 1497 р.

Отже, юридична відповідальність за несплату податків і платежів існувала ще за часів Київської Русі, однак при цьому певної системи відповідальності за ухилення від сплати податків або платежів ще не склалося. Монголо-татарська навала не сприяла оформленню такої системи. У цей період відповідальність за несплату податків і платежів застосовувалася, проте в основних кримінально-правових джерелах цього періоду вона не закріплювалася. Водночас відсутність системи відповідальності не означала, що покарання за несплату податків не застосовувалося. Так, в 1533–1584 рр. за різними звинуваченнями в несплаті податків було страчено понад 500 людей [9, с. 134].

Якісно новий етап у встановленні відповідальності за несплату податків та платежів почався у 1613–1645 рр. Тоді відбувалися процеси упорядкування і систематизації податкових інститутів. Однак юридично ці зміни в цей період закріплювалися ще безсистемно. Проте це підготувало підґрунтя для подальших перетворень.

У цей період вперше з'явився бюджет. Видавалися розшукові накази, головна роль яких – контроль над царськими чиновниками, що стежили за надходженням податкових платежів, а також припинення посадових злочинів. Був уведений податок з бояр і купців. Наслідком цих процесів було посилення відповідальності за ухилення від сплати податків. Так, Соборним уложенням 1649 р. [12, с. 488] встановлювалась відповідальність за несплату податків. Недобросовісні платники податків піддавалися публічному биттю батогами на торгу (правежу). Відповідача били по ногах. Тривалість покарання залежала від суми несплаченого податку.

Наступний етап у встановленні відповідальності за ухилення від сплати податків та платежів (1682–1725 рр.) не міг залишити без уваги податкову систему. Податкові повинності в умовах довгої Північної війни (1700–1721 рр.) були просто необхідні для ведення великомасштабних військових дій. Для цього в період з 1718 р. до 1724 р. відбувся перепис всього чоловічого населення. Відомості про чоловіків незалежно від віку вносилися в ревізькі казки. У них включалися відомості про власників дворів і членів їхніх сімей. Жіноче населення включалося в казки, але не враховувалося в зведених таблицях.

Черговий етап встановлення відповідальності за несплату податків і платежів охоплював період 1762–1796 рр. У цей період була вжита низка заходів з метою систематизації податкової системи. Були створені експедиції державних доходів, ревізій, відбувалися справляння недоїмок. Принципово змінилася податкова політика. Однак відповідальність за несплату податків все ще залишалася переважно адміністративною.

Встановлення кримінальної відповідальності безпосередньо пов'язане з кодифікаційною роботою, що проводилась на початку XIX століття. Наслідком таких кодифікаційних робіт було те, що у 1845 р. вступила в силу «Ухвала про покарання кримінальних та виправних» [14, с. 417], в якій, зокрема, детально описувалися склади податкових злочинів. Стаття 598 глави 4 Уложення встановлювала, які винні дії були підставою притягнення до відповідальності. Так, відповідальність наставала лише за наявності шкоди скарбниці держави у вигляді несплачених податків. Вперше в цій статті встановлювалася відповідальність не тільки власника заводу й інших служителів заводу, які вчиняли злочини без відома власника заводу, але і відповідальність підприємства, на якому було скоєне правопорушення. Таким чином, відповідальність за податкові злочини в XIX столітті в цілому оформилася і мала здебільшого фінансовий характер.

Кримінальна відповідальність за несплату податків в дореволюційному праві з'явилася в Кримінальному уложенні 1903 року [6, с. 114]. В цілому в цей період була сформована і діяла певна система відповідальності за несплату платежів і податків, яка включала як фінансову, так і адміністративну та кримінальну відповідальність. Однак головною все ж була відповідальність адміністративна.

Окремим етапом розвитку кримінальної відповідальності за ухилення від сплати платежів слід визнати період радянської влади. Так, першим кодифікованим

джерелом кримінального права в цей період, який закріпив кримінальну відповідальність за вказані злочини, став КК 1922 р. Тут містилися чотири статті, що передбачали відповідальність за ухилення від сплати податків. Зокрема, це ст. 62 «Участь в організації, що діє в контрреволюційних цілях, а також підбурення населення до несплати податків», ст. 78 «Масова відмова від внесення грошових або натуральних податків», ст. 79 «Несплата окремими громадянами в строк або відмова від сплати грошових або натуральних податків», ст. 83 «Агітація і пропаганда всякого роду, що містить заклик до вчинення злочинів, передбачених ст. 78–79».

Примітною особливістю зазначених складів було те, що вони містилися в розділі 1 Особливої частини КК 1922 р., розділі 1 «Про контрреволюційні злочини» (ст. 62) та розділі 2 «Злочини проти порядку управління» (ст.ст. 78–79, 83). Згідно зі ст. 79 несплата податків вперше передбачала накладення адміністративного стягнення. Лише в разі повторної або злісної несплати до платника податків застосовувалися заходи кримінального покарання. Найбільш тяжкими з зазначених злочинів були злочини, передбачені ст.ст. 62,78. Вони передбачали покарання аж до розстрілу. Покарання за інші податкові злочини передбачали позбавлення волі від 6 місяців до 10 років, примусові роботи або конфіскацію майна.

Слід вказати також на те, що стаття 82 КК 1922 р. мала певну особливість, яка полягала в тому, що у разі вчинення злочину, передбаченого ст. 78, за малосвідомістю суду надавалося право застосувати умовне засудження.

З прийняттям КК 1922 р. і після закінчення деякого часу відбувся значний приріст податкових злочинів. Так, в 1924 році число засуджених за ухилення від державних повинностей становило 26 152 людини [15, с. 4].

Наступний КК 1926 р., зберігаючи традиції попереднього кодексу, був вдосконалений і доповнений новими складами податкових злочинів. Кримінальна відповідальність за ці злочини, як і в попередньому КК 1922 р., була передбачена в розділах про контрреволюційні злочини (гл. 1) і злочини проти порядку управління (гл. 2).

Перша глава, закріпивши відповідальність за участь в організації, що діє в контрреволюційних цілях, а також підбурення населення до несплати податків (ст. 586), була доповнена складом пропаганди і агітації до повалення влади рад шляхом масового невиконання податкових повинностей (ст. 5813). За вказані дії був встановлений найвищий ступінь покарання.

У розділі 2 були збережені такі злочини, як масова відмова від внесення грошових або натуральних податків (ст. 595), агітація і пропаганда до скоєння злочину, передбаченого ст. 595 (ст. 596). Осатаній із зазначених злочинів зберіг жорстку відповідальність за агітацію під час війни і покарання у вигляді смертної кари.

Склад злочину «несплата податків» був розділений залежно від виду податку на два нових склади злочину, які передбачали:

– несплату в установлений термін податків або зборів за обов'язковим окладним страхуванням (ст. 60);

– приховування спадкового майна або майна, що переходить за актами дарування, з метою обходу закону про податок з нерухомості та землі, що переходять за актами дарування (ст. 63).

Примітним є і те, що в ст. 60 підкреслювалося, що зазначені платежі не були сплачені, попри наявність на те можливості у платника податків. Досить обґрунтовано вживався термін «обхід закону» для опису мети в дефініції (ст. 63).

Наступною новелою стало включення до КК 1926 р. такого злочину, як виготовлення, зберігання з метою розповсюдження і поширення літературних творів, які закликають до вчинення злочинних дій, передбачених статтею 595 (ст. 597). Водночас покарання за розглянуті злочини за характером, термінами та видами залишилися колишніми.

Третім і досить значним для історії кримінального права нормативним актом став КК 1960 р. З урахуванням його дії аж до 2001 року він не раз піддавався змінам і доповненням, що в свою чергу позначилося і на злочинному ухиленні від сплати платежів.

Даний період характеризується жорсткою плановою економікою. Скасовувалися всі податки, збори, мита і акцизи на всій території колишнього Союзу.

У цей період податкова система в класичному її розумінні перестала існувати [1, с. 92].

Єдиною статтею, яка передбачала відповідальність за ухилення від сплати податків в КК 1960 р., була ст. 82 «Ухилення у воєнний час від виконання повинностей або сплати податків». Зазначений склад злочину містився в розділі 2 «Інші державні злочини». Водночас КК відображав тенденції лібералізації, адже за даний злочин вже не передбачалася вища міра покарання, а встановлювалося позбавлення волі до 5 років або виправні роботи.

Наступні доповнення кримінального законодавства зазначеного періоду були пов'язані з поступовим виникненням і розвитком ринкових відносин в країні. Економіка зумовила і доповнення КК 1960 р. новими складами ухилень від сплати платежів.

Так, до КК 1960 року були введені дві нові статті:

– «Приховування доходів (прибутку) чи інших об'єктів оподаткування» (ст. 1622);

– «Протидія або невиконання вимог податкової служби з метою приховування доходів (прибутку) або несплати податків» (ст. 1623).

Стаття 1622 диференціювала відповідальність залежно від розміру ухилення (подібно до чинного КК України), тобто як приховування у великих та особливо великих розмірах. Критерієм тут став мінімальний розмір оплати праці, встановлений державою.

Стаття 1623 КК криміналізувала три самостійних склади злочину: а) «Ухилення від явки до податкових органів для дачі пояснень»; б) «Відмова від дачі пояснень про прибуток»; в) «Неподання документів та іншої інформації про діяльність господарюючого суб'єкта».

Отже, знову відбулося повернення до кримінальної відповідальності за такі злочини.

Вивчення історії кримінальної відповідальності за злочинне ухилення від сплати платежів до бюджету України з моменту її виникнення і до прийняття Кримінального кодексу України 2001 р. дозволяє зробити висновок, що найкращою конструкцією кримінальної відповідальності є та, де відсутній вичерпний перелік способів ухилення (вказівка на спосіб зовсім відсутня).

Нова сторінка в історії кримінальної відповідальності за несплату податків і платежів почалася в 1996 році з прийняттям чинної Конституції України. Зокрема,

одним з обов'язків, які стосуються як юридичних, так і фізичних осіб, прямо закріплених в Конституції України, є обов'язок кожного платити законно встановлені податки і збори. Відповідно до ст. 67 Конституції України кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом.

Сучасний етап розвитку кримінальної відповідальності за несплату платежів до бюджету України пов'язаний з прийняттям Кримінального кодексу України у 2001 році, а також з прийняттям Податкового кодексу України у 2010 році [3; 10].

Дані акти встановили легальні визначення податку, збору і мита, а також закріпили підстави криміналізації ухилення від їх сплати. Проте було б помилкою вважати, що розвиток законодавства, що передбачає кримінальну відповідальність за несплату податків і платежів, закінчився прийняттям цих актів, навпаки, це законодавство розвивається і нині. Коригується зміст кримінально-правових статей про злочинне ухилення від сплати платежів як шляхом внесення змін і доповнень до ст.ст. 212, 212-1 КК України, так і вдосконаленням бланкетного податкового законодавства України.

Висновки. Отже, генезис законодавства про злочинне ухилення від сплати податків та інших платежів в Україні можна з достатнім ступенем умовності розділити на такі етапи:

1) X – початок XIII ст. Даний етап характеризується оформленням фіскальних функцій давньоруської держави, а також встановленням окремих норм за ухилення від сплати податків та інших платежів. Говорити про системність відповідальності за ухилення від сплати податків і платежів в цей період не доводиться;

2) XIII–XV ст. (період монголо-татарської навали). У цей період фіскальні функції у князівств були спочатку практично повністю вилучені, потім поступово поверталися. Відповідальність за несплату платежів і податків встановлювалася окремо в кожному князівстві;

3) друга половина XV століття – перша половина XVIII століття. Етап характеризується закріпленням і оформленням системи відповідальності за несплату податків і митних платежів. В даний період з'являється такий акт, як Соборне уложення 1649 року, який формує систему відповідальності за аналізовані діяння;

4) друга половина XVIII століття – 1917 рік. Цей період характеризується кодифікаційною роботою і поступовим оформленням системи адміністративної та кримінальної відповідальності за несплату податків і платежів. Однак головною все ж таки була відповідальність адміністративна (фінансова);

5) 1917–1991 роки (радянський період). Цей період характеризується поступовим переходом від адміністративної до кримінальної відповідальності за несплату податків. Відповідальності за несплату митних платежів не було, адже держава монополізувала зовнішньоекономічну діяльність;

6) 2001 рік характеризується внесенням доповнень до кримінального законодавства, що діяло раніше, появою статей про злочинне ухилення від сплати платежів до бюджету, а також реформуванням податкового і митного законодавства;

7) сучасний період (з 2001 року і дотепер) характеризується остаточною криміналізацією діянь у формі несплати податків та інших платежів.

Отже, історичний аналіз кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків і платежів показує, що в усі часи в державі існували громадяни (піддані), які не бажали сплачувати податки і всіляко ухилялися від цього. Держава протягом століть намагалась зібрати максимальну кількість податків і не допустити ухилення від їх сплати.

Література

1. Артемова П.В. Уклонение от уплаты налогов: причины, сущность и исторический аспект. *Вестник Саратовского государственного социально-экономического института*. 2009. № 2. С. 90–93.

2. Законодательство Петра I / В.М. Клеандрова и др. ; отв. ред. А.А. Преображенский, Т.Е. Новицкая. Москва : Юридическая литература, 1997. 879 с.

3. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 5460-VI (5460-17). URL: http://zakon1.rada.gov.ua.

4. Лаврентьевская летопись : Полное собрание русских летописей / под ред. Е.Ф. Карского. Т. 1. Вып. 1–3. 4 изд. Москва : Наука, 2007. 496 с.

5. Митний кодекс України : Закон України від 13.03.2012 р. № 4495-VI. URL: http://zakon1.rada.gov.ua.

6. Новое уголовное уложение, Высочайше утвержденное 22 марта 1903 года. Санкт-Петербург : Изд. В.П. Анисимова, 1903. 250 с.

7. Российское законодательство X–XX веков : Законодательство периода становления абсолютизма. В 9-ти томах. Т. 4 ... 1667 г., апреля 22. Новоторговый устав. Введение. О.И. Чистякова; отв. ред. тома А.Г. Маньков. Москва : Юрид. лит., 1986. 512 с.

8. Памятники русского права. Москва : Госюриздат, 1955. Вып. 3. 527 с.

9. Петров Ю.И. Фискальные органы в истории налогообложения в России: IX-XIX века. Москва, 2016. 240 с.

10. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: http://zakon1.rada.gov.ua.

11. Чистяков О.И. Российское законодательство X–XX веков в 9 т. Том 3. Москва : Юридическая литература, 1985. 512 с.

12. Соборное уложение 1649 года / ред. коллегия: В.И. Буганов, М.П. Ирошников, А.Г. Маньков (рук. авт. колл.), В.М. Панеях. Ленинград : Наука, Ленингр. отд-ние, 1987. 448 с.

13. Статистический ежегодникъ Новгородскаго Губернского Земства за 1912 годъ : Новгород : Типография Л.С. Селивановой, 1914, за 1914 год : т. 2. 1912. Вып. 10 : Кирилловский уезд. 146 с.

14. Таможенный Устав 1819 года : Полное Собрание Законов Российской Империи : Собрание первое : С 1649 по 12 декабря 1825 года. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния собств. Е.И.В. канцелярии, 1830. 740 с.

15. Хозяйственные преступления. Текст и комментарий к ст. ст. 126–141 Уголовного кодекса. Трайнин А.Н. 3-е изд. Москва : Право и Жизнь, 1925. 107 с.

16. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. (утратило силу). Санкт-Петербург, 1845. 920 с.

17. Устав благочиния или полицейский. Российское законодательство X–XX вв. В 9 т. Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма / отв. ред. А.Г. Маньков. Москва : Юридическая литература, 1986. 512 с.

Гритенко О. А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінального права та кримінології
Одеського державного університету внутрішніх справ

Старинець Є. А.,
аспірант кафедри кримінального права та кримінології
Одеського державного університету внутрішніх справ

DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-49

РЕЦЕНЗІЯ
на монографію Корнієнка Максима Вікторовича «Концептуальні основи протидії насильницьким злочинам щодо дітей»[1]

Легка О. В.

Починаючи з другої половини XX століття проблематика прав людини, їх забезпечення та захисту виходить за межі національної держави та набуває універсального характеру. Передусім правники пов'язують цей процес з прийняттям у 1948 році Загальної декларації прав людини і, зважаючи на її належність до soft law, прийняття у 1966 році двох Пактів: про громадянські та політичні права і про економічні, соціальні та культурні права. Однак, як справедливо зазначається прибічниками теорії гендерної рівності, права людини інтерпретуються зазвичай як можливості «білого, дорослого, чоловіка». Розуміння цього у межах західної правової культури призвело до прийняття резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй Декларації прав дитини (1959 рік). Доречно зауважити, що іманентність цьому міжнародному документу характеру soft law стала фактором необхідності прийняття міжнародного договору, норми якого є jus cogens – Конвенції про права дитини, що сталося аж через тридцять років, у 1989 році (ця Конвенція була ратифікована постановою Верховної Ради РСР № 789-XII від 27 лютого 1991 року). Таким чином, міжнародне співтовариство визнало необхідність урахування уразливого стану дитини під час вирішення питання забезпечення її прав.

Водночас не можемо не акцентувати увагу на тому, що наприкінці XX – початку XXI ст. відбуваються значні соціальні зміни, інтенсивно розвивається сфера інтелектуальних технологій, мережа Internet дійсно стає «всесвітнім павутинням», мобільний зв'язок є загальнодоступним, що не могло не позначитися на дітях. Так, на це вказують результати соціологічного дослідження серед дітей, проведеного в Україні у межах міжнародного проекту "Health behaviour school-aged children" (Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді) за підтримки Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ). Наголосимо, що у монографії М.В. Корнієнка використано результати цього дослідження, що посилило емпіричну основу та об'єктивність наведених положень та зроблених автором висновків.

При цьому в окреслений час відбувається і зростання рівня злочинності загалом, і збільшення кількості злочинів, що вчиняються відносно дітей (у тому числі і насильницьких злочинів), що є фактором необхідності вжиття органами публічної влади заходів ефективної протидії означеним негативним соціальним явищам, адже у будь-якому суспільстві перманентно має проводитись комплекс заходів з запобігання та припинення злочинів щодо дітей, а особливо це стосується держав, у яких спостерігається тенденція до зростання кількості таких правопорушень.

Таким чином, тематика протидії насильницьким злочинам щодо дітей, будучи актуальною у всіх цивілізованих державах, для вітчизняної правничої науки набуває особливої ваги. Тому поява монографії М.В. Корнієнка є на часі. Проблематика, обрана автором, потребувала нагального розв'язання з використанням системного підходу та урахуванням сучасних реалій протидії злочинності.

Варто відзначити саме комплексність проведеного М.В. Корнієнком дослідження. Так, у монографії відображено як загальнотеоретичний аспект, так і адміністративно-правовий, кримінально-правовий, кримінологічний, кримінально-процесуальний, криміналістичний аспекти протидії злочинам, що вчиняються відносно дітей, а також висвітлено окремі можливості використання засобів та заходів, передбачених Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність». Саме це і дозволило автору визначити концептуальні основи протидії насильницьким злочинам щодо дітей та провести дескрипцію цих основ.

У першому розділі дослідження М.В. Корнієнком висвітлено загальні положення протидії насильницьким злочинам щодо дітей. Автором не лише з'ясовано стан нормативно-правового регулювання протидії насильству стосовно дітей та наукової розробки предмету пізнання, а і визначено поняття та сутність насильства стосовно дітей. М.В. Корнієнко долучився до наукової дискусії відносно розуміння насилля в праві у контексті визначеного автором предмету дослідження, відзначаючи, що «інтерпретація терміну «насилля» кримінально-правовою і кримінологічною науками відрізняється від загальноприйнятого у сучасних умовах розуміння цього поняття, обмежуючи його зміст лише застосуванням фізичної сили та погрози його застосування». Системною і доволі ґрунтовною є дескрипція автором правової основи протидії кримінально-правовими засобами злочинам щодо дітей. Автором проаналізовано норми як внутрішньодержавного законодавства, так і міжнародних договорів, які прямо чи опосередковано застосовуються у діяльності органів публічної влади

[1] Корнієнко М.В. Концептуальні основи протидії насильницьким злочинам щодо дітей : монографія. Одеса : ОДУВС, 2019. 318 с.

Легка О. В., 2019

з виконання завдання припинення і запобігання злочинам щодо дітей. При цьому М.В. Корнієнко використав різні критерії класифікації аналізованих правових приписів, що дозволило достатньою мірою висвітлити нормативно-правове регулювання протидії насильству стосовно дітей, описавши у тому числі і норми soft law, і hard law. Автором проаналізовано відповідні норми Конвенції про права дитини (1989 р.), Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») (1985 р.), Усесвітньої декларації про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей (1990 р.), Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (2011 р.), Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (2007 р.). Цілком правильною є інтенція М.В. Корнієнка на Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та практиці Європейського суду з прав людини, яка розкриває імпліцитний характер норм цієї Конвенції.

У розділі 2 монографії автором проведена криміналістична характеристика насильницьких злочинів щодо дітей, при цьому залучено значний обсяг статистики, графіків, рішень національних судових органів тощо. Виходячи з дескрипції автора, заслуговує на увагу у контексті засобів як припинення і притягнення винної особи до відповідальності, так і запобігання насильницьких злочинів щодо дитини, необхідність володіння знаннями про особливості віктимології таких злочинів працівниками правоохоронних органів та соціальних служб, які залучаються до досудового розслідування цих правопорушень та допомоги дитині.

Важливою частиною проведеного М.В. Корнієнком дослідження є висвітлення проблематики організації виявлення, розслідування та попередження насильницьких злочинів щодо дітей (розділ 3) і тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування насильницьких злочинів щодо дітей (розділ 4). Доволі обґрунтованим є висновок автора про те, що, виходячи з психосоматичних особливостей потерпілого, наявності знань, умінь і навичок поводження з дітьми, які стали учасниками кримінально-правових відносин, доцільно повноваження з організації виявлення насильницьких злочинів щодо дітей покласти саме на ці підрозділи. При цьому, на думку М.В. Корнієнка, ці підрозділи мають стати окремим структурним складником Національної поліції, що потребує внесення змін Закону України «Про Національну поліцію».

В умовах глобалізації та інтеграції особливого значення набувають компаративні дослідження. Тому цілком закономірним є зміст п'ятого розділу монографії М.В. Корнієнка, у якому висвітлюється взаємодія та міжнародне співробітництво під час розслідування насильницьких злочинів щодо дітей. Важливою є дескрипція автором таких форм міжнародного співробітництва в боротьбі з насильницькими злочинами щодо дітей як координація дій по боротьбі зі злочинністю (обмін інформацією); підписання договорів про боротьбу з міжнародними злочинами і злочинами міжнародного характеру; правова допомога по кримінальних справах; проведення оперативно-розшукових заходів; проведення слідчих дій; профілактика злочинів; спільні заходи щодо припинення злочинних дій і притягнення винних до відповідальності.

Таким чином, у монографії Корнієнка Максима Вікторовича «Концептуальні основи протидії насильницьким злочинам щодо дітей» комплексно розв'язується важлива наукова правова проблема. Рецензована наукова робота є вагомим внеском у розвиток вітчизняної правничої науки і може бути основою для подальших наукових розробок окремих аспектів висвітленої проблематики.

Легка О. В.
доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін
Дніпровського гуманітарного університету

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ

КОНСТИТУЦІЙНІ ГАРАНТІЇ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ.....3
Афанасенко С. І.

ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ПРИ ОСКАРЖЕННІ СУДОВИХ РІШЕНЬ
У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....6
Качалко К. П., Плужнік О. І.

ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ,
ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ, ПІДТРИМАННЯ ПУБЛІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ПОРЯДКУ ПІДРОЗДІЛАМИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ В ЗОНІ ПРОВЕДЕННЯ ОПЕРАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ СИЛ.....12
Колесник С. П.

ДО ПРОБЛЕМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПУБЛІЧНО-СЕРВІСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ДЕРЖАВНОЇ ПОДАТКОВОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ.....16
Крилов Д. В.

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ДЕКЛАРУВАННЯ
ЯК ОСНОВНОГО СКЛАДНИКА МИТНОГО ОФОРМЛЕННЯ.....20
Лісогор Ю. Б.

МАНІПУЛЮВАННЯ СВІДОМІСТЮ ЕЛЕКТОРАТУ ПІД ЧАС ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ.....24
Прудка Л. М.

ЮРИДИЧНІ ШЛЯХИ БОРОТЬБИ З ІНФОРМАЦІЙНИМ РЕЙДЕРСТВОМ В УКРАЇНІ.....28
Прядко А. О.

КОРУПЦІЯ: ГОЛОВНА ПРИЧИНА БІДНОСТІ ТА ПІДРИВУ ОСНОВ ДЕМОКРАТІЇ УКРАЇНИ.....32
Пьохов В. М., Шевчук В. В.

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ПЕРЕВІРКИ ДОТРИМАННЯ
ВИМОГ ДОЗВІЛЬНОЇ СИСТЕМИ ГРОМАДЯНАМИ ЯК ОДИН ІЗ ВИДІВ
ПРЕВЕНТИВНИХ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ЗАХОДІВ.....36
Ташматов В. А., Прядко В. М.

ПРОТИДІЯ ЗЛОЧИННОСТІ: ПРОБЛЕМИ ПРАКТИКИ ТА НАУКОВО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ТАКТИКА ДІЙ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ПІД ЧАС МИРОТВОРЧИХ ЗАХОДІВ ТА ЗДІЙСНЕННЯ
МИРОТВОРЧИХ ОПЕРАЦІЙ ПІД ЕГІДОЮ ООН.....41
Біліченко В. В.

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЗА РОЗГОЛОШЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ ТА ЗА РОЗГОЛОШЕННЯ
ВІДОМОСТЕЙ ВІЙСЬКОВОГО ХАРАКТЕРУ, ЩО СТАНОВЛЯТЬ ДЕРЖАВНУ ТАЄМНИЦЮ,
АБО ВТРАТУ ДОКУМЕНТІВ ЧИ МАТЕРІАЛІВ, ЩО МІСТЯТЬ ТАКІ ВІДОМОСТІ.....46
Виноградов А. К., Михайлуца М. І.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВЗАЄМОДІЇ СЛІДЧИХ З ІНШИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ У ПРОТИДІЇ НЕЗАКОННОМУ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ.....50
Возіян В. А.

ЗАВІДОМО НЕЗАКОННІ ЗАТРИМАННЯ, ПРИВОДИ, ДОМАШНІ АРЕШТИ
АБО ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ: ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ.....54
Воронцов А. В.

ДО ПИТАНЬ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПОРЯДКУ ЗВІЛЬНЕННЯ
ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗВ'ЯЗКУ ЗІ ЗМІНОЮ ОБСТАНОВКИ.....58
Глобенко Г. І.

СЛУЖБА ПРОБАЦИИ КАК ФОРМА СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ С ПРАВОНАРУШИТЕЛЯМИ.....62
Гусак А. П.

СПЕЦІАЛЬНО-КРИМІНОЛОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА КОРУПЦІЙНИХ ЗЛОЧИНІВ.....66
Кікалішвілі М. В.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОТИДІЇ МІЖНАРОДНОМУ ТЕРОРИЗМУ.....70
Конопельський В. Я.

ЗВОРОТНИЙ БІК РЕФОРМИ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА.....74
Копіца О. В., Смоков С. М.

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ СТИМУЛЮЮЧОГО МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ІНСТИТУТУ.....78
Меркулова В. О.

СІМЕЙНО-ПОБУТОВЕ НАСИЛЬСТВО ЯК КРИМІНОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....85
Собко Г. М.

ПРАВОВА СИСТЕМА: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ ТА ЗАВДАННЯ СУДОВОГО ПОЧЕРКОЗНАВСТВА ЯК ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ДЛЯ ЕКСПЕРТА.....89
Ігнатьєва Я. Ю.

ПРОБЛЕМАТИКА НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ ПІД ЧАС ПАТРУЛЮВАННЯ МІСТА.....93
Томіна В. Ю., Сірко В. С.

ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ.....96
Андрієнко І. С.

ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА ОСОБИ.....100
Гуйван П. Д.

ВІЙСЬКОВО-ЦИВІЛЬНІ АДМІНІСТРАЦІЇ ЯК УНІКАЛЬНА ФОРМА ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ.....105
Дулгер В. В.

ПРИНЦИП РОЗУМНИХ СТРОКІВ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....110
Дяченко С. В., Зборовська Н. О.

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ РОЗУМНОСТІ СТРОКІВ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....114
Мороз Д. А., Дяченко С. В.

ЩОДО ОКРЕМИХ ПИТАНЬ ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНОГО СКЛАДНИКА ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ.....118
Сошников А. О.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ АВТОРСЬКИХ І СУМІЖНИХ ПРАВ.....122
Янішевська К. Д., Воронкова М. Ю.

ПРОБЛЕМИ ТРУДОВОГО ПРАВА ТА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ
«КОРУПЦІЙНІ РИЗИКИ» У СФЕРІ ПРАЦІ.....126
Красюк Т. В., Зал Д. О.

ПРОБЛЕМИ ЕКОЛОГІЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОВОДЖЕННЯ З ВІДХОДАМИ
ЕЛЕКТРОННОГО ТА ЕЛЕКТРИЧНОГО ОБЛАДНАННЯ.....131
Кідалов С. О.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ І НАВКОЛИШНЄ ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ.....135
Поклонська О. Ю., Коптяєва А.Ю., Вербицька А. О.

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ РЕФОРМИ

ФОРМИ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ
В ПРАВООХОРОННІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ.....139
Комірчий П. О.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ПРИВАТНОЇ ДЕТЕКТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ.....143
Мулявка Д. Г.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИНЦИПИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ.....146
Приходько А. А.

ЄДИНИЙ МЕДИЧНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ В ПАРАДИГМІ РОЗВИТКУ
ВІТЧИЗНЯНОГО АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА.....150
Сіделковський О. Л.

ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЗА ВЧИНЕННЯ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ДОВКІЛЛЯ В УКРАЇНІ :
СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....154
Хижня Л. Є.

ПУБЛІЧНИЙ ІНТЕРЕС ТА ЛЕГІТИМНІ ОЧІКУВАННЯ ЯК СКЛАДНИКИ
СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ ДОВКІЛЛЯ.....158
Шепель М. А.

ПОЛІЦЕЙСЬКИЙ НАГЛЯД ЗА ОСОБАМИ,
ЗВІЛЬНЕНИМИ З МІСЦЬ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ.....163
Ярмакі Х. П., Ярмакі В. Х.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА

ДЕЯКІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИЛУЧЕННЯ МАЙНА
ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ.....168
Лісніченко Д. В.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ НАДАННЯ ЗАХИСНИКОМ
ПРОФЕСІЙНОЇ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....172
Мартовицька О. В.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ
ФІКСУВАННЯ ОБШУКУ ТЕХНІЧНИМИ ЗАСОБАМИ.....176
Смірнов О. С., Тетерятник Г. К.

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

ПРАВОВИЙ ДОСВІД ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У СФЕРІ СТИМУЛЮВАННЯ
РОЗВИТКУ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ.....180
Молдованов Д. В.

ДО НОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ
СТОСОВНО ФЕНОМЕНУ «КОРПОРАТИВНА КУЛЬТУРА».....184
Авдєєва А. В., Цільмак О. М.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК ВЛУЧНОЇ СТРІЛЬБИ
У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
ІЗ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ НАВЧАННЯ.....188
Геращенко О. С., Головацький О. О.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ УДОСКОНАЛЕННЯ
ВИКЛАДАННЯ ВОГНЕВОЇ ПІДГОТОВКИ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ
ЗІ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ НАВЧАННЯ.....191
Ульянов О. І., Конєв О. Ю.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИКО-ПРАВОВОЇ НАУКИ

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ НА БУКОВИНІ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ. (З 1774 Р. ПО 1786 Р.).....195
Бутирін Є. О.

НАРИС ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЗА УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ ТА ІНШИХ ПЛАТЕЖІВ.....200
Гритенко О. А., Старинець Є. А.

РЕЦЕНЗІЇ

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ КОРНІЄНКА МАКСИМА ВІКТОРОВИЧА
«КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ПРОТИДІЇ НАСИЛЬНИЦЬКИМ ЗЛОЧИНАМ ЩОДО ДІТЕЙ».....204
Легка О. В.

Наукове видання

Південноукраїнський правничий часопис
3’2019

Науковий журнал

Комп’ютерне верстання Калабухова С. Ю.

Формат 60х90/8. Гарнітура «Trebuchet MS».
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 28,94. Ум.-друк. арк. 24,41. Зам. № 0220/45
Підписано до друку 03.10.2019. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а
Телефони: +38 (0552) 39-95-80, +38 (095) 934-48-28, +38 (097) 723-06-08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.